

BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH M. A.,

DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION, N. W. P. & OUDH,

& G. THIBAUT PH. DR.,

PRINCIPAL, BENARES COLLEGE.

No. 1.

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः ।

श्रीकमलाकरभट्टविरचितः ।

SIDDHÁNTATATTVA-VIVEKA

A TREATISE ON ASTRONOMY

BY

BHATTA KAMALÁKARA.

EDITED BY PANDIT SUDHÁKARA DUBE,

LATE SCHOLAR OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE.

Fasciculus I.

BENARES:

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS.

1880.

ENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

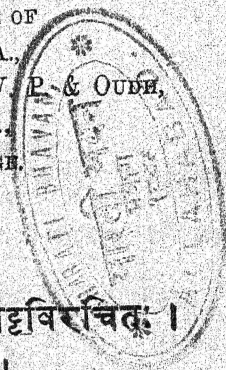
R. T. H. GRIFFITH M. A.,

DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION, N. W. P. & OUDH,

& G. THIBAUT PH. DR.,

PRINCIPAL, BENARES COLLEGE.

Nos. 1, 2, 3, 6 & 14.

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः श्रीकमलाकरभट्टविरचितः ।
तत्कृतशेषवासनासहितः ।

SIDDHĀNTATATTVA-VIVEKA

A TREATISE ON ASTRONOMY

BY

BHATTA KAMALĀKARA,

WITH ŚEŠHAVASANA BY THE SAME AUTHOR.

EDITED BY PANDIT SUDHĀKARA DUBE,

LIBRARIAN, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES:

PUBLISHED BY MESSRS. BRAJ B. DAS & CO.

PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS

BY CHHANNULAL.

1885.

Registered according to Act XXV. of 1867.

अथ सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य भूमिका ।

विपिनेऽपि पिनाकिनादिना यो

महितो दक्षसुतासमन्वितेन ।

स महीतनयाप्रियोऽर्चनीयो

भगवान् मङ्गलमातनोतु रामः ॥ १ ॥

सिद्ध

WITF

E.

अशीत्यधिकपञ्चदशशततमे शालिवाहनीयशके स्वपितृव्यस्य भा-
स्करीयसिद्धान्तशिरोमणिमरीचिरचयितुर्विश्वरूपोपनामकमुनीश्व-
रस्य स्पष्टया बाहुल्येन श्रीभास्करप्रकारखण्डनपर एव श्रीमज्जहा-
गीरयवननृपतिवरप्रधानसांवत्सरस्य बीजकल्पलतायनेकग्रन्थकर्तुः
श्रीकृष्णदैवविदः पौत्त्रेण वासनावार्त्तिकसौरभाष्यादिबहुनिबन्ध-
निर्मातुः श्रीनृसिंहदैवज्ञस्य तनूजेन निजज्येष्ठभ्रातृदिवाकरादधी-
तवियेन भास्करविरोधिनापि भास्करभक्तेन श्रीकमलाकराभिधा-
नेनाकारि किलायं सौरतत्त्वविवेकरूपः सिद्धान्ततत्त्वविवेकाभिधो
ज्योतिषसिद्धान्तः । अत्र यद्यपि परद्रव्याभिलाषेणोदयान्तरखण्डनं
(१६—२० पृ०) व्यासात्परिधानयनं (२१—३१ पृ० १४३—१५५
श्लो०) तात्कालिकस्पष्टभोग्यखण्डखण्डनं (१०६ पृ० १७५—१७७
श्लो०) लघुज्यासाधने स्पष्टभोग्यखण्डखण्डनं (१०७ पृ० १७६—१८३
श्लो०) वृत्तफलं परिधिघ्नमित्यस्य समाधानं (४०० पृ० ३०७—३०८
श्लो०) घनर्णसन्धौ गतिफलाभावखण्डन- (४००—४०१ पृ० ३१०—
३११ श्लो०) मित्यादयोऽन्यथार्थाः प्रतिपादितास्तथापि ध्रुवभस्यास्थि-
रत्वप्रतिपादनं (२३—२४ पृ० ७५—८० श्लो०) ग्रहगोलानां भ्रमे
परस्परसंघातवर्णनं (२४—२५ पृ० ८७—८९ श्लो०) जलान्निगो-
लकल्पनं (२५ पृ० ८२—८३ श्लो०) गुरुत्वकेन्द्रकल्पनं (२६ पृ० १०६

—११० श्लो०) जलार्णवस्य भ्रमणं (२६ पृ० १२ श्लो०) भूपण्डस्य
 वर्तुललनिरूपणं (२७ पृ० ११६—१२० श्लो०) भूगोलीऽर्द्धाधिको
 जलमग्न इति यवनमतनिरूपणं (२७ पृ० १२२—१२४ श्लो०) खा-
 लदात्ताभिधानगरात्तूलांशप्रतिपादनं (३२ पृ० १७२—१७४ श्लो०)
 घनकरकाभूकम्पमहामारीत्यादिकारणं (३५—३६ पृ० १८६—
 २०६ श्लो०) उदये रक्तविम्बे कारणं (३६ पृ० २१०—२११ श्लो०)
 लोहगोलखण्डनं (४२—४६ पृ० २६१—३०३ श्लो०) दर्पणादौ प्रति-
 बिम्बदर्शने विशेषः (५० पृ० ३२७—३३३ श्लो०) अवर्गाङ्गस्य मूल-
 विचारः (५१—५७ पृ०) रेखादिपरिभाषा (५८—६० पृ० २२—
 ३३ श्लो०) सजातीयक्षेत्रलक्षणं (६०—६१ पृ० ३४—४८ श्लो०) भा-
 स्कर्रीययोगान्तरज्यासाधनोपपत्तौ मुनीश्वरादिमतखण्डनं (६३—
 ६८ पृ०) अपूर्वभावनोपपत्तिकथनं (६८—६९ पृ०) स्वकल्पितयोगा-
 न्तरज्यासाधनोपपत्तिवर्णनं (७४—७६ पृ०) तदन्यलम्बान्न लघुरि-
 ति भास्कर्रीयलीलावतीपाठस्य खण्डनं (७६ पृ०) चापत्रिभागादि-
 जीवासाधनं (८१—८२ पृ० ८१—८८ श्लो०) चापत्रिभागज्यासाधने
 मिर्जोलूकवेगस्य प्रकारसूचनं (८२ पृ० ८९ श्लो०) कुण्डसाधनं
 तद्वास्तवफलसाधनं च (९२—१०३ पृ०) प्रत्यंशज्यासाधनं (१०४—
 १०५ पृ०) ग्रहगोलस्वरूपवर्णनं (१२२—१२६ पृ०) चापजात्यत्रिभु-
 जस्य भुजकोटिकर्णेषु परस्परं सम्बन्धप्रतिपादनं (१५१—१५४ पृ०)
 विषुवांशज्ञानार्थं सारणी (१५५—१५६ पृ०) चापजात्यत्रिभुजगणितं
 (१५८—१५९ पृ० १०६—११५ श्लो०) चापीयचतुरस्रे विशेषः (१५९
 पृ० ११६—१२१ श्लो०) ब्रह्मदिनोपपत्त्यर्थं षष्ठष्टगोच्यादिसाधनं (१६४
 —१६८ पृ० १६३—१८५ श्लो०) रवेः पदज्ञानं (१६९ पृ० १८२—
 १८३ श्लो०) षड्विंशसमाक्षांशे नगरे लग्नज्ञानार्थं सारणी (१७३—
 १७४ पृ०) एकस्यामेव दिशि कदा छायाद्वयं तच्च कदैककपाल-
 इत्यादीनां निर्णयः (१८८—१८३ पृ०) तुरीययन्त्रेण भगीलीयवस्तुसा-

धनं (१८७—२०४ पृ०) शुक्रावम्बसाप चन्द्रावम्बवादात यवनरवला-
 कितं सूर्यशुक्रयुतावितिकथनं (२०५—२०६ पृ० १२—२१ श्लो०) बुध-
 शुक्रयोस्तैजसत्वखण्डनं (२०७ पृ० २८—३५ श्लो०) ग्रहगोलदर्शने
 विशेषः (२०७—२०८ पृ० ३७—४६ श्लो०) न्यूनाधिकबिम्बदर्शने का-
 रणत्रयप्रतिपादनं भगोलीयबिम्बसाधनं च (२०८—२१० पृ०) रवि-
 ग्रहे स्पर्शे मोक्षे च सर्वदा मानैक्यादिसममन्तरं न भवतीत्यस्य प्रति-
 पादनं (२१८—२२१ पृ०) एकस्यैव खचरस्य नेत्राभ्यां स्थानान्तरे
 दर्शनस्य कारणम् (२२३ पृ० १७०—१७४ श्लो०) बिम्बग्रहान्तरांशसा-
 धनं (२२४ पृ० ८—११ श्लो०) ग्रहार्कबिम्बान्तरसूत्रसाधनं (२२४—
 २२५ पृ० १२—१५ श्लो०) छायाक्षेत्राणां सजातीयत्वप्रतिपादनं
 (२२६—२२८ पृ०) दिनकरकरनिकरेण निशाकरोऽर्द्धाधिक उज्ज्व-
 लो भवतीत्यस्य प्रतिपादनं (२३२ पृ० १—२ श्लो०) सितसाधनं (२३६
 पृ० २६—३२ श्लो०) शृङ्गोन्नती परिलेखे विशेषः (२४६—२४८ पृ०)
 शरीयवलनानयनं (२५३ पृ० १४—१६ श्लो०) अन्यक्रान्तिसाधनं
 (२५३ पृ० २१—२२ श्लो०) स्पष्टक्रान्तिसाधनं (२५३—२५४ पृ० २३
 —२५ श्लो०) ध्रुवस्पष्टापमसाधनं (२५४ पृ० २६—२८ श्लो०) चलग्र-
 हसाधनं ततोऽपि स्पष्टापमसाधनं (२५४—२५५ पृ० ३०—३७ श्लो०)
 बिम्बीयनतोन्नतांशसाधनं (२५७ पृ० ४२—४७ श्लो०) ग्रहोदयास्त-
 योः कालांशे विशेषवर्णनं (२६६ पृ० १३०—१३६ श्लो०) अपूर्वचन्द्रो-
 दयसाधनं (२७२—२७४ पृ०) ग्रहणे छादकनिर्णयः (२७६—२७७
 पृ० ११—२४ श्लो०) भूभासाधनं (२७७—२७८ पृ० २६—३८ श्लो०)
 स्थितिकर्णसाधनं (२८५—२८६ पृ० ५६—६२ श्लो०) चन्द्रलोकाभि-
 प्रायेण पृथिवीग्रहणवर्णनं (२८३ पृ० १—४ श्लो०) परमदृग्लम्बन-
 स्थानप्रदर्शनं (२८६ पृ० २७—३५ श्लो०) दृग्लम्बनोपचयापचययुक्ति-
 वर्णनं (३०५—३१० पृ०) वलयग्रहणस्थिति वर्णनं (३२८ पृ० २४४—
 २४६ श्लो०) स्पर्शे मोक्षे च नतिकर्णसाधनं (३३०—३३१ पृ० २५८—

२६६ श्लो०) रविग्रहणे समीलनीलीलनयोर्विशेषः (३३२ पृ० २७५
 —२७६ श्लो०) समर्पिचलने विचारः (३५०—३५१ पृ० २८ श्लो०)
 पातसाधने कदम्बप्रोतीयबाणस्थैवाद्यापमे संस्कारः समीचीन इत्य-
 स्य प्रतिपादनं (३६१ पृ० १२—१३ श्लो०) इष्टकालापमबाहुशङ्कून्
 ज्ञात्वा पलांशानयनम् (३६४ पृ० १४—१५ श्लो०) दीर्घ्याद्युज्यापम-
 ज्यायोगं विदित्वा क्रान्तिज्यानयनमसकृद्विधिना (३६५ पृ० १७—
 १८ श्लो०) क्षितिजस्थयोर्ऋक्षयोर्ज्ञातध्रुवकबाणयोरन्तरांशज्ञानं ततो-
 ऽक्षांशज्ञानं (३७०—३७१ पृ० ५६—६५ श्लो०) व्यवहारार्थं दिक्क-
 ल्पना (३७३ पृ० ८३—८५ श्लो०) भावसाधने विशेषः (३७५—३७७
 पृ० १०२—१२१ श्लो०) स्पष्टवलनानयने प्रकारान्तरं (३७८—३८०
 पृ० १४१—१४८ श्लो०) चन्द्रगोलायनसन्धिसाधनं (३८१—३८३ पृ०
 १५३—१६६ श्लो०) विकलात्मकग्रहेभ्यः कल्पगतानयनं (३८६—३८७
 पृ० १८१—२०० श्लो०) उद्दिष्टं कुट्टके तज्जैर्ज्ञेयं निरपवर्त्तनमित्यत्र
 भास्कराभिप्रायवर्णनं (३८८—३८९ पृ०) भास्करीयबीजे सरूपके
 वर्णक्षती इत्येव पाठः समीचीन इत्यस्योपपादनं (३९४—३९६ पृ०)
 आयतसमान*वर्गकरणं (४०२—४०४ पृ०) अङ्गानां लघुतमापवर्त्य-
 साधनं (४०६ पृ० ३३७—३३८ श्लो०) इत्यादीनि सन्धनेकानि नूत-
 नानि विषयान्तराणि ।

सोऽयमनेकनूतनप्रकारान्तरसमेतः सङ्गोलवासनाविचारमण्डितः
 साम्प्रतं श्रीभास्कराचार्यादिविरचितप्राचीनसिद्धान्तापेक्षया विशेष-
 प्रकारान्तरजिज्ञासयाऽधीयते भारतवर्षीयैः सिद्धान्तविद्योत्साहिभि-
 र्लोकैः सिद्धान्तः ।

मन्यन्ते च निजात्मानं कृतकृत्यं ज्योतिःशास्त्रपारङ्गतं लोका अ-
 स्य सिद्धान्तस्य कमप्यध्यायमेवाधीत्य ।

अथाऽऽसीदस्य सिद्धान्तस्याध्ययने पुस्तकस्य दुर्लभतया क्लानाणां

बाहुल्येन दुःखम् । अस्माभिस्तदर्थमनेकानि पुस्तकानि संगृह्य क
 शीसंस्कृतप्रधानपाठशालीयपुस्तकालयपुस्तकमतीव प्राचीनं ग्रन्थ
 चनाकालिकं च प्राप्य तत्स्थान् पाठानेव स्थलविशेषेऽरुचिकरान्
 प्राचीनत्वान्मुस्थान् कृत्वा श्रीकाशीसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षप्र
 वरश्रीधिबोमहाशयानुमत्याऽयं श्रीकमलाकरेणैव रचितया शेषवा
 सनया सहितः संशोध्याशुद्धखण्डनानां ४०१ पृष्ठादिषु मण्डनं कृत्वा
 बहुचानेकानि प्रकारान्तराणि च विरचय्य “बनारससंस्कृतसीवि
 जनाम्नि”पत्रे सुद्रायितः । अस्य सम्यगध्ययनेनान्तेवासिनो निजा
 न् मनोरथान् पूरयन्त्वित्येव जगदीशमभ्यर्थये यदर्थमेवैतावान् प्रया
 स इति ।

यदिह सङ्गणकाः स्खलनं भवे-

न्नयनसत्पथदूरगतं विदः ।

अनवधानतया च महोदया-

स्तदखिलं कृपया परिशोध्यताम् ॥ १ ॥

सविद्वत्तत्त्वपरा परिपूर्णतां

कृतिरियं कमलाकरजाऽमला ।

अगमदङ्ग सुधाकरशोधिता

रसनभोगजभूमिमिते शक्ते ॥ २ ॥

अथ सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्यानुक्रमणिका ।

	पृष्ठे
मध्यमाधिकारः	१
स्पष्टाधिकारः	११
त्रिप्रश्नाधिकारः	१४५
विम्बाधिकारः	२०४
छायाधिकारः	२२३
शृङ्गोत्थधिकारः	२३२
उदयास्ताधिकारः	२५२
पर्वसम्भवाधिकारः	२७४
चन्द्रग्रहणाधिकारः	२७५
सूर्यग्रहणाधिकारः	२९३
भग्नग्रहण्यधिकारः	३४७
पाताधिकारः	३६०
महाप्रश्नाधिकारः	३६३

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ सिद्धान्ततत्त्वविवेकः ।

ब्रह्माण्डोदरमध्यगावनिजलाग्न्यूर्ध्वेन्दुपूर्वग्रह-
क्षोर्ध्वस्थप्रवहाम्तगोलरचना दृष्टिर्यथावत्स्थिता ।
कालेस्मिन् गहने व्ययेस्ति सततं यस्मादियं तज्जय-
त्याद्यं निर्गुणमोक्षमव्ययपरब्रह्मैकतत्त्वं शुभम् ॥ १ ॥

यदुत्पत्तिलयौ सान्या दृष्टिर्यस्माच्च देहिनाम् ।
ब्रह्मादीनां विभुः सोऽयं व्यक्तीभूतः सनातनः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डान्तस्तमोहन्ता भगवान्तेजसां निधिः ।
नाम्नानिरुद्धः कालात्मा सूर्योऽयं सवितेति च ॥ ३ ॥

मण्डलान्तरगोजखं भुवनानि परिभ्रमन् ।
जलेगोलग्रहर्क्षाणां भास्करः सर्वगोव्ययः ॥ ४ ॥

शास्त्रप्रवर्तको ध्येयस्तत्त्वज्ञैः कालबोधकृत् ।
त्रयीमयः सर्ववन्द्यो जयत्येकोम्बरस्थितः ॥ ५ ॥

वेचित्प्रत्यक्षद्वयाच्च भिन्नोऽयमिति यद्वलात् ।
वदन्ति मूढवादस्याप्रामाण्यात्तदसत् ध्रुवम् ॥ ६ ॥

यच्छास्त्रवद्भानयनानुसारं
ब्रह्मेन्दुपूर्वा ऋषयोऽपि चक्रुः ।

स्वस्वं च सिद्धान्तमनल्पकार्यं
गूढं सतां गोलविदां सुबोधम् ॥ ७ ॥

अस्ति चाधमपरंपरयाज्ञैर्नाशितं सदपि सौरमतं तत् ।
तत्कृतेरनवबोधत एवेत्यं किलोद्धमधुनातनवैर्यैः ॥ ८ ॥

सङ्गोलवासनावाह्यैः करणग्रन्थयुक्तितः ।

सुस्थूलव्यवहारार्थं स्वाचार्यत्वप्रसिद्धये ॥ ९ ॥

वस्तुतत्त्वमबुद्ध्वैव स्वार्थैः साकं विरोधतः ।

बहुभिर्वहुधा पूर्वं सिद्धान्ता स्वधिया कृताः ॥ १० ॥

अतः सांवत्सराचार्यं गुरुं श्रीमद्विवाकरम् ।

नत्वा नृसिंहजोऽर्कस्य मताच्चीकमलाकरः ॥ ११ ॥

कृती तत्त्वविवेकाख्यं पूर्वास्पृष्टं सवासनम् ।

सिद्धान्तं गोलवित्तुष्यै करोति स्वधियोत्तमम् ॥ १२ ॥

ब्राह्म्यं दिव्यं तथा पैत्रं प्राजापत्यं गुरोस्तथा ।

सौरं च सावनं चान्द्रमार्शं मानानि वै नव ॥ १३ ॥

भूतानामन्तकृत्कालः कालोन्यः कलनात्मकः ।

स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्तसञ्ज्ञकः ॥ १४ ॥

मूर्त्तः प्राणादिकस्तुल्यादिकश्चामूर्त्तसञ्ज्ञकः ।

द्युरात्रवृत्ते तच्चक्रकला एवासव स्मृताः ॥ १५ ॥

खेन्दुगुर्वशरोच्चारश्चासकालो ह्यसुप्त्य तैः ।

पलं षड्भिः खषड्भिस्तैर्घटी तत्पष्टिसङ्ख्याया ॥ १६ ॥

दिनं तत्त्रिंशता मासो वर्षं द्वादशभिश्च तैः ।

इत्थं नाक्षत्रमानं स्यात्प्रवहानिलजभ्रमात् ॥ १७ ॥

विकलानां कला षष्ठ्या तत्षष्ठ्या भाग उच्यते ।

तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते ॥ १८ ॥

इत्थं भमण्डले क्षेत्रे विभागास्तदिदोदिताः ।

पूर्वक्रमादजादीनां तथा भानां च दस्यभात् ॥ १९ ॥

भचक्रौकभोगाद्विधोः केचिदार्शं

वदन्यत्र मासं बुधाः संहितासु ।

यदुक्तं भतः सावनाख्यर्क्षमानं
 सदा गोलसङ्ख्यानशास्त्रोपयुक्तम् ॥ २० ॥
 पश्चिमभ्रमणाङ्गानां ग्रहाणां प्राक्कुजे बुधैः ।
 उदयादुदयं यावत्सावनाहः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥
 भानां तत्रार्क्षसञ्ज्ञं स्याद्ग्रहाणां सावनाङ्गयम् ।
 तत्र सूर्यस्य भूपूर्वं दिनसञ्ज्ञोप्युदीरितः ॥ २२ ॥
 अमान्तादमान्तन्तु यावत्स चान्द्रो-
 भवेत्सङ्गमात्सौरसञ्ज्ञोत्र मासः
 क्रमात्खाग्नितिथ्यात्मकः खाग्निभांशा-
 त्मकस्तद्दिनाख्यश्च तज्ज्ञैः सदोक्तः ॥ २३ ॥
 स्थिरर्क्षसावनाहस्तु भ्रममञ्चलभात्र सः ।
 उक्तार्क्षषष्टिघटिकात्मक एवोक्तभ्रमः ॥ २४ ॥
 अहोरात्रं पितृणां तु चान्द्रो मासः पुरोदितः ।
 रवेश्चक्रैकभोगोत्र रविवर्षं तदेव हि ॥ २५ ॥
 देवानामसुराणां च द्युरात्रं तु विपर्ययात् ।
 दिनरात्र्योस्तथा खाङ्गवन्दि ३६० सङ्ख्यद्युरात्रकैः ॥ २६ ॥
 दिव्यमासुरसञ्ज्ञं च वर्षं ज्ञेयं गुरोरथ ।
 मध्यैकराशिभोगेन वर्षं संवत्सुराभिधम् ॥ २७ ॥
 अनाद्यनन्तसर्वेशे महाकाले भ्रमण्डलम् ।
 निरन्तरं भ्रमत्यत्र सग्रहं गगनस्थितम् ॥ २८ ॥
 कस्मिन्नप्यऽचलं काले वक्तुमर्हमिदं नहि ।
 शश्वत्तद्भ्रमणात्प्रत्यक् परावृत्ते भ्रमण्डले ॥ २९ ॥
 लङ्काईरात्रे चलिता ग्रहोच्चपातादयः सूर्यगपञ्च सर्वे ।
 नाद्याङ्गयेजादियुतास्तदैव स्रष्टव्याङ्गयं कालमुदाहरन्ति ॥ ३० ॥

कालेन येनति पुनः स योगस्तं दृष्टिकल्पं प्रवदन्ति सन्तः ।
 अतीन्द्रियज्ञैर्यद्दपूर्वकाणां सदोदितः ये भगणाः स्वशास्त्रे ॥ ३१ ॥
 मानानि सैरेन्दवसावनार्क्षपूर्वाणि तद्वा युगपच्च सर्वम् ।
 सम्पूर्णमुक्तं परिपूर्तिमेति कालेन येनेत्युदितः स्वदृष्टेः ॥ ३२ ॥
 तं दृष्टिकल्पं ग्रहगोलविज्ञा-
 वदन्ति दृक्षग्रहपूर्वसिद्धौ ।
 स दृष्टिकालः कमलोद्भवस्य
 जनेः शतघ्नाब्धिनगाब्धिवर्षैः ४७४०० ॥ ३३ ॥
 दिव्यैर्भवैर्ब्रह्मासमुद्भूतमात्तं
 कल्पप्रमाणं समयं वदन्ति ।
 ब्राह्मं च कल्पं मुनयः स्वधर्मे
 संकल्पकादौ नियमेन योग्यम् ॥ ३४ ॥
 उक्तलक्षणकल्पाख्यः स कालस्तुल्य एव हि ।
 दृष्टिब्रह्मादिभेदेन भिन्नः स्वस्वफलाप्तये ॥ ३५ ॥
 महायुगसहस्रेण कल्पस्तत्तु महायुगम् ।
 चतुर्युगमितं तानि चतुर्लघुयुगानि च ॥ ३६ ॥
 कृताङ्कयं तथा त्रेताङ्कयं द्वापरसञ्ज्ञकम् ।
 तथा कल्पाङ्कयं ज्ञेयं धर्माङ्घ्रिज्ञासतः क्रमात् ॥ ३७ ॥
 एवं दिग्द्विधर्मोऽयमुदितोऽस्ति महायुगे ।
 खखाभ्रदन्तवेदैश्च ४३२००० युगाग्निदीन्दुसंगुणैः ॥ ३८ ॥
 सूर्यवर्षैः क्रमेणैते स्युः कृताद्या युगाङ्कयः ।
 कृतं १७२८००० चे १२८६००० द्वा ८६४००० क ४३२०००
 एषां स्वार्कांशतुल्यौ च सन्ध्यासन्ध्यांशकौ सदा ॥ ३९ ॥
 आद्यन्तयोर्युतौ तेषामयुतघ्नरदाब्धयः ४३२०००० ।

महायुगं मनुस्तैश्च युगैः कद्रि ७१ मितैस्तथा ॥ ४० ॥
आदिमध्यावसानेषु कृताब्दैः सन्धयः स्मृताः ।
मनूनां तिथिसङ्ख्याकास्तत्रावश्यं जलस्रवः ॥ ४१ ॥
अर्काब्दैरिन्द्रसङ्ख्याकमनुभिर्ब्राह्मण एव सः ।
कल्पः प्रोक्तः फलार्थं वै कालविद्भिर्मुनीश्वरैः ॥ ४२ ॥
ससन्धिमनुभिश्चैवं कोटिघ्नास्ते रदाब्धयः ४३२००००००० ।
प्रवदन्ति दिनं ब्राह्मणमहोरात्रं च तद्वयम् ॥ ४३ ॥
वर्षाहोरात्रसङ्ख्या तु खाङ्गाग्निप्रमिता विधेः ।
परमायुः शतं तस्य तथाहोरात्रसङ्ख्याया ॥ ४४ ॥
दैनंदिनसुषुप्त्यर्थमनिरुद्धार्कजो विधिः ।
भूस्थितानां च जीवानां न स्थिराम्बरवासिनाम् ॥ ४५ ॥
अनीदृशं जगदिदं न कदापीति वाग्वलात् ।
प्रमाणात्तत्तयभ्रान्तिं त्यज मूढानिशं ध्रुवम् ॥ ४६ ॥
भूमेरेव विभागास्ते भूर्भुवः स्वः सदोदिताः ।
व्यक्षाद्याम्ये तथा सौम्ये तथा मेरुरिति क्रमात् ॥ ४७ ॥
तद्गतब्रह्मदृष्टेः स्याद्विलयस्तद्दिनान्तजः ।
सर्वदैव महाकाले महर्लोकादि खेस्ति हि ॥ ४८ ॥
मार्कण्डेयपुराणादौ सञ्जीभागवतेपि च ।
स्वीयप्रमाणवचनान्यपि स्पष्टानि सन्ति वै ॥ ४९ ॥
सौरे तु दृष्टिवर्षोत्तौ ग्रहर्षस्रजनं कजम् ।
उक्तं तेन स्थिरा दृष्टिः कथं युक्तेति चेच्छृणु ॥ ५० ॥
जपपूजनचेतोस्तो निर्मिता देवतांशकाः ।
विधिना विम्वहृपा ये तद्भिन्नास्त्वव्ययाः सदा ॥ ५१ ॥
ब्राह्मणानामिदं प्रोक्तं तादृशः कमलोद्भवाः ।

कालेऽस्मिन् वक्ष्यो जाता भविष्यन्ति सनातने ॥ ५२ ॥
 आयुषोऽधं गतं तस्य वर्त्तमानस्य चाग्निमात् ।
 कल्पादितः प्रमाणार्कपूर्वशास्त्रानसारतः ॥ ५३ ॥
 आद्यपूरुषपरम्परया श्री-
 शालिवाहनशकेन्द्रमुखेन ।
 वत्सरा विधिमुखाद्विदिता ज्ञै-
 स्तान्क्रमादथ वदामि फलार्थम् ॥ ५४ ॥
 स्वायंभुवो मनुः स्वरोचिषश्चोत्तमजस्तथा ।
 तामसो रैवतस्तद्वच्चक्षुषस्ते गतास्तु षट् ॥ ५५ ॥
 वैवस्वतो मनुश्चायं सप्तमोऽस्यधुना किल ।
 इत्यङ्गादेस्तु मनवः षट् व्यतीता युगानि वै ॥ ५६ ॥
 भमितानि तथा चाङ्घ्रिचयं तद्वत्कलेर्गताः ।
 नन्दाद्रीन्दुगुणाः ३१०६ सौराब्दास्त्रितयं शकानने ॥ ५७ ॥
 सप्तमिष्वयोर्योगे स्युः सौराब्दा विधिवक्तातः ।
 गोद्रीन्द्वद्रव्यविनन्दाश्चि-
 शैलनन्देन्दु १८७२८४७१०६ संमिताः ॥ ५८ ॥
 शालिवाहनशकेन युतास्ते
 स्वार्कवर्षवदनेन गता स्युः ।
 खाभ्रखाब्धिरसखाद्रिशशाङ्कैः १००६४०००
 सष्टिवक्ताविधिसौरगताब्दैः ॥ ५९ ॥
 हीनिता इह च तेऽब्दगणः स्यात्सोय सष्टिवदनाङ्गहसिद्धौ ।
 येन सर्वचलनोक्तयुतिर्हि सष्टिकाल इह नो विधिवक्ताम् ॥ ६० ॥
 यच्छिरोमणिकृता निजतन्त्रे ब्रह्मणो दिनमुखं ग्रहसृष्टेः ।
 वक्तामुक्तमिदमार्पविरोधात् तत्तु तुच्छतरमद्यमतिज्ञैः ॥ ६१ ॥

चेद्विष्णुधर्मात्तरमेव मूलं ब्राह्मं पुराणं वदसीह तत्तु ।

अतान्त्रिकैर्नाशितमेव पूर्वं सन्दृश्यते सर्वजनप्रसिद्धम् ॥ ६२ ॥

अत्र तत्तुटितफक्किभ्येदं सृष्टिवर्षवचनं तु विनैव ।

दृश्यतेथ च तदेव हि मूलं संविधाय रचयन्ति हि शास्त्रम् ॥ ६३ ॥

सूर्यादिदेवैर्मुनिभिः स्वतन्त्रैः

शाकल्यमुख्यैर्गदितं हि तस्य ।

विरोधतः श्रीकमलोद्भवोक्तिर्न

स्यात्कथंचिद्धि यतीर्कजः सः ॥ ६४ ॥

ब्रह्मा प्राह च नारदाय हिमगुर्यच्छैनकायामलं

माण्डव्याय वशिष्ठसञ्ज्ञकमुनिः सूर्यो मयायाह यत् ।

प्रत्यक्षागमयुक्तिशालि तदिदं शास्त्रं विद्यायान्यथा

यत्कुर्वन्ति नराधमास्तु तदसद्देदोक्तिशून्या भृशम् ॥ ६५ ॥

किं चात्र सूर्योद्भव एव चोक्तो ब्रह्मा न सूर्यादधिकः कथंचित् ।

भूकर्णिकामेसगताल्पकाच्छीसूर्योतिदूरेधिक एव यस्मात् ॥ ६६ ॥

किं चाधमास्तद्वज्रसंमतं तु

त्यक्त्वा श्लथैकाल्पमतं गृहीत्वा ।

मूलं प्रमाणं कथयन्ति लोके

शास्त्रं स्वकीयं तु विचित्रमेतत् ॥ ६७ ॥

सृष्ट्यर्थं कल्पभेदेन विधिसृष्ट्यादिकालयोः ।

ब्रह्मार्कमतभेदं ये मन्यन्ते ते कुबुद्धयः ॥ ६८ ॥

युगेयुगे महर्षीणामित्याद्युक्त्याधुनातनः ।

कल्पः सोऽर्कोक्त एवास्ति ब्रह्माणो नहि किं तु सः ॥ ६९ ॥

अन्य एवास्ति तत्कालभेदाद्यस्मादतोऽधुना ।

ब्रह्मोक्तं च कुबुद्ध्युक्तं फलार्थं ग्रहसंभवम् ॥ ७० ॥

सिद्धान्तगणितज्ञानं दुष्टं स्यादन्यकालजम् ।

अर्कोक्त एव कल्पस्येद्विधेर्भेदः कथं तयोः ॥ ७१ ॥

वस्तुतः कल्पभेदोपि स्थिरसृष्टौ न विद्यते ।

अकल्पयद्यथा पूर्वं धातेत्यादिश्रुतिः किल ॥ ७२ ॥

अस्ति यत्र प्रमाणं च कल्पजं भेदमप्यथ ।

स्वीकुर्वन्त्यधमास्तत्र तत्प्रत्यक्षातिवाधतः ॥ ७३ ॥

शास्त्रमाद्यं तदेवेदं यत्पूर्वं प्राह भास्करः ।

इति श्रीहर्षवचनादपि भेदो न कल्पजः ॥ ७४ ॥

युगानां परिवर्तेन कालभेदोत्र केवलः ।

अस्यार्थस्त्विह यातैष्यकालजो भेद एव हि ॥ ७५ ॥

नहि तद्गणनादीनां भेदार्थः सौरसत्कृतेः ।

तद्भेदकारणं त्वत्र ज्ञेयं सौरविदाऽन्यथा ॥ ७६ ॥

स्वैककल्पोयमगणान्तरगानि युगानि वै ।

तत्तद्भेदाच्चक्रभेदः कथं सङ्गच्छतेऽबुध ॥ ७७ ॥

चेदन्यथैव ग्रहगोलसंस्था येनोक्तभेदस्त्विह कल्पभेदात् ।

भवन्मते सा नहि युक्तियुक्ता पुरोक्ततद्दूषणतादवस्थयात् ॥ ७८ ॥

यन्नारदाय गदितं चतुराननेन

शाकल्यसञ्ज्ञमुनिनात्र तदेव बद्धम् ।

अर्काविरुद्धमिति तत्सकृते विरुद्धं

यत्स्वीयमप्यसदपूर्णकथास्थितं तत् ॥ ७९ ॥

सिद्धैककालसृष्ट्यादेर्द्वैविध्यस्यातिवाधतः ।

अर्कवद्ब्रह्मपक्षेपि कल्पोयमधुनातनः ॥ ८० ॥

यदि स्यात्तर्हि शाकल्यस्वमतादविरोधतः ।

युक्तं तत्पक्षमृष्यब्दत्रुटितग्रन्थकल्पनम् ॥ ८१ ॥

प्रत्यक्भ्रमेण प्रवहानिलस्य भ्रमत्यपि द्राक् सखग भचक्रे ।
 तदल्पगत्येन्द्रदिशं चरन्ति स्वमार्गगास्ते खचराः सदैव ॥ ८२ ॥
 महद्गतौ खल्पगतेश्च भानं न जायते सर्वजनैश्च तेन ।
 पूर्वोदयश्चास्तमयः प्रतीच्यां संदृश्यते च ग्रहतारकाणाम् ॥ ८३ ॥
 पूर्वक्रमाङ्गानि गृहाणि तत्र यथोत्तरं स्वाग्रिमराशिभानाम् ।
 भोगं प्रकुर्वन्ति सदेन्दुपूर्वास्तत्रागतेश्चापि सतां प्रतीतिः ॥ ८४ ॥
 लङ्कार्द्धरात्रे यमकोटिजात-
 सूर्योदये चास्वचलांशकादौ ।
 मधोः सितादौ रविवासरादौ
 खेटोच्चपातादि समस्तमुक्तम् ॥ ८५ ॥
 चारक्रमात्कालवशाद्विभिन्नमपि स्वमेपाश्विमुखे बभूव ।
 सृष्ट्याद्यकाले युगपच्च पूर्वमेकत्र चेत्यं न विधेर्दिनादौ ॥ ८६ ॥
 यश्चाग्रिमारम्भ इहान्त एव
 पूर्वस्य सोऽस्माद्विधिसृष्टिजादिः ।
 ज्ञेयस्तदन्तोपि तथान्तसञ्ज्ञो-
 प्यादिश्च तेऽस्मिन् समये ह्यसङ्ख्याः ॥ ८७ ॥
 कः खण्डकालात्मक एव भूस्थतद्भूतसृष्टेर्दिनमामनन्ति ।
 तस्याथ तद्रात्रिमिति तथा तत्तयादिति ह्यध्वर्मपि स्वसृष्टिः ॥ ८८ ॥
 सृष्ट्यादेः कदिनस्यान्तस्तावद्भूमिजनस्थितिः ।
 तिथ्यादिव्यवहारोपि तद्गतोन्यत्र नो भुवि ॥ ८९ ॥
 ग्रहाद्युक्तसृष्टिस्तु लङ्कार्द्धरात्रे
 यथार्थास्ति देवर्षिवङ्कागमोक्त्या ।
 ततः सृष्टिकालान्तरे कस्य वक्त्रं
 कथंचिन्न लङ्कोदये ऽर्केर्कवारे ॥ ९० ॥

अहो विष्णुधर्मोत्तरं चापि सम्यङ्-
न बुद्धं स्वमूलं महद्गन्धकारैः ।
यतस्तत्र सृष्टिस्तु लङ्काईरात्रे
निरुक्ता कथं तन्मते तत्कवत्कम् ॥ ८१ ॥

तथा च तद्वाक्यम् ।

तत्र सूर्योच्चपातैः सममेव लङ्काधोदशिणोत्तररेखायां फा-
लगुनान्ते सर्व एव कल्पादावर्कदिने मीनमेषसन्धिगा भवन्ति
कल्पावसाने चेति ॥

सर्वारम्भः सृष्टिकालः पुनः स
कल्पाब्दैः स्यात्सृष्टिकालेन तेन ।
सृष्ट्युद्धर्षं कः सृष्टिवर्षैर्ग्रहार्थ-
मित्यं कैश्चित्कल्पितं तन्न युक्तम् ॥ ८२ ॥

सृष्ट्यादेः सृष्टिकल्पान्तं भगणाः पूर्वयायिनाम् ।
रव्यादीनां निरयास्तान्प्रवदाम्यर्कशाखतः ॥ ८३ ॥
कल्पे सूर्यज्ञप्रकाणां कोटिघ्नाश्च रदान्वयः ४३२००००००० ।

भगणाः कुजजीवार्किशीघ्रोच्चभगणाश्च ते ॥ ८४ ॥
सहस्रघ्नरसाग्नित्रित्रीध्वद्रीषवो विधोः ५७७५३३३६००० ।
खखप्रून्यरदाष्टर्तुनन्दद्विदिमितास्तथा ॥ ८५ ॥

२२६६८३२००० भौमस्याथ ज्ञशीघ्रोच्चभगणाः सृष्टिकल्पजाः ।
अयुतघ्नरसव्योमशैलाग्न्यङ्गाद्रिभूमिताः ॥ ८६ ॥
१७६३७०६०००० अयुतघ्ना गुरोर्दिर्दि-

युगषड्वन्हयस्तथा ।
३६४२२०००० खखखर्तनगाग्निद्वि-
दिप्रून्याद्रि ७०२२३७६००० मितास्तथा ॥ ८७ ॥

शुक्रशीघ्रोच्चभगणाः प्राग्गत्या च तथा शनेः ।

खखखाष्टर्तुपञ्चर्तुमनवो १४६५६८००० थार्कतः क्रमात् ॥ ८८ ॥

सप्ताष्टरामाः ३८० सूर्यस्य मन्दोच्चभगणाः स्मृताः ।

सहस्रघ्ना विधोक्त्यभ्रद्व्याष्टाष्टावुधयस्तथा ॥ ८९ ॥

४८८२०३००० भौमस्याभिवियद्दसा २०४ बुधस्याष्टर्तुवन्द्यः ३६८ ।

खखरन्ध्राणि ६०० जीवस्य शुक्रस्यार्धगुणेषवः ५३५ ॥ १०० ॥

शनेर्नन्दाग्रयञ्चैवं ३६ पातानामथ वामतः ।

खखखाष्टाग्निदक्षद्विजिदसाः शशिन २३२२३८००० स्तथा ॥ १०१ ॥

मनुदसा २१४स्तु भौमस्य बुधस्याष्टाष्टसागराः ४८८ ।

सहस्रघ्न खषट्खाद्रिशशिषट् रामभू १३६१००६०००० युताः ॥ १०२ ॥

कृताद्रिचन्द्रा जीवस्य १०४ त्रिखाङ्कास्तु ६०३ भृगोस्तथा ।

सहस्रघ्नर्तुशैलाग्निद्विखसप्तद्विसंयुताः २००२३०६००० ॥ १०३ ॥

शनिपातस्य भगणाः प्रोक्ता यमरसर्तवः ६६२ ।

मानान्यथ क्रमादर्कशास्त्ररीत्या महायुगे ॥ १०४ ॥

उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासराः ।

वसुद्व्याष्ट्रिचन्द्राङ्कसप्ताद्रितिययो युगे १५७७६१७८२८ ॥ १०५ ॥

भानामष्टाशिवस्वद्वि-

त्रिद्विद्व्याष्टशरेन्दवः १५८२२३७८२८ ।

चान्द्राः खाष्टखखव्योम-

खाग्निखर्तुनिशाकराः १६०३००००८० ॥ १०६ ॥

षड्वन्त्रिज्जताशाङ्कतिययसा १५६३३३६ धिमासकाः ।

तिथिषया यमार्थाश्चिद्व्याष्टव्योमशराश्चिनः २५०८२२५२ ॥ १०७ ॥

खचतुष्कसमुद्राष्टकुपञ्च ५१८४०००० रविमासकाः ।

भोदया भगणैः स्वै स्वैरुनाः स्वस्वोदया युगे ॥ १०८ ॥

भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् ।

रविमासोनितास्ते तु शेषा स्युरधिमासकाः ॥ १०८ ॥

सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोक्ष्य तिथिश्चयाः ।

अधिमासोनराव्यर्क्षचान्द्रसावनवासराः ॥ ११० ॥

सहस्रप्रास्तु ते सृष्टिकल्पे सूर्ये च कल्पजाः ।

भगणास्ते सहस्रप्राः पूर्वोक्ता स्युर्महायुगे ॥ १११ ॥

युगसौरमासाः ५१८४०००० सौरदिनानि १५५५२००००० चा-
न्द्रमासाः ५२४३३३३३ चन्द्रदिवसाः १६०३००००८० अधिमासाः
१५६३३३३ अवमानि २५०८२२५२ ॥

विधिकल्पोक्तिवत्सृष्टिकल्पेपि युगसञ्ज्ञया ।

व्यवहारः स विज्ञेयो लाघवाद्गणिताय वै ॥ ११२ ॥

इति भगणमानाध्यायः ॥

सर्वप्रमाणगमस्तुप्रसिद्धाः खेटर्शपातोच्चकपूर्वकाणाम् ।

कल्पोदिता ये भगणादयस्तत्सर्वं निरग्रं किल सप्रमाणम् ॥ १ ॥

स कल्पकालो न विधेर्दिनादेस्तत्र प्रवृत्तिर्न यतोऽखिलानाम् ।

सृष्टेर्मुखे तद्भगणादिकानां प्रारम्भ उक्तोऽस्ति ततः स कल्पः ॥ २ ॥

सृष्ट्युत्थकल्पभगणैरतोऽनुपतनाद्बुधैः ।

ग्रहाद्यानयनं सम्यक्क्रियते खेटचारतः ॥ ३ ॥

येषां मते निशाकल्पे ब्राह्मे सर्वलय स्मृतः ।

सोऽसत् यतो लयस्तत्रोदितः सोऽत्रास्ति भूगतः ॥ ४ ॥

पाञ्चभौतिकजीवानां नो नित्याम्बरवासिनाम् ।

अन्यथा तल्लये चाराभावात्तद्भगणादिजा ॥ ५ ॥

कथं पूर्तिर्निशाकल्पेऽस्त्युचिता तन्मते किल ।

सङ्गावाद्भगणादीनां त्यज दुष्टलयं बुध ॥ ६ ॥

सौराब्दा ये सृष्टिवक्त्रात्प्रयाता यावत्स्वीयं सौरवर्षस्य वक्त्रम् ।
 निघ्नास्ते वै सृष्टिकल्पाधिमासैस्तत्रत्यैस्तैः सौरवर्षैर्विभक्ताः ॥ ७ ॥
 लब्धा ये स्युः स्वाधिमासा निरग्रा वर्षादिस्थे सृष्टिसौराब्दवृन्दे ।
 अर्कैर्निघ्ने संयुताश्चान्द्रमासाश्चैत्रादिस्थाः सृष्टितस्ते च नूनम् ॥ ८ ॥
 संयुक्तास्ते यातचैत्रादिमासै-
 स्त्रिंशन्निघ्ना याततिथ्यन्विताश्च ।
 तिथ्यन्ते स्वे चान्द्रवारः पृथक्स्था-
 निघ्नाः कार्या सृष्टिकल्पावमैस्ते ॥ ९ ॥
 भक्तास्तत्स्थैश्चान्द्रवारैरवाप्ता-
 व्यग्रा ये स्युश्चावमाख्याः श्रयाहाः ।
 हीनाः कार्यास्ते पृथक्स्थापितेषु
 भानोर्मध्यः सावनोद्गर्गणः स्यात् ॥ १० ॥
 लङ्कामध्यार्द्धरात्रस्थो यमकोव्युदयेष्ययम् ।
 मध्यमार्कोदयैः सिद्धः प्राङ्गर्नेत्यबुधा भ्रमात् ॥ ११ ॥
 अत्राधिमासावमशेषके च त्याज्ये यतः सावयवाधिमासाः ।
 योज्यास्तदा स्युर्निजसौरवर्षमुखेन्यथा चैत्रमुखेन्दुमासाः ॥ १२ ॥
 शुद्धिस्तु वर्षादिभवाधिशेषं चैत्रादिवर्षादिगतानिशं सा ।
 चान्द्री यतः सावयवेन्दुमासास्ते सौरवर्षादिगताश्च तत्र ॥ १३ ॥
 ये स्युर्विहीनावयवाः सदा तैः समास्तु पूर्वं मधुवक्त्रचान्द्राः ।
 योद्धादिचान्द्रावयवश्च तेन समं हि वर्षाद्यधिमासशेषम् ॥ १४ ॥
 हीना यदा सावयवावमास्ते तिथ्यन्तकाले द्युगणस्तदानीम् ।
 निशीथजस्येतरथात्र तुल्यवियोगयोगादुदिताग्रयोर्हि ॥ १५ ॥
 स सप्ततष्टौ रविवारपूर्वा-
 वारोथ चैत्रादिकमासकेषु ।

स्फुटोधिमासः पतितो यदा स्या-
च्चैत्रादितस्तत्सहिताश्च मासाः ॥ १६ ॥

ग्राह्यास्तदाहर्गणसाधनार्थं
यदा खवारो न भवेद्युबृन्दे ।
सैको निरेकः सुधिया दिनौघः
कार्यः स दृष्टेर्द्युगणः खवारे ॥ १७ ॥

स्फुटोधिमासः पतितोऽप्यलब्धो-
यदा यदा वाऽपतितोऽपि लब्धः ।
सैकैर्निरेकैः क्रमशोधिमासैः

साध्याः सुधीभिर्मधुवक्त्रचान्द्राः ॥ १८ ॥

सृष्टिकल्पभगणैर्दिनसङ्घः संगुणः कथिततत्कुदिनैश्च ।

भाजितः फलसमा भगणाद्या मध्यमा रविमुखाः प्रभवन्ति ॥ १९ ॥

लङ्कार्द्वारात्रे किल मध्यमार्कचिह्नेय चैकद्युगणोद्भवास्ते ।

साध्यास्तु तास्तद्गतयः कलाद्याः स्युर्मध्यमा मध्यखगप्रसिद्धौ ॥ २० ॥

नन्देष्वोष्टौ तरणैः ५८ । ८ खनन्द-

शैलाः शराग्निप्रमिता विधौश्च ७२० । ३५ ।

तदुच्चभुक्तिः षड्विंशत्यय ६ । ४१ । स्त-

त्यातस्य रामाश्चशिवा ३ । ११ विलोमात् ॥ २१ ॥

रूपाग्रयः षड्विंशतिः कुजस्य ३१ । २६

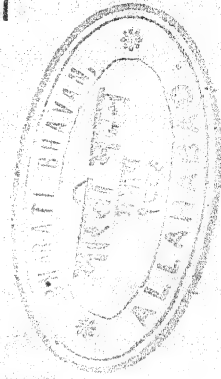
तथेषुसिद्धाश्च रदा ज्ञतुङ्गे २४५ । ३२ ।

गुरोः शराः खं ५ । ० भृगुतुङ्गकस्य

षड्विंशका नागमिताः ६६ । ८ शनेर्द्वे २ ॥ २२ ॥

सृष्ट्युत्पत्त्यकल्पार्ककुवासरेन्दुवाराधिमासावमसञ्ज्ञका ये ।

भक्ताश्च ते तद्गतसौरवर्षैः सौरैकवर्षे प्रभवन्ति सर्वे ॥ २३ ॥

निजोष्टवर्षैर्गुणितान्यभोष्टवर्षोद्भवानीह भवन्ति तानि ।

स्वसौरवर्षीयकुवासरा ये सप्तोद्धृताः शेषमितं दिनाद्यम् ॥ २४ ॥

वारोर्कतस्तत्र गतोब्दपः स्यात् तदग्रिमश्चेति सुधीभिर्बुद्धम् ।

अहर्गणं वर्षमुखात्सुखार्थं कृत्वा वदन्त्यानयनं ग्रहाणाम् ॥ २५ ॥

अत्र पूर्वैः सौरवर्षात्कृत्वाहर्गणमुद्गमे ।

तत्र वारस्य गणना कृता चाब्दपतेः सदा ॥ २६ ॥

अयुक्ता सा यतस्तत्र वर्त्तमानो न नो गतः ।

वारोऽस्यब्दपतेः किं तु स्वाब्दपाग्रिमतो गतः ॥ २७ ॥

इदमुक्तं तदा सौरवर्षवत्त्वं यदा भवेत् ।

इष्टकाले यदैवाकोदयेऽस्यब्दपतेर्गतः ॥ २८ ॥

विनैव निर्णयं त्वित्थं सदैवाब्दपतेर्न सत् ।

प्रवृत्तस्यैव वारोक्तिस्तज्ज्ञैर्येनाद्रितास्ति हि ॥ २९ ॥

अहर्गणो मध्यमसावनेन कृतप्रचलत्वात्स्फुटसावनस्य ।

तदुत्थखेटा उदयान्तरेण क्षीनान्विताः संविद्धिताः फलेन ॥ ३० ॥

लङ्कोदये स्युर्न कृतं तदाद्यैर्यतोन्तरं तच्चरमल्पकं च ।

मध्यार्कभुक्ता असवो निरक्षे ये ये च मध्यार्ककलासमानाः ॥ ३१ ॥

तदन्तरं यत्स्फुटमध्ययोस्तद्-

द्युपिण्डयोः स्याद्विवरं गतिघनम् ।

भक्तं द्युरात्रासुभिराप्तलिप्ता-

क्षीना ग्रहाप्रचेदसवोऽल्पका स्युः ॥ ३२ ॥

तदन्यथाढ्याश्च निजोदयैश्च-

ङ्गुक्तासुपूर्वं विहितं तदानीम् ।

कृतं यथा स्याच्चरकर्ममिश्रं

कर्म ग्रहाणामुदयान्तराख्यामिति ॥ ३३ ॥

इत्थं शिरोमणौ प्रौढ्या यदुक्तमुदयान्तरम् ।

तद्वासनां निराकर्तुमुद्यतोस्मि विदां वर ॥ ३४ ॥

सृष्ट्यादौ क्रान्तिवृत्तनाडीवृत्तसंपातरूपः स्थिरमेषादिः स्थिराश्विनीनक्षत्रादिर्मध्यार्कयुक्तश्चास्ति । अनन्तरं तस्य प्रवहपश्चिमभ्रमणेन विषुवाख्यस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमाद्भ्रमः स्यात् तदैव सर्वक्रान्तिवृत्तप्रदेशानां भसञ्जकानामपि स्वस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमात् एवैको भ्रमनः । स्वस्वाहोरात्रवृत्तं चक्रकलारूपतुल्यासुभिरस्ति । अथ यदैको भस्य भ्रमस्तदा मध्यार्कचिह्नं चलक्रान्तिवृत्ते स्वमेषादेः प्राक् चलितं किञ्चिन्न्यूनमध्यार्कगतिकलाभिर्निरक्षितिजेन तत्क्षणं तदधः किञ्चिन्न्यूनगतिकलोत्पन्नकालेनान्तरितमस्ति यदा तु तच्चिह्नं संपूर्णगतिकलाभिश्चलितं तदा तदुत्पन्नकालेन तन्निरक्षोदयमानेनोर्ध्वं स्थिरमेषादिः स्वाहोरात्रवृत्ते गच्छति तन्मध्यार्कचिह्नं च निरक्षश्रितिजस्थं स्यादेव उदयाङ्गतिकलाचलनेनैव पनस्तदुदयकालस्य सावनदिवसत्वेनाङ्गीकारात् ॥

व्यशोदयाद्यैरसुभिर्भवृत्ते ऽर्को मध्यगत्या चलितस्तदैव ।

तैरेव नूनं प्रवहानिलेन स नीयते व्यशुकुजे कहान्तः ॥ ३५ ॥

तेन तच्चिह्नस्योदयादुदयपर्यन्तमेकः सावनो दिवसस्तन्मध्ये वास्तवं नाक्षत्रमिदं मध्यार्कगतिकलोत्पन्नासवो भ्रमश्चैक इति । अत्रेदमप्यवधेयं यदा मध्यार्कचिह्नं चलक्रान्तिवृत्ते चलितं तदा चलक्रान्तिवृत्तमप्ययनांशगत्या चलितमिति तच्चिह्नमेकदिनजायनांशगत्यूनयुक्तगतिकलानुत्पन्नं संपाततश्चलितमिति । अत्यल्पासनिर्वाच्यां तामयनांशगतिं त्यक्त्वा केवलगत्युत्पन्नासयुक्ताश्चक्रकलानुत्पन्नासवः सावनस्वाहोरात्रासवोऽत एव भगव-

ता सूर्येणोक्ताः स्वसिद्धान्ते ।

कुदिनाद्यन्तसंपाताकतो विषुबलिप्तिकाः ।

तदन्तरं यदल्पन्ते रविगत्यासवो मताः ॥ ३६ ॥

अतो यदनुपातादेकसावनान्तर्गतनाश्रुचं तत्तु केवलगतिक-
लाधिकचक्रकलातुल्यासुखूपमवास्तवं एवं प्रतिसावनं एको-
भभ्रमः सम्पातार्कागतगत्युत्पन्नकालश्चेति मध्यार्कचिह्नं यदा
प्रतिदिनजगतिचलनेन संपाते स्यात् तदैकः संपातभगणस्तन्ना-
श्रुचकाल एकभभ्रम एवेति खेष्टकाले यावन्तः सावना मध्यगति-
चलनादुत्पन्नास्तावन्तो भभ्रमास्तत्संपातागतभगणसङ्ख्याकभ-
भ्रमाश्च । अथ तत्र सम्पातागतो मध्यार्कोपीष्टकाले यदि स्यात्तर्हि
तदुत्पन्नकालश्चेति त्रयाणां योगे वास्तवं नाश्रुचं सावनाहर्गणे
अवास्तवं तु अहर्गणतुल्या भभ्रमाः केवलमध्यार्कभगणसङ्ख्या-
कभभ्रमाः केवलमध्यार्ककलातुल्यासवश्चेति त्रयाणां योगरूपं
यो हि सावनो मध्यमाहर्गणो वास्तवनाश्रुचैर्विलक्षणैः सिद्धः स
तु निरक्षमध्यार्कोदयकालिको वास्तव इत्युच्यते । अवास्तवैरे-
कहूपैर्नाश्रुचैर्मध्यमसावनमानाख्यैः सिद्धः स तु तदुदयकालेने-
त्यवास्तव इत्युच्यते अथात्रानुपातस्य नियतैकविषयत्वात्प्रकृते-
नुपातसिद्धाहर्गणो मध्यमसावनमानैः सिद्ध इत्यवास्तव एव ज्ञेयः
वास्तवार्थं तदयान्तरदानमार्षविरोधेप्यावश्यकमिति चेत् अ-
त्रोच्यते त्वदभिमतानुपातवास्तववास्तवान्तररूपोदयान्तरदानेन
तद्विज्ञेन वा नहि कथं चिदपि वास्तवत्वसिद्धिः तथा हि पूर्वोक्तं
वास्तवं नाश्रुचं खण्डत्रयात्मकं अहर्गणः १ सं० भगणः १ सं-
पातमध्यार्ककलोत्पन्नासु १ अवास्तवं तु० अहर्गण १ केवलभ-
गण १ के० मध्यमार्ककला १ अत्र वास्तवस्य अवास्तवेन साक-

मन्तरे सप्तविंशत्ययनांशकाले तिथ्यादिषु घटीचतुष्टयं किञ्चि-
 न्मनमधिकं वान्तरं स्यात् । मुञ्जालमतानुयायिनां मते त्वनि-
 र्वाच्यमन्तरं स्यादिति मद्द्वैषम्यम् । निरयनवर्षादौ केवलग-
 त्यधिकचक्रकलासुहृपस्वोक्तमध्यममानेनैव सावनाहर्गणसङ्ख्या
 भभ्रमतो निरेकेति स्पष्टं वदद्भिः सायनार्ककलातुल्यासुवशा-
 त्वोक्तिदुष्टमुदयान्तरमुक्तं तदप्यसत् । वास्तवावास्तवयोर्वास्त-
 वभिन्नं यत्किञ्चिदुदयान्तरं कल्प्यते न तद्वशेन कथञ्चिदपि वा-
 स्तवाहर्गणसिद्धिः स्वार्थविरोधपक्षे वस्तुतस्तु ये सौरा ये च चा-
 न्द्रा ये च सावनास्ते तु चन्द्रार्कयोः क्रान्तिवृत्ते स्वस्वगत्या चल-
 नादिष्टकाले चोपपन्ना यथांशभोगात्सौरं गतिकलाभोगात्सा-
 वनं चान्द्रं तयोर्द्वादशभागान्तरेणेति परस्परं तेषामनुपातेनान-
 यनं वास्तवमेवेष्टकाले ज्ञेयं परं न तथा नाशत्रं तस्याहोरात्रवृ-
 त्तगत्या चलनादिष्टकाले तदनुपातानर्हत्वाच्च तद्वास्तवं गोल-
 वास्तवरीत्या तदसिद्धेः । सौरादधिमासद्वारा तिथ्यन्ते चान्द्रा-
 स्ततोऽवमद्वारा सावनास्तिथ्यन्ते ततोऽवमशेषसम्बन्धाच्च निर-
 क्षक्षितिजे मध्यार्कोदयकालिकाः सावनाः कृतास्ते तु वास्तवा
 एव स्थूलत्वाप्रसक्तेः तत्काले तदनुपातगतं नाशत्रं त्ववास्तवम-
 प्यनुपातेन सौरचान्द्रसावनसङ्ख्यानयनार्थं त्वप्युक्तं परं नहि
 खान्तर्गताशुद्धनाशत्रसम्बन्धादयमप्यवास्तवः सावनाहर्गणः
 अन्यथैकक्रालिकयोः सदसन्नाशत्रयोर्भेदोपि तत्सम्बन्धाभ्यां
 तदेकस्य विरुद्धसदसङ्गेदकथनानौचित्यप्रसङ्गः तथा चान्द्रसौ-
 रा अपि अत्रेदमप्यवधेयं मध्यममानासुतुल्या यत्र वास्तवास-
 वस्तत्र तदनुपातेन सावनाद्यमवास्तवमुदयासन्नकाले अतो यः
 दृष्टिसौरचान्द्रैरधिमासावमैश्च निरक्षमध्यार्कोदयकालिकः सा-

धितोऽहर्गणः स तु तद्गतिजनिरक्षकालोपलक्षितनिरक्षमध्या-
 कोदयकालसम्बन्धेनापि सिद्धो वास्तव एव नहि सोऽस्य वास्तव-
 मध्यमसावनेन अत्र यः साधितोऽहर्गणः स तदयकाले निरव-
 यवो दृश्यते कथं तस्य अवास्तवत्वं मध्यार्कभुक्ता असव इत्या-
 दितदन्तरमित्यन्तग्रन्थानीतोदयान्तरदानादयं स्फुटाहर्गणस्त-
 द्नीत्या सावयवः सिध्यति कथं तस्य वास्तवत्वं अहो निरवयवो-
 हि तदहर्गणः स कथं मूढैरुदयासन्नकाले स्वीक्रियते यस्तैर्म-
 ध्यम उच्यते स तदुदयासन्नस्तन्मते तदशादुदये कथं तत्र वार-
 गणनया वारप्रवृत्तिः स्यात् किं च सौरवर्षादौ रविः प्रुन्यं नो-
 दयान्तरदानादयं सङ्गच्छते किं च कक्षायां मध्यगतिजमध्य-
 मात्फलान्तरे स्पष्टः फलवासनयास्ति संस्कृतात्ततः स तु कथं
 चिदपि न तन्मते प्रतिमण्डलस्थनियतचलितविस्वात्कर्णद्वयस-
 म्बन्धिस्फुटयुक्तेरनिवारितत्वात् । अथ यो ह्यवास्तवैकमानादु-
 च्यते न तत्प्रमाणतस्तदुदयान्तरमपि ।

सत्यासत्यासुमानाभ्यामुद्गमासन्नकालयोः ।

भिन्नप्रमाणसिद्धातो विजातीयौ गणौ तव ॥ ३७ ॥

अस्वन्तरं तु तत्रस्थं नहि मूढ गणान्तरम् ।

विजातीयग्रहान्तर्नाप्येवमस्वन्तरोद्भवम् ॥ ३८ ॥

किं च अद्यतनश्चस्तनयोर्मध्यमार्कयोरसंस्कृतयोरन्तरं गति-
 कलाः संस्कृतयोर्नेति महान्विरोधस्तदुदयान्तरदानात् ।

मान्दं तु निश्चोच्चकवृत्तकैन्द्रं

मध्यो रविस्तच्चलनाद्भवते ।

भागे दिनं वर्षमिनस्य भागैः ३६०

मध्यार्कगत्या कुदिनं वदन्ति ॥ ३९ ॥

यावत्थो गतयः कल्पे तावन्तः सूर्यसावनाः ।

उक्तयुक्त्यैव तद्योगे भगणा भभ्रमा अपि ॥ ४० ॥

यैर्वास्तवैककुदिनान्तरगः स्वसृष्टे-

र्भैकभ्रमः सवित्मध्यगतेस्तु कालः ।

बुद्धोस्ति सङ्गणितवासनयाथ तैस्तु

ज्ञातो हि मध्यमरविः स्वगतेः समानः ॥ ४१ ॥

कालो गतेर्गतिसमं चलनं विना नो

गत्यैव मेषवदनाच्चलनादिज्ञातः ।

मध्यार्ककेवलगतेश्चलनं सदैक-

सङ्गदिनेस्ति हि रवेरुदयान्तरान्न ॥ ४२ ॥

अस्वात्मकं यत्त्वसदस्यहो तद्वशादयं सिद्ध इति प्रकल्प्य ।

मिथ्यैव खेटेन्तरमामनन्ति प्रायोत्र गोलं न विदन्ति तेज्ज्ञाः ॥ ४३ ॥

अतः कृताहर्गणो मध्यमसावनेनेत्युदयान्तरसंस्करणमयु-

क्तमिति प्रतिभाति आर्षानुक्तेश्च अत्रेदं गोलतत्त्वार्थज्ञैर्मध्यस्थ-

बुद्ध्या निपुणं विभावनीयं एतेन वस्तुस्थितेरनवबोधादहर्गणे अ-

वास्तवत्वभ्रान्त्या स्वज्ञानोत्कर्षकुगर्वप्रौढ्या मन्दप्रतारणद्वारा-

न्यथाकर्तुं प्रवृत्तैर्भास्कराचार्यैरेव बलात्सर्वदेवषिमतविरुद्धः

सङ्गोलवासनाविचारवद्भिर्भूतः स्वकल्पितो ऽसदुदयान्तरवास-

नाविचारः प्रवर्तितस्ततस्तद्विश्वासतो न्यैर्नाममात्राभिमानिभिर्व-

ज्जभिः स्वीकृतोप्ययं शिष्टैरिदानींतनैः शूद्रमार्गप्रवृत्तैः कथं-

चिदपि नादरणीय इति कृतं जगद्दिरोधेन ।

फलार्थं युगमन्वादिकल्पना कदिनादितः ।

सृष्ट्यादेर्नहि किं तर्हि ग्रहाद्यानयनं ततः ॥ ४४ ॥

कदिनादेः कथं चिन्न कार्यः खेटादिनिर्णयः ।

इत्यर्कशास्त्रप्रामाण्यान्स्पष्टं ज्ञेयं विजानता ॥ ४५ ॥
 कृतान्तेस्मिन् ब्रह्मादिनाङ्गता ये सौरवत्सराः ।
 प्रोक्ष्य सृष्टेस्ततः कालं सौराब्दैः शेषसंमितः ॥ ४६ ॥
 कृतान्ते सृष्टिवत्क्राव्युः सौराब्दास्ते गता अमो ।
 खचतुष्कयमाद्यग्निशररन्ध्रनिशाकराः १६५३७२०००० ॥ ४७ ॥
 मध्यमानयनं कार्यमतोनुपतनान्नरैः ।
 कृतान्ते तेन खेटाः स्युर्मध्यमा रविपूर्वकाः ॥ ४८ ॥
 विनेन्दुपातमन्दोच्चान्मेषादौ तुल्यतामिताः ।
 इत्थं ब्रह्मादिनादेर्न भवेत्सृष्ट्यब्दभेदतः ॥ ४९ ॥
 द्वादशघ्ना गुरोर्याता भगणा वर्त्तमानकैः ।
 राशिभिः सहिताः शुद्धाः षष्ठ्या स्युर्विजयादयः ॥ ५० ॥
 स्फुटार्कस्य सङ्गानयो मेषवत्क्रा-
 त्तमात्तास्वमांतदयान्तस्तदानीम् ।
 विशुद्धाश्च चैत्रक्रमाच्चान्द्रमासाः
 सदा सञ्ज्ञयोदाहृताः प्राङ्मुनीन्द्रैः ॥ ५१ ॥
 असङ्गान्तिमासो हि चान्द्रेधिमासो-
 द्विसङ्गान्तिमासः क्षयाख्यस्तदानीम् ।
 क्षयाख्यः कदा चित्ततः प्राक् च पश्चा-
 दवश्यं हि तत्राधिमासद्वयं स्यात् ॥ ५२ ॥
 स्फुटैर्लक्षणैर्यैरयं तानि सर्वे-
 ष्वपि स्युर्मधोच्चान्द्रमासेषु काले ।
 अतोऽयं क्षयः सर्वचान्द्रेष्वपीत्यं
 न जानन्ति सदासनाज्ञानशून्याः ॥ ५३ ॥
 इदानींतनार्थं न शास्त्रं प्रवृत्तं

न सत् कार्तिकादित्रयोत्थं तदुक्तम् ।

सुयुक्ता न मुन्युक्तिरप्यत्र शास्त्रे

भवेत्कार्यव्यस्य यादृग्विरुद्धा ॥ ५४ ॥

अतः परं श्रीजगदीश्वरस्य ब्रह्माण्डसृष्टिर्विद्यतीनपूर्वैः ।

अतीन्द्रियज्ञैश्च सदैकरूपोदिताथ तां वच्मि गुरुपदेशात् ॥ ५५ ॥

तावद्ब्रह्माण्डगोलीयं स्वर्णाभोन्तस्तमोवृतः ।

वेदत्वष्टाभ्रनागाभ्रदखेन्द्रद्यष्टभूमयः ॥ ५६ ॥

१८७१२०८०८६४०००००० प्रयुतघ्ना वरीवर्ति यस्य कशा खकशिका ।

यस्यान्तः सर्वदा रश्मिप्रसारोस्ति रवेर्ध्रुवम् ॥ ५७ ॥

तदन्तः प्रवह्नाकाशवायुगोलो ध्रुवाग्रयात् ।

पश्चिमाभिमुखं शश्वद्भ्रमत्यार्धैककेन सः ॥ ५८ ॥

दिनेन तौ ध्रुवावत्र याम्योत्तरगतौ स्थिरौ ।

दिक्स्थानरूपौ सततं भगवच्छक्तिः स्थितौ ॥ ५९ ॥

ध्रुवस्थानात्तु तद्गोले वृत्तं यत्तद्वाङ्क ८० भागकैः ।

विषुवन्मण्डलन्तल्यात्ततः स्वस्वापमांशकैः ॥ ६० ॥

अहोरात्राख्यवृत्तानि ध्रुवमध्याद्भवन्ति हि ।

सौम्यध्रुवात्कदम्बस्य स्थानं याम्ये जिनांशकैः ॥ ६१ ॥

याम्यध्रुवात्कदम्बस्य स्थानं सौम्ये जिनांशकैः ।

एवं क्रमान्वितः षड्भ्रान्तरितौ तौ कदम्बकौ ॥ ६२ ॥

सौम्ययाम्यौ तु तन्मध्यात्तद्गोले प्रवह्नाभिधे ।

मण्डलं खाङ्गभागैर्यत्तत् स्थिरं क्रान्तिमण्डलम् ॥ ६३ ॥

विषुवत्क्रान्तिवृत्तैक्यान्स्थिरा द्वादश राशयः ।

मेषादयस्तथा भानि कल्पितानि स्थिराणि च ॥ ६४ ॥

सप्तविंशतिसङ्ख्यानि प्राक्क्रमात्क्रान्तिमण्डले ।

तद्गोलोदरगोले तु संलग्नोऽन्यो हि गोलकः ॥ ६५ ॥
 भगोलाख्यः स्थूलसूक्ष्माण्यसङ्ख्यानीह भानि च ।
 तस्मिन् तिष्ठन्ति गोलोयं कदम्बाभ्यां चलोनिशम् ॥ ६६ ॥
 सप्तविंशतिभागैस्तु पञ्चात्माक् सृष्टितः क्रमात् ।
 कदम्बमध्यात्तद्गोले वृत्तं यत्वाङ्गभागकैः ॥ ६७ ॥
 तन्मुख्यं क्रान्तिवृत्तं स्याद्भगोलचलनाच्चलम् ।
 समा द्वादशभागाश्च तस्य द्वादश राशयः ॥ ६८ ॥
 मेषादयस्तथा तुल्याः सप्तविंशतिभागकाः ।
 अश्विन्यादीनि भानि स्युः फलार्थं प्रक्रमाम्किल ॥ ६९ ॥
 अश्विन्यादिरयं चात्र रेवत्यन्तमिनोदितः ।
 भगणान्तो हि विज्ञेयः स्थिरपौष्णान्तगो नहि ॥ ७० ॥
 कदम्बचलितो गोलो भचक्रं तारकाश्रयम् ।
 प्रवृत्तानिलवङ्गं सत् ध्रुवमध्यवशेन तत् ॥ ७१ ॥
 भ्रमतीत्याशयोर्कस्यान्यथा स्वीकृत्य तं बलात् ।
 नाशिताः स्वाक्तयो मूढैर्यथार्थाकाशगोलके ॥ ७२ ॥
 सृष्ट्यादौ विषुवद्वृत्ते मेषादिः क्रान्तिवृत्तगः ।
 भगोलचलनात्क्रान्तिवृत्तस्य चलनादयम् ॥ ७३ ॥
 अवश्यं चलभागैस्तु पञ्चात्माक् चलति क्रमात् ।
 एवं भगोलके वृत्तं कदम्बाद्यज्जिनांशकैः ॥ ७४ ॥
 ध्रुववृत्तं तु तज्ज्ञेयं भगोलचलनाच्चलम् ।
 अथ तद्वृत्तगं यद्यङ्गवेङ्गं स्ववृत्तिभ्रमात् ॥ ७५ ॥
 ध्रुवस्थानस्थितं तत्तद् ध्रुवभं स्वस्वकालजम् ।
 चलांशाभावकाले तु यद्गं ध्रुवगतं ततः ॥ ७६ ॥
 इदानीं चलितं तद्वि चलांशैः स्ववृत्तौ किल ।

पूर्वरात्रौ तु तद्यत्र प्रत्यक्षं दृश्यतेय तत् ॥ ७७ ॥
 पररात्रौ न तत्रस्थं दृश्यते भ्रमतो बलात् ।
 ध्रुवतारां स्थिरां ग्रन्थे मन्यन्ते ते कुबुद्धयः ॥ ७८ ॥
 साकं तैस्तु विवादोपि सतां मूढत्वमेव हि ।
 ध्रुवस्थानस्थितं यद्यत्कदम्बभ्रमणेन भम् ॥ ७९ ॥
 तत्तत्त्वमध्यगं मेरौ निरक्षे गर्भभूजगम् ।
 इत्यस्ति सौरशास्त्रोक्तिः सदैव स्थूलसृष्टिभम् ॥ ८० ॥
 ध्रुवर्क्षं कल्पयित्वाधाः प्रवदन्यधुना स्थिरम् ।
 एवमुक्तो भगोलोयं तद्गोलान्तरगाश्च ये ॥ ८१ ॥
 ग्रहाणां गोलकाः सप्त तानन्यांश्च वदाम्यहम् ।
 खस्वग्रैध्याख्यमान्दाख्यविपाताख्यभपातजाः ॥ ८२ ॥
 परोच्चपरनीचाख्यगोलाः स्पष्टक्रियोचिताः ।
 तत्सर्वाश्रय एवैको ग्रहगोलोस्ति खे महान् ॥ ८३ ॥
 तत ऊर्ध्वं ततश्चाधः कथञ्चिन्न ग्रहो भवेत् ।
 एवमाकाशगोलास्ते पवनाख्या ग्रहाश्रयाः ॥ ८४ ॥
 अधोधः क्रमतो ज्ञेयाः शनैश्चन्द्रावधि स्थिताः ।
 आदौ शनिर्गुरुस्तस्मात्ततो भौमस्ततो रविः ॥ ८५ ॥
 ततः शुक्रो बुधस्तस्मात्तत इन्दुरिति स्फुटम् ।
 द्वयोर्दयोरन्तरे तु सिद्धविद्याधरादिजाः ॥ ८६ ॥
 आकाशगोलास्तिष्ठन्ति त्वरूपाङ्गाश्च ये सदा ।
 सर्वत्र लग्नगोलेषूर्ध्वगः स्वचलनाद्ध्रुवम् ॥ ८७ ॥
 अधःस्थं चालयत्येव मध्यस्थः स्तोर्ध्वं न हि ।
 स्वगत्या चलितस्याधः स्थितस्याप्यूर्ध्वतद्गतेः ॥ ८८ ॥
 वशतश्चलनात्तस्य चाविरुद्धगतिद्वयम् ।

स्वगत्या चलितस्यैवमूर्ध्वस्थस्य कथं चन ॥ ८९ ॥

नाधःस्थगतिस्तस्य चलनं त्वन्यरोधतः ।

भगोलान्तरतोधोः संलग्ना एव ते ऽखिलाः ॥ ९० ॥

ज्ञेयाः कदम्बसम्बन्धाङ्गगोले चलिते सति ।

चलितास्तेपि खेटानां गोलाः स्युस्तद्वशात्तथा ॥ ९१ ॥

परस्परं तदाकाशसम्बन्धादथ चेन्दुतः ।

दूरेन्तरे हि वङ्गेषु गोलोऽव्यक्तस्वधःस्थितः ॥ ९२ ॥

भूमिनिर्गतवङ्गेषु योऽत्यूर्ध्वगमनावधि ।

गोलोसौ वह्निगोलाख्यस्तदूर्ध्वं सोऽनलो नहि ॥ ९३ ॥

वह्न्यूर्ध्वं खे महर्लोको जनस्तस्मात् ततस्तपः ।

तदूर्ध्वमिन्द्रधः सत्यः सन्ति ते वै सनातनाः ॥ ९४ ॥

भुवं विनाऽन्यानखिलानधःस्थानतीशशक्त्या प्रवहः पराशाम् ।

प्रचालयत्येष भगोलकोपि तथातिशक्त्या स्वपराम्बरस्थान् ॥ ९५ ॥

सर्वानधःस्थानयनांशगत्या तदन्यगोला न तथा स्वशक्त्या ।

ते कवलं स्वाम्बरगभ्रमाथमन्याम्बरस्थभ्रमणाय न स्युः ॥ ९६ ॥

स्थिरं प्रत्यक्चलं भाति खस्थं प्राग्भूध्रमानृणाम् ।

प्रवहो व्यर्थ इत्यार्यभटोक्तेः ष्टण्डिहोत्तरम् ॥ ९७ ॥

यत्सर्वतो निराधारं स्वीर्ध्वदेशगतं गुरु ।

स्वस्थान एव तन्नूनं पततीत्यपि निर्णये ॥ ९८ ॥

असङ्गभ्रमणं चैवामनार्थं स्वीकृतं तु यत् ।

भूमावपि ध्रुवायोगात्तत्तुच्छं प्रवहे गते ॥ ९९ ॥

एवं हि कालबोधार्थं गोलाः सप्तग्रहोद्भवाः ।

गोलोष्टमो भगोलाख्यो नवमः प्रवह्नाभिधः ॥ १०० ॥

प्रवहादग्निपर्यन्तं पवनाख्याम्बरोद्भवाः ।

गोलाः स्वच्छतरास्तददृढा रूपविवर्जिताः ॥ १०१ ॥

यथा विरूपो भूवायुस्तथेन्द्रोः प्रवृत्तान्तजाः ।

विरूपा निर्मलाकाशा अपि स्युः पवनाभिधाः ॥ १०२ ॥

विरलाविरलाङ्गौ तावनैकैकगतिभ्रमौ ।

पवनौ ये ऽनिलाकाशाः प्रोक्तशून्याम्बरेतराः ॥ १०३ ॥

जात्याऽभिन्नाश्च ते सर्वे ऽमूर्ताः स्वस्थानगाश्चलाः ।

स्वगत्या परगत्या च भ्रमन्त्येष्वखिलेष्वपि ॥ १०४ ॥

दृगर्ककिरणानां तु नावरोधः कथं च न ।

रवेरासन्नकिरणास्तत्रभावो महान् ततः ॥ १०५ ॥

दूरे चाल्प इति ज्ञेयस्तारतम्यात्करोद्भवः ।

एवं भगोलावधिकस्तत्रकाशस्ततो न सः ॥ १०६ ॥

ब्रह्माण्डगान्धकारस्था गोलाः सर्वेथ तेषु च ।

भगोलान्तं तमोनष्टं भवेद्यच्च तदूर्ध्वगम् ॥ १०७ ॥

यथास्थितं स्वतः श्याममसमर्थकरान्वितम् ।

नीलं संदृश्यतेऽत्रत्यैस्तम एवाम्बरस्थितम् ॥ १०८ ॥

लोके नीलं नभ इति प्रतीतिरिह सभ्रमा ।

समन्तात्तत्रगोला ये ब्रह्माण्डादग्निगोलकम् ॥ १०९ ॥

केन्द्रं तेषामेकमेव सर्वकेन्द्रं तदुच्यते ।

तत्केन्द्रतो यस्य केन्द्रं भिन्नमस्ति स एव कौ ॥ ११० ॥

जलगोलो महान् स्वच्छतरो ज्ञेयो महार्णवः ।

यं भित्त्वोर्ध्वं सदार्कस्य करा गच्छन्ति चाम्बरम् ॥ १११ ॥

यथायथा भ्रमत्युच्चं रवेश्चार्यं तथातथा ।

जलार्णवोपि सततं भ्रमतीत्यं वदन्ति हि ॥ ११२ ॥

मृदम्बगन्यनिलाकाशपिण्डोयं पाञ्चभौतिकः ।

कपित्थफलवदृत्तः सर्वकेन्द्रेऽखिलाश्रयः ॥ ११३ ॥
 स्थिरः परेशशक्त्यैव सर्वगोलादधःस्थितः ।
 मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ॥ ११४ ॥
 विभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्माणो धारणात्मिकाम् ।
 नान्याधारोऽयं मूर्त्तश्चेत्तस्याधारोऽयं तस्य च ॥ ११५ ॥
 अन्यस्ततोऽन्य एवेत्यमनवस्थाभयात्किल ।
 अन्ते गत्वा च या शक्तिः कल्प्यावश्यं सदैव सा ॥ ११६ ॥
 आदावेव प्रकल्प्येशशक्तिर्लाघवतो भुवि ।
 गुरुत्वात्पतनं भूमेर्मन्यन्ते ते कुबुद्धयः ॥ ११७ ॥
 अधोधः क्रमतो बौद्धाः शिष्टं यद्गुरु खेयं तत् ।
 भूमिं यातीति दृष्ट्वापि प्रवदन्त्यन्यथा यतः ॥ ११८ ॥
 कुत ऊर्ध्वङ्कुतश्चाधो वृत्तं भूमेः समाम्बरे ।
 अचलेयं सदा विश्वम्भरासृष्टिरनन्तजा ॥ ११९ ॥
 यथायथोत्तरदिशं नरः स्वस्थानतः किल ।
 याति भूमौ ध्रुवं चोच्चं पश्यतीह तथातथा ॥ १२० ॥
 वर्तुलत्वं तु निर्णीतं तज्ज्ञैस्तेन कुगोलके ।
 अल्पकायतया लोकाः स्वस्थानात्सर्वतो दिशम् ॥ १२१ ॥
 पश्यन्ति वृत्तामप्येनां चक्राकाराम्बुतन्धराम् ।
 जलादूर्ध्वं जलान्तश्च कुपृष्ठं त्वर्द्धमेव तत् ॥ १२२ ॥
 उदितं विबुधैः सत्यं यावनं त्वच्यते मतम् ।
 जलार्णवस्य गोलोऽस्ति महानल्पस्ततश्च सः ॥ १२३ ॥
 भूगोलो जलमग्नोऽस्ति जलादहिरपि स्थितः ।
 तत्राधिको जलान्तः स्थो वह्निः स्वल्पोऽस्ति गोलवित् ॥ १२४ ॥
 जलार्णवस्य भ्रमणाद्यद्वद्विस्तज्जलान्तरे ।

यज्जलान्तः स्थितं तत्तु वह्निः स्याद्भूमिखण्डकम् ॥ १२५ ॥
 जलादूर्ध्वमर्धङ्कुपृष्ठं यदा स्या-
 त्तदा भूमिपिण्डोन्मुपृष्ठोर्ध्वगोल्पः ।
 अधःस्थोधिकस्येति युक्त्येदमुक्तं
 मतं यावनं चापि देवर्ष्यभिन्नम् ॥ १२६ ॥
 भूगताब्धिजलं क्षारं लवणार्णवसञ्ज्ञकम् ।
 तद्वेलावल्लयस्थानां समन्तात् यत्र कुत्र चित् ॥ १२७ ॥
 ध्रुवौच्यमत एवात्र दृश्यते न समं किल ।
 निरञ्जवृत्ततत्तीरगतानां तत्समस्थितिः ॥ १२८ ॥
 इदानीं तद्विसम्वादादार्षोक्तं दृष्टिजं हि तत् ।
 भूम्यन्तरपुटाः सप्त नागाक्षुरसमाश्रयाः ॥ १२९ ॥
 दिव्यौषधिप्रतोपेता रम्याः पातालभूमयः ।
 अनेकरत्ननिचयो जाम्बूनदमयो गिरिः ॥ १३० ॥
 भूगोलमध्यगो मेरुरुभयत्र विनिर्गतः ।
 उपरिष्ठातिस्थितास्तत्र केन्द्रेशाद्या महर्षयः ॥ १३१ ॥
 अधःस्थादक्षरास्तद्वत् द्विषन्तो न्योन्यमाश्रिताः ।
 भूमौ मेरोर्नवल्यंशैर्निरञ्जाभिधमण्डलम् ॥ १३२ ॥
 तत्र लङ्कान्तु भूमध्ये प्रकल्प्याथ ततः सदा ।
 प्राच्यां तु यमकोटिः स्यात्पश्चिमे रोमकाभिधम् ॥ १३३ ॥
 अधः सिद्धपुरं सौम्ये सुमेरुर्याम्यगोपरः ।
 भूवृत्तपादविवराण्येवं स्थानानि षट् सदा ॥ १३४ ॥
 उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्त्येषु सर्वदा ।
 समद्वत्रस्थिताधः स्यादेवं सर्वत्र भूवृत्तौ ॥ १३५ ॥
 मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य क्रोर्ध्वं वा चाप्यधः ।

मेरुद्वयस्थानरेखावृत्तं यच्च स्वदेशगम् ॥ १३६ ॥

तद्वि याम्योत्तरं ज्ञेयं स्वदेशस्थं च तद्वशात् ।

सुधिया प्राक् परे ज्ञेये त्वित्यं देशविभागतः ॥ १३७ ॥

व्यशोत्तरे तु सर्वेषां सुमेरुः सौम्यदिक्स्थितः ।

याम्येष्टेवं परो मेरुः कुसञ्ज्ञो याम्यदिक्स्थितः ॥ १३८ ॥

लङ्कायामुदयोऽर्कस्य यमकोट्यां तदा भवेत् ।

दिनार्द्धमस्तकालस्तु सिद्धपूर्यां तदा भवेत् ॥ १३९ ॥

राव्यङ्गं रोमके चेत्यं व्यशदेशे सदैव हि ।

एवं निरक्षदेशेषु यतः प्राच्यां तु यद्भवेत् ॥ १४० ॥

ततस्तच्च प्रतीच्यां च नियतं गोलविद्धर ।

भूवृत्ततुर्यभागे तृज्जयिन्याः प्राक् सदा भवेत् ॥ १४१ ॥

यमकोटिस्ततः पश्चादवन्ती नैव किं तु सा ।

लङ्कैव पश्चिमे चैवं व्यशादन्यत्र दृश्यते ॥ १४२ ॥

अथान्न गोलपरिधेर्ज्ञानं व्यासावबोधतः ।

परिधिज्ञानतश्चैवं व्यासज्ञानं फलं तथा ॥ १४३ ॥

गणितादक्ष्यहं सूक्ष्मं सूर्यसिद्धान्तसंमतम् ।

यन्मानतः परिच्छिन्ने व्यासे ज्ञाते ततः किल ॥ १४४ ॥

न ज्ञायते तत्परिधिश्चैवं परिधिबोधतः ।

नैव विज्ञायते व्यासस्तन्मानेन कथं च न ॥ १४५ ॥

सुसूक्ष्मरीतितः प्राज्ञैरवर्गपदवद् ध्रुवम् ।

अतः कृपालुनात्र श्रीसूर्येणैवान्यथा कृतम् ॥ १४६ ॥

व्यासवर्गाद्दशगुणात्पदं भूपरिधिर्भवेत् ।

व्यासः स्यात्परिधेर्वर्गाद्भिम्भक्ताच्च पदं त्विह ॥ १४७ ॥

रुद्राहतव्यासदलोत्थवृत्ते व्यासोक्तमज्यावगतः क्रमज्या ।

या तत्समोयं परिधिः सुहृत्सो व्यासैकमानाद्दशमूलरूपः ॥ १४८ ॥
 दिक्सङ्गुणव्यासकृतिर्ययोः स्यात्
 घातस्तयोर्योगदलोत्थवृत्ते ।
 तदल्पतुल्योत्क्रमशिञ्जिनीं च
 दत्वा क्रमज्यामितरेखिका या ॥ १४९ ॥
 स्यात्तत्समो वा परिधिस्त्वनेकोत्क्रमज्ययाप्यत्र स एव बोध्यः ।
 अनेकतद्वृत्तवशाद् बुधेर्द्वैस्तदेकघातोत्थपदप्रसिद्धा ॥ १५० ॥
 समश्रुतेस्तुल्यचतुर्भुजस्य क्षेत्रस्य यस्यास्ति फलं खचन्द्राः ।
 तद्वाङ्गरेखासम एव रूपव्यासेतिहृत्सः परिधिर्मदिष्टः ॥ १५१ ॥
 * रूपव्यासे खाङ्गतुल्यान्विभागान्
 कृत्वा वृत्तं भास्करीयैर्विभजेत्यम् ।
 तत्र त्रिभुजव्याससूत्रप्रमाणं
 वृत्तं त्यक्त्वा शेषकं यच्च तन्न ॥ १५२ ॥
 किञ्चिन्मूनैः सार्धनागै ८ । २६ । ४५ । ३६ विभागै-
 र्नातः सम्यक् भास्करोक्तप्रकारः ।
 व्यासाद्वृत्तस्योदितः सम्यगस्मा-
 दार्धोक्तो दिग्रेखिकामूलरूपः ॥ १५३ ॥
 चक्रलिप्तावृतौ के† चिद्रसाद्याष्टाङ्ग ६८७६ विस्तरम् ।
 नियतं कल्पयित्वा ऽज्ञाः सौरे स्थूलत्वदूषणम् ॥ १५४ ॥
 वदन्ति शिल्पवित्प्रोक्तवृत्तसंमापनादिह ।

* अत्र विशेषः ।

व्यासात्परिध्यानयनं श्रीभास्करस्यैव सूक्ष्ममिति कमलाकरोपि जानाति । परन्तु वृत्तं
 श्रीसूर्यभक्त्या तदानयनं खण्डयति । श्रीभास्करस्यानयनं सूक्ष्ममित्येतदर्थं द्रष्टव्या
 मच्छोधिता लीलावती ।

† श्रीसूर्यसिद्धान्तटीकाकारेण रङ्गनाथाभिधेन स्वकृतटीकायामुक्तम् ।

शुद्धसौरप्रतीत्यर्थं कुरु तन्मुखभञ्जनम् ॥ १५५ ॥
 व्यासस्य वर्गवर्गाच्च पञ्चघ्नादष्टभाजितात् ।
 पदं क्षेत्रफलं ज्ञेयं फलाद्यासो विलोमतः ॥ १५६ ॥
 अथ वा परिधेर्वर्गवर्गात् खाङ्गेदुभाजितात् ।
 पदं क्षेत्रफलं चाऽस्मात्परिधितु विलोमतः ॥ १५७ ॥
 पदं रेखात्मकं ग्राह्यं वास्तवं यदि चान्तरात् ।
 पदस्थानयनं स्वेष्टं तर्हि तद्गणितात्कुरु ॥ १५८ ॥
 रामा नवावध्यध्ययोर्का ३ । ६ । ४४ । १२ । दशानां मूलमुच्यते ।
 रूपव्यासे तु परिधिर्दशमूलमितः स तु ॥ १५९ ॥
 इष्टव्यासेन गुणितः स्वेष्टव्यासे प्रजायते ।
 शून्यं सप्तत्रयस्तर्कदत्ता रामाः फलं भवेत् ॥ १६० ॥
 रूपव्यासे निजव्यासवर्गघ्नं स्वस्य तद्भवेत् ।
 शून्यं रामेष्वः शून्ययमा वेदेष्वो हताः ॥ १६१ ॥
 व्यासेन तत्कृतिर्वात्र फलमेवमनेकधा ।
 कथं चिन्नियतव्यासे परिधिर्नियतो नहि ॥ १६२ ॥
 योजनानि शतान्यष्टौ भूव्यासो द्विगुणानि तु ।
 नन्देषुखेष्वः ५०५६ । आष्टाग्नयो ३८ भूपरिधिर्भवेत् ॥ १६३ ॥
 पुराणसौरागमभूः सदैका
 तद्योजनानां किल मानभेदात् ।
 सङ्ख्याविभेदः कथितः स्वतन्त्रैः
 शिरोमणौ तत्तमिदं विरोधात् ॥ १६४ ॥
 यत्नोक्तभूयोजनकानुपातानीतं तदार्थं किल भूमिमानम् ।
 येऽल्पज्ञतुष्यै प्रवदन्ति तेन जानन्ति नार्थं गणितप्रकारम् ॥ १६५ ॥
 याम्योत्तरं स्वदेशस्थं निरक्षाभिधमण्डले ।

वृत्तं यत्र विलग्नं स्यान्निरक्षः स्वस्य तत्स्थलम् ॥ १६६ ॥

यावत्स्वदेशादक्षांशाः स्वीययाम्योत्तरे त्वथ ।

मेरुर्यावत्तन्वभागास्तथा तैर्लम्बभागकैः ॥ १६७ ॥

मेरुमध्याच्च यद्भूमौ वृत्तं भूपरिधिः स्फुटः ।

लम्बज्याम्लस्त्रिजीवाग्रातः स्वभूपरिधिः स्फुटः ॥ १६८ ॥

एवं मेरुद्वयस्थानाद्वृत्तं लङ्कागतं हि तत् ।

खरेखानगराणां तु वृत्तं रेखाभिधं किल ॥ १६९ ॥

यत्र स्वाक्षांशकैस्तुल्या रेखा वृत्तेऽक्षभागकाः ।

स्वीयं तदेवरेखाख्यं नगरं नेतरत्ततः ॥ १७० ॥

स्यष्टभूपरिधौ स्वीयं स्थानं यावच्च योजनैः ।

स्वीयं देशान्तरं ज्ञेयमथ तच्चोच्यतेन्यथा ॥ १७१ ॥

पश्चिमे रोमकाख्याच्च द्विदि २२ भागैः पुरं किल ।

खालदात्ताभिधं चास्ति व्यक्षस्थं तद्गतं किल ॥ १७२ ॥

मेरुद्वयस्थानसत्तरेखावृत्तं च यत्ततः ।

स्वदेशावधि त्वलांशाः स्यष्टभूपरिधौ स्वकाः ॥ १७३ ॥

एवं खरेखानगरे त्वलांशाश्च सदैव हि ।

अर्केन्दवो ११२थ साक्षा स्वस्वदेशस्थानजा इमे ॥ १७४ ॥

काबुले त ० १०४ । ० अ० ३४ । ४० मदावादे त ० १०८ । २० अ०

२३ । ० । खम्भादूते त १०८ । २० । अ० २२ । २० वुरहानपुरे त

१११ । ० । अ० २१ । ० उज्जयिन्यां त ११२ । ० अ० २२ । १ । ला-

होरे तू १०८ । २० अ० ३१ । ५० इन्द्रप्रस्थे तू ११४ । १८ अ० २८ ।

१३ अर्गलापुरे त ११५ । ० अ० २६ । ३५ सोमनाथे त १०६ । ०

अ० २२ । ३५ विज्यापुरे त ११८ । ० । अ० १० । २० काश्यां त

११७ । २० अ० २६ । ५५ गोलकुण्डे त ११४ । १८ अ० १८ । ४

लखनौरेतू ११४ । १३ अ० २६ । ३० अजमेरौ त १११ । ५ अ०
२६ । ५ देवगिरौ त १११ । ० अ० २० । ३० मुलताने त १०७ । ३५
अ० २६ । ४० कनौजे त ० ११५ । ० अ० २६ । ३५ माण्डवे त
१२१ । ० अ० २७ । ० काशीरे त १०८ । ० अ० ३५ । ० समरकन्दे
त १६ । ० अ० ३६ । ४० ॥

लङ्कायां गून्यमशांशा लम्बांशाः खाङ्कसंमिताः ।

अर्केन्दवोथ तलांशा मेरौ खं लम्बभागकाः ॥ १७५ ॥

तलांशकाश्च खाङ्कास्तु पलांशाः सम्भवन्त्यतः ।

रेखास्वदेशयोस्त्वलान्तरं गतिकलागुणम् ॥ १७६ ॥

खषट्त्रामैर्हृतं तत् स्यात्स्वीयं देशान्तरं किल ।

कलाद्यं तु धनर्णं स्याद्रेखातलेधिकोनके ॥ १७७ ॥

स्वस्वतलाद्गृहे त्वित्थं तिथौ तु दशसङ्गुणम् ।

तलान्तरपलानि स्युर्जनर्णानि विलोमतः ॥ १७८ ॥

एकः स्वमध्याङ्गनतांशवेधाद्रेखास्थितोऽन्यो गणिताः स्फुटोऽर्कः ।

तदेकमेषोद्भवयोर्विलिप्तान्तरं तु तद्भुक्तिकलोद्भूतं वा ॥ १७९ ॥

घट्यादि देशान्तरकं धनर्ण-

मूनेऽधिके वेधरवौ तिथौ तत् ।

षड्भ्रं लवास्तैस्तिथिवद् द्विरुद्राः ११२

संस्कारितास्त्वललवाः स्वदेशे ॥ १८० ॥

प्रोक्तेरेखाख्यवृत्ते तु स्थानान्यर्कोक्तशास्त्रतः ।

राशिसालयदेवौकः शैलयोर्मध्यसंस्थिताः ॥ १८१ ॥

रोहितकमवन्तो च तथा सन्निहितं सरः ।

एवमन्यान्यपि ज्ञेयान्यन्यशास्त्रप्रमाणतः ॥ १८२ ॥

तत्र देशान्तरज्ञानं सैरोक्तं योजनैर्यथा ।

अतीत्योन्मीलनादिन्दोर्द्विसद्विर्गणितागतात् ॥ १८३ ॥
 यदा भवेत्तदा प्राच्यां स्वस्थानं मध्यतो भवेत् ।
 अप्राप्य वा भवेत्पश्चादेवं वापि निमीलनात् ॥ १८४ ॥
 तयोरन्तरनाडीभिर्हन्त्याङ्गपरिधिस्फुटम् ।
 षष्ठ्या विभज्य तद्देशान्तरं स्याद्योजनैः स्वकम् ॥ १८५ ॥
 भूमेः स्पष्टपरिध्याप्तं लिप्तागतिगुणं च तत् ।
 कलादि तत् फलं प्राच्यां ग्रहेभ्यः प्रविशोधयेत् ॥ १८६ ॥
 रेखाप्रतीचोसंस्थानात् प्रक्षिपेत्स्युः स्वदेशजाः ।
 षष्टिवर्गैर्^{३६००}गुणै तानि पलानि व्यत्ययात्तिथौ ॥ १८७ ॥
 स्वभूमिपृष्ठस्थितदृष्टिचन्द्रात् खाङ्गै^{६०}स्तु वृत्तं क्षितिगर्भभूजम् ।
 स्वीयं पृथिव्यां च ततश्च भूमिव्यासार्द्धमानान्तरितं कुवृतम् ॥ १८८ ॥
 तत्स्वीयभूपृष्ठकुजं तदत्र स्पृष्ट्वैव यत्स्वीयकुपृष्ठचिह्नात् ।
 सूत्रन्तु यावद्ब्रह्मगोलकं तद्भ्रमेण वृत्तं ग्रहगोलकेपि ॥ १८९ ॥
 तत्स्वीयपृष्ठक्षितिजं च तत्र स्थितं तु विम्बं खचरस्य नूनम् ।
 द्रष्टा स्वभूपृष्ठजचिह्न एव पश्यत्यतो नान्तरितं कथं चित् ॥ १९० ॥
 स्वभूमिपृष्ठोर्ध्वगदृष्टिचिह्नान्स्पृष्ट्वैव यद्भूमिजपृष्ठवृत्तम् ।
 गतं समन्ताद्ब्रह्मगोलगर्भे तद्वृत्तमस्तोदयजं कुजं हि ॥ १९१ ॥
 तथा ततोप्यग्रगदृष्टिसूत्रवशेन नीलाम्बरगोलकेपि ।
 समंततस्तद्भ्रमणेन वृत्तं यत्पूर्ववृत्तात्समसूत्रसिद्धम् ॥ १९२ ॥
 तथैव यद्भूमिजपृष्ठवृत्तस्पर्शेन वृत्तं विहितं च भूमौ ।
 द्वयं तदस्तोदयजं वदन्ति जनस्तु भूभूजगमेव विम्बम् ॥ १९३ ॥
 नीलाम्बरीयक्षितिजस्वरूपासक्तं सदा पश्यति दृष्टिजैक्यात् ।
 नीचोच्चभूमेर्विशतः कुसंस्थोदयास्तभूजं हि विभिन्नमस्मात् ॥ १९४ ॥
 अवनौ गगनं समंततः सततं लग्नमिवावलोक्यते ।

क्षितिपृष्ठनिवासिमानुषक्षितिजं तद्गुरवो वदन्त्यतः ॥ १८५ ॥
 यथायथोर्ध्वं स्वकुपृष्ठचिह्नात्खट्विचिह्नं च तथातथा हि ।
 स्वपृष्ठभूजादध एव भूजमस्तोदयाख्यं भवतीह नूनम् ॥ १८६ ॥
 स्वभूमिपृष्ठस्थितद्विचिह्नं
 यस्याथ तस्य स्वकुपृष्ठभूजम् ।
 तदेवद्वजं तु सदोदयाख्य-
 कुजं स्वद्वकचिह्नविभेदतो न्यत् ॥ १८७ ॥
 विचित्रद्वकचिह्नवशादसाध्यं
 खस्थं ग्रहाणां गणितं च तेन ।
 खल्पान्तरात्तद्विबुधैः कुपृष्ठादे-
 वोदितं द्वकफलनिर्णयार्थम् ॥ १८८ ॥
 ऊर्ध्वं कुगोलादध एव चाग्नेर्भूवायुरस्यत्र सदैव शीतम् ।
 महत्कुतः कौरपि योजनैस्तद्वाष्पाम्बुदाद्यं जनयत्यपूर्वम् ॥ १८९ ॥
 तद्वाष्परूपं कथयामि सम्यक्
 यतो न्यवैचित्थमपीह खस्थम् ।
 अग्न्यम्बुवायुप्रभवाः सदोर्ध्वं
 वाष्पाः कुपृष्ठाद्गगनं प्रयान्ति ॥ २०० ॥
 अनेकवर्णं वियतीन्द्रचापं ग्रहात्मन्तात्परिवेष उक्तः ।
 तथैव भानां पतनं च विद्युत् तथैव गन्धर्वपुरं विचित्रम् ॥ २०१ ॥
 ये केतवो रिष्टफलप्रदाः खे-
 म्बुदाश्च भूकम्प इच्छास्ति लोके ।
 मारीमहाख्याकरकाप्रपाता-
 द्यं सर्वमित्यं किल वाध्यतोच ॥ २०२ ॥
 विरलावयवैर्वाष्पैर्मिश्रितैः सूर्यरश्मिभिः ।

अधोऽधः संस्थितैश्चिन्नान्वर्णान्पश्यन्ति भूस्थिताः ॥ २०३ ॥
 वाष्पैः साकं गन्धकादिपरागा अपि भूमितः ।
 गच्छन्त्यूर्ध्वं ततश्चाग्निप्रयोगादग्निश्लवत् ॥ २०४ ॥
 तारारूपाः सृगोलाग्निकणा भूमिं प्रयान्ति हि ।
 तथा शैत्यप्रयोगेन वाष्पा एव घना घनाः ॥ २०५ ॥
 इतस्ततो वायुवशाद्गच्छन्ति वियति स्थिताः ।
 पाषाणैः कठिना भूमिर्यत्र तत्र कुतो बलात् ॥ २०६ ॥
 वाष्पानिःसरणात्कम्पः शब्दोपि सततं भुवि ।
 अत एवान्यभूमौ तु विनायासात्कुतः किल ॥ २०७ ॥
 वाष्पानिःसरणे तत्र कदाचिद्विष्टदोपि सः ।
 भूमिकम्पः पर्वतादौ सर्वदैवेति निर्णयः ॥ २०८ ॥
 दुष्टद्विष्टवशाद्भूस्थविषसम्बन्धतोत्र ये ।
 वाष्पा नृदेहलघ्नास्तद्वशेन मरणं यतः ॥ २०९ ॥
 महामारीति नाम्ना वै ख्याता लोके प्रजायते ।
 अथ वाष्पाम्बुगं विम्बमुदयेर्कस्य पश्यति ॥ २१० ॥
 तेन दृश्यं भवेद्भक्तवर्णं भूपृष्ठगस्य तत् ।
 वेलाहीनं कालहीनं खगजं ग्रहणादिकम् ॥ २११ ॥
 कदाचित्कुत्रचिद्धान्योत्पातवत्तद्वि वाष्पजम् ।
 वेलाहीनेन्तरं यत्तद्बीजं मत्वैव कालजम् ॥ २१२ ॥
 कर्मार्हखचरं शुद्धं नाशयन्त्यधमा बलात् ।
 इत्थं संक्षेपतः प्रोक्तं विस्तरोस्यान्यशास्त्रतः ॥ २१३ ॥
 निरन्तरं कालवशाद्भ्रमन्तः
 सर्वे ग्रहेन्द्रा इह दृष्टिकल्पे ।
 आद्यन्तकालान्तरतो भ्रमन्ति

समैस्तु यद्योजनकैस्तु तानि ॥ २१४ ॥
 ब्रह्माण्डगोलस्थवृतेः प्रमाणं पूर्वोदितं चाम्बरकक्षिकाख्यम् ।
 परं जगत्कौ न यतस्तयोश्च भिन्नानि कल्पभ्रमयोजनानि ॥ २१५ ॥
 खकक्षिका योजनमानतस्तच्चक्रघ्नकशाप्रमितानि सन्ति ।
 कल्पस्थितैर्यैर्भगणैर्यहोत्यैस्तदुद्धृतं स्याद्भ्रमणं च तस्य ॥ २१६ ॥
 मध्यस्वकशाभिधमेवमेतद्विभाजितं स्वैः कुदिनैश्च सा स्यात् ।
 दिनोद्भवा योजनजा ग्रहाणां गतिस्तया प्रत्यहमात्रजन्ति ॥ २१७ ॥
 अथ स्वखगोलस्थिताकाशमध्यं कुकेन्द्राच्च यावद्गतं यच्च सूत्रम् ।
 भवेन्मध्यकर्णाभिधं तन्मितेन भवेद्वासखण्डेन यन्मण्डलं खे ॥ २१८ ॥
 तदेव स्वमध्याख्यकशाभिधं त-
 त्रमाणं षट्पण्क्तार्कशास्त्राद्गृहाणाम् ।
 सदा यत्प्रमाणादिनेन्दोश्च विम्बा-
 श्रयं मण्डलं मध्यगत्या चलं प्राक् ॥ २१९ ॥
 खत्रयाव्धिद्विदहनाः ३२४००० कशा तु हिमदीधितेः ।
 चन्द्रजस्याङ्गखद्वित्रिकृतपटून्येन्दव १०४३२०८ स्ततः ॥ २२० ॥
 भृगुजस्य च सप्ताग्निरसाब्धिरसषट्यमाः २६६४६३७ ।
 सितजेन्दूच्चसंसिद्धेः सौरे तत्कक्षिकोदिताः ॥ २२१ ॥
 ततोऽर्कस्य खखार्थैकत्रिन्निवेदाः ४३३१५०० कुजस्य तु ।
 अङ्गपटून्याङ्गषट्वेदभूनागाः ८१४६६०८ कथितास्तथा ॥ २२२ ॥
 कृतर्तुमुनिपञ्चाद्रिगुणेन्दुविषया गुरोः ५१३७५०६४ ।
 पञ्चवाणाश्विनागर्तुरसाश्रका १२७६६८२५५ शनेस्ततः ॥ २२३ ॥
 भानां खखखपटून्याङ्गवसुरन्ध्रशराश्विनः २५८८६०००० ।
 कशा तीक्ष्णरुचरेव भ्रमणं षष्टिसङ्गुणम् ॥ २२४ ॥
 सर्वोपरिष्ठाद्भ्रमति योजनैस्तद्भ्रमण्डलम् ।

ततः प्रवहपृष्ठस्थो ब्रह्माण्डस्यास्ति गोलकः ॥ २२५ ॥

ऊर्ध्वस्थितस्य महती कक्षात्पाधः स्थितस्य च ।

महत्या कक्षया भागा महान्तोत्पास्तयात्पया ॥ २२६ ॥

कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेल्पभगणाश्रितः ।

ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥ २२७ ॥

स्वल्पया तु वह्नन् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः ।

महत्या कक्षया गच्छन् तेन स्वल्पं शनैश्चरः ॥ २२८ ॥

उक्ता यतो जगत्कान्यगतिस्तुल्यैव योजनैः ।

कलाकल्पनया भिन्ना शीघ्रा मन्दा च सा भवेत् ॥ २२९ ॥

एवं मध्यमकर्णास्तु भगोलान्तं विधोश्च ये ।

योजनाद्याश्च तान्वच्मि कक्षाव्यासार्द्धसंमितान् ॥ २३० ॥

अङ्गदस्रदिभूवाणा योजनानि विधोस्तथा ५१२२६ ।

इष्वब्धङ्गाब्धिभूपाणा १६४६४५ बुधस्याथ सितस्य च ॥ २३१ ॥

भूपाग्निभूमिदस्त्राम्बुनिधयो ४२१३१६ थ रवेस्तथा ।

खाद्रिवस्वम्बुनागर्तु ६८४८०० प्रमिताश्च तथाऽष्टजः ॥ २३२ ॥

नन्दाग्नीन्द्रष्टनागार्का १२८८१३६ ज्ञेया वाचस्पतेस्तथा ।

इन्दुद्विह्यग्निदस्त्रेन्दुवसवो ८१२३२२१थ शनेस्तथा ॥ २३३ ॥

त्यर्कषट्धृतिष्ठून्यदि २०१८६१२३ प्रमिता योजनैस्तथा ।

खखद्विह्यङ्गखेन्द्रब्धि ४१०६२२०० प्रमिता भस्य योजनैः ॥ २३४ ॥

भानां ग्रहाणां किल विम्बगोलाः

स्वाकाशगोलान्तरगाः स्थिराश्च ।

तद्योजनव्यासमितानि विम्बा-

न्युक्तानि देवैरथ तानि वच्मि ॥ २३५ ॥

सार्द्धानि षट्सहस्राणि योजनानि ६५०० विवस्वतः ।

विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोस्तद्वाशीत्या चतुःशती ४८० ॥ २३६ ॥
 क्षितिजस्याब्धिवाणाद्वि० ५४ प्रमितस्त्रिलवार० न्वितः ।
 दिगंशोनेषुवेदेन्दु १४४।५४ प्रमितः शशिजस्य च ॥ २३७ ॥
 व्यंघ्रीषुदन्तवसवो ८३२४।४५ गुरोरथ भृगोस्तथा ।
 विंशत्यंशोनसार्द्धाग्निनन्दाब्धि ४६३।२० प्रमितस्तथा ॥ २३८ ॥
 शनेः पञ्चगुणाकांशरसाद्यद्रीन्द्र १४७०६।२५ संयुतिः ।
 विष्कम्भो योजनैरित्यमर्काद्युक्तिप्रमाणतः ॥ २३९ ॥
 पूर्वैस्तु वङ्गार्धविरुद्धविम्बा-
 न्युक्तान्ययोग्यानि कुजादिकानाम् ।
 नृदृग्विसम्बादतयात्र विम्बं
 संदृश्यते येन भृगोः कलाद्यम् ॥ २४० ॥
 तथान्यविम्बान्यपि सूक्ष्मदृष्ट्या न वास्तवान्यम्बरविम्बभेदात् ।
 अतो यथार्थाकमुखप्रणीतं प्रमाणमङ्गीकरणीयमर्थैः ॥ २४१ ॥
 एते भौमादिविष्कम्भाश्चन्द्रकर्णगुणास्तथा ।
 स्वस्वकर्णोद्भूतास्ते च विष्कम्भा इन्दुगोलजाः ॥ २४२ ॥
 उक्ताश्च सूर्यसिद्धान्ते
 योजनाद्याः कुजात्क्रमात् ।
 त्रिंशत् ३० वाणाब्धयः ४५ सार्द्ध-
 द्विवाणाः ५२।३० षष्टि ६० संमिताः ॥ २४३ ॥
 सार्द्धसप्तान्नयः ३०।३० स्वीयाकाशे लिप्तीकृताश्च ते ।
 स्फुटोक्त्यार्कानुसारं हि शाकल्योप्याह संस्फटान् ॥ २४४ ॥
 भौमादिविम्बसंसिद्धौ तत्कर्णान्विम्बगान् चलान् ।
 त्रिचतुःकर्णयोगार्द्धं स्फटकणास्य मस्तके ॥ २४५ ॥
 ग्रहः संचरतीत्युक्त्या फलयोग्येतरान्मुनिः ।

फलस्यानयने सिद्धः स्फुटकर्णोर्कचन्द्रयोः ॥ २४६ ॥

मध्ययोजनकर्णम्लिज्याप्ता योजनस्फटाः ।

एवं स्पष्टाशुकर्णघ्नी त्रिज्याप्ता मध्यकक्षिका ॥ २४७ ॥

योजनाद्या भवेत्स्पष्टा कक्षिका विम्बखेटजा ।

सौरै कुजादिविम्बानां वासनैवमुदाहृता ॥ २४८ ॥

स्पष्टकक्षायां विम्बगोलव्यासयोजनकलास्तद्विम्बमिति ता-
वत्सुप्रसिद्धं सौरविदां । तत्र त्रिचतुःकर्णयोगाद्धं स्फुटकर्णः
अयं मध्ययोजनकर्णधनस्त्रिज्याप्ता योजनः स्पष्टः । अथास्त्रि-
न्कर्णे यदि त्रिज्या तदा विम्बयोजनव्यासे केति विम्बकलाः
स्युः । तत्र त्रिज्यान्त्यकर्णैक्यमध्ययोजनकर्णौ ह्रौ त्रिज्यादयं
द्वयं च गुणः तत्रैकत्रिज्यामध्ययोजनकर्णाभ्यां यत्फलं तदेवे-
न्दुकर्णस्थितविम्बयोजनतिथ्यंशमानमित्युपपन्नं सौरोक्तं वि-
म्बानयनं । तथैवोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । अथ मध्ययोजनकर्णं त्रिं-
सर्वान्त्याविशेषकर्णाभ्यस्तं व्यासार्द्धेन विभजेत् लब्धं स्फुटयोज-
नकर्णाद्धं । ग्रहप्रमाणविष्कंभयोजनानि व्यासार्द्धेन हृतानि स्फु-
टयोजनकर्णाद्धेन विभजेत् लब्धं स्फुटग्रहप्रमाणव्यासकला इति
अत्र कर्णशब्देन व्यास इति प्राचीनानामाम्नायः भास्करादिमते
भौमादिविम्बयोजनानि मं० १८८५ बु० २८८ वृ० १६६४८ शु०
१११० श० २६५५० अथ सूर्यादिमते शाकल्यादिमुनिमते च ग्रहा-
णां योजनाद्यौ नीचोच्चकर्णौ चं० नी० ४६७०५ । २५ । ५५ चं० उ०
५५७५२ । ३४ । ५ बुधनी० १३४७०५ । ५ बुधउ० १६५१८४ । १८
शु० नी० २६६१७४ । ७ शुक्रउ० ५७३४५७ । ५३ सूर्यनी०
६५८८५४ । २७ । ८ सू० उ० ७१०८८५ । ३२ । ५२ भौ० नी०
८७३०७२ भौ० उ० १७०३२०६ गुरुनी० ७३१०८६८ । ५४ गु० उ०

८६३५५४३ । ६ श० नी० १६०६४६७१ । ३० श० उ० २१३०५७४
 योजनाद्यान्यफलज्या च मं० ८३०१३४ बु० ६०४७६ । ५० गु०
 १६२४६४४ । १२ गु० ३०४२८३ । ४६ श० २२४२६०२ । ३३ भौमा-
 दीनां ॥ रवेः २६०१५ । ३२ । ५२ विधोश्च ४५२३३४ । ५ अथ सि-
 द्धान्तशिरोमणौ सार्वभौमे च योजनाद्यौ ग्रहाणां नीचोच्च-
 कर्णौ चं० नी० ४६७०५ । ३४ । ५५ चं० उ० ५५७५२ । ३४ । ५ बु०
 नी० १०४४६५ । ० बु० उ० २२५४२४ । ५० गु० नी० ११७०३२ ।
 १४ गु० उ० ७२५५६६ । ४६ र० नी० ६५८८५४ । २७ । ८ र० उ०
 ७१०८८५ । ३२ । ५२ भौ० नी० ४५८००५ भौ० उ० २११८२७३ गु०
 नी० ६४६८५७६ । ४८ गु० उ० ६७४७८६५ । १२ श० नी०
 १७६४३२२० श० उ० २२४२६०२५ ।

दुर्लभांवरभवग्रहगोलज्ञानशून्यगणकानुगतैश्च ।

अज्ञखण्डनकुर्ववशाद्यद्वास्करप्रभृतिभिर्निजतन्त्रे ॥ २४८ ॥

आर्षसत्कृतिविरुद्धमवोधादीरितं अवणयोजनमानम् ।

तत्तु तुच्छतरमूह्यमतिज्ञैर्येन तद्गणिततः परमार्गे ॥ २५० ॥

खेचरा इह भवन्ति सदोर्ध्वोऽधः स्थितो भवति यस्तु सदाधः ।

ऊर्ध्वगो भवति सोऽत्र विरोधात्तत्कथं भवति वासनया सत् ॥ २५१ ॥

ये गोलमग्नाः फलपूर्णगोला

भ्रमन्ति ते तद्भ्रमणाविरोधात् ।

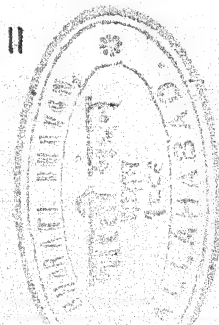
किं चिद्वह्निस्थान्तरगश्च तस्य

कथं भ्रमोन्यभ्रमणाविरोधात् ॥ २५२ ॥

विस्तीयगोलः प्रतिमण्डलाद्यै-

र्गोलैर्निवद्धोस्ति च तान्विहाय ।

कथं भवेत्सोऽत्र परस्य गोले-

न्यथापि गोलभ्रमणं न तत्र ॥ २५३ ॥

किं चात्र तत्कर्णसमत्वकाले प्रून्ये शरे चैकभभोगतोपि ।

एकत्र संस्थौ तु तदीयविम्बगोलौ कथं तौ भवतश्च बाधात् ॥ २५४ ॥

मृद्गागमिश्राम्बुमयाश्च मूर्त्ता

विम्बीयगोला गहिता मुनीन्द्रैः ।

एकावरुद्धेन हि चान्यवेशः

स्थलेत्र दृष्टस्त्विति तद्विरोधात् ॥ २५५ ॥

तद्गोलजातभ्रमणस्य भङ्गा-

तदुक्तसर्वस्फुटताविभङ्गः ।

किं चात्र नीचस्थितभूतस्तु

रवेरधःस्थोपि निजोच्चसंस्थात् ॥ २५६ ॥

स्वतुङ्गसंस्थाद्भृगुजादपि स्यादधःस्थितश्चेति महद्विचित्रम् ।

एवं जभृग्वोर्भृगुसूर्ययोश्च सूर्यारयोश्चापि कदाचिदत्र ॥ २५७ ॥

ऊर्ध्वाधरत्वं च भवेद्विलोमान्तत्सर्वदेवर्षिमताद्विरुद्धम् ।

प्रायः स्वयुक्त्या बहवो विमूढाः प्रतारितास्तैर्मतिविभ्रमाच्च ॥ २५८ ॥

तैजसत्वं स्वतो यस्माज्जभृग्वोः स्वीकृतं तु यैः ।

अर्काधःस्थकुजस्यापि तत्सिद्धं च भवेद्भृगौ ॥ २५९ ॥

अर्कोर्ध्वगे तु तद्धानिस्तैजसाम्बुमयत्वयोः ।

नैकं निर्वहति प्राज्ञ तन्मतेतो न तच्छ्रुतिः ॥ २६० ॥

केचित्तु यन्नीलनभो नृदृष्टं

गोलः स लोहस्य नभोन्तरालः ।

धात्रा कृतोस्मिन्नस्ति स्थिरोयं

याम्योत्तरान्तर्ध्रुवतारकाभ्याम् ॥ २६१ ॥

अस्मिन् गोले ऽविनश्यदशोक्तपरिधेर्बुधैः ।

समसूत्रेण परिधिर्विषुवन्मण्डलं मतम् ॥ २६२ ॥
 विषुवेऽर्द्धान्तरे लग्नं तन्मध्ये दक्षिणोत्तरे ।
 ततो जिनांश्च ऊर्ध्वाधस्तन्स्थिरं क्रान्तिमण्डलम् ॥ २६३ ॥
 अस्मिन्वृत्ते लोहजं क्रान्तिवृत्तं
 स्वाग्रप्रोतस्वस्वनक्षत्रविम्बैः ।
 चापाकारैर्लोहसूत्रैः स्वनेम्यां
 प्रोतं कृत्वा कोकरोत्सक्तमात्रम् ॥ २६४ ॥
 विषुवत्क्रान्तिवृत्तैक्यात्पूर्वभागस्थितान्स्थिराः ।
 मेषाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तयोः पूर्वदिक्क्रमात् ॥ २६५ ॥
 अयोगोलमध्यस्थितव्योमगोले स्वधीकल्पिताः सप्त गोला अथैषु ।
 महापिण्डरूपेष्वजाद्येकसूत्रे महद्वृत्तलग्ने ग्रहा गोलरूपाः ॥ २६६ ॥
 शनोज्यारसूर्यास्तुजितज्ञेन्दुसञ्ज्ञा
 अधोधः क्रमाद्ब्रह्मणा केन्द्रयोगात् ।
 निविष्टाः कृता वाह्यमध्यस्थवायो-
 र्जवाह्नोहगोलः पराशोन्मुखं सः ॥ २६७ ॥
 भ्रमत्यार्धवारं सदा लोहजात-
 र्धवृत्तेन सार्द्धं ग्रहा मध्यवायोः ।
 जवाघाततः पश्चिमाशोन्मुखन्ते
 भ्रमन्त्येव सार्द्धं तथापीन्द्रकाष्ठाम् ॥ २६८ ॥
 इत्यादि खस्याम्बरगोलरूपं स्वकल्पितं स्वीयकृतौ वदन्ति ।
 ब्रह्मार्कचन्द्रादिमुनोश्चराणां गुणैर्विरोधोद्भवबुद्धिमोहात् ॥ २६९ ॥
 तन्नैव सद्यतो नीलत्वान्यथानुपपत्तितः ।
 स्वीकृतो लोहगोलीयमन्ययाकर्तुमुत्सुकैः ॥ २७० ॥
 प्रसिद्धचण्डांशुकरप्रतप्तलोहोद्भावग्रेर्दहनसम्भावात् ।

भानां कथं जीवनसंभवः स्याद्यच्च ध्रुवर्क्षं स्थिरमामनन्ति ॥२७१॥
 तदप्यसद्यत् ध्रुवभं प्रसिद्धं प्रत्यक्षतस्तद्वि चलं नृदृष्टम् ।
 ध्रुवानुरोधात्परदिग्भ्रमेण गोलखट्टपाकृतिरश्लथाङ्गः ॥ २७२ ॥
 आकाशगोलः प्रवहः परेशविनिर्गतोन्यभ्रमणार्थमस्ति ।
 कार्यं त्वनेनैव च लोहकत्वं किं गौरवात्तेन कृतं त्वपूर्वम् ॥ २७३ ॥
 नचात्र ताराश्रयलोहगोलो विनाश्रयं तद्वमणस्य बाधात् ।
 बलात्कृतस्तद्वमणाच्च भानां यतो भ्रमो वश्यमिहेति वाच्यम् ॥ २७४ ॥
 तदन्यलोहापमवृत्तसक्तलोहोत्थसूत्राग्रसंशूलभिन्नाः ।
 भानां सुवृत्ताम्बुमयाश्च गोलास्तिष्ठन्ति भिन्नाश्रयतो यतस्तो ॥ २७५ ॥
 कदम्बसम्बन्धचलाश्रयोत्र युक्तः कदम्बभ्रमतारकाणाम् ।
 ध्रुवभ्रमानीलसुलोहगोलाश्रितं कथं चिन्नहि भं तदुक्तम् ॥ २७६ ॥
 असंख्यसुस्थूलसुसूक्ष्मताराश्रयो वरीवर्ति भगोलकोयम् ।
 कुत्र त्वया लोहशलाकिकाग्रप्रोतं तु भं कार्यमिदं त्वनन्ते ॥ २७७ ॥
 भानां च ये लाघवतः सदैको भगोलको भाश्रयगोल एव ।
 कदम्बकाभ्यां चलितः कथं न स्वच्छस्त्वया स्वीकृत एष आर्षः ॥ २७८ ॥
 किं चात्र लोहापमवृत्तदेशात्
 यावत्कदम्बं किल लोहजाताः ।
 ताराश्रयाः संमिलिताः शलाका
 ध्रुवादधःस्थाः परितो भ्रमन्ति ॥ २७९ ॥
 कदम्बकाभ्यामिति तत्पिधानात्
 ध्रुवर्क्षमुक्तं तु कथं नृदृश्यम् ।
 चेत्स्वच्छता स्वीक्रियतेत्र लोहे
 पिधानतो यस्य न चास्ति बाधः ॥ २८० ॥
 सन्दर्शने तद्भ्रुवभस्य तर्हि मदुक्त एवाम्बरजो भगोलः ।

त्वयादृतः पूर्ववृथाश्रमेणादृतं च यत्तत्सकलं विनष्टम् ॥ २८१ ॥

ध्रुवायोगाच्च खेटानां कदम्बचलिता अपि ।

गोला ध्रुवानुरोधेन चलन्ति प्रवहाद्यथा ॥ २८२ ॥

तथा नीलायसो गोलो ध्रुवर्षाकर्षणं विना ।

कथं ध्रुवानुरोधान्न चलति प्रवहाद्यतः ॥ २८३ ॥

नैव ध्रुवाकर्षणमन्तरेण ध्रुवानुरोधाच्चलनं हि गोले ।

लोहोत्थनीले च कथं तदानीं भ्रमो भवेत्वेचरगोलकानाम् ॥ २८४ ॥

ध्रुवानुरोधात्प्रवहभ्रमस्येन्नो तर्ह्ययोगोलकजभ्रमः सः ।

विना कथं चिन्नहि तं भवेत्तद्ध्रुवद्वयाकर्षणतोष्यतो च ॥ २८५ ॥

ध्रुवानुरोधात्प्रवहभ्रमस्यानिवारितत्वात्किल तदशेन ।

तदाश्रितं चापि चलं तथैव ध्रुवाश्रयो यो च वृथैव मूढ ॥ २८६ ॥

किञ्च नीलायसो गोलो निवद्धः प्रवहाद्यथा ।

तथैव खेटगोलाश्च वद्धास्त्वद्गीतितः किल ॥ २८७ ॥

लोहापवृत्तं तु कदम्बकाभ्यां सुदूरगं चापि खगं यथाधः ।

स्पष्टक्रियागोलयुतं त्वदुक्त्या ध्रुवानुरोधभ्रमणाविरोधात् ॥ २८८ ॥

आकर्षयत्यूर्ध्वगनीललोहगोलं निजासन्नगतं कथं न ।

आकर्षयत्यत्र कदम्बकाभ्यां तथैव साम्यादनिलाश्रयस्य ॥ २८९ ॥

चलांशगत्या चलितं भवन्नं लोहापवृत्तं तु यदा तदा च ।

चलो ग्रहो नैव तु तदशेन स्वकक्षिकायां तदयोगतो हि ॥ २९० ॥

अथ चुम्बकवच्छतं लोहस्यापममण्डलम् ।

स्वीकृत्य तद्वशात्खेटा अपि ते प्रचलन्ति हि ॥ २९१ ॥

इत्थं वदसि चेतोर्ध्वनीलगोलोपि नो कथम् ।

तदशेन कदम्बाभ्यां चलांशैश्चलितो भवेत् ॥ २९२ ॥

सचुम्बकोधःस्थितलोहजातं स्वतो यथाकर्षयतीह तद्वत् ।

आकर्षयत्यूर्ध्वगलोहजातमिति प्रसिद्धं हि यतो नराणाम् ॥२८३॥
 किञ्चोर्ध्वगोलोस्ति महानधःस्थेनाकर्षणं कर्तुमशक्यमस्य ।
 अतस्त्वदुत्थाधरखेटगोलस्याकर्षणं चुम्बकवत्सदास्तु ॥२८४॥
 परन्तु लोहापमण्डलेनासमन्ततः खेचरगोलकानाम् ।
 आकर्षणं चुम्बकवत्सालोहसूत्रेण तच्चाश्रयस्वरूपमेव ॥ २८५ ॥
 तेषां पराधीनतया गतानां सिद्धं भवेत् खे ध्रुवतः कदम्बात् ।
 लोहापवृत्ते चलिते त्ववश्यं तदाश्रितं खेटभवं तथैव ॥ २८६ ॥
 अबाधितं तद्व्यतो द्विधैव चलत्यतो नानुपपत्तिरत्र ।
 युक्ताश्रये सत्यपि योनिलोह्याश्रयस्त्वदुक्तोस्ति वृथैव मूढ ॥२८७॥
 कदम्बकाभ्यां खेचरगोलभ्रमेण तद्वद्गतखण्डवायोः ।
 गोलस्तु किं तद्वशतो न तद्वद्गच्छन्ति पूर्वां स्वगतिं विद्याय ॥२८८॥
 ध्रुवे स्थिरत्वात्तदसम्भवश्चेत्
 ध्रुवानिलान्तःस्थिरखेचराः किम् ।
 तदा कदम्बानुगताः स्युरेवं
 स्थैर्यात्कदम्बे ध्रुवगाः खगाः किम् ॥ २८९ ॥
 दृष्टान्तोम्बुप्रवाहस्य दृढाङ्गाकाशसंस्थया ।
 अत्र नैवादृढत्वेन प्रवाहस्याचिरस्थितेः ॥ ३०० ॥
 चुम्बको भवति लोहविशेषस्तद्वशाच्चलति लोहमिदं हि ।
 खेचरास्तु नहि लोहजवृत्तस्थाः सुदूरनिजमार्गगताश्च ॥ ३०१ ॥
 इहाथ तच्चुम्बकरीत्यभावादलोकसम्बन्धवशाद्गुहाणाम् ।
 आकर्षणं चापमवृत्ततोत्र कथं भवेन्नोहमयं च सर्वम् ॥ ३०२ ॥
 प्रतारितं मूढधियैव तेन गोलस्वरूपं मृदुबद्धिलोके ।
 असङ्गतालापभवं मतं तत्त्याज्यं सदा गोलविदां वरिष्ठैः ॥ ३०३ ॥
 दूरस्थित्यात्र ग्रहर्शनिलानां

भूस्थैः सम्यग्गोलकस्य स्थितिर्न ।

दृक्संसिद्धा वृध्यते तेन गोलं

दृष्टान्ताहं धातुजं वक्ष्यथाहम् ॥ ३०४ ॥

दृढधातुशलाकाभिः सूक्ष्माभिः स्वीयदेशजम् ।

गोलं तावत्स्थिरं कृत्वा तदन्तः प्रवहामिधः ॥ ३०५ ॥

चलोन्योथ तदन्तश्च भगोलो भाग्रयस्तथा ।

कार्यो गणितशिल्पार्थतत्त्वज्ञैः स चमत्कृतः ॥ ३०६ ॥

याम्योत्तरं प्रागपरं च कोणा-

भिधं च तद्वृत्तचतुष्कयोगौ ।

तयोश्च योस्त्यूर्ध्वगतस्तदूर्ध्वं

खस्वस्तिकं चान्यदधःस्थितं च ॥ ३०७ ॥

तद्योगचिह्नान्नवतिप्रमांशै-

र्वृत्तं कृतं स्वश्रितिजं च तत्प्रात् ।

तद्याम्यसौम्ये श्रितिजैक्यके ये

समाख्यसञ्ज्ञौ भवतश्च सौम्ये ॥ ३०८ ॥

ततोऽक्षभागैर्ध्रुवचिह्नमूर्ध्वं

याम्ये त्वधस्तत्परिकल्पनीयम् ।

तत्कीलकाभ्यां च तदन्तरस्थः

प्रत्यक् चलोन्यः प्रवहस्य गोलः ॥ ३०९ ॥

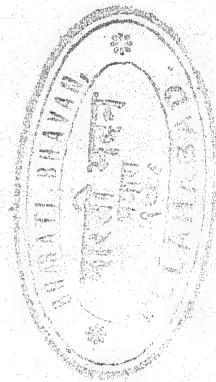
कार्यो ध्रुवाभ्यामिह खाङ्गभागै-

र्वृत्तं कृतं तद्विषुवाख्यवृत्तम् ।

स्वस्वापमांशैश्च ततो द्युरात्र-

वृत्तानि याम्योत्तरदिग्गतानि ॥ ३१० ॥

तद्गोलयाम्योत्तरमण्डलेन्त-

ध्रुवाज्जिनांशैश्च कदम्बचिह्नम् ।

सौम्यध्रुवाद्याम्यदिशीह याम्य-

ध्रुवाच्च सौम्ये किल सौम्ययाम्यम् ॥ ३११ ॥

भांशैः २७ परप्राक्चलितो भगोल-

स्तत्कीलकाभ्यां सुधिया विधेयः ।

कदम्बकाभ्यामिह खाङ्कभागे-

स्तद्गोलवृत्तं किल राशिवृत्तम् ॥ ३१२ ॥

तद्वादशांशाः किल राशयोजात्

सप्तान्निभिश्चांश्चिमुखानि सन्ति ।

प्रत्यंशमत्रापि कदम्बयुग्म-

वृत्तानि कार्याणि शराश्रयाणि ॥ ३१३ ॥

असङ्ख्यताराश्रयगोलकोयं कदम्बकाद्यज्जिनवृत्तमत्र ।

भवृत्तवत्तच्च चलं ध्रुवाख्यं तद्गं ध्रुवस्थानगतं ध्रुवर्क्षम् ॥ ३१४ ॥

पूर्वं भस्य ततो वायोः स्वदेशस्य ततः क्रमात् ।

कार्याः शिल्पविदा गोलाः सुसाध्या अन्यथा न ते ॥ ३१५ ॥

जीर्णा भवृत्तस्य चलांशकानां

त्यक्त्वा गतिं तां ध्रुवगां सदाङ्गः ।

एवं भगोलाश्रयतोन्तरस्थाः

कदम्बकाभ्यां चलखेटगोलाः ॥ ३१६ ॥

भगोलराशिवृत्ताः स्युः समसूत्रेण कक्षिकाः ।

स्वस्वगोलस्थिताः स्वस्वक्रान्तिवृत्तं तदेव हि ॥ ३१७ ॥

गोलसद्गोतिवोधार्थं मुख्यं तद्गोलकत्रयम् ।

कार्यं वस्तुप्रतीत्यर्थं त्यक्त्वा पूर्वोदितं बुध ॥ ३१८ ॥

इतिगोलबन्धः ॥

दिग्देशकालैर्वज्रधान्तराणि
 स्थूलानुपातैर्जनितानि यानि ।
 मध्यस्फुटोयाम्बरगोलशैथ्य-
 मान्दोच्चपातादिविचित्रगत्या ॥ ३१९ ॥
 सुस्थूलया स्युर्गणितोद्भवानि
 सर्वाणि तन्मिश्रितमेकमेव ।
 बहन्तरं स्याद्वज्रकालजं त-
 ज्ञानं त्वशक्यं हि नृणां यतोच ॥ ३२० ॥
 कस्यान्तरं कुत्र च तत्प्रदेयं
 न ज्ञायते तन्नलिकोक्तितोपि ।
 लोकेभिमानात्कथयन्ति मूढाः
 कालान्तरं बीजमहो न सत्तत् ॥ ३२१ ॥
 ब्रह्मार्कचन्द्रैः स्थिरदृष्टिरुक्ता
 प्रतिक्षणं तां च विलक्षणां च ।
 मत्वा स्वबीजस्य गतिं वदन्ति
 ज्ञातं च किं तैस्तदहं न वेद्मि ॥ ३२२ ॥
 इत्थं माण्डव्यसंक्षेपादिति पद्योत्तरार्द्धके ।
 विस्तृतीत्यत्र कृत्वा तु विस्तृतीति बलान्नराः ॥ ३२३ ॥
 नाशयन्ति वसिष्ठोक्तिं चलदृष्टिभ्रमात्स्थिरे ।
 यद्बीजमादृतं धात्रा स्थूलभुक्तिभवं हि तत् ॥ ३२४ ॥
 स्थिरदृष्टौ तु तज्ज्ञानं यत्तैस्तज्ज्ञापकैर्ध्रुवम् ।
 नास्मादृशां तदज्ञानान्नलिकामात्रतः क्वचित् ॥ ३२५ ॥
 अदृष्टफलसिद्ध्यर्थं यथाकार्यमुक्तिनः कुरु ।
 गणितं यद्वि दृष्टार्थं तद्दृष्ट्युद्भवनः सदा ॥ ३२६ ॥

आदर्शादौ दृश्यते यच्च दृष्ट्या वैचित्यं तद्दृष्टिर्जं च शृणुत्वम् ।
 दृश्यश्रम्यग्रं यत्र लग्नं तदेव दृश्यं नान्यदर्पणादौ तदग्रम् ॥ ३२७ ॥
 स्थातुं शक्तं नैव तत्राग्रतो वा
 गन्तुं शक्तं त्वम्बुवन्निर्मलत्वात् ।
 अग्रे मार्गस्यावरोधात् क्रमेण
 तस्मात्तद्दृश्यश्चिसूक्ष्माग्रकं तु ॥ ३२८ ॥
 शक्त्या स्वस्याथो परावर्त्य चान्य-
 यद्विक्स्थाने संविलग्नं भवेद्धि ।
 दृश्यं दृष्ट्यावश्यमादर्शसंस्थं
 प्राग्रश्रम्यग्रस्थानसक्तं भवेत्तत् ॥ ३२९ ॥
 तन्निर्मलत्वाद्भविरश्मयोपि दृश्यश्मिरोत्थैव गतास्ततस्ते ।
 यत्र स्वशक्त्यैव तदन्यदेशे लग्ना अपूर्वा इह भूस्थलोकैः ॥ ३३० ॥
 तत्रस्थ दृष्ट्यैव हि दृश्यतेऽर्कः स्वादर्शगोपि प्रतिविम्बरूपः ।
 एवं परावर्त्य गता दृगुत्था रवौ विलग्नाश्च ततोर्कविम्बम् ॥ ३३१ ॥
 आदर्शगं दृश्यत एव तद्व-
 ज्जलेपि यद्यत्प्रतिविम्बितं च ।
 स्वल्पं मयोक्तं किल विस्तरोस्य
 महान् विचारस्य दृगुद्भवस्य ॥ ३३२ ॥
 प्रायोर्करश्म्यंशकजातिजास्ते
 दृश्यश्मयो दृष्टिभवा नृणां तु ।
 भित्वाथ यच्चार्ककरागतास्तं
 भित्त्वैव दृच्छन्ति यतो दृगुत्थाः ॥ ३३३ ॥
 इति श्रीकमलाकरभट्टविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके मध्य-
 माधिकारः ॥

अतीन्द्रियज्ञैर्गगनेचराणां स्फुटक्रियोक्ता सदसत्फलार्थम् ।
 न सा विना ज्यानयनं तदर्थं सवासनज्यागणितोद्यमो मे ॥ १ ॥
 तावत्तत्रोपयुक्तं यद्वर्गमूलादिकं किल ।
 अतिसूक्ष्मं विदां तुष्यै तद्विचारं वदाम्यहम् ॥ २ ॥
 तुल्याङ्कयोर्दयोर्घातो वर्ग आद्यैरुदाहृतः ।
 ह्यादिस्थानस्थिताङ्कानां वर्गेन्याङ्ककृतिस्तथा ॥ ३ ॥
 द्विघ्नान्याङ्कगुणाश्चान्ये स्वस्वाङ्कोर्ध्वस्थितास्ततः ।
 त्यक्त्वान्त्यं ये च शेषास्ते समुत्सार्याः पुनः क्रिया ॥ ४ ॥
 अन्त्याङ्ककृतिपूर्वैव यावत्सर्वकृतिर्भवेत् ।
 एवं तद्वैपरीत्येन सुबोधं मूलसाधनम् ॥ ५ ॥
 अन्त्यं यावदिच्छाद्याङ्कादूर्ध्वनिर्यक्स्थरेखया ।
 सञ्ज्ञास्थानाङ्ककानां च विषमाख्यसमक्रमात् ॥ ६ ॥
 त्यक्त्वान्याद्विषमाद्वर्गं द्विघ्नतन्मूलहन्तसमः ।
 लब्धवर्गं च विषमादाद्याच्छोर्ध्वं पुनःपुनः ॥ ७ ॥
 क्रियैवं सर्वमूलाङ्कं यावत्तत्र पदानि च ।
 अन्त्यस्थानोत्क्रमेणैवं मूलं स्वीयमुदाहृतम् ॥ ८ ॥
 अङ्काण्ये हि बहवो वर्गाङ्कास्तत्पदं त्विदम् ।
 अवर्गकाङ्का ये च तत्पदानयनाय वै ॥ ९ ॥
 आद्यैरासन्नमूलं च प्रोक्तं तच्चोच्यते ऽधुना ।
 बृहदिष्टकृतिघ्नान्त्वादवर्गाच्छेदवर्जितात् ॥ १० ॥
 पदमिष्टोद्धृतं तत्स्यान्मूलमासन्नसञ्ज्ञकम् ।
 सच्छेदे क्केदनिघ्नाच्च मूलं क्केदेष्टघातहत् ॥ ११ ॥
 सूक्ष्मासन्नपदज्ञप्यै महदिष्टं बुधैः स्मृतम् ।
 स्वल्पेष्टेऽप्यस्ति तद्योनैकत्र तन्नियतं नहि ॥ १२ ॥

पदस्याधिक्यमल्पत्वमस्मादन्याधिकं त्विह ।

तद्वि सूक्ष्मं च तज्ज्ञाने नैकव्यं नान्यथा पदे ॥ १३ ॥

स्वासन्नमूलेन हृतादवर्गाङ्गभिस्तदासन्नपदैक्यखण्डम् ।

यत्तत्स्फुटासन्नपदेन सूक्ष्मं तद्वत्स्फुटासन्नपदं मुहुः स्यात् ॥ १४ ॥

इत्थं व्यक्ते च गणिते प्रोक्तमव्यक्तके तथा ।

रूपयुक्तस्य वर्णस्य कृतौ तद्रूपवर्णयोः ॥ १५ ॥

वर्गौ तद्विघ्नघातश्च तद्वर्गान्मूलसाधनम् ।

तद्रूपवर्णकृत्योश्च पदयोर्विघ्नसंहतिः ॥ १६ ॥

यदि तत्र स्थिता तर्हि ते पदे एव खण्डके ।

स्वपदस्येति तन्मूलं स्वीयं खण्डद्वयात्मकम् ॥ १७ ॥

षष्टिर्द्ववर्गः ३६०० गुणादङ्कान्मूलं ग्राह्यं यदागतम् ।

सैकशेषं षष्टिगुणं द्वियुक् द्विघ्नपदोद्धृतम् ॥ १८ ॥

लब्धमागतमूलस्यावयवश्चेति तत्पदम् ।

षष्टिभक्तं सावयवं स्वीयमासन्नमूलकम् ॥ १९ ॥

अथ वर्गाङ्गभिन्नानां सदस्यङ्कात्मकं पदम् ।

इति भ्रमो विमूढानां बहूनामस्ति तत्र तु ॥ २० ॥

सूक्ष्मं कुट्टकरीत्या तं विचारं शृणु तत्त्वतः ।

आर्यभास्करमुख्यैस्तु पूर्वैर्नैव कृतोस्ति यः ॥ २१ ॥

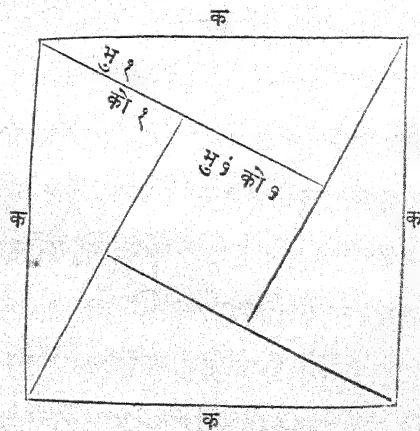
मूलं तावत् द्विविधं रेखात्मकमङ्कात्मकं चेति । तत्र रेखा-
त्मकं मूलं येषां ते त्ववर्गाङ्का वर्गाङ्काश्च । अङ्कात्मकं मूलं येषां
ते तु वर्गाङ्का एव । भूवेदनवादयः १।४।८ येषां चाङ्कात्मकं
मूलं न विद्यते ते त्ववर्गाङ्का द्वित्रिपञ्चादयः २।३।५ तस्माद्वर्गा-
ङ्कस्य पदद्वयमवर्गाङ्कस्यैकं रेखात्मकं पदमिति । नन्ववर्गा-
ङ्कानां मध्ये यथा पञ्चानां मूलानयनविचारे द्विराशिवर्गः प-

ञ्चात्पस्त्रिराशिवर्गः पञ्चाधिक इति मूलाधिक्यकल्पने च वर्गा-
 धिक्यदर्शनात्पूर्वदृष्टन्यूनवर्गादनन्तरमकस्माद् दृष्टाधिक्यवर्गस्य
 तत्समत्वं विनानुपपन्नत्वाद्विराशेरधिकाङ्केषु त्रिराशेरन्यूनान्केषु यः
 कश्चिदङ्कावयवः सदस्ति तं सूक्ष्मधिया संगृह्य तद्वर्गोपि पञ्च-
 समः स्यात् कथं तत्र तन्मूलासंभवो युक्त्यभावादिति चेत्
 शृणु । यत्ववर्गाङ्कानां २ । ३ । ५ मूलमुच्यते तदभिन्नं भिन्नं वा अ-
 भिन्नवर्गे वर्गाङ्करूपत्वादेतेषां त्ववर्गरूपत्वादभिन्नमूलासंभवः ।
 अथ भिन्नाङ्कः स्वगुणितो भिन्नत्वं न जहातीति युक्त्या सु-
 प्रसिद्धत्वाङ्गिन्नाङ्कवर्गे भिन्नत्वावश्यंभावादेतेषां त्वभिन्नत्वान्न
 भिन्नमूलस्यापि सम्भवः यद्वा यो हि यं निःशेषं हरति तद्वर्गोपि
 तद्वर्गं निःशेषं हरतीति तद्विरोधेन यो हि यं न हरति निःशेषं
 तद्वर्गोपि न तद्वर्गं निःशेषं हरतीति निश्चयाङ्गिन्नाङ्कवर्गे भि-
 न्नत्वाऽहानिः । यथा य५मेनं १४ निःशेषं न हरतीति पूर्वं भागे
 लब्धं द्वयं २ शेषं ४ षष्ठ्यागुणं २४० तेनैव भक्तं लब्धं ४८ एवं
 षष्ठ्यंशकल्पनया सावयवाङ्कः २ । ४८ अस्य वर्गोयं ७ । ५० । २४
 अत्रायं वा गृहीतः सावयवाङ्कः २ । ४८ अस्य वर्गोयं ७ । ५६ । १
 अयं वा २ । ५० अस्य वर्गोयं ८ । १ । ४० अत्र पञ्चाशद्वयवग्र-
 हणेनाष्टाधिक्यवर्ग इत्यभिन्नाष्टान्यथानुपपत्त्या पञ्चाशदल्प ऊ-
 नपञ्चाशदधिकोऽवयवः कश्चिद्वितुमर्हतीति चेन्न । तादृशसू-
 क्ष्मपरंपरया वङ्कवयवग्रहणेपि वर्गे तन्मूलतदधिक्यसम्भावनाया
 तदसमत्वात् तेन न कोप्यत्रावयवः कल्पयितुमुचितं येन वर्गे
 त्वभिन्नाष्टसमत्वं । स्यादेतद्यदि सावयवाङ्कस्य वर्गे सम्भवत्य-
 वयवहानिः सप्रमाणा । न चैवं । सावयवाङ्कस्य वर्गार्थमधोऽधः
 पङ्क्तिविन्यासेन खण्डगुणनरीत्या गुणनेऽन्त्यपङ्कावन्त्याङ्कस्य

वर्गो यदि षष्टिभक्तः प्रुध्यति तर्हि तदन्यावयवहानिस्तादृशोऽत्र
षष्ठ्यन्तर्गतस्तिंशन्न तदतिरिक्तः । अस्य वर्गः षष्टिभक्तः प्रुध्य-
तीत्यत्रान्तिमावयवहानावपि नोपान्तिमावयवहानिः तत्र द्विगु-
णितत्रिंशद्गुणेषुष्टाङ्कस्य षष्टिसमूहत्वेन सिद्धस्य त्रिंशद्वर्गान्तिः
शेषं षष्टिलब्धेन षष्ठ्यल्पेन संमिलितत्वात् षष्टिभागे पञ्च-
दशावयवत्वेन निर्णयात् । तेनात्र यस्य कस्यापि सावयवा-
ङ्कस्य स्वेच्छया कल्पितस्य वर्गे त्ववयवाहानेर्निरवयवत्वं नैव
युक्तमिति सुधियोह्यम् । अथ प्रतीत्यर्थमन्यथोच्यते । यत्र
भिन्नाङ्के हरो भाज्यधिकस्तत्र तद्वर्गेऽपि स तदधिक एवेति नैव
तद्भिन्नत्वेस्माकं विप्रतिपत्तिः । अन्यत्वे तु अपवर्तितयोरनपव-
र्तितयोर्वा भाज्यहारयोः फलं तुल्यमिति तावदस्ति सुप्रसिद्धं ।
तेनानपवर्तितापवर्तितभिन्नाङ्कयोस्तुल्यसावयवफलत्वेन तद्वर्ग-
योरपि तुल्यफलत्वाद्भिन्नाङ्कभाज्यहारयोः स्वतो दृढत्वाभावेऽपि
दृढापवर्त्ताङ्केन पूर्वं दृढत्वं विधाय तद्वर्गे भिन्नत्वमभिन्नत्वं वा
संभवतीति विचारः स यथा दृढभाज्यस्य खण्डद्वयं दृढहरेण
यावन्निःशेषं भाज्यं तावदेकं शेषमपरं तच्चापि दृढभाज्यवद्दृढं ।
अन्यथा शेषहरयोरपवर्त्तनसम्भवकल्पनेन दृढहरनिःशेषभज-
नार्हदृढभाज्यखण्डस्य दृढहरसजातीयत्वेन तस्याप्यपवर्त्तनसम्भ-
वाच्छेषतद्योगरूपदृढभाज्यस्य सर्वथापवर्त्तनसम्भवेन दृढभाज्य-
हारयोरपि पुनरपवर्त्तनप्रसक्त्या तद्दृढत्वसिद्धेर्वैयर्थ्यापत्तेः । अ-
थास्य खण्डद्वयात्मकदृढभाज्यस्य वर्गे संभवन्ति त्रीणि खण्डानि
दृढहरेण यावन्निःशेषभजनार्हं तद्वर्गतुल्यमेकं तद्दृढशेषद्विघ्न-
घातात्मकं च द्वितीयं दृढशेषवर्गतुल्यं हि तृतीयं । एवं खण्ड-
त्रयात्मकभाज्यवर्गे प्रत्येकं खण्डेषु तद्योगे वा यदि दृढहरवर्गेण

निःशेषभजनं तर्हि भिन्नत्वेपि मूलाङ्गस्य वर्गे त्वभिन्नत्वं सङ्ग-
 च्छते नेतरथा । तथा हि प्रथमखण्डस्यानिशं दृढहरवर्गसजा-
 तीयत्वेन तेन तच्छुद्धिः स्यादेव द्वितीयखण्डस्यापि कदाचिद्यत्नेन
 शुद्धिस्तर्हि तृतीयखण्डस्य दृढशेषवर्गरूपस्य तद्वरात्पशेषत्वेन
 दृढहरवर्गात्पत्वात्तच्छुद्ध्यभावात् खण्डत्रयात्मकदृढभाज्यवर्गे दृ-
 ढहरवर्गेण नैव तत्र निःशेषभजनं । द्वितीयखण्डस्य दृढहरवर्गेण
 भागे यदि शेषं स्यात्तर्हि तच्छेषस्य तृतीयखण्डस्य दृढशेषवर्ग-
 रूपस्य प्रत्येकं दृढहरवर्गेण शुद्ध्यभावेपि तद्योगे त्वस्ति निःशेष-
 भजनसम्भावना । परमियं तदैव स्यात् यदि द्वितीयखण्डोत्थशे-
 षोनहरवर्गसमस्तृतीयखण्डात्मको दृढशेषवर्गः स्याद्यद्योगे च
 द्वितीयखण्डोत्थशेषस्य दृढहरवर्गसमत्वेन दृढहरवर्गेण संशुद्ध्या
 दृढभाज्यवर्गे निःशेषभजनं स्यात् । तथात्वे दृढशेषवर्गस्य प्रष्टुणु
 सविस्तरं विचारमेनं । अस्तीह दृढहरसजातीयं द्वितीयं खण्डं
 तस्यैकादिगुणितदृढहररूपत्वात् दृढहरवर्गोपि दृढहरसजाती-
 यस्तेन तस्य भागे यच्छेषं तदप्यवश्यं दृढहरसजातीयं तदूनहर-
 वर्गोपि दृढहरसजातीय एव तेनैतादृशत्वरूपेण तृतीयखण्डस्य
 कल्पने तद्रूपदृढशेषवर्गो दृढहरसजातीयः सिद्ध्यति साजात्यम-
 नैकादिगुणितदृढहररूपत्वं प्रकृते तु नैव स युक्तस्तथा हि
 तावद् दृढहरसजातीयस्य अवर्गत्वे तत्तुल्यत्वेन दृढशेषवर्गो
 बाधित एव । वर्गत्वे तु तद्वर्गत्वं प्रकाराभ्यां सम्भवति यद्गुणो
 दृढहरो दृढशेषवर्गत्वेन कल्प्यते स गुणो दृढहरालपो नानल्पः
 दृढशेषस्य दृढहराल्पत्वेन तद्वर्गस्यापि तद्वर्गात्पत्वात् तादृशगु-
 णकगुणितदृढहरतुल्ये दृढशेषवर्गे दृढहरतद्गुणाङ्गयोर्वर्गरूप-
 योर्घातात्मको वर्ग एकः । तयोरवर्गरूपयोस्तु इष्टवर्ग अवर्गगु-

एकाङ्कघातरूपदृढहरस्य अवर्गगुणकाङ्कस्य च घातात्मको
वर्गो द्वितीयः । आद्ये दृढहरमूलगुणकाङ्कमूलघातरूपदृढशे-
षस्य दृढहरेण साकं पुनर्दृढहरमूलेनापवर्त्तनप्रसङ्गः । द्वितीयेपि
अवर्गगुणकाङ्केष्टघातरूपदृढशेषस्येष्टवर्गअवर्गगुणकाङ्कघात-
रूपदृढहरेण साकमिष्टगुणकाङ्काभ्यां पुनरपवर्त्तनप्रसङ्गः ।
तेन प्रकृते शेषहरयोर्दृढत्वसिद्धौ शेषवर्गस्यापि तद्वर्गेण साकं
दृढत्वान्न तस्यैकादिगुणितदृढहरसमत्वं । न ह्यत्र किमपि तादृशं
दृढशेषं पश्यामो यद्वर्गो दृढहरभक्तः शुद्ध्यति येन दृढहरस-
जातीयत्वं दृढशेषवर्गे स्यात् तथा च तृतीयखण्डोक्त्यदृढशेषवर्गस्य
द्वितीयखण्डोक्त्यशेषोनदृढहरवर्गसमत्वं न कथमपि स्यात् तेन
दृढभाज्यवर्गे दृढहरवर्गेण निःशेषभजनाभावाद्भिन्नाङ्कवर्गे भि-
न्नत्वेन सम्भवात् न ह्यवर्गाङ्कानामभिन्नानामङ्कात्मकं मूलं ।
रेखात्मकं तु स्यात् । तद्यथा । यथैकजात्यव्यस्रभुजकर्णसन्धाव-
न्यजात्यव्यस्रकोटिकर्णसन्धिस्तथा चतुर्दिक्षु चत्वारि समजात्य-
व्यस्राणि संस्थापनीयानि तथासति समकोणकर्णसमचतुर्भुजं
तदन्तश्च तथा भुजकोव्यन्तरसमचतुर्भुजं स्यात्तच्चैवं ॥

अत्र व्यस्रचतुष्टयफलं भुजकोटिद्विघातात्मकं तदन्तर्गत-
 लघुक्षेत्रफलं च तदन्तरवर्गतुल्यमिति तदन्तर। भुजको १। वर्ग-
 स्य। भुज १ भुजको २ कोव १। तद्विघात भुजको २ योगस्य तद्व-
 र्गयोग। भुज १ कोव १। रूपत्वात् बृहत्समचतुर्भुजक्षेत्रफलं भुज-
 कोटिवर्गयोगतुल्यं कर्णवर्गोपि तत्फलमिति सिद्धोयं कर्णव-
 र्गोऽस्य पदं कर्ण इति सयुक्तिकं सिद्धमस्ति । अत्रेदं पृच्छते
 अवर्गतद्वर्गयोगस्थले एतच्छेत्रफलपदं सदसदा उक्ताङ्गयुक्त्या-
 तदसिद्धेर्न सत् कर्णरेखातुल्यभुजस्य भुजकोऽव्यग्रसम्बन्धेन
 निर्णीताद्यन्ताभ्यां परिमितपरिमाणस्य प्रत्यक्षोपलब्धस्य पदरू-
 पेण सिद्धत्वान्नासच्च । अतोत्र निःसन्दिग्धं तत्त्वमिदं यद्वि सम-
 कोणसमचतुर्भुजक्षेत्रफलस्यावर्गस्य पदकल्पनं तच्चात्र कर्णरे-
 खास्वरूपमेव परन्तु न तज्ज्ञानं सङ्ख्यया परिच्छिन्नं कर्तुमर्हं
 उक्ताङ्गयुक्त्या तदसिद्धेः । अतश्चैतद्रेखातिरिक्तं न ह्यङ्गात्मकं
 सङ्ख्यया मूलमिति सिद्धं । यस्य कस्यापि सावयवाङ्गस्य खेच्छया
 कल्पितस्य वर्गं तदसमत्वात् । तथा चैतादृशस्थले किं वास्तवं
 मूलमिति पृच्छायां तद्रेखास्वरूपमेव तन्मूलं नान्यदङ्गात्मक-
 मित्युत्तरं युक्ततरं सुधीभिर्हृद्यम् । अनन्यगत्यैवं सिद्धेः खण्ड-
 तमेवमवर्गस्याभिन्नस्याङ्गात्मकं मूलं रीत्यानयैवावर्गभिन्नाङ्ग-
 स्यापि मूलं स्पष्टमेव खण्डितमिति विजानीहि । तेन गणिते
 आसन्नमूलस्य सर्वथाङ्गात्मकमूलासंभवेन तदासन्नत्वेन कथ-
 नस्याप्रमाणिकत्वेपि सम्भावितरेखात्मकमूलस्यासन्नं निकटं त-
 दानीतमिति ध्येयं आसन्नमूलतुल्यरेखा तद्रेखासन्नेति भावः ।
 यद्वा आसन्नस्य पदमासन्नपदं अवर्गस्याङ्गात्मकमूलासम्भवेन
 तस्यासन्नस्य कस्य चिद्वर्गस्य सावयवस्येदं पदमिति व्याख्ये-

यम् । अथ रेखात्मकदृष्टकर्णस्य यत्किञ्चिन्मानेन संख्याज्ञानेपि भुजकोटिसंख्योचितमानेन तत्संख्याज्ञानाभावादासन्नाङ्क पदद्वारासन्नरेखायाश्च ज्ञानकरणं बुद्धिमतां युक्तमेव समुत्पन्नसर्वनाशात्स्वलपनाशो वर इति न्यायात्तदासन्नत्वेन ग्रहणस्योचितत्वात् अन्यथा व्यवहारोच्छेदापत्तेश्चेत्यलं पक्षवितेन । अथैतद्रेखात्मकपदज्ञानेन परमाणोरपि सावयवत्वज्ञाननिश्चयस्तथाहि अप्रत्यक्षोऽणुपरिच्छिन्नपरिमाणः परमाणुरस्तीति स्वीकुर्वन्ति तत्र द्वाभ्यां द्वाणुकपरिमाणं त्रिभित्त्यणुकपरिमाणमिति परार्द्धान्तपरमाणुभिरेको वृहत्परिमाणो भुजस्तथा तन्मिता कोटिश्च ताभ्यामवर्गपदरूपकर्णस्य रेखात्मकस्य परमाणुपरिमाणेन संमापने त्ववश्यमन्त्ये परमाण्वल्पपरिमाणं कर्णावशेषमस्ति तुल्यभुजकोटिवर्गयोगपदरूपकर्णस्य वासनया सावयवत्वेनावगमादङ्कतस्तत्परिच्छिन्नमूलाभावात् । परमाणुवत्परमाण्वल्पपरिमाणादपि प्रोक्तयुक्त्या ततोऽल्पपरिमाणसिद्धिरित्युत्तरोत्तरमुक्तकल्पनया अनन्तावयवाः सिद्ध्यन्ति ते त्वनन्तस्यैव प्रत्यक्षा इति न काप्यनुपपत्तिः । न च सर्वारम्भकोवयवः सूक्ष्म एक एव निरवयवोस्ति तादृशैर्बहुभिः स्थूलः स्वल्पैः सूक्ष्म इति तद्युक्त्या मेरुसर्षपयोः स्थूलसूक्ष्मत्वेऽपलम्भः नहि सोस्ति तदन्यथा कल्पनायामिति वाच्यम् । उक्तसयुक्तिकानन्तावयवेष्वपि यो ह्यवयवो गृह्यते तद्वशादपि भवदुक्तोपपत्तेरनिवार्यत्वान्निरवयवनियतैकावयवकल्पनायां मानाभावात् । नचोभयत्रानन्त्ये मेरुसर्षपयोः समत्वदोषोस्ति भवतामिति वाच्यम् । आनन्त्यशब्दमात्रेण न तत्समत्वं तत्पिण्डयोः किं तु तदत्र परिमाणकृतमिति तत्पिण्डयोरसमत्वादेकपरिमाणवशान्न कथमपि

तयोः समत्वम् । वस्तुतस्त्वयवानन्त्ये कुत्रापि नियतं न तत्स्थूलत्वं
न तत्सूक्ष्मत्वं अन्यत्रापि तत्सङ्गात् किं तु परस्परमापेक्षिकं
चेत्यनन्तावयवैरपि सुयुक्तस्थूलसूक्ष्मत्वोपपत्तिसिद्धेः कथमत्र
तार्किकाः प्रत्यक्षं विहाय केवलसूत्रानुमानप्रवृत्ताः परमाणोर्नि-
रवयवत्वं स्वीकुर्वन्ति ।

अहर्निशं रासभचर्चयैव कालो गतस्तर्कविदामतस्तैः ।

अवर्गमूलानवबोधयुक्तैर्ज्ञातो निरग्रः परमाणुरेषः ॥

किं च परिमाणवद्विभागवन्नेत्यन्भवविरुद्धमित्यलं प्रसङ्गाग-
तविचारेण ।

दृश्यं यस्याः सदैवास्ति विस्तारो नैव विद्यते ।

अतिसूक्ष्मा च सा रेखा ज्ञेया बुद्धिमता द्विधा ॥ २२ ॥

अवक्रा वक्रगा तत्राऽवक्रा तु सरलाभिधा ।

यस्यास्यैकाग्रसंसक्तसूक्ष्मदृष्ट्या पराग्रकम् ॥ २३ ॥

नैव पश्यति वक्रा तु वृत्तरूपा भवेत्तथा ।

चापरूपाय यस्यास्ति नैव दैर्घ्यं न विस्तरः ॥ २४ ॥

तत्केन्द्रं सुधिया ज्ञेयं वृत्तमध्यगतं सदा ।

व्यासार्धान्तरिता केन्द्राद्यारेखा चक्रगा भवेत् ॥ २५ ॥

समन्ततश्च तद्वृतं बलयं मण्डलं च तत् ।

वृत्तमध्यस्थिता या स्यादजुरेखा च केन्द्रगा ॥ २६ ॥

ज्ञेयः स एव विष्कम्भो व्यासश्च वृत्तमध्यगः ।

तदन्या ऋजुरेखा च पूर्णज्या पूर्णचापजा ॥ २७ ॥

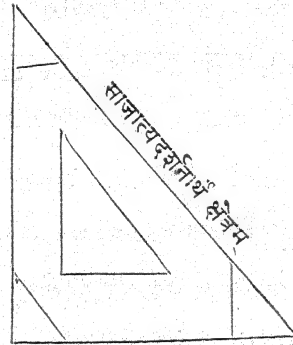
एवं केन्द्राच्च यत्पृष्ठं सर्वं व्यासार्धमानतः ।

समान्तरस्थितं गोलः स एवाद्यैरुदाहृतः ॥ २८ ॥

रेखोपरि गता रेखा तिर्यक्स्यास्ति यदैक्यतः ।

वृत्तं तुल्यं चतुर्भागं भवेत्तत्समकोणकम् ॥ ३८ ॥
 चतुर्दिक्षु स्थितं नैवं यदि तद्विषमं स्मृतम् ।
 समकोणाश्रितौ बाह्य देयौ तुल्यावतुल्यकौ ॥ ३९ ॥
 तदग्राभ्यां तथा कर्ण इत्थं जात्ये त्रिकोणके ।
 प्रातिज्योम्येन तत्स्वस्युगमयोगवशाद्भवेत् ॥ ३९ ॥
 तुल्यश्रवणजं चाद्यमिह तुल्यचतुर्भुजम् ।
 समकर्णायनं चान्यदथ चासमकोणतः ॥ ४० ॥
 समौ वा विषमौ बाह्य तदग्राभ्यां तृतीयकः ।
 बाहुस्तत्त्रिभुजं ज्ञेयं समन्तात्त्रिभुजैः समैः ॥ ४१ ॥
 वृहज्जात्ये च यज्जात्यं लघु तद्वि विचार्यते ।
 सजातीयं विजातीयं वेति तज्ज्ञानतो बुधः ॥ ४२ ॥
 नोपहास्योत्र कुत्रापि भवेत्स गणितार्णवे ।
 यदज्ञानवशान्नष्टाः सिद्धान्तज्ञा अपिह तु ॥ ४३ ॥
 भुजयोरैक्यतः सिद्धः समकोणोस्ति जात्यके ।
 भुजश्रवणयोगाच्च विषमः कोण एव च ॥ ४४ ॥
 वृहद्भुजे वृहद्बाहुर्लघुसञ्ज्ञे लघुर्यथा ।
 तथा वृहद्लघुक्षेत्रे जात्यस्यसमकोणयोः ॥ ४५ ॥
 ऐक्ये तज्जात्ययोर्यौ च कर्णौ तुल्यान्तरस्थितौ ।
 यदा स्यातां तदा जात्ये सजातीये च ते तथा ॥ ४६ ॥
 बाहुश्रवणयोगस्यविषमाभिधकोणतः ।
 वृहद्भुजे वृहद्बाहुर्लघुसञ्ज्ञे लघुस्तथा ॥ ४७ ॥
 द्वयोः कर्णे च कर्णः स्यात्तत्रान्यस्याङ्कितो भुजः ।
 विषमाभिधकोणस्थः स वृहज्जात्यबाहुतः ॥ ४८ ॥
 समान्तरस्थितस्येत्यात्तर्हि ते चापि जात्यके ।

वृहज्जात्यसजातीये ज्ञेये तद्वच्च मध्यगम् ॥ ४१ ॥
 लघुजात्यं वृहज्जात्ये सजातीयं च तत् ध्रुवम् ।
 समानान्तरसंस्थश्चेद्वृहदाङ्गवृहद्भुजात् ॥ ४२ ॥
 लघुसञ्ज्ञास्तद्वत्कर्णात्कर्णश्च तत्र च ।
 इत्यमेषां हि साजात्यप्रतीत्यर्थं च दर्शनम् ॥ ४३ ॥

रीत्यानया सजातीयं सिद्धमप्यत्र तद्यदा ।
 लघुसञ्ज्ञं वृहज्जात्ये प्रोक्तव्यत्ययतः कृतम् ॥ ४४ ॥
 तथापि तत्सजातीयमनुपातार्हमत्र वै ।
 कर्णभूमौ भुजैक्योत्पलम्बतो जात्यके यथा ॥ ४५ ॥
 अन्यदिगातयोरैक्याद्रेखयोर्विषमौ च यौ ।
 कोणौ तदुद्भवे जात्ये सजातीये तदैक्यतः ॥ ४६ ॥
 रेखयोः कोटिमैकस्यां कृतवान्यस्यां श्रुतिं तथा ।
 स्वेच्छया तद्भुजो मध्ये त्वित्यं तद्भेददर्शनम् ॥ ४७ ॥
 समानान्तररेखाभ्यामेकरेखैक्यकोणकौ ।
 सजातीयौ तु तज्जात्ये तथेत्यं वज्रधा बुध ॥ ४८ ॥
 त्रिज्याव्यासार्द्धमानेन वृत्तं कार्यं समावनौ ।
 चक्रांशैश्चकलिप्राभिश्चाङ्कितं च दिगङ्कितम् ॥ ४९ ॥

तथा प्रागपरं तद्वद्विशिणोत्तरसूत्रकम् ।

वृत्ते प्राक् चिह्नतः पार्श्वद्वयेष्वत्र भुजांशकान् ॥ ५० ॥

दत्त्वा तदग्रयोर्लघ्ना रेखैका पूर्णशिञ्जिनी ।

द्विघ्नवाङ्गंशतुल्यस्य पूर्णचापस्य सा भवेत् ॥ ५१ ॥

तद्वद्वं भुजतुल्यस्य चापखण्डस्य शिञ्जिनी ।

लाघवं गणिते दृष्ट्वा गणकैरद्विशिञ्जिनीम् ॥ ५२ ॥

तज्ज्याभिधां च तां कृत्वा व्यवहारः कृतस्त्विह ।

अतोत्र पूर्वचिह्नाच्च भुजांशानेकतस्ततः ॥ ५३ ॥

यावत्तदग्रकं तिर्यग्रेखा प्राक्चतुर्तो ज्यका ।

एवं तदग्रकं यावद्विशिणोत्तरसूत्रतः ॥ ५४ ॥

ऊर्ध्वरेखा च कोटिज्या वाङ्गकोटो क्रमेण ते ।

त्रिज्या कर्णो व्यासखण्डं तद्वर्गेक्यपदात्मकम् ॥ ५५ ॥

भुजज्यावर्गहीनस्य त्रिज्यावर्गस्य यत्पदम् ।

कोटिज्या स्याच्च कोटिज्यावर्गस्त्रिज्याकृतौ किल ॥ ५६ ॥

शोध्यस्तस्य पदं दोर्ज्या चैवं दोःकोटिज्यके ।

त्रिज्यातः शोधिते ते स्तः कोटिवाहकक्रमज्यके ॥ ५७ ॥

ज्याचापमध्यगा सैव वाणरूपोत्क्रमज्यका ।

एवं क्रमोत्क्रमज्ये च भुजांशजनिते च ते ॥ ५८ ॥

परस्परं च दोःकोटो तयोर्वर्गयुतेः पदम् ।

कर्णस्तस्य दलं वाङ्गदलज्योक्ता पुरातनैः ॥ ५९ ॥

वाणोनघ्नश्च यो व्यासस्तत्पदं दोःक्रमज्यका ।

द्विघ्नज्याव्यासयोर्वर्गान्तरमूलविहो नितः ॥ ६० ॥

व्यासस्तदलतुल्या स्यादुत्क्रमज्या तथैव हि ।

शरभक्तयुतो दोर्ज्यावर्गो व्यासो भवेत् ध्रुवम् ॥ ६१ ॥

यद्वासरुद्रांशसमोत्क्रमज्या तदुत्तगा तत्र भवेत्क्रमज्या ।
तदुत्क्रमज्यार्द्धजवृत्ततुल्यावश्यं त्विदं सूक्ष्मदशा विलोक्यम् ॥ ६२ ॥
व्यासरुद्रांशको यत्रोत्क्रमज्या तत्क्रमज्यका ।
परिधैकादशांशेन समाप्यर्कादृता भवेत् ॥ ६३ ॥

अत्रोपपत्तिः ।

दिगुणा त्रिज्या किल व्यासः शरोनव्यासो हि कोटिज्यात्रि-
ज्यायोगरूपकोटिकर्णयोगः शरस्तु कोटिकर्णान्तरं तयोर्धा-
तस्तयोरैव वर्गान्तरं भुजज्यावर्गतुल्यं तन्मूलं भुजक्रमज्येत्युप-
पन्नम् । उपपत्त्यानया शरोनव्यासशरयोर्धातस्य मूलं क्रमज्यात्वे-
न सिद्धमिति । यत्करण्याः पदमपेक्षितं सा करणी ययोर्धातरू-
पा तयोरल्पमुत्क्रमज्यां तद्योगतुल्यं वृत्तव्यासं च प्रकल्प्य तद्वृत्ते
या तत्क्रमज्यारेखा तन्मितं करण्याः पदमिति सिद्धम् । अथैवं दि-
गुणदोर्ज्यादिगुणात्रिज्यावर्गान्तरं । भुवः ४ त्रिव ४ । मूलं दिगुण-
कोटिज्या कोटिदिगुणात्रिज्यातः प्रुद्धा दिगुणोत्क्रमज्या ३२ ए-
कगुणे तथा दर्शनात् तदर्द्धमुत्क्रमज्येति स्पष्टं यथोक्तं । एवं भुज-
ज्यावर्गः कोटिज्यात्रिज्ययोर्वर्गान्तरं तद्योगान्तरघातसममि-
त्यन्तरेण शरेण भक्तं कोटिज्यात्रिज्यायोगरूपः शरोनव्यासः
शरयुक्तस्यायं व्यासः स्यादित्युपपन्नम् ।

यथा ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां भावनादितयेन ये ॥ ६४ ॥

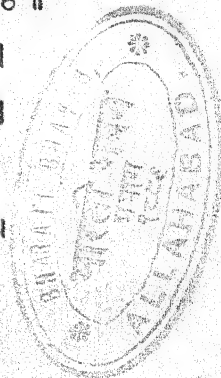
ये चान्ये साधिते तद्वज्ज्यानां भावनया किल ।

अन्यज्यानयनं कार्यं चापक्षेत्रविचक्षणैः ॥ ६५ ॥

योगभावनयैक्यज्या चापयोरन्तरज्यका ।

अन्तरोद्भवया तत्र चापे खाङ्कांशमध्यगे ॥ ६६ ॥

वद्भिर्गतेपि चेच्चापद्वयं त्वोजे समेयवा ।

पदे स्यादुक्तवत्तत्र नान्यथेति स्फुटं विदाम् ॥ ६७ ॥

भावनादितयं चातः सृक्षरोत्या वदाम्यहम् ।

मिथः कोटिज्यकानिघ्न्यौ त्रिज्याप्ते चापयोर्यके ॥ ६८ ॥

तयोर्थोगान्तरे स्यातां चापयोगान्तरज्यके ।

दोर्ज्ययोः कोटिमौर्व्योश्च घातौ त्रिज्योद्धृतौ तयोः ॥ ६९ ॥

वियोगयोगौ जीवेस्तश्चापैक्यान्तरकोटिजे ।

एवमानयनं चक्रे पूर्वं स्वीयशिरोमणौ ॥ ७० ॥

भावनाभ्यामतिस्फुटं सम्यगार्योपि भास्करः ।

तस्य चानयनस्यार्यैः सिद्धान्तज्ञैः पुरोदिता ॥ ७१ ॥

वासना वज्रभिः स्वस्ववृद्धिवैचित्यतः स्फुटा ।

तत्र मरीचिकारास्तु मूलकृतैव कनिष्ठज्येष्ठयोरिव भुजज्या-
कोटिज्ययोर्धातरूपवज्राभ्यासरूपसिद्धभावनया तदन्तरै-
करूपपटतीयकनिष्ठरूपज्यानयनोक्तत्वात्तस्य च कनिष्ठज्येष्ठ-
सञ्ज्ञामन्तरा कथनानौचित्याद्भुजज्याकोटिज्ययोरेकस्य क-
निष्ठत्वमन्यस्य ज्येष्ठत्वं कल्प्यं तत्र तुल्यन्यायेन भुजज्यायाः
कनिष्ठत्वं कोटिज्यायाश्च ज्येष्ठत्वं स्वीकृत्योच्यते प्रकृतिगुण-
कनिष्ठवर्गस्य श्लेषयुतस्य ज्येष्ठवर्गत्वदर्शनादत्रापि गुणक्षे-
पाभ्यामवश्यं भवितव्यं भुजज्यावर्गो न त्रिज्यावर्गस्य कोटिज्या-
वर्गत्वादियोजकभुजज्यावर्गस्यर्णत्वं प्रकल्प्य त्रिज्यावर्गेण
सह योगेपि वियोगफलतुल्यत्वात्त्रिज्यावर्गस्य श्लेषकत्वं सिद्धं
कनिष्ठभुजज्याया वर्गस्य च ऋणाङ्कगुणनेर्णत्वदर्शनात् प्रकृते
गुणस्य चात्यावश्यकत्वादृणाङ्कोत्र गुणः स तु केवलभुजज्यो-
द्देशादेकसङ्ख्याक एव तथा च भुजज्यावर्गः ऋणैकगुणितस्त्रि-
ज्यावर्गयुतस्तन्मूलं कोटिज्येति सिद्धे भुजज्याकोटिज्ये कनि-

छज्येष्ठे षण्णरूपं गुणः क्षेपत्रिज्यावर्ग इति प्रकल्प्य कनिष्ठज्ये-
 ष्ठक्षेपाणां पंक्त्योन्यासः क० आज्या १ ज्ये० आको १ क्षे० त्रिव १
 क० द्विज्या १ ज्ये० द्विको १ क्षे० त्रिव १ अत्र ज्येष्ठलघ्वोर्व-
 ज्ञाभ्यासौ आज्यादिको १ द्विज्याआको १ अनयोर्योग एकं
 कनिष्ठं अन्तरं वा द्वितीयं कनिष्ठं आज्यादिको १
 द्विज्याआको १ एवं वा द्विज्याआको १ आज्यादिको १ अथैते
 योगान्तरभावनाजनिते कनिष्ठे सिद्धे त्रिज्यावर्गवर्गक्षेपे क्षेपघा-
 तस्य क्षेपकत्वेनोक्तत्वात् । ज्यारूपकनिष्ठस्यावश्यं त्रिज्यावर्ग-
 क्षेपसम्बन्धादपेक्षिते तु त्रिज्यावर्गक्षेपे अत इष्टवर्गद्वतः क्षेप
 इत्यादिना त्रिज्यातुल्येष्टेन भक्ते कनिष्ठे ते च त्रिज्यावर्गक्षेपे
 संसिद्धे भवतस्तत्र वज्राभ्यासयोगान्तरकनिष्ठस्य त्रिज्याभक्तस्य
 त्रिज्याभक्तवज्राभ्यासयोगान्तररूपतुल्यत्वात्त्रिज्याभक्तवज्रा-
 भ्यासयोरेव योगान्तरमैक्यान्तरचापज्यारूपं संपादितमित्युप-
 पन्नं चापयोरित्यादि । एवं भावनयैवैक्यान्तरचापज्यासम्बन्धि-
 कोटिज्यासिद्धिश्च परमेवं न कृतमाचार्यैरानयनं गौरवात् । लाघ-
 वाद्भुजज्यावर्गानां त्रिज्यावर्गान्मूलस्य कोटिज्यात्वेन ज्ञानात्
 एवं कोटिज्यायाः कनिष्ठत्वं भुजज्यायाश्च ज्येष्ठत्वं प्रकल्प्य
 यथोक्त्या कोटिचापयोरैक्यान्तरचापज्यायाश्च तद्रूपत्वेनैव सि-
 द्धिः उभयत्र दोः कोट्योर्वैलक्षण्येऽपि भुजैक्यान्तरकोट्यैक्यान्तर-
 भुजयोस्तुल्यत्वात् तदेवं भावनयैव तदैक्यतदन्तरजीवोपपत्ति-
 कथनं सयुक्तिकं अन्यथेयं ज्याभावनोदितेत्यादितदुपपत्तिश्च-
 चकानि भास्करीयवचनानि कथं सङ्गच्छते इत्याहुस्तत्र । भाव-
 नात्वाऽविशेषादन्यरीत्यवगतयोगान्तरभावनया तत्सिद्ध्यापत्तेः ।
 तथाहि धनैकप्रकृतौ त्रिज्यावर्गः भुजज्यावर्गोऽनः कोटिज्यावर्गः

स्यादिति त्रिज्यातुल्यमपि कनिष्ठं कोटिज्यातुल्यं ज्येष्ठं भु-
 जज्यावर्गतुल्यं ऋणक्षेपक इत्येकः पक्षः । अथ वा कोटिज्याव-
 र्गोनखिज्यावर्गोपि दोर्ज्यावर्ग इति त्रिज्या कनिष्ठं भुजज्या
 ज्येष्ठं कोटिज्यावर्गं ऋणक्षेपक इति द्वितीयः । भुजज्याकोटि-
 ज्यावर्गयोगोपि त्रिज्यावर्ग इति भुजज्या कनिष्ठं त्रिज्या ज्येष्ठं
 कोटिज्यावर्गः क्षेपक इति तृतीयः । अथ वा कोटिज्या कनिष्ठं
 त्रिज्या ज्येष्ठं भुजज्यावर्गः क्षेपक इति चतुर्थः । पक्षचतुष्टयेपि स्व-
 स्वजातिकनिष्ठज्येष्ठक्षेपकयोगान्तरभावनया कनिष्ठज्येष्ठक्षे-
 पान् न्यान् गणितरीत्योत्पाद्य चाद्यपक्षे भुजज्यासम्बन्धेन कनि-
 ष्ठत्रिज्यांशवर्गेण भक्तः क्षेपस्तत्पदं चापैक्यान्तरज्या । एवं द्वितीये
 भुजज्यासम्बन्धेन कनिष्ठत्रिज्यांशेन ज्येष्ठं भक्तं चापैक्यान्तर-
 ज्या । एवं तृतीये भुजज्यासम्बन्धेन ज्येष्ठत्रिज्यांशेन कनिष्ठं भ-
 क्तं चापैक्यान्तरज्या । चतुर्थे ज्येष्ठत्रिज्यांशवर्गेण क्षेपो भाज्यस्त-
 त्पदं चापैक्यान्तरज्येति पक्षचतुष्टयजा सात्र कथं वास्तवरूपेण
 नाङ्गीकृता योगान्तरभावनया भुजज्यासम्बन्धस्य तुल्यत्वात् ।
 न चास्माकं नायं भुजज्यासम्बन्धो ऽभिमतः किं तु कनिष्ठमैक्या-
 न्तरज्यास्वरूपमभिमतं तेन भवदभिमतक्षेपो यत्किञ्चिद्भाव-
 नासिद्धोपि येन भक्तत्रिज्यावर्गः स्यात्तन्मूलभक्तं कनिष्ठमेवा-
 स्माकमैक्यान्तरचापज्यास्वरूपमिति मदुक्तौ नानुपपत्तिरिति
 वाच्यं । तद्गोत्या तत्र कृतेपि कनिष्ठे वास्तवैक्यान्तरज्यात्वासिद्धेः ।
 यथोदाहृततृतीयपक्षे भुजज्यैक्यान्तरं त्रिज्यावर्गगुणं कोटि-
 ज्याघातभक्तमैक्यान्तरज्या न सा परस्परकोटिज्यागुणितभु-
 जज्ययोऽखिज्याभक्तयोर्योगान्तरज्यास्वरूपा । अथ यदि भुज-
 ज्याकोटिज्यात्रिज्याचापानामन्तरभावनयावश्यं चापान्तरतु-

त्यत्वदर्शनात्तज्ज्योद्भवाप्युक्तवदन्तरचापज्या स्यादिति स्वाह-
 ताशुद्धदग्धवृद्धा वदसि तर्हि संशयस्तदवस्थ एव। नहि चापनि-
 यमाज्ज्यानियमं कर्तुं समर्थास्वापान्तरवज्ज्याभावनोत्थज्या-
 न्तरं चापयोज्यान्तरसमं तद्विन्नं वा कथं न भवेत्तत्साधकयु-
 क्त्यभावात् । उक्ततृतीयान्यभावनापक्षे चापान्तरं नवतिवर्गगुणं
 तत्कोट्यंशघातभक्तं त्वदुक्त्या कनिष्ठं नहि तज्ज्यात्वेन तदन्त-
 तरचापज्या तद्गुणद्वारयुक्त्या सिध्यति एवं यत्किञ्चिद्गुणद्वरयोगा-
 न्तरसिद्धचापान्तरवन्नहि तत्सर्वं तज्ज्यास्वरूपस्येति । नच म-
 दभिमतमङ्गास्करोक्तकनिष्ठज्येष्ठक्षेपोत्पन्नयोगान्तरभावनाज-
 नितं कनिष्ठमेव त्रिज्यावर्गक्षेपकसम्बन्धेनागतं चापैक्यान्तर-
 ज्यातुल्यमिति वाच्यं । नाममात्राभिमानिनामिदानींतनानां व-
 चनबलादेवैतादृशभावनया विनान्यतत्साधकयुक्तिं चापैक्या-
 न्तरज्यासिद्धौ मानाभावात् । अथ भावनया ज्यानयनं तु मल-
 कारेणैवान्यज्यासाधने सम्यगियं ज्याभावनोदितेत्यनेन स्वकृता
 वृत्तमित्युक्तं किं तत्र भवादृशां पाण्डित्यम् । भावनास्वरूपप्रति-
 पादनमात्रं भवता कृतमित्युपकारेण ज्ञाताभ्यां कनिष्ठाभ्यां
 संजाततृतीयकनिष्ठस्य त्रिज्यान्पतया ज्यात्वेन निश्चयो नैक्या-
 न्तरज्यात्वेनेति तच्चापैक्यान्तरज्यारूपं युक्तं न वेति संशयग्रस्तो
 युक्तिमपेक्ष्यते । नहि सप्रमाणं प्रतिपादितबीजोक्तकनिष्ठज्येष्ठ-
 भावनोपपत्त्यैतादृशस्थले तत्क्षेपसम्बन्धेन विहितं भावनाजनि-
 ततृतीयकनिष्ठं तत्क्षेपपदवृत्तौ पूर्वकनिष्ठद्वयचापयोरैक्यान्त-
 रज्यात्वेन संसिद्धं येन निःसन्दिग्धं भवदुक्तेः सिद्धिः । कनिष्ठ-
 ज्येष्ठयोरिव ज्याभावनया त्रिज्यावर्गक्षेपसम्बन्धेन संपादितं
 यद्वि तृतीयकनिष्ठं तद्रूपा त्रिज्यान्पत्वेन त्रिज्यावृत्तान्तर्गता

कापि जीवा स्यान्नेयमसंशयमैक्यान्तरचापज्या बलात्तत्त्वेन
 सिद्धौ युक्त्यभावादनियमान्यूनधिकसम्भावनया स्थूलत्वापत्ते-
 रिति दिक् । भावनोपपत्तिरपि गुरुरोक्तोक्तातिगुरुरा ल-
 घूपायेनैव तदानयनस्य सिद्धेरुपलम्भात् । अतः प्रसङ्गात्तदुपप-
 त्तिर्यथा क्षेपद्वयसम्बन्धिकनिष्ठज्येष्ठे पङ्क्त्योर्वर्तेते तत्रान्यतर-
 क्षेपपदेनेष्टेन तद्विन्नक्षेपसम्बन्धिकनिष्ठज्येष्ठे गुणिते ते च क्षेप-
 घातक्षेपे कनिष्ठज्येष्ठे युक्त्या भवतः परमन्यतरक्षेपो यदि मू-
 लप्रदः तदभावेपि क्षेपघातक्षेपे तत्प्रकृतावेव कनिष्ठज्येष्ठे ये स-
 मुपयुक्ते ते विचार्ये । प्रकृतिगुणकनिष्ठवर्गस्य ज्येष्ठवर्गाच्छुद्धस्य
 क्षेपत्वेन संदर्शनादाद्यद्वितीयक्षेपौ प्र० आ क व १ आज्ये व १ ।
 प्र० द्वि क व १ द्वि ज्ये व १ अनयोर्घातः खण्डचतुष्टयात्मकक्षे-
 पोयं प्र० आ क० द्वि क० व १ आवज्राव० प्र १ द्विवज्राव० प्र १
 आज्येद्विज्ये व १ अत्र वर्गघातस्थले घातवर्गस्तुल्यत्वेन गृहीत
 इति ज्ञेयम् । अयं येन युतः सन्मूलदः स्यात् तस्य प्रकृतिभक्तस्य
 मूलमेव स्वाभिमतं कनिष्ठं योगे च यन्मूलं तत्तु ज्येष्ठं प्रकृति-
 गुणतद्वर्गात्क्षेपघातक्षेपयुतान्मूलसिद्ध्या तद्विषयस्य प्रत्यक्षेणोप-
 लम्भात् । अथ क्षेपघातक्षेपस्याद्यन्तयोः संस्थितौ प्रकृतिगुणक-
 निष्ठघातस्य केवलज्येष्ठघातस्य च वर्गौ मध्ये तु वज्राभ्यासवर्ग-
 योगः प्रकृतिगुणः क्षयगतोस्ति । यदि च कथं चिन्मध्ये आद्यन्त्य-
 वर्गयोर्मूलघातो द्विजः स्यात्तर्हि सर्वथैव तन्मूललाभः अतोत्र त-
 न्मध्यखण्डद्वयापगमोयं च द्विजघातस्तत्स्थाने प्रविष्टः स्यात्तादृशो
 योजकोयं आ० वज्रा० व० प्र १ आक० द्विक० आज्ये० द्विज्ये प्र २
 द्वि० वज्राव० प्र० १ अत्र मध्यखण्डं वज्राभ्यासघातेन द्वि-
 गुणेन प्रकृतिगुणितेन सममित्ययं वा । प्र० आ वज्राव १

आवज्जादिवज्जाप्र २ दिवज्जाव० प्र १ अस्य प्रकृतिभक्तस्य
मूलं जातं कनिष्ठं । आ० वज्जा १ द्वि० वज्जा० १ अथास्य
योजकस्य चेपघातचेपयोगात्सञ्जातज्येष्ठवर्गस्य मूलं ज्येष्ठमिदं
प्रआक० द्विक १ आज्ये० द्विज्ये १ एवमत्र वज्जाभ्यासयोगः कनि-
ष्ठं ज्येष्ठं तु प्रकृतिगुणकनिष्ठघातस्य केवलज्येष्ठघातस्य च योग-
रूपं चेपस्तु चेपघात इत्युपपन्नं योगभावनोक्तं । स्वमूले धनर्णे
इत्यनेन तद्विघ्नघातस्यर्णत्वं प्रकल्प्य यद्यानीयते तर्ह्यन्तरभाव-
नोक्तमपि स्पष्टमुत्पद्यते तत्र किं भवदुक्तभावनोपपत्तिप्रयासेन ।
अत्र शिरोमणीयवासनावार्तिके तातचरणास्तु इष्टचापयोर्जी-
वाज्ञाने तच्चापयोर्योगान्तरज्यासिद्धयर्थमन्यतरज्योनिर्तैक्यज्या-
स्वरूपमन्तरमन्यतरज्यायुतमैक्यज्या स्यात् । वियोज्यवियोज-
कान्तरस्य वियोजकयुक्तस्य वियोज्यतुल्यत्वेन युक्त्या सुप्रसिद्ध-
त्वात् । अतस्तदन्तरं साध्यते । अन्यतरज्याया अभावे तद्विघ्न-
ज्यायाः सत्वे तद्विघ्नज्यातुल्यमेवान्यतरैक्यज्ययोरन्तरं प्रत्यक्ष-
म् । तत्र भुजज्याया अभावे तत्कोटिज्यायाः परमत्वेन त्रिज्या-
तुल्यान्यतरकोटिज्ययेदमन्तरं तद्विघ्नज्यातुल्यं तदेष्टान्यतर-
कोटिज्यया किमिति लब्धमिष्टान्यतरज्यासम्बन्धन्तरं तच्च
स्थूलं अन्यतरकोटिज्यापरमत्वे तत्परमत्वेपि तदभावे तदभा-
वाभावात् । तत्रान्यतरकोटिज्याया अभावात्तज्ज्यापरमत्वेन
तदैक्यज्यायास्तद्विघ्नकोटिज्यात्वात्तस्या अन्यतरज्यायास्त्रिज्या-
मितायाश्चान्तरस्य तद्विघ्नोत्क्रमज्यामितस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
नहि तत्र तद्रीत्या सिद्धमपि शून्यमन्तरं युक्तं । प्रत्यक्षसिद्धं
तु सूक्ष्मं तद्विघ्नोत्क्रमज्यामितमृणं तत्र वरीवर्ति उक्तापेक्षया
वियोज्यवियोजकयोर्वैपरीत्येनास्य सिद्धत्वात् विनात्र वीजकि-

यां योगान्तरस्यानौचित्याच्च । तत्र गृह्यतद्भिन्नोत्क्रमज्यामि-
 तर्णस्थूलदृष्टान्तराभ्यां युतयोस्त्रिज्यामितान्यतरज्ययोः क्रमे-
 ण त्रिज्यातद्भिन्नकोटिज्यातुल्यस्थूलदृष्टमैक्यज्यात्वान्तदन्तरं च
 परमं तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितं प्रत्यक्षं । तत्रिज्यामितस्थूलैक्यज्यायां
 शोधं तद्भिन्नकोटिज्यामिता दृष्टमैक्यज्या स्यात् । दृष्टमैक्यज्यो-
 नितस्थूलैक्यज्यामितान्तरत्वात् । तच्चान्तरं परमं त्रिज्यामिता-
 न्यतरज्यासत्वे दृष्टं दृष्टान्तरसाधनार्थमनुपातः त्रिज्यामितान्य-
 तरज्यायामिदं तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितमन्तरं तदेष्टान्यतरज्यायां
 किमित्यनेनेष्टान्यतरज्यासम्बन्धिस्थूलसूक्ष्मैक्यज्ययोरन्तरं स्या-
 त् । नच पूर्वानुपातागतान्तरवदन्तरमिदमपि स्थूलं येन तत्सं-
 स्कारेपि सूक्ष्मत्वासम्भव इति वाच्यम् । अन्यतरज्यापरमत्वे पूर्व-
 स्थूलानुपातजस्थूलान्तरयुतान्यतरज्यारूपस्थूलैक्यज्यायास्त्रि-
 ज्यामितायाः प्रत्यक्षनिर्णीततद्भिन्नकोटिज्यारूपसूक्ष्मैक्यज्याया-
 स्यान्तरस्य तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितस्य परमत्वं । तदन्यतरज्याया
 अभावे तु तादृशस्थूलैक्यज्यायास्तद्भिन्नज्यामितायास्तत्तुल्याया
 एव प्रत्यक्षनिर्णीतसूक्ष्मैक्यज्यायास्यान्तराभाव इत्यन्वयव्यतिरे-
 काभ्यां तत्सिद्धेरुपलम्भात् । अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धत्वेन न
 द्वितीयानुपातजफलसूक्ष्मत्वं उत्क्रमज्याया वलनानयने व्यभि-
 चारात् इति चेत् । मैवं तत्राभावपरमस्थले तन्निश्चयेपि मध्ये त-
 द्वीत्योपचया ऽपचयानियमादृज्जु स्थलेषु प्रत्यक्षं तद्वाभिचारद-
 र्शनाच्चैराशिकासम्भवादसिद्धेरिच्च तु तथात्वाभावात्सर्वत्रापि चै-
 राशिकसिद्धेस्तत्सिद्धेः । किं मानमिति चेत् कुत्रापि स्थूलत्वाददर्श-
 नात्त्वदग्विषयेषु स्थलेषु तत्सूक्ष्मत्वोपलम्भ एव प्रत्यक्षं प्रमाणमव-
 धेहि । अन्यथा क्रमज्याया वलनाद्यानयनेपि स्थूलत्वापत्तेः अत-

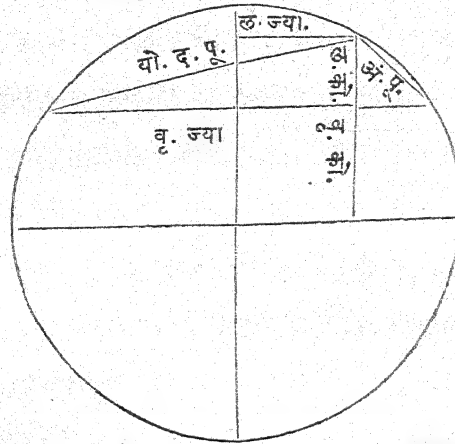
स्तच्च स्थूलसूक्ष्मैक्यज्यान्तरं तादृशस्थूलक्यज्यायां विहीनं सू-
क्ष्मैक्यज्या स्यात् परमे तथा दर्शनात् तत्र खण्डद्वयात्मकस्थू-
लैक्यज्यायां विशोधने ऽन्यतरज्यारूपद्वितीयखण्डे एव शोधि-
तम् । अन्तरेऽन्यतरज्यागुणिततद्भिन्नोत्क्रमज्यायास्त्रिज्याद्वरः
अन्यतरज्याद्वितीयखण्डे तु द्वाभावाद्वरूपतुल्य एव द्वरस्तत्र
समच्छेदविधिना त्रिज्यागुणितान्यतरज्यायामन्यतरज्यागुणि-
ततद्भिन्नोत्क्रमज्या शोध्येति प्राप्ते गुण्यगुणकयोः कामचारा-
दन्यतरज्यागुणितत्रिज्यायामेव शोधनं सिद्धं । तत्र लाघवाद्-
न्यतरज्यागुणस्योभयत्र तुल्यत्वादन्तरमेव तद्भिन्नोत्क्रमज्यो-
नत्रिज्यामितं तत्कोटिज्यात्वेन फलितमन्यतरज्यागुणितं त्रि-
ज्याभक्तं जातमन्तरोनद्वितीयखण्डं आद्यखण्डं तु पूर्वस्थू-
लानुपातागतान्तरमन्यकोटिज्यागुणिततद्भिन्नज्यात्रिज्यांशरू-
पमिति तदैक्यमैक्यज्येति चापयोरित्यादिदोर्ज्यकेत्यन्तमुपप-
न्नम् ॥ अन्तरज्यासाधने तु अन्यतरचापोनिततद्भिन्नचापरूपा-
न्तरस्य ज्याया अन्यतरज्यायाश्च योगः साध्यः स चान्यतर-
ज्योनोऽन्तरज्या स्यादिति स्थितिरस्ति । अन्यतरज्यायाअभावे
तद्योगस्य तद्भिन्नज्यारूपत्वात्त्रिज्यातुल्यान्यतरकोटिज्ययायं
योगस्तदेष्टान्यतरकोटिज्यया क इति लब्ध इष्टान्यतरकोटि-
ज्यासम्बन्धियोगः स च स्थूलः अन्यतरज्यापरमत्वेन्तरज्याया-
स्तद्भिन्नकोटिज्यात्वादन्यतरान्तरज्ययोर्योगस्य तद्भिन्नोत्क्रम-
ज्यामितस्य प्रत्यक्षसिद्धस्योक्तानुपातेनान्यतरकोटिज्याया अ-
भावादसिद्धेः । नहि तद्गोत्या सिद्धोपि प्रत्यूयमितो योगस्तत्र
युक्तः । तद्भिन्नकोटिज्यामितान्तरज्याया वियोज्यवियोजक-
योर्वैपरीत्यादृष्टत्वं स्वीकृत्य तन्त्रिज्यामितान्यतरज्यायोगोन्त-

रेणैव सम्भवतीति नान्यथात्वेन तत्र भ्रमितव्यम् । एवमन्यतर-
 ज्यापरमत्वे त्वक्तस्थूलानुपातेन योगस्य प्रत्यूह्यत्वादन्यतरज्या-
 याश्च त्रिज्यातुल्यत्वादन्यतरज्योनतद्योगरूपान्तरज्या क्षयग-
 त्रिज्यामिता स्थूला । सूक्ष्मा तु प्रत्यक्षनिर्णीता क्षयगतद्विज्ज-
 कोटिज्या मितास्ति क्षयगतत्वमत्र वियोज्यवियोजकवैपरी-
 त्यात् सिद्धं न दोषावहं तदन्तरं परमं तद्विज्ञोत्क्रमज्यामितं
 धनं स्थूलान्तरज्यायां युतं सूक्ष्मान्तरज्या स्यादिति सिद्धम्
 त्रिज्यामितान्यतरज्यासत्वे । अन्यत्रापि तत्सिद्ध्यर्थमनुपातः ।
 त्रिज्यामितान्यतरज्ययेदं तद्विज्ञोत्क्रमज्यामितं तदेष्टान्यतर-
 ज्याया किमिति लब्धमिष्टान्यतरज्यासम्बन्धितदन्तरं सूक्ष्मम् ।
 ऐक्यज्यान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धेः । तदिष्टस्थूलान्तर-
 ज्यायाः खण्डद्वयं । पूर्वानुपातजयोगतुल्यमाद्यमन्यतरज्यामि-
 तमृणं हि द्वितीयं फलाविशेषात्तदन्तरस्य द्वितीयखण्डे एव
 योगे धनर्णयोरन्तरमेव योग इत्यनेन विहितान्तरमृणमन्य-
 तरज्यागुणतद्विज्ञकोटिज्यात्रिज्यांशरूपम् । आद्यखण्डं त्वन्य-
 तरकोटिज्यागुणिततद्विज्ञज्यात्रिज्यांशरूपं धनमिति तयोर्यो-
 गोन्तरेणैव सम्भवतीति उपपन्नं चापान्तरस्य जीवा स्यात्तयोर-
 न्तरसंमितेति । अत्रान्तरज्याया धनत्वं अन्यतरलघुचापोनत्वेन
 सिद्धमतस्तद्वैपरीत्यादणत्वं तु तद्विज्ञलघुचापोनत्वेन सिद्धं न
 विरुद्धमिति धीमतोह्यं । एवमैक्यज्यानयने ऽन्यतरज्यैक्यज्या-
 योगोन्तरज्यानयने ऽन्यतरान्तरज्यान्तरं स्वीकृत्यापि तदैक्यत-
 दन्तरज्ययोः सिद्धिरेवं बद्धधेत्यभिप्रायेण वदन्ति । तेन तदभि-
 प्रायग्रन्थार्थमबुधैव द्वितीयानुपाते यत्किञ्चित्स्वरूपतत्स्थूलत्व-
 भ्रान्त्या भ्रमन्तो यत्किञ्चित्प्रलपमाना नितरां निरस्ताः । अथैत-

द्वीत्या लाघवेनैवोपपत्तिसिद्धिस्तथाहि अन्यतरज्याया अभावे
तद्विन्नज्यायाः सत्वे तद्विन्नज्यामितैक्यज्यापि वक्तुमुचिता । तत्र
ज्याया अभावे तत्कोटिज्यायाः परमत्वेन त्रिज्यामितान्यतरको-
टिज्ययेयं तद्विन्नज्यामितैक्यज्या लभ्यते तदेष्टान्यतरकोटि-
ज्यया किमिति लब्धैक्यज्यातिस्थूला । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
तदसिद्धेः । अन्यतरज्यापरमत्वे तद्विन्नज्याया स्थूलशून्यैक्यज्या-
त्वेपि सूक्ष्मा प्रत्यक्षं तद्विन्नकोटिज्यामितैक्यज्यास्ति । तदन्तरं
हि परमं तद्विन्नकोटिज्यामितम् । तच्छून्यस्थूलैक्यज्यायां युतं
सूक्ष्मैक्यज्या तद्विन्नकोटिज्यामिता स्यात् । अन्यत्रापि तत्सिद्ध-
र्थमनुपातः । त्रिज्यामितान्यतरज्ययेदं तद्विन्नकोटिज्यामितम-
न्तरं तदेष्टान्यतरज्यया किमिति लब्धमिष्टं स्थूलसूक्ष्मैक्यज्य-
योरन्तरं सूक्ष्मम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धेः । तत्पूर्वानुपा-
तजस्थूलैक्यज्यायां युतं सूक्ष्मैक्यज्येत्युपपन्नमैक्यचापजीवोक्तं ।
एवमन्तरज्यासाधनेपि तद्विन्नज्यामितैवान्तरज्यान्यतरचापोन-
तद्विन्नचापस्य ज्यारूपान्यतरज्याया अभावे तद्विन्नज्यायाः
सत्वे चास्ति । ततः पूर्वानुपातेन साधितान्तरज्या स्थूला ।
अन्यतरज्यापरमत्वे तु प्रत्यक्षसिद्धतद्विन्नकोटिज्यारूपान्त-
रज्याया उक्तापेक्षया वियोज्यवियोजकवैपरीत्यादृष्टत्वेन सि-
द्धाया उक्तानुपातेनान्यतरकोटिज्याया अभावादसिद्धेः । नहि
तद्वीत्या सञ्जातापि शून्यमितान्तरज्या युक्ता । तत्र स्थू-
लसूक्ष्मान्तरज्ययोः शून्यक्षयगतद्विन्नकोटिज्यारूपयोरन्तर-
स्य तद्विन्नकोटिज्यामितधनस्य सूक्ष्मान्तरज्योनस्थूलान्त-
रज्यारूपत्वेन सिद्धस्य परमत्वात्ततो द्वितीयानुपातेन सि-
द्धस्यापि तद्रूपत्वेन तत्पूर्वानुपातजस्थूलान्तरज्यायां विद्ध्यम्

सूक्ष्मान्तरज्या स्यादित्येतद्वियोज्यवियोजकयोः पूर्वरूपयोरे-
वान्तरमन्तरज्येत्युपपन्नम् ॥ अत्र वयं तु ब्रूमः । समावनौ
हि त्रिज्याव्यासार्द्धेन वृत्तं कृत्वा तच्चक्रकलाङ्कितं समचतु-
र्भागाङ्कनेन पूर्वापरयाम्योदग्रेखाभ्यामङ्कितं च विधेयम् ।
तत्र पूर्वेखातः सव्यक्रमेण लघुचापज्यामपसव्यक्रमेण वृह-
च्चापज्यां च भुजरूपां परिधिस्पृष्टां दत्वा लघुचापसम्बन्धि-
कोटिज्या च लघुचापज्याग्रादक्षिणोत्तररेखापर्यन्तं कार्या ।
ततो वृहच्चापज्यामूलस्पृष्टपूर्वेखाप्रदेशात्तल्लघुचापज्यातुल्यरे-
खा च लघुचापकोटिज्यारेखावधिका कार्या । तद्रेखादक्षिणो-
त्तररेखान्तरं वृहच्चापकोटिज्यास्ति । ततः परिधिस्पृष्ट लघु-
वृहच्चापज्याग्रयोस्तिर्यग्रेखा च कार्या तेनोत्पन्नमैक्यचाप-
सम्बन्धित्वेन । भुजज्यैक्यं भुजः कोटिज्यातरं कोटिरुक्ततिर्य-
ग्रेखाकर्णः अथ कर्णोऽयमेवैक्यचापसम्बन्धिक्रमोत्क्रमज्यारूपभु-
जकोटिभ्यामपि संभवतीति ते चात्र ज्ञातव्ये । तदर्थमेतत्कर्णै-
काग्रस्पृष्टपरिधिप्रदेशात् षड्भान्तरितपरिधिप्रदेशपर्यन्तं पूर्वा-
पररेखावद्भासरेखां कृत्वा तद्रेखातश्च पूर्वेखातो भुजज्यादा-
नवत्कर्णद्वितीयाग्रं यावद्रेखान्या कार्या । सा चैक्यचापक्रम-
ज्या भुजरूपास्ति । अथ तन्मूलतत्कर्णाद्याग्रयोरन्तरं व्यासरे-
खागतमैक्यचापोत्क्रमज्यामितं कोटिरूपं चास्ति । अथाभ्या-
मपि स एव प्राक् साधितः कर्ण उत्पद्यते । अत्र प्रत्य-
क्षकर्णस्यार्द्धमैक्यचापखण्डस्य ज्या स्यादस्यास्यैक्यचापज्यास-
म्बन्धुत्क्रमज्याज्ञानतोपि त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतैर्दलस्येत्यादिना
संसिद्धिरतो ज्ञातपूर्वभुजकोट्यवगतैक्यचापखण्डज्यातोपि वि-
लोमविधिनैक्यचापज्यासिद्धिश्च । सा यथा चापद्वयसम्बन्धिभुज-

योगान्तरज्यासाधनार्थं क्षेत्रम्

ज्याकोटिज्ययोराद्यद्वितीयपदप्रथमाशरोपलक्षणपूर्वकमसङ्क-
रार्थं पङ्क्त्योर्न्यासः आज्या १ आको १ । द्विज्या १ द्विको १

अत्र भुजज्यैक्यकोटिज्यान्तरयोर्वर्गौ । आज्याव १

आज्याद्विज्या २ द्विज्याव १ । आकोव १ आको द्विको २
द्विकोव १ अनयोर्योगः कर्णवर्गः

आज्याद्विज्या २ आको द्विको २ त्रिव २

अत्र भुजज्याकोटिज्यावर्गयोगस्य त्रिज्यावर्गत्वेन पङ्क्त्योरा-
द्यन्त्यखण्डचतुष्टययोगे द्विगुणत्रिज्यावर्गतुल्यत्वं स्पष्टं । अथा-
स्य मूलार्द्धमैक्यचापार्द्धस्य ज्येति मूलार्द्धस्य च वर्गचतुर्थांशमू-
लसमत्वाद्गृहीतोस्य चतुर्थांशः आज्याद्विज्या १

आको द्विको १ त्रिव १ अयं हि कोटिज्याघातो न ज्याघातयुत-
त्रिज्यावर्गरूपभाज्यस्य दलरूपः अस्य मूलमैक्यचापार्द्धस्य ज्ये-
त्यस्यास्यैक्यचापोत्क्रमज्यात्रिज्याघातदलमूलरूपत्वेन निश्चया-
द्भाज्य एव ज्ञातस्त्रिज्योत्क्रमज्याघातरूपोऽयं आज्याद्विज्या १
आकोद्विको १ त्रिव १ त्रिज्याभक्तो जात ऐक्यचापोत्क्रम-

ज्यारूपः आज्याद्विज्या १ आको द्विको १ त्रिव १ त्रिज्यातः शुद्धो जात

त्रि १

ऐक्यचापकोटिज्यारूपः
आ ज्या द्विज्या १ आको द्विको १ अस्य वर्गः

त्रि १

आज्या द्विज्याव १ आज्याद्विज्याआकोद्विको २ आकोद्विकोव १ त्रिज्यावर्गाच्छु-

त्रिव १

द्धो जात ऐक्यचापज्यावर्गः

आज्याद्विज्याव १ आज्या द्विज्याआकोद्विको २ आकोद्विकोव १ त्रिव १ अत्र भा-

त्रिव १

ज्ये चत्वारि खण्डानि तत्र चतुर्थं त्रिज्यावर्गवर्गात्मकं खण्डमन्य-
था साध्यते । आद्यभुजज्याकोटिज्यावर्गयोगो हि एकस्त्रिज्या-
वर्गः आज्याव १ आकोव १ द्वितीयभुजज्याकोटिज्यावर्गयोगो
हि द्वितीयः द्विज्याव १ द्विकोव १ अनयोर्घातस्त्रिज्यावर्गवर्गः
आज्या द्विज्याव १ आज्याद्विकोव १ आकोद्विज्याव १
आकोद्विकोव १ अत्र वर्गघातस्थले घातवर्गः समत्वेन गृ-
हीतः एवं चतुर्थखण्डस्यैतादृशूपत्वेन सस्थितौ धनर्णखण्ड-
साम्यान्नाशे कृत ऐक्यचापज्यावर्गोयं

आज्याद्विकोव १ आज्याद्विज्याआकोद्विको २ आकोद्विज्याव १ अत्र मध्यख-

त्रिव १

ण्डे ज्याद्वयकोटिज्याद्वयघातयोर्घातो द्विग्नोस्ति स च परस्पर-
भुजज्याकोटिज्याघातयोर्घातेन द्विगुणेन सम इत्ययं वा

आज्याद्विकोव १ आज्याद्विकोद्विज्याआको २ द्विज्याआकोव १ अस्य मूलमै-

त्रिव १

क्यचापज्येयं

आज्याद्विको १ द्विज्याआको १

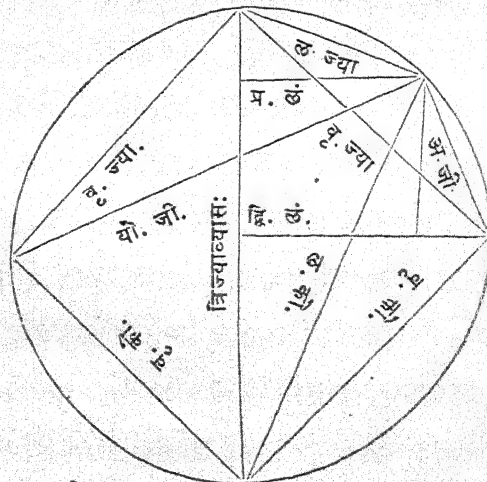
त्रि १

अत उपपन्नं मिथः कोटिज्यकानिधन्या-
विति । एवमन्तरचापज्यानयने चोक्तवत्त्रिज्यावृत्तं कृत्वा तत्र
पूर्वरेखात इष्टैकदिशि चापयोर्भुजज्ये भुजरूपे परिधिसंस्पृष्टे

कार्ये । तथा तदग्राभ्यां तत्सम्बन्धिकोटिजोवे च कोटिरूपे द-
 शिणोदग्रेखासंस्पृष्टे च कार्ये । तेन च समुत्पन्नमन्तरचापसम्ब-
 न्धिशेत्तं भुजज्यान्तरं भुजः कोटिज्यान्तरकोटिस्तद्वर्गयोगपदं
 तदग्राभ्यां तिर्यग्रेखाकर्णः अथ कर्णोयमेवान्तरचापसम्बन्धिक्र-
 मोत्क्रमज्यारूपभुजकोटिभ्यामपि सम्भवतीति ते चाल ज्ञातव्ये ।
 तदर्थमेतत्कर्णैकाग्रं यावत्कोन्द्रात्त्रिज्याख्यां रेखां कृत्वा तद्रेखा-
 तश्च पूर्वरेखातो भुजज्यादानवत्कर्णद्वितीयाग्रं यावद्रेखान्या
 कार्या सान्तरचापक्रमज्या भुजरूपास्ति । तज्ज्यामूलतदाद्य-
 कर्णाग्रयोरन्तरं त्रिज्याख्यरेखागतमन्तरचापोत्क्रमज्यामितं
 कोटिरूपं । अथाभ्यामपि स एव प्राक् साधितः कर्ण उत्पद्यते ।
 द्रष्टव्यं तदेवमेवम् । अत्र कर्णाद्वमन्तरचापखण्डस्य ज्यास्ति अ-
 स्थाश्चान्तरज्यासम्बन्धुत्क्रमज्याज्ञानतोपि त्रिज्योत्क्रमज्या-
 निहतैरित्यादिना संसिद्धिरतो ज्ञातपूर्वभुजकोट्यवगतान्तर-
 चापखण्डज्यातोपि विलोमेनान्तरचापज्यासिद्धिश्चैक्यचाप-
 ज्यानयनवत्खण्डविन्यासेन सुगमेत्युपपन्नमन्तरचापोत्क्रमपि ।
 यदोक्तवत्त्रिज्याव्यासार्द्धेन कृतवृत्ते दिगङ्कादुभयत इष्टांशान्दत्त्वा
 चिह्ने कार्ये तच्चिह्नद्वयस्युगेका रेखा कार्या सा द्विगुणितेष्टांश-
 रूपसम्पूर्णधनुःसम्बन्धिसम्पूर्णज्या तद्वर्द्धमिष्टांशरूपार्द्धधनुस्त-
 म्बन्धार्धज्येत्यस्या एव गणिते प्रयोजनादिमामेव ज्यात्वेन व्यवह-
 रन्त्याचार्या इति स्थितिरस्ति । अथ त्रिज्यावृत्ते या सम्पूर्णधनु-
 रसम्बन्धिसम्पूर्णज्या तद्वर्द्धमिता तु प्रत्यक्षं त्रिज्यार्द्धवृत्ते चक्रां-
 शाङ्किते तत्सम्पूर्णधनुःसम्बन्धिसम्पूर्णज्यास्ति अतस्त्रिज्यार्द्धमि-
 तेन व्यासार्द्धेन वृत्तं दिगङ्कं चक्रांशाङ्कितं च कार्यं तद्वृत्ते दिग-
 ङ्कादुभयतोभीष्टांशान्दत्त्वा तदग्राभ्यां या रेखैका विधीयते

सा तु त्रिज्यार्द्धवृत्तीयद्विगुणितेष्टांशरूपसम्पूर्णधनुस्सम्बन्धिसम्पूर्णज्याकारापि त्रिज्यावृत्तीयेष्टांशरूपतदर्द्धधनुस्सम्बन्धर्द्धज्या स्यात् यत्न गणितज्ञानां तदंशज्यात्वेन प्रसिद्धा वरोवर्ति अतः प्रकृते त्रिज्यार्द्धवृत्ते पूर्वचिह्नात्सव्ये द्विगुणलघुचापांशानपसव्ये द्विगुणवृहत्चापांशान्दत्वा चिह्नद्वयं कुर्यात् । ततः पूर्वचिह्नद्वयपर्यन्तं रेखे सम्पूर्णजीवाकारे कार्ये ते तु त्रिज्याखण्डप्रमाणसिद्धे लघुवृहत्चापज्ये एव त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्द्धजीवास्वरूपे भवतः । एवं तच्चिह्नाभ्यां पश्चिमचिह्नपर्यन्तमपि रेखे कार्ये ते च लघुवृहत्चापसम्बन्धिद्विगुणकोट्यंशरूपसम्पूर्णधनुस्सम्बन्धिसम्पूर्णजीवाकारेपि त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्द्धज्याकारकोटिज्यारूपे एव भवतः । एवं तच्चिह्नद्वयस्प्रगेका रेखा च कार्या सात्र द्विगुणचापैक्यरूपसम्पूर्णधनुस्सम्बन्धिसम्पूर्णज्याकारापि त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्द्धज्याकारचापैक्यज्यारूपैव स्यात् । तथा च लघुवृहत्चापसम्बन्धिभुजज्याकोटिज्यास-

प्रकारान्तरेण योगान्तरज्यासाधनार्थं क्षेत्रम्

म्बद्धं विषमचतुर्भुजं क्षेत्रमुत्पन्नं । अस्य पूर्वापरचिह्नगामी

त्रिज्यारूप एकः प्रव्यक्तः कर्णस्त्रिज्यार्द्धेन वृत्तकरणात् द्वि-
तीयश्चापैक्यज्यामित्तस्वऽव्यक्तः अत्रेष्टोत्र कर्णः प्रथमं प्र-
कल्प्येत्यादिलम्बैक्यवर्गस्य पदमित्यन्तपाव्युक्तग्रन्थेन ज्ञात-
त्रिज्यारूपकर्णोभयतस्त्रिभुजाभ्यां लम्बावाधानयनद्वारा चापै-
क्यज्यारूपद्वितीयकर्णस्याज्ञातस्य ज्ञानं सुबोधं तथाहि त्रि-
भुजे भुजयोर्योग इत्यादिना लघुचापसम्बन्धित्रिभुजावाधे
लभुव १ लकोव १ लम्बश्च लभुलको १ एवं वृहच्चापसम्बन्धित्रिभुजा-
वाधे लम्बश्च वृभुव १ वृकोव १ वृभुवृको १ अथात्रैकदिक्कावा-
धान्तरवर्गः

लभुवव १ लभुवृभुव २ वृभुवव १
त्रिव १ लम्बैक्यवर्गश्च

लभुलकोव १ लभुलकोवृभुवृको २ वृभुलकोव १
त्रिव १ अनयोर्योगः

लभुवृकोव १ लभुवृकोवृभुलको २ वृभुलकोव १
त्रिव १ अस्य मूलं चापैक्यज्यारू-

पो द्वितीयः कर्ण इत्युपपन्नं मिथः कोटिज्यकानिध्यावित्यादि ।

तदन्यलम्बाच्छ्रवणो लघुर्नेत्युक्तं तु यैस्तन्नहि युक्तमत्र ।

भुजैक्यकोणान्त्रितिगं भुजैक्यं स्वात्यल्पकर्णो न सदान्यलम्बः ॥

तदन्यकर्णत्रिभुजेन भूस्थे भुजावधे ये विषमैककोणात् ।

तद्देवाद्यौ तु विलम्बकोटौ कर्णः स्वकीयोतिलघुर्मतो मे ॥

एवं चापान्तरज्यास्वरूपमपि त्रिज्यार्द्धवृत्ते चक्रांशाङ्किते प्रथमं
पूर्वापररेखाङ्क्या ततः पूर्वचिह्नादेकदिशि लघुवृहच्चापज्ये स-
म्पूर्णजीवावद्देये तदग्राभ्यां तत्कोटिज्ये च पश्चिमचिह्नयर्थन्तं
कार्ये तथा तदग्राभ्यामेका तिर्यग्रेखा च चापान्तरज्यारूपा
कार्या तथा च त्रिज्याभूमौ लघुभुजज्याकोटिज्यामितौ भुजौ
वृहद्भुजज्याकोटिज्यामितौ चेति त्रिभुजद्वयमुत्पन्नं । द्रष्टव्यं पू-

वर्त्तिखितक्षेत्रम् । अथाभ्यां त्रिभुजाभ्यां लम्बावाधानयनं यथो-
क्तवत्कृत्वा लम्बनिपातान्तररूपैकदिकावाधान्तरं भुजो ल-
म्बान्तरं कोटिस्यापान्तरज्या कर्ण इति क्षेत्रात्स्पष्टं चापान्त-
रज्यानयनमप्युक्तखण्डन्यासरोत्या । एवं सन्ति बहवः प्रकाराः
शुद्धमार्गप्रवृत्तसुबद्धीनां । अत्रोर्ध्वाधरपङ्क्त्यनुरोधेन भुज-
ज्याकोटिज्ययोस्तिर्यगुणनसिद्ध्या वज्रवदभ्यासाङ्गावनात्वं स्वतः
संसिद्धमेवेति लौकिककनिष्ठज्येष्ठभावनावदपूर्वा ज्याभावनेय-
मुक्ता चापैक्यान्तरज्यासिद्ध्यर्थं नैतावता केवलज्याभावनास्व-
रूपेण प्रतिपादितबीजगणितीयभावनोपपत्त्या वा तदुपपत्तिः
सिद्धा यथैक्यान्तरजीवारूपमसंदिग्धं सुबद्धीनां । स्वतन्त्रयास-
दुक्त्या तु स्यादित्यमेव ज्याभावनोपपत्तिरन्योक्तस्वरूपमात्र-
सिद्धभावनोपपत्तिभिन्ना नवीनोक्तेत्यलं पक्षवितेन ।

वृत्तिस्था च यैः सार्वभौमाशयेपि

मदुक्तोदितैक्यान्तरज्योपपत्तिः ।

असङ्गावनाख्यस्वकीयोपपत्तौ

प्रदत्तो जलस्याञ्जलिस्तैः सुदुष्टः ॥ ७२ ॥

अथात्र दोर्ज्यावगमाद्ददामि

द्वित्यब्धिपञ्चभुजांशजीवाम् ।

दोःकोटिजीवाभिहतिर्दिनिम्नी

त्रिज्योद्धृता सा द्विगुणांशजीवा ॥ ७३ ॥

दोर्ज्यैकराशिज्यकया विभक्ता

फलस्य वर्गेण विहीनितं च ।

त्रयं भुजज्यागुणितं त्रिनिम्न-

भुजांशकानामिह शिञ्जिनी स्यात् ॥ ७४ ॥
 एवं मिथः सङ्गुणिते घनेन दोःकोटिजीवे विवरं तयोर्यत् ।
 युगाहतं संविहृतं त्रिभज्याघनेन वेदघ्नभुजांशजीवा ॥ ७५ ॥
 नृपाहतो दोर्गुणवर्गवर्गस्तथेषुनिघ्नी त्रिभमौर्विकायाः ।
 कृतेः कृतिस्तद्युतिनो विशोध नखैर्हतां वर्गसमाहतिं च ॥ ७६ ॥
 दोर्ज्यात्रिभमौर्व्योरवशेषनिघ्नी दोर्ज्या त्रिभज्याकृतिवर्गभक्ता ।
 लब्धं हि पञ्चघ्नभुजांशजीवा विलोमतोर्द्धलिलवादिजीवाः ॥ ७७ ॥
 क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाहलं तदर्द्धांशकशिञ्जिनी स्यात् ।
 त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्य मूलं तदर्द्धांशकशिञ्जिनी वा ॥ ७८ ॥
 यदंशाद्धीजीवाकृतिघ्न्युत्क्रमज्या
 स्वकीया तदंशोत्क्रमज्याङ्गभक्ता ।
 विलम्बात्तदं यत्स्वकीयांशकाद्ध-
 ज्यका सातिसूक्ष्माय वा स्यात्स्ववृत्ते ॥ ७९ ॥
 यद्यत्र भागाः खाङ्गेभ्योधिकाः खाङ्गोनिताश्च ते ।
 तज्ज्यायुक्तत्रिभज्यैव कल्प्या चोत्क्रमशिञ्जिनी ॥ ८० ॥
 दोर्ज्यात्रिभागस्य घनं तु तावत्कृत्वा हतोयं त्रिगुणस्य कृत्या ।
 स्वव्यंशयुक्तेन फलेन युक्ता दोर्ज्यात्रिभागः पुनरेव तस्मात् ॥ ८१ ॥
 घनादिकेनैव मुहुः स्फुटः स्या-
 द्दोर्ज्यात्रिभागस्त्रिलवज्यका स्यात् ।
 पूर्वं तु दोर्ज्यावशतो यथोक्त्या
 भुजांशखण्डस्य गुणं प्रसाध्य ॥ ८२ ॥
 तेनोद्धृता दोर्ज्यकया विनिघ्नी
 त्रिज्याकृतिर्व्यासदलस्य वर्गे ।
 द्विग्रे विशोद्धास्य पदस्य खण्डं

भुजांशकाव्यंशगुणस्य मानम् ॥ ८३ ॥

भुजांशकानां प्रथमं ज्यकायाः ग्राह्योत्र पञ्चांशक आर्यवर्यैः ।

चतुर्गुणात्तद्वनतस्त्रिभज्यावर्गेण लब्धं भवतीह चाद्यः ॥ ८४ ॥

आद्याहतः पञ्चमभागवर्गस्त्रिभज्यकावर्गविभाजितस्य ।

फलं स्वकीयेन शरांशकेन विहीनितं शेषमितोन्यसञ्ज्ञः ॥ ८५ ॥

अन्योनिताद्येन युतो ज्यकायाः

पञ्चांशकः स्यात् स्फुटपञ्चमांशः ।

आद्यान्यमानं पुनरेव तस्मात्

कृत्वा स्फुटः पञ्चलवो ज्यकायाः ॥ ८६ ॥

यथोक्तरीत्येत्यसकृत्स्फुटोयं ज्येष्वंशकः पञ्चलवज्यका स्यात् ।

रीत्यानयेष्टान्यविभागकानामपीह जीवानयनं विधेयम् ॥ ८७ ॥

इत्थं खाङ्गालपभागेषु व्यादिभागज्यकाविधिः ।

प्रोक्तव्यादिघ्नभागेषु खाङ्गालपेषु तथैव सः ॥ ८८ ॥

श्रीमिर्जोलुक्वेगोपि वृत्तान्तः श्वेचरीनितः ।

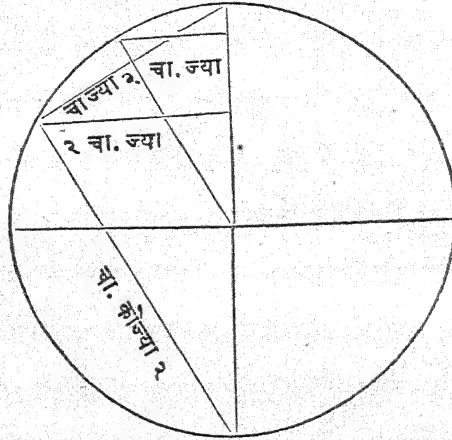
स्वकल्पितं त्रिभागस्य चक्रे ज्यानयनं पुरा ॥ ८९ ॥

अथासां क्रमेणोपपत्तयः ।

त्रिज्याव्यासाईकृतवृत्ते स्नेष्टचापांशदोर्ज्याकोटिज्ये द्वि-
गुणे यथा दोःकोटिरूपे भवतस्तथासम्पूर्णज्यावद्देये तदग्राभ्यां
कर्णस्तु द्विगुणत्रिज्यामितो वृत्तव्यास एवेत्येकं जात्युत्तमं । अथ
तदन्तर्गततत्सजातीयं तदईजात्यं च द्वितीयं दोर्ज्याभुजः को-
टिज्या कोटिस्त्रिज्या कर्ण इति एवमाद्यजात्ये दोःकोटियोगा-
त्तत्कर्णभूमौ योवलम्बः स तु द्विगुणचापांशानां ज्यारूपस्तदु-
भयतश्च ये जात्ये तेपि तत्सजातीये सजातीयजात्यानुपातयो-
ग्ये भवतः । तत्र द्विगुणचापांशज्या भुजस्तदुत्क्रमज्योनद्विगु-

णत्रिज्या कोटिस्यापांशकोट्यंशजद्विगुणज्या कर्ण इति तृतीयं
एवं द्विगुणचापांशजोत्क्रमज्या भुजस्तत्क्रमज्यैव कोटिस्यापांश-

द्विगुणचापांशज्यासाधनार्थं क्षेत्रम्

जद्विगुणज्या कर्ण इति चतुर्थं प्रतीत्यर्थं जात्यन्तेवदर्शनम् । अत्र
द्विगुणचापांशानां ज्याज्ञानार्थं तृतीयजात्ये लघुभूतद्वितीयत-
द्वज्यादेवानुपातः त्रिज्याकर्णे चापदोर्ज्या भुजस्तदा चाप-
कोट्यंशजद्विगुणज्याकर्णे क इति जातो द्विगुणचापांशज्या-
रूपो भुज इत्युपपन्नं दोःकोटिजीवाभिहतिरित्यादि अथ वा
ज्ञातभुजकोटिज्याभ्यां तुल्यसमासभावनया जाते द्विगुणभु-
जांशकानां भुजज्याकोटिज्ये $\frac{\text{भुजो } २}{\text{त्रि } १} \mid \frac{\text{भुज } १ \text{ कोव } १}{\text{त्रि } १}$ अत्र पूर्वभुज-
कोटिज्याभ्यां समासभावनया जाते त्रिगुणभुजांशानां भुज-
ज्याकोटिज्ये $\frac{\text{भुज } १ \text{ त्रिवभु } ३}{\text{त्रिव } १} \mid \frac{\text{को. भुज } ३ \text{ कोव } १}{\text{त्रिव } १}$ एवं द्विगुणभुजां-
शानां दोर्ज्याकोटिज्याभ्यां तुल्यसमासभावनया जाते चतुर्गु-
णितभुजांशानां दोर्ज्याकोटिज्ये $\frac{\text{भुज. को } १ \text{ कोवभु } ४}{\text{त्रिव } १}$ ।

$\frac{\text{भुजव } १ \text{ भुज. कोव } ६ \text{ कोवव } १}{\text{त्रिव } १}$ अत्रापि पूर्वदोःकोटिज्याभ्यां समा-
सभावनया पञ्चगुणितभुजांशानां जाते दोर्ज्याकोटिज्ये एवं

भुव. कोव १० कोवव. भु ५ भुववभु १ | भुवव. को ५ भुव. कोव १० कोवव. को १
त्रिवव १ | त्रिवव १

एवं क्रमेण द्वित्यब्धिपञ्चगुणितभुजांशानां जीवाः $\frac{\text{भुको } २}{\text{त्रि } १}$ ।

भुव ४ त्रिव. भु ३ | भुव. को ४ कोव. भु ४ | भुव. कोव ५ कोवव. भु ५ भुवव. भु १
त्रिव १ | त्रिव १ | त्रिवव १

अत्र क्रमेण द्वादिगुणितभुजांशज्यानामुक्तगणितोपपत्तिः स्फुटैव सुबुद्धीनां किं लिखनविस्तरेण । अर्द्ध्यंशचतुर्थांशपञ्चांशज्योपपत्तिरुच्यते । उक्तदृष्टान्तवृत्ते पूर्वमुक्ता ये द्विगुणचापांशास्तानत्र चापांशान् ये च चापांशास्तान् तदर्द्धचापांशान् प्रकल्प्योपपत्तिरुच्यते । चापोत्क्रमज्या भुजस्तत्क्रमज्या कोटिस्तद्वर्गयोगपदं चापार्द्धांशद्विगुणज्या कर्णस्तदर्द्धमर्द्धज्येति स्पष्टं बालानामपि । द्वितीयप्रकारे तु लम्बनिपातसिद्धपूर्वोक्तचतुर्थजात्यस्य भुजश्चापोत्क्रमज्या तत्क्रमज्या लम्बरूपा कोटिश्चापार्द्धांशद्विगुणज्या कर्ण इति तत्कर्णज्ञानार्थं लाघवात् द्वितीयजात्येनैव साजात्याच्चतुर्थजात्येपि तृतीयजात्यवदनुपातः स च यथा साध्ये चापार्द्धांशज्याभुजे त्रिज्याकर्णस्तदा सिद्धे चापोत्क्रमज्यातुल्ये भुजे क इति सिद्धश्चापार्द्धांशद्विगुणजारूपः कर्णस्तदर्द्धं चापार्द्धांशज्या सिद्धा । अर्द्धांशज्याभक्तत्रिज्योत्क्रमज्यादतिखण्डरूपा हरतुल्यलब्धौ भाज्यस्य हरवर्गतुल्यत्वनिर्णयमात्रिज्योत्क्रमज्यानिर्दत्तस्य मूलं चापार्द्धांशज्येत्युपपन्नं ।

साजात्यतो ज्यानयनं सुधोभिर्जात्यानुपातादपि कार्यमत्र । येनोक्तवत्तुल्यफलवृत्तिर्न जानन्ति नेत्यं जडबुद्धयस्तु ॥ यद्वोत्क्रमज्यावियुता त्रिभज्या उ० १ त्रि १ कोटिज्यका तत्कृति उव १ उत्रि २ त्रिव १ वर्जिता च । त्रिज्याकृतिः उव १ उत्रि २ सा क्रममौर्विकायाः कृतिर्भवेदुत्क्रममौर्विकायाः ॥ कृतौ युता

सा उत्रि २ द्विगुणोत्क्रमज्यात्रिज्याहतिस्तत्पदखण्डसिद्धौ । त-
दङ्घ्रिमूलं परिगृह्य पूर्वप्रकारसिद्धौ गदितो द्वितीयः ॥ त्रिज्यो-
त्क्रमज्यानिहतेर्दलस्य मूलस्वरूपानयनप्रकारः । सुहृत्क्षम-
ण्डानि विहाय तस्यान्तरस्थसुस्थूलजखण्डकेषु ॥ प्रकारयोर्ये
समतां प्रकृतुं समुद्यतास्ते परिवर्जनीयाः । यतः कलापञ्चक-
ज्यका । १६ । ४० । ६ । ८ । २० मर्द्दज्यका तुल्यविधौ तदीया ॥

अथ तृतीयांशज्यानयने तु पूर्वोक्तत्रिगुणितभुजांशानां ज्या-
स्वरूपं ^{भुष ३ त्रिव. भु ३} _{त्रिव १} अत्र केवलभुजांशज्याज्ञानार्थमिदमेव

ज्ञातभुजांशज्यास्वरूपं कल्प्यं केवलभुजांशज्यास्वरूपं तु ज्ञा-
तभजांशतृतीयांशज्यास्वरूपं तथा सति ज्ञातभुजांशज्ययेदं सम-
मिति समच्छेदीकृत्य क्तेदापगमे च कृते जातौ समपक्षौ

^{व्यंष ३ त्रिव व्यं ३} ^{व्यंष ० त्रिव. ज्या १} अत्र चतुर्धर्मव्यक्तघनं पक्षयोः प्रक्षिप्य तौ त्रि-
घ्नेन त्रिज्यावर्गेण हतौ कृत्वा जातमाद्यपक्षे व्यं १ तत्समे परपक्षे

^{व्यंष ४ त्रिवज्या १} _{त्रिव ३} तु व्यक्तखण्डं ज्याव्यंशमितं सिद्धं अव्यक्तखण्डे

व्यंशज्याघनाब्धिघातस्त्रिज्यावर्गहतस्त्रिभक्तस्य तत्र ज्याव्यंशं
व्यंशज्यामानं स्थूलं प्रथमं प्रकल्प्य तद्वनस्त्रिज्यावर्गहतः स्वरु-
शयुतो ज्याव्यंशे योजितः सूक्ष्मासन्नं स्थूलं व्यंशज्यामानं
स्यात् पुनरेवं तस्य घनादिना ज्ञातं ज्याव्यंशज्यैवाऽसकृत्स्फु-
टा तृतीयांशज्या स्थादित्युपपन्नं दीर्घ्यात्रिभागस्य घनमित्या-
दि । चतुर्थांशज्याज्ञाने तु चतुर्गुणितभुजांशानां ज्यास्वरूपमिदं

^{भुष ० को ३ कोष ० भु ४} _{त्रिव १} इदं वा ^{भुषको ८ त्रिव ० भुको ४} _{त्रिव १} अत्र भुजज्या-

चतुर्थांशज्येति पक्षोऽयं ज्ञातज्यासम इति यथोक्तवत्समपक्षौ
त्रिज्यापवर्तितौ च अत्र

चष० को ८ त्रिवच० को ४ ६०

त्रि

चष. को० त्रिवच. को० त्रिवज्या १

चतुर्थ्यां श्रज्या तत्कोटिज्या द्विघातस्त्रिज्या भक्तस्तद्विगुणां श्रज्या-
मानमिति पूर्वं निर्णयात्प्रकृते तत्तु ज्ञातभुजां शानामर्द्धज्यामान-
स्यात् तेन तद्गुणः पक्षोयं चष ४ त्रिव २ त्रिज्यावर्गज्ञातज्याघा-
तसम इति तद्गुणभक्त एव त्रिज्यावर्गो ज्यागुणः फलं केवलत-
त्यश्चसमं तत्र समशोधनेन द्विगुणे त्रिज्यावर्गे तत्फलं विशोध्य
शेषस्य मूलाद्धं चतुर्थ्यां श्रस्य ज्येत्युपपन्नं यथोक्तं । अथ पञ्चमांश-
ज्याज्ञाने च पञ्चगुणितभुजां शानां ज्यास्वरूपं

भुषकोव ३० कोववमु ५ भुववमु १

त्रिवच १

ज्यावर्ग इति कोटिज्यावर्गस्वरूपमुत्पादयैवं वा तत्स्वरूपं

भुषत्रिव २० त्रिववमु ५ भुव० भुव १६

त्रिवच १

अत्र पञ्चमांशरूपकोवलभुज-
ज्याज्ञानार्थमिदं ज्ञातज्यासममिति पक्षौ

पंघत्रिव २० त्रिववपं ५ पंघ० पंघ १६ त्रिववज्या ०

पंघत्रिव ० त्रिववपं ० पंघ ० पंघ ० त्रिववज्या १

समत्वात्तयोः पक्षयोरिदं पंघत्रिव २० पंघ० पंघ १६

संयोज्य जातौ पक्षौ

० ० ० त्रिवव० पं ५

पंघत्रिव २० पंघ० पंघ ३६ त्रिववज्या १

पञ्चगुणितेन त्रिज्यावर्गवर्गेण भजने ऊर्ध्वपङ्क्त्यां पञ्चमांश-
ज्यैव अधःस्थिते तत्तुल्यपक्षे तु व्यक्तखण्डे ज्ञातज्यापञ्चमांशः
सिद्धः अत्र पूर्वं स्थूलत्वेन ज्यापञ्चमांशमेव पञ्चमांशज्यां प्रक-
ल्प्य प्रथमाव्यक्तखण्डे आद्यसञ्ज्ञ उपपन्नः द्वितीयाव्यक्तखण्डे
त्वन्यसञ्ज्ञ उपपन्न इति तयोर्द्वनर्णयोरन्तरयुक्तो ज्यापञ्च-
मांशः स्फुटो ज्यापञ्चमांशः स्यात्पुनरमुं पञ्चमांशज्यास्वरूपं
प्रकल्प्याद्यान्यद्वारा स्फुटो ज्यापञ्चांश इत्यसकृत्स्थिरो ज्याप-

चमांशः पञ्चमांशज्येत्युपपन्नं भुजांशकानामित्याद्युक्तम् ।

यद्वाङ्कोटिज्यकयोश्च वर्ग-

वियोगमानं त्रिभजिवयाप्तम् ।

नूनं च तत्कोटिगुणस्य मानं

द्विसङ्गुणानाञ्च तदंशकानाम् ॥ ८० ॥

यत्कोटिजीवादलसंयुतैकराशिज्यकायास्त्रिगुणाहतायाः ।

पदं तु तद्भागदलस्य कोटिज्यकावगम्या सुधियात्र नूनम् ॥ ८१ ॥

त्रिज्यादलं खाग्रिलवज्यका स्या-

तत्कोटिज्या च खण्ड ६० लवज्या ।

वर्गाद्वमूलं त्रिभमौर्विकायाः

जीवा भवेत् पञ्चकृतांश ४५ कानाम् ॥ ८२ ॥

दोर्ज्यात्रिभज्याहतियुक्तहीने त्रिज्याकृती तद्दलतः पदे ये ।

भुजेन युग्हीनगृहचयस्य दलोत्थजीवे भवतः क्रमात्ते ॥ ८३ ॥

कोटिज्ययोर्दोर्ज्यकयोश्च ये चा-

न्तरे तयोर्वर्गजयोगमूलम् ।

तद्वर्द्धतुल्या भजयोर्वियोग-

खण्डस्य जीवा भवतीह नूनम् ॥ ८४ ॥

दोःकोटिजीवान्तरवर्गखण्डान्-

मूलेन तुल्या सुधियात्र वेद्या ।

दोःकोटिभागान्तरखण्डजीवा

वक्ष्येथ मूलग्रहणं विनापि ॥ ८५ ॥

द्विसङ्गुणो बाहुगुणस्य वर्ग-

स्त्रिज्योद्धतो बान्तरिता फलेन ।

त्रिज्यैव दोःकोटिलवान्तरज्या

स्यात्कल्पनैवं वज्रधा खबुद्ध्या ॥ ८६ ॥

द्विघ्नांशकोटिजीवा वा बाहुकोट्यन्तरज्यका ।

फलमेवोदितं यस्माद्विघ्नांशोत्क्रमशिञ्जिनी ॥ ८७ ॥

अत्रोपपत्तिं शृणु यावदेकं राशिज्यकामानमिह प्रकल्प्य । या १

त्रिज्या तदूना द्विगृहीत्क्रमज्या या ३ त्रि १ प्रोक्तार्द्धजीवानयन-

प्रकारात् ॥ अत्रैकराशेर्भवति ज्यकाया वर्गः यात्रि ३ त्रिव ३ स

चाव्यक्तकृतेः समानः । कृते समच्छेदकयोर्विनाशे समे विप्रुद्धे

च समौ च पक्षौ ॥ याव २ या त्रि १ रू० अष्टादशतौ तौ त्रिगुणो-

त्यकृत्या युतौ पुनस्तावपि तुल्यपक्षौ । याव १६ यात्रि ८ त्रिव १

समौ च मूलग्रहणादपीमौ या ४ त्रि १ त्वव्यक्तमानं समशो-

धनेन ॥ त्रिभज्यकार्द्धं भवतीह तेनार्द्धिता त्रिभज्या खगुणांश-

जीवा । वृत्ते षडस्त्रीयभुजस्तु वृत्तव्यासार्द्धतुल्योय तदर्द्धकं वा ॥

शरवेदलवानां च समे दोःकोटिज्यके । त्रिज्याकर्णः स त-

द्विघ्नवर्गमूलसमो यतः ॥ अतो विनोमतस्त्रिज्यावर्गाद्धपदमेव

सा । गृहीता सार्द्धराशिज्या तत्कोटिज्या च धीमता ॥ भुजही-

नत्रिभस्यात्र भुजज्योनत्रिभज्यका । उत्क्रमज्या भवेदेवं भुज-

युक्तत्रिभस्य तु ॥ भुजज्याढ्या त्रिभज्या स्यादुत्क्रमज्या च त-

द्वशात् । अर्द्धांशज्याप्रकारेण स्फुटा तद्वासना सताम् ॥ वृत्ते तु

तन्मध्यगच्छतस्य तिर्यग्भुजज्ये सुधियैकपाश्वरे । तत्कोटिजीवे

च तदयकाभ्यां कार्ये तु दोर्ज्यान्तरमत्र बाहुः ॥ कोटिज्ययोरं-

तरकं च कोटिस्तयोश्च यदगजयोगमूलम् । कर्णस्तदर्द्धं भुज-

योर्वियोगखण्डस्य जीवेत्युपपन्नमत्र ॥ एवं कोटिज्यां च दोर्ज्यां

प्रकल्प्य तज्ज्यादोर्ज्याभ्यां च पूर्वप्रकारात् । बाह्योर्या स्याद-

न्तराईस्य जीवा दोःकोट्योः स्यादन्तराईस्य सा ज्या ॥ दो-
र्ज्याकोटिज्यान्तरेणैव तुल्ये तत्र स्यातां बाहुकोटीह कर्णः ।
दोःकोट्युत्थज्यान्तरस्यैव वर्गाद्विघ्नान्मूलं तस्य खण्डज्यकातः ॥
द्विघ्नाद्वर्गादेव वेदांशमूलं साम्यात्कृत्वा चोपपन्नं यथोक्तं । पूर्वं
प्रोक्ता भावना यान्तरोत्था तद्दीर्घैवं बाहुकोट्यन्तरज्या ॥

यथा दोर्ज्याकोटिज्ये भु १ को १ अत्र कोटिज्यां दोर्ज्यां तथा
दोर्ज्यां च कोटिज्यां प्रकल्प्य अन्तरभावनार्थं न्यासः ^{भु १ को १}
^{को १ भु १}

उक्तवहोःकोट्यन्तरज्या $\frac{\text{भुव } १ \text{ कोव } १}{\text{त्रि } १}$ भुजज्यावर्गोनस्य त्रि-
ज्यावर्गस्य कोटिज्यावर्गत्वादियं वा $\frac{\text{भुव } २ \text{ त्रिव } १}{\text{त्रि } १}$ अत्र धन-
खण्डे त्रिज्यया हते लब्धं त्रिज्यैव ऋणखण्डे तु भुजज्यावर्गो
द्विघ्नस्त्रिज्याभक्त इत्युपपन्नं यथोक्तम् ।

द्वयं युगाञ्जा गगनेन्दवश्च
रूपात्मकः सावयवो गुणोयं २।१४।१०।

त्रिज्या गुणधनीह पृथग्युतोना
त्रिभज्यया वेदहृताद्यलब्धम् ॥ ८८ ॥

ज्या स्याच्चतुःपञ्चमितांशकानां
द्वितीयमष्टादशभागकानां ।

क्रमात्तयोः कोटिगुणौ रसाग्नि-
द्विसप्ततुल्यांशकयोर्ज्यके स्तः ॥ ८९ ॥

खं पञ्चरामाः क्षितिपा० ३५।१६ स्तथा खं
सप्तोषवो वेदमिताः ०।५०।४ क्रमेण ।

रूपात्मकौ सावयवौ गुणौ तौ
त्रिज्यागुणौ वाथ तयोर्ज्यके स्तः ॥ ९० ॥

शून्यं जिना जिनास्तिथ्यो मुनयो ॥ २४ ॥ २४ ॥ १५ ॥ गुणकस्वयम् ।
तद्गुणा त्रिज्यकैवात्र सूक्ष्मरोत्या जिनज्यका ॥ १०१ ॥

वासनां षट्णु सविस्तरामिच्छाष्टादशंशगुणमप्रकटार्णम् ।
संविधाय बुध तेन या १ विहीना त्रिज्यका द्विनगजोक्तमजोवा ॥
या ३ त्रि १ त्रिज्यया च गुणिता दलिता स्याद्वर्ग एव रसरामगु-
णस्य । $\frac{\text{यात्रि ३ त्रिव १}}{२}$ एवमप्रकटमानकृतिर्या सा हता त्रिभगुण-

स्य दलेन ॥ $\frac{\text{याव २ त्रि १}}{१}$ तत्कृतिश्च रसरामलवानामुक्तमोद्धवगुण-
स्य च वर्गः । $\frac{\text{यावव ४ त्रिव १}}{१}$ । यौ क्रमोक्तमगुणस्य च वर्गौ तद्युतेः

$\frac{\text{यावव ८ यात्रिव ३ त्रिवव १}}{\text{त्रिव २}}$ पददलं धृतिजोवा ॥ तेन चाप्रक-

टमानकृतिर्याग्ध्या ४ हता याव ४ युतिसमा नियमान्स्यात् ।
पञ्चयोः समहरापगमेपि तौ समावृणगताष्टगुणौ च ॥

यावव ६४ यात्रिव ८ त्रिवव ८ $\frac{\text{त्रिवव ६४}}{\text{यावव ६४}}$ लोपकेण यावव ६४ यावत्रिव १६ त्रिवव ९

सहितावपि तुल्यौ $\frac{\text{यावत्रिव १६ यात्रिव ८ त्रिवव १}}{\text{यावव ६४ यावत्रिव ४८ त्रिवव ९}}$ तत्पदयद्वयतोपि

समौ तौ । तत्र चाद्यपद यात्रि ४ त्रिव १ मन्यपदं हि स्यादिदं
याव ८ त्रिव ३ च यदि वेदमपीत्यं ॥ याव ८ त्रिव ३ तत्पदद्वयवशा-

त्समशुद्धा मानमप्रकटजं द्विविधं स्यात् । तत्र चाद्यमिदं
 $\frac{\text{त्रिव ५ म १ त्रि ३}}{४}$ मन्यदिदं त्रि १ च त्रिज्यकापरिमितं हि तदत्र ॥

नोचितं त्रिभगुणाल्पकजोवा तस्य येन नियमेन किलास्ति । यस्य
कोटिदलजज्यकयात्र स्यात्समा द्विगुणभागजजोवा ॥ इत्यमत्र
नियमोप्युभयत्र स्यात्परं प्रकृतयोग्यमिदं न । अन्यमानमिह तेन
गृहीतं चाद्यमानममलं गणितज्ञैः ॥ परोक्तशील्पानवबोध-
तस्तद्विश्वासतोत्राल्पधियां सुतुष्यै । वदन्ति ये युक्तिमियं सु-

दुष्टा ज्ञेया यतः संशयकारिणी सा ॥ पञ्चांशकतः प्रागणितेन
खल्लासन्नं पदं सावयवं गृहीत्वा । २ । १४ । १० तत्रिज्यकाधनं
त्रिभजीवयोर्न वेदोद्धृतं स्याद्धृति १८ भागजीवा ॥ दोःकोटिभा-
गान्तरज्यकायाः प्रकारतो वेदशरांश ५४ जीवा । अत्र स्फुटा
पञ्चपदत्रिभज्याहतिस्त्रिभज्यासहिताब्धिभक्ता ॥

धृत्यंशवेदेषुलवज्यकाभ्यां $\frac{\text{त्रि० मू१ त्रि० १}}{४}$ । $\frac{\text{त्रिमू१ त्रि० १}}{४}$ तत्को-

टिभागज्यकयोश्च वर्गौ । $\frac{\text{त्रिव० मू१ त्रिव० ५}}{८}$ । $\frac{\text{त्रिवमू१ त्रिव० ५}}{८}$ वाणा-

स्खमूलेन २ । १४ । १० युता विहीना गजै ८ हतास्तत्फलयोश्च
मूले ॥ ० । ५७ । ४ ॥ ० । ३५ । १६ । त्रिभज्यया संगुणिते क्रमेण
द्विशैल ७२ षड्वह्नि ३६ लवज्यके स्तः । एवञ्च वेदेषु ५४ खवह्नि
३० भागज्याभ्याञ्च चापान्तरशिञ्जिनी या ॥ यथोक्तवत्तत्र सदा
गुणोयं ० । २४ । २४ । १५ । ७ त्रिभज्यकायाः खलु चोपपन्नः ।
तद्गन्त्रिभज्यैव जिनांशजीवा व्यक्ता भवेदासनया बुधानाम् ॥

अन्योन्यदोःकोटिगुणाहतो ये

त्रिज्योद्धृते तत्फलयोस्तथैव ।

कोटिज्ययोर्दोर्ज्यकयोश्च वर्गा-

न्तरं तु यत्तत्सममेव बोध्यम् ॥ १०२ ॥

यच्चापयोर्वृत्तचतुर्थभाग-

स्थयोश्च वर्गान्तरकं ज्ययोर्यत् ।

तच्चापयुत्यन्तरदोर्लवैक-

ज्याप्तं द्वितीया नियमाज्ज्यका स्यात् ॥ १०३ ॥

तर्कप्रभृत्यखिलशास्त्रविदोपि विज्ञा

रेखात्ममूलगणितानवबोधतश्च ।

स्वचान्तरान्महदनिष्टफलस्य भीत्या
 भ्रान्ता भ्रमन्यलिवदत्त च खच्छरीत्या ॥ १०४ ॥
 कुण्डावबोधनविधौ परनिर्मितानि
 स्थूलप्रकारजनितान्यऽगुमानि बुध्वा ।
 तेन ज्यकागणितवासनया प्रसङ्गा-
 दिकुण्डसाधनविधिं प्रवदामि खच्चमम् ॥ १०५ ॥
 चतुर्भुजं वृत्तमथार्द्धचन्द्रं
 त्रिकोणकं योनिसमाङ्गयच्च
 षडस्रमष्टास्रमथाष्टपत्त-
 पद्माङ्कयं चापि तु पञ्चकोणम् ॥ १०६ ॥
 सप्तास्रकं चेति दशैव कुण्डा-
 न्युक्तानि तज्ज्ञैरिह सत्फलार्थम् ।
 हस्तद्विहस्तादिफलोन्मितानि
 तत्ताङ्गुलैः सिद्धमितैश्च हस्तः ॥ १०७ ॥
 षष्टिव्यङ्गुलकैरत्ताङ्गुलं व्यङ्गुलकं तथा ।
 प्रतिव्यङ्गुलषण्ण्ड्या स्याद्गणितार्थं क्रमस्त्वयम् ॥ १०८ ॥
 तत्रैकहस्तजश्लफलं जिन २४ कृतेः समं ५०६ ।
 द्विव्यादिगुणितं तद्वि
 द्वादिहस्तोद्भवं सदा ११५२ । १७२८ । २३०४ ॥ १०९ ॥
 फलमेकभवं द्वादिगुणितं द्वादिहस्तजम् ।
 नहि द्वादिकराणाञ्चाङ्गुलवर्गसमं हि तत् ॥ ११० ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं लभते समबाहुके ।
 खच्छमश्लफले कुण्डे तद्वासो विषमे भुजे ॥ १११ ॥
 अज्ञैस्त्यसादिकुण्डेषु यैर्भुजा विषमाः कृताः ।

चतुर्भुजेपि विषमा भुजाः किं न कृतास्तैः ॥ ११२ ॥
 एकद्विधनफलाभ्यां ये पदे ते बाहुविस्तृती ।
 स्यातां समश्रुतौ चाद्ये कुण्डे तुन्यचतुर्भुजे ॥ ११३ ॥
 आसन्नमूलग्रहणाङ्गुजो २४ व्यास ३३ । ५६ चतुर्भुजे ।
 एकहस्ते ह्यादिहस्तेष्वेवं साध्यं विचक्षणैः ॥ ११४ ॥
 अष्टघ्नात्फलवर्गाच्च पञ्चभक्तात्पदात्यदम् ।
 अभीष्टे वर्तुले कुण्डे व्यासमानं प्रजायते ॥ ११५ ॥
 आसन्नमूलग्रहणाद्यासः सप्तशिवि २७ संमितः ।
 एकहस्ते तथा ह्यादिहस्ते स्वस्वफलक्रमात् ॥ ११६ ॥
 द्वात्रिंश ३२ झुणितान्यच्चभक्ताच्च फलवर्गतः ।
 मूलमूलं दलेन्द्राभे व्यासमानं प्रजायते ॥ ११७ ॥
 आसन्नमूलग्रहणादङ्गुलान्यष्टवन्धयः ३८ ।
 व्यङ्गुलानि दश १० व्यासश्चैकहस्तेर्द्वचन्द्रके ॥ ११८ ॥
 समन्त्रिभुजकुण्डस्य फलवर्गो नृपाहतः ।
 त्रिभक्तस्तत्पदान्मूलं भुजः स्यादथ तत्कतिः ॥ ११९ ॥
 स्वव्यंशसंयुता कार्या व्यासः स्यात्तत्पदं त्विह ।
 नृपघनाद्वा फलाद्वर्गो भैर्हृतस्तत्पदात्यदम् ॥ १२० ॥
 व्यासमानं भवेत्तत्र चैकहस्ते भुजो भवेत् ३६ । २८ ।
 कुण्डेङ्गुलादिको व्यासस्यासन्नपदतः ४२ । ७ किल ॥ १२१ ॥
 फलात् खखाष्टवेद ४८०० घनात्स्रिखात्रिहतात्यदम् ।
 बाहुरश्वत्यपत्राभे योनिकुण्डे प्रजायते ॥ १२२ ॥
 समन्त्रिभुजवत्तस्माद्वासोप्यत्राय हस्तजे ।
 कुण्डे भुजो भवे १६।४६।१६ द् व्या-
 सो २२।५० ङ्गुलाद्यो गणितेन वै ॥ १२३ ॥

इत्येको योनिकुण्डप्रकारः ।

अथ वाश्वत्यपत्राभे योनिकुण्डे फलं तु यत् ।

षष्टिवर्ग ३६०० गुणादस्मान्निदिदन्तै ३२२३ चृतात्पदम् ॥ १२४ ॥

व्यासमानं भवेन्नूनं तद्वर्गाद्विपदं भुजः ।

हस्तयोनौ व्यासमानमिदं २५ । २२ । २०

वाचुरयं १० । ५६ । ८ सदा ॥ १२५ ॥

इति द्वितीययोनिकुण्डप्रकारः ।

एवं षडस्रकुण्डस्य फलवर्गोऽधिसंगुणः ।

भैर्चृतस्तत्पदान्मूलं भुजमानं प्रजायते ॥ १२६ ॥

अष्टघ्नाच्च फलाद्वर्गो भैर्चृतस्तत्पदात्पदम् ।

व्यासो भवेद्दिनिध्नोसौ भुजो व्यासोऽथ वानिशम् ॥ १२७ ॥

आसन्नमूलग्रहणाद्वस्तकुण्डे भुजस्त्वयं १४ । ५३ ।

व्यासोऽङ्गुलात्मकश्चायं २८ । ४६ सम्यक् शिष्यविदोदितः ॥ १२८ ॥

एवमष्टास्रकुण्डस्य फलं पञ्चाद्वि ७५ संगुणम् ।

त्रिपञ्च ५३ विहतं तस्य मूलं व्यासो भवेद् ध्रुवं ॥ १२९ ॥

शून्यं द्वाविंशतिस्त्र्यूनषष्टिः ० । २२ । ५७ सावयवो गुणः ।

तद्गुणो व्यास एवात्र भुजः स्यादष्टकोणके ॥ १३० ॥

एकहस्ताष्टकोणस्य व्यास आसन्न मूलतः २८ । ३३ ।

भुजश्चायं १० । ५५ तथा द्वाव्यादिहस्तकुण्डे समानयेत् ॥ १३१ ॥

अथ पद्माख्यकुण्डे तु स्वफलं गुणितं च तत् ।

शून्याङ्गवर्जिभि ३६० बन्धिवेदसागर ४४३ भाजितम् ॥ १३२ ॥

तन्मूलं व्यासमानं स्यादतश्चाष्टास्रवज्जुजः ।

एकहस्ते च पद्माख्ये व्यासो

२१ । ३८ । २५ बाहुस्तथा ८ । १६ । ३८ ज्जुलौ ॥ १३३ ॥

अथान्यथाष्टपत्रैस्तु पञ्चकुण्डं वदाम्यहम् ।

शून्यं षट्सप्तमनवो० । ६ । ७ । १४ । गुणः सावयवस्त्वयम् ॥ १३४ ॥

फलात्तद्गुणितान्मूलं भुजमानं प्रजायते ।

सोऽष्टास्रव्यासगुणकोद्धृतो व्यासो भवेद् ध्रुवम् ॥ १३५ ॥

तत्रैकहस्तपद्माख्ये भुजः सावयवस्त्वयम् ७ । ३८ । ५५ ।

व्यासश्चायं २० । ३ । १२ द्वादिहस्तेष्वेवं साध्यं विचक्षणैः ॥ १३६ ॥

फलं पञ्चास्रकुण्डोत्थं खनागेन्दु १८० गुणं हृतम् ।

नगाभ्रभूमिभि १०७ लब्ध्वात्पदं व्यासो भवेदिह ॥ १३७ ॥

शून्यं पञ्चाग्नयो भूपा ० । ३५ । १६ गुणः सावयवस्त्वयम् ।

तद्गुणो व्यास एवात्र भुजः स्याद्गुणितेन वै ॥ १३८ ॥

अथैकहस्तपञ्चास्रे आसन्नपदतस्त्रिह ।

व्यासो ३१ । ८ भुजो १८ । १८ भवेन्नूनमथसप्तास्रकुण्डके ॥ १३९ ॥

फलाच्छून्याम्बरार्क १२०० घनाद्भूतिनाग ८२१ हृतात्पदम् ।

व्यासो भवेद्वि सप्तास्रे भुजोऽप्येवं ततः सखे ॥ १४० ॥

शून्यं षड्विंशतिभूमिः षड्वाणा गुणकोस्त्ययं ० । २६ । १ । ५६ ।

तद्धनव्यासो भुजश्चात्र दोर्व्यासौ चैकहस्तजौ ॥ १४१ ॥

भु० १२ । ३५ । २१ व्या० । २८ । ० । ५६ ।

इति कुण्डगणितप्रकारः ।

अथ तत्साधनप्रकाराः ।

वृत्तकुण्डं निजव्यासदलभ्रमणतो भवेत् ।

अर्द्धचन्द्रं निजव्यासदलवृत्तस्य खण्डकम् ॥ १४२ ॥

त्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टास्रकुण्डेषु विस्तृतेः ।

अर्द्धेनादौ लिखेद्वृत्तं कार्याः स्वस्वविभागकाः ॥ १४३ ॥

समाश्वैकैकका रेखा प्रतिभागं वृत्तौ ततः ।

पूर्णज्यावच्च तेन स्यात्स्वस्वकुण्डासकाकृतिः ॥ १४४ ॥
 संलग्ना वा भुजा वृत्ते देयास्तद्वृत्तस्विह ।
 स्वस्वस्राकृतिजं कुण्डं यजमानाङ्गुलैर्भवेत् ॥ १४५ ॥
 ज्ञाते भुजे वृत्तावत्र विभागा अप्रयोजकाः ।
 विभागज्ञानतश्चैवं भुजास्ते चाप्रयोजकाः ॥ १४६ ॥
 समन्त्रिभुजवत्पूर्वं कृत्वा तुल्यत्रिबाहुकं ।
 योनिकुण्डे ततो बाहुत्रयमध्याङ्गुजाद्विहः ॥ १४७ ॥
 मण्डलार्द्धत्रयं लेख्यं बाहूर्ध्वभ्रमणाद्विह ।
 एकार्धवृत्तमध्याच्च पार्श्वयोस्तद्भुजाग्रगे ॥ १४८ ॥
 कार्ये रेखेथ तत्सक्ते चापे त्यक्त्वावशेषकम् ।
 योनिकुण्डं भवेदाद्यमश्रुत्यदलयोनिभम् ॥ १४९ ॥
 एवं व्यासार्द्धमानेन वृत्तं कृत्वा चतुर्भुजम् ।
 भुजतुल्यभुजैस्तत्र खेष्टकोणाच्च पार्श्वयोः ॥ १५० ॥
 भुजार्द्धकेन्द्रतो वृत्तदले बाहूर्ध्वमानतः ।
 कार्ये भुजाद्विहिश्वान्ययोनिकुण्डं च तद्ववेत् ॥ १५१ ॥
 पूर्वं व्यासभुजाभ्यां च यथोक्त्याष्टासकं लिखेत् ।
 ततस्तद्बाहुखण्डेन बाहूर्ध्वात्केन्द्रतः किल ॥ १५२ ॥
 वृत्तार्द्धं बाहुतश्चोर्ध्वं विलिखेदासमन्ततः ।
 तद्वि तुल्यचतुर्भागं कृत्वा चाद्यतृतीयकौ ॥ १५३ ॥
 विभागान्तौ च यौ ताभ्यां तद्बाहुदलमानतः ।
 भ्रमणान्तस्यमुत्पाद्य तन्मुखं वृत्ततो वद्विः ॥ १५४ ॥
 यदस्ति तद्गते ताभ्यां विभागाभ्यां च रेखिके ।
 तद्बाहुखण्डतुल्ये च समन्तात्तेन तद्ववेत् ॥ १५५ ॥
 अष्टपत्रात्मकं कुण्डं पद्माख्यं पद्मवच्चुभम् ।

व्यक्ताव्यक्तोपपत्त्यैव सिद्धं ह्यहमं मयोदितम् ॥ १५६ ॥
 द्वितीयपद्मकुण्डेपि साध्यमष्टास्रकं पुरा ।
 तद्गुजाद्यन्तचिह्नाभ्यां व्यासार्द्धाङ्गुजमानतः ॥ १५७ ॥
 वृत्तत्रिभागभ्रमणान्मत्स्यं कृत्वाथ यद्गुजात् ।
 वह्निःस्थितं च यन्मत्स्यखण्डं पत्रं तदेव हि ॥ १५८ ॥
 एवं प्रतिभुजं पत्रादष्टपत्रोद्भवं किल ।
 पद्मकुण्डं भवेद्भुक्ताव्यक्तवासनया परम् ॥ १५९ ॥
 ह्यादिहस्तोषु कुण्डेषु स्वस्वोक्तभुजविस्तृती ।
 कार्ये ताभ्यां यथोक्त्यैव यजमानाङ्गुलैः किल ॥ १६० ॥
 स्वस्वासाकृतिजान्यत्र कुण्डानि प्रभवन्ति च ।
 ह्यादिहस्ताख्यकुण्डेषु फलमूलजिनांशकः ॥ १६१ ॥
 प्रकल्प्य वाङ्गुलं तत्र तैर्यथोक्तप्रकारतः ।
 एकहस्तोक्तविस्तारभुजाभ्यामेव साधयेत् ॥ १६२ ॥
 वासनानवबोधेन बद्धधा शुष्कपण्डितैः ।
 कृतं सुस्थूलकुण्डानां साधनं तन्न मे मतम् ॥ १६३ ॥
 संवादमेत्युक्तफलेन संम्य-
 क्तदेव कुण्डं किल सप्रमाणम् ।
 नान्यन्मुनीन्द्रोक्तमपीह यस्मा-
 त्प्रत्यशसिद्धौ नहि वाक्प्रमाणम् ॥ १६४ ॥
 अन्तर्वह्निः कोणभवं तु कुण्डं द्विघ्नं स्वसंख्याकभुजैरलीकम् ।
 यैरुक्तमष्टास्रमहो कथं तैस्त्यब्ध्यऽस्रकं चापि तथादृतं न ॥ १६५ ॥
 समन्ततः केवलवाह्यकोणैः सिद्धानि वाङ्मययुतेर्भवन्ति ।
 अग्न्यस्रवत्त्रोषुषडष्टकोणान्तं नैमिषस्थो नहि वेत्ति चैवम् ॥ १६६ ॥
 अथ कुण्डवासनोच्यते ।

समकर्णसमचतुर्भुजक्षेत्रफलमूलं हि तद्भुजस्तत्कर्णा व्यास
इति तावत्सुप्रसिद्धं तुल्यभुजयोर्वर्गयोगो हि दिगुणभुजवर्गः ।
स तु दिगुणफलतुल्यस्तत्पदं कर्णः फलमूलं तु भुज इत्युपपन्नं
यथोक्तं चतुर्भुजे ।

अथ वृत्तफलं तु व्यासवर्गवर्गात्यञ्चगुणादष्टहतान्मूलतुल्य-
मिति तद्विलोमेन व्यासः स्यादित्युपपन्नं यथोक्तं वृत्ते ।

अथाईचन्द्रकुण्डं तु वृत्ताई तत्र दिगुणफलं वृत्तफलं प्रकल्प्य
तदर्द्धमर्द्धवृत्तफलं स्वफलं स्यात् । अतोईचन्द्रे व्यासो दिगु-
णफलात्साध्यः द्विघ्नफलवर्गः फव ४ अष्टघ्नः फव ३२ पञ्चभक्ताः
फव $\frac{32}{4}$ अस्य मूलमूलं व्यास इत्युपपन्नं यथोक्तम् । अथ
समन्त्रिभुजे क्षेत्रे लम्बादुभयतः सजातीयजात्ये भवतः प्राति-
लोम्येन तद्योगे चायतं स्यात् । तत्फलं स्वाभिमतं ज्ञातमेव
तत्रायते भुजो भुजाई कोटिस्तु लम्बः । स तु भुजभुजाईयोर्व-
र्गान्तरपदरूप इति मूलाऽयच्छणाद्वर्गद्वारैव भुजकोटिघातरूपा-
यतफले क्रियमाणे फलवर्गोयं $\frac{\text{भुजव } 3}{16}$ विलोमेनात्र फलवर्गो-
नृपाहृतस्त्रिभक्तस्तन्मूलमूलं भुज इत्युपपन्नम् । वृत्ते स चायं भुज-
स्तु दिगुणा षष्टिभागज्या षष्टिभागज्यावर्गरूपमिदं $\frac{\text{त्रिव } 3}{4}$ त्रि-
ज्या तु व्यासाईमित्येवं वा $\frac{\text{व्याव } 3}{16}$ अत्र मूलं द्विघ्नं चतुर्गुणि-
तान्मूलं वा तुल्यमिति चतुर्घ्नं $\frac{\text{व्याव } 3}{4}$ तन्मूलं समन्त्रिभुजभुज
इति तद्विलोमेन भुजवर्गाद्वेदहतान्त्रिभक्ताच्च मूलं स्वव्यंश-
युतभुजवर्गान्मूलरूपेण फलितं व्यासः स्यादित्युपपन्नं यथोक्तम् ।
यद्वा पूर्वोक्तो भुजोयं $\frac{\text{फव } 16}{3}$ मू.मू. अस्य वर्गश्चतुर्गुणस्त्रिभक्तो-
ऽस्य मूलं वर्गवर्गो वा षोडशगुणो नवभक्तो $\frac{\text{फव } 256}{27}$ स्य मूलम-

लं व्यास इति वासनाविदां स्पष्टतरम् । अथाद्ययोनिकुण्डेतु स-
मन्त्रिभुजमेकं तदेककोणात्पार्श्वयोर्भुजसमव्यासोद्भवे वृत्ताई त-
था भुजाईद्भवतुल्यचतुर्भुजाई चेति तत्फलैक्यं स्वफलं ज्ञात-
मेव तत्रान्यरीत्या फलमेव भुजप्रमाणं यावत्तावत् या १ अस्मा-
त्समन्त्रिभुजफलं $\frac{\text{याव } १ \mid ४३ \mid ५५}{४}$ वृत्ताईयोः फलं $\frac{\text{याव } ३ \mid ९ \mid ४४}{४}$

चतुर्भुजफलं $\frac{\text{याव } १}{४}$ चयैक्यं $\frac{\text{याव } ५ \mid ५३ \mid ३९}{४}$ इदं स्वफलेन सम-
मिति पक्षौ $\frac{\text{याव } ५ \mid ५३ \mid ३९}{\text{याव } ० \text{ फ } ४}$ अत्राव्यक्ताङ्केनाब्धिघ्नं फलं भा-
ज्यमिति गुणहरौ खखाकैर्गुणितौ जानौ गुण ४८०० हारा ७०७३
वित्युपपन्नं यथोक्तम् । द्वितीयप्रकारे तु समकर्णतुल्यचतुर्भ-
जमेकं तथैककोणाश्रितभुजयोर्व्यासरूपयोर्ये वृत्ताई तदै-
करूपवृत्तं चेति तत्फलैक्यं स्वफलं ज्ञातमेव तत्रान्यरी-
त्या फलमेव चतुर्भुजकर्णो हि तद्व्यासस्तत्प्रमाणं यावत् या १
अस्य वर्गाई चतुर्भुजफलं $\frac{\text{याव } १}{२}$ अस्य मूलं चतुर्भुजे भुज इति
तत्तुल्यव्यासे वृत्तफलं $\frac{\text{याव } ० \mid ४७ \mid २६}{२}$ फलयोर्योगः $\frac{\text{याव } १ \mid ४७ \mid २६}{२}$

स्वफलेन सममितिपक्षौ $\frac{\text{याव } १ \mid ४७ \mid २६}{\text{याव } ० \text{ फ } २}$ अत्राव्यक्ताङ्केन द्वि-
गुणं फलं भाज्यमिति गुणहरौ खखाष्टेन्दु १८०० गुणौ गुण ३६००
हारा ३२२३ वित्युपपन्नं यथोक्तम् । अथ षडस्रभुजो हि सर्वत्र वृ-
त्तव्यासाईसमस्तुल्य एको भुजो व्यासाईतुल्यौ च दाविति स-
मन्त्रिभुजं तत्तुल्यानि षट् वृत्ते भवन्ति तत्रैकसमन्त्रिभुजे प्रोक्त-
वत्फलवर्गीयं $\frac{\text{व्याव } ३}{२५६}$ अस्य पदं षड्घ्नं सर्वफलमित्ययं वा ष-
ड्वर्गघ्नः सर्वफलवर्गीऽयं $\frac{\text{व्याव } २७}{६४}$ अतो विलोमेन फलवर्गी-
ऽब्धिषट्गुणो भैर्हृतस्तन्मूलमूलं व्यासस्तदई भुज इति तद्व-
र्गवर्गषोडशभक्त एव फलितः फलवर्गीब्धिगुणो भैर्हृत इत्यु-

पपन्नम् । अथाष्टास्रे सार्द्धद्वाविंशति २२।३० भागज्या द्विगुणा भु-
 जोस्तीति तावत्सुप्रसिद्धं तत्र शरवेदभागज्यावर्गः $\frac{\text{त्रिव१}}{२}$ अस्य
 मूलं शरवेदभागज्या त्रि०।४२।२६ त्रिज्यातः शुद्धा जाता शर-
 वेदभागानामुत्क्रमज्येयं त्रि०।१०।३४ त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतं
 त्रिव०।१०।३४ दलं त्रिव०।८।४० स्य मूलं सार्द्धद्विदिभागज्येति
 चतुर्गुणदलं त्रिव०।३५।८ मूलं द्विगुणा सार्द्धद्विदिभागज्याष्टास्र-
 भुजरूपा त्रि०।४५।५४ व्यासार्द्धं त्रिज्येत्ययं वाष्टास्रभुजः व्या०
 ।२२।५० अत्रैको भुजो भुजः व्यासार्द्धतुल्यौ च द्वौ भुजाविति
 त्रिभुजं तादृशान्यष्टावष्टास्रे भवन्ति तत्रैकस्य फलं व्याव०।५।१८
 अष्टममष्टास्रे फलं व्याव०।४२।२४ अतः फलमनेन०।४२।२४
 भक्तं तन्मूलं व्यासः स्यादष्टास्रे । तत्र संचारेण फलं पञ्चसप्ततिगु-
 णं त्रिपंचाशद्विहृतं तत्पदं व्यास इत्युपपन्नं यथोक्तम् । अथ
 पद्म कुण्डे यदष्टास्रं तत्फलमेकं तथा तद्भुजाद्वौ भुजतुल्यचतुर्भु-
 जान्यष्टसंख्याकान्यष्टास्रे तत्फलं भुजवर्गद्विधातुल्यं तथा भुज-
 तुल्यव्यासवृत्तस्य फलाष्टांशरूपविषमत्रिकोणफलानि षोडश-
 संख्याकानि द्विगुणतद्वृत्तफलतुल्यानीति सर्वफलं स्वफलतुल्यं
 ज्ञातमेव तत्रान्यरीत्या फलमेवं उक्तवदष्टास्रे भुजः व्या०।२२।५०
 अस्य वर्ग व्याव०।८।४६।४२ वर्गः व्याव०।१।१०।३ पंचगुणः
 व्याव०।६।२५।१५ अष्टभक्तः व्याव०।०।४८।२। चतुर्गु-
 णस्यास्य व्याव०।३।१२।३६ मूलं भुजतुल्यव्यासवृत्तफलं
 द्विगुणं व्याव०।१३।५२।४२ तथा भुजवर्गद्विधातुल्यं फलं
 व्याव०।१०।३३।२४ तथाष्टास्रफलं व्याव०।४२।२४ फलत्रय-
 योगः स्वफलमिदं व्याव०।१३।५० अतो विलोमेन फलमनेन
 १।१३।५० भक्तं तन्मूलं व्यासस्तत्र सर्वाणितो हरः सुखार्थं

गृहीतः ४४३० तेन फलस्य गुणो ३६० हर ४४३ स्येत्युपपन्नं य-
थोक्तम् । अत्रैकहस्तपद्मे फलं गुणगुणं हरभक्तं व्यासवर्गः ४६८ ।
५ तन्मूलं व्यासः २१ । ३८ । ७ भुजस्य ८ । १६ । ३१ । अष्टास्रफलं
३३० । ४६ । ४४ चतु० १३६ । ५७ । ३७ वृत्त० १०८ । १६ । १३ । अथ
द्वितीयपद्मकुण्डोपपत्तिः । अष्टास्रभुजसंभूतात्ममन्त्रिभुजतः फलम् ।
द्विगुणाष्टास्रकभुजाद्यासावृत्तफलं तु यत् ॥ तत्षडंशमितं चान्य-
त्फलं चान्तरकं तयोः । युक्तं षडंशकफले पत्रस्यैकं फलं भवेत् ॥
तदष्टमं भवेत्यद्वे तत्राष्टास्रफलं युतम् । यथोक्तमेव पद्माख्ये फ-
लं तत्सकलं यथा ॥ एकहस्ते चैकपत्रे त्रिभुजस्य फलं २५ । २६ ।
४२ । २५ । तथा । फलं वृत्तस्य षष्ठांशे ३० । ५७ । ४२ । २० । तथा
तद्विवरोद्भवं ५ । ३० । ५८ । ५५ ॥ तत्षडंशकयोगैकपत्रजं ३६ । २८
४२ । १५ चाष्टसंगुणम् । पद्मे पत्राष्टकफलं २८१ । ४८ । ३८ भवे-
त्तत्तेन संयुतम् ॥ यदष्टास्रफलं २८४ । १० । २१ तत्तु सूक्ष्मं पद्मफलं
भवेत् । यथेष्टितं हि तत्सिद्धिरव्यक्तगणिताद्यथा ॥ अत्राष्टास्रभु-
जप्रमाणं यावदेकं या १ त्रिभुजफलवर्गः यावव० । ११ । १५ अस्य
मूलं याव० । २५ । ५८ वृत्तषडंशफलवर्गः यावव० । १६ । ४० अस्य
मूलं फलं याव० । ३१ । ३७ फलान्तरं याव० । ५ । ३८ वृत्तषडंशफ-
लेन युतमेकपत्रफलं याव० । ३७ । १५ अष्टममष्टपत्रजं याव ४ ।
५८ अथाष्टास्रफलं भुजः या १ हरेणानेन० । २२ । ५७ भक्तो व्यासः
या १ व्यासवर्गः याव १ अयं त्रिपंचगुणः पञ्चाद्रिभ-
क्तः फलमष्टास्रो याव४ । ५० । ११ इदमष्टपत्रजफलेन युतं जातं पद्म-
कुण्डफलं याव ८ । ४८ । ११ अतः फलमनेन ८ । ४८ । ११ भक्तं भुजवर्ग-
मानं स्यात्तत्र संचारः । हरेस्मिन् रूपं गुणस्तदा रूपमिते हरे
को गुण इति लब्धो गुणः० । ६ । ७ । १४ तद्गुणितकुण्डफलस्य भुज

इत्युपपन्नम् । अथ पञ्चासौ द्विगुणा षट्त्रिंशदंशज्या भुजोस्ति-
त्रि०।३५। १६ वा व्या० । १७। ३८ इयं द्विगुणा पञ्चासौ भुजः व्या० ।
३५। १६ अत्र तत्तुल्यभूमौ व्यासाद्वतुल्यभुजाभ्यां यो ऽवलम्ब-
स्तदुभयतस्त्यस्ययोरैक्यादायतमुत्पाद्य तत्फलं फलपञ्चमांशरूपं
पञ्चगुणं च पञ्चासौ फलं स्यात् तत्र भुजाद्वं भुजः व्या० । १७। ३८
व्यासाद्वं कर्णस्तदगन्तरमूलं लम्बः व्या० । २४। १७ आयते लंबः
कोटिर्भुजाद्वं भुज इति तद्वाते फलमायते व्याव० । ७। ८। पंचमं
स्वफलं व्याव० । ३५। ४० अतो विलोमेन फलमनेन० । ३५। ४० भूतं
व्यासवर्ग इति सर्वाणितो हरो गृहीतः २१४० तेन फलस्य गुणो
३६०० हरश्च २१४० विंशत्यापवर्त्तनाद्गुणहरौ १८० । १०७ वेत्यु-
पपन्नं यथोक्तम् । द्विगुणा वृत्तमन्वंशज्यका ५२। ३। ५२ सप्तास्रके
भुजः । षष्टिव्यासाद्वतः स्वीयकुण्डव्यासाद्वतोस्त्ययं ॥ व्या० । २६। १
। ५६ । भूर्भुजोत्र भुजौ व्यासखण्डतुल्यौ त्रिवाङ्गके । सप्तध्वं त-
त्फलं कुण्डे फलं व्याव० । ४१। ३ स्यात्तेन तत्फलं । अनेन० । ४१।
३ व्यत्ययाङ्गत्वं व्यासः स्यात्तत्पदं किल ॥ हरे त्वस्मिन् ८२१ गु-
णस्थाय १२०० मित्यस्ति फलवासना ॥ अथ वा कुण्डश्चेत्फलं स्व-
गुणगुणितं तन्मूलं भुजौ व्यासश्च । खल्लासन्नतया ग्राह्यं मूल-
मासन्नसञ्ज्ञकं । वस्तुभूतपदज्ञप्ते कार्यं रेखात्मकं पदम् ॥ अथ-
ष्टोद्धृतायाः करण्याश्च लब्धं तथेष्टं तयोरल्पकं चोत्क्रमज्यां । प्रक-
ल्प्याथ लब्धाङ्गकेष्टाङ्गयोगाद्दलेनात्र वृत्तं लिखेत्तद्वृत्तौ हि ॥ प्र-
दत्वोत्क्रमज्यां च तन्मध्यस्थे ततस्तत्क्रमज्या च रेखात्मिका या ।
तदेव खरेखात्मकं मूलमत्र भवेत्तत्करण्याश्च कुण्डादिसिद्धौ ॥
करण्युक्तिवत्स्वेष्टलब्धयोः करण्योरपीह प्रसाध्ये पदे रेखिकाख्ये ।
तयोरल्पिकां चोत्क्रमज्यां प्रकल्प्य तदैक्याद्विस्तारखण्डोत्प-

वृत्ते । यथोक्त्या क्रमज्यात्मिका रेखिका स्यात्करण्यास्तदेवार्ति
मूलस्य मूलम् । इहाभीष्टभेदात्पदे नैव भेदो भवेदित्यमार्थैर्भृशं
तद्विचार्यम् ॥

कुण्डानां भुजव्यासगुणकाः ।

चतुर्भुज	वृत्तकुण्ड	अर्द्धचन्द्र	त्रिभुज	प्र. योनि	द्वि. योनि	षडस	अष्टास	प्र. पद्म	द्वि. पद्म	पञ्चास	सप्तास	कुण्डानि
१	०	०	२	०	०	०	०	०	०	०	०	भुजगु- णकाः
०	०	०	१८	४०	३३	२३	१२	७	३	३४	१३	
०	००	००	३३	४३	३०	१०	२४	७	७	५१	३०	
२	१	२	३	०	१	१	१	०	०	१	१	व्यासगु- णकाः
०	१५	३१	४	५४	७	३२	२४	४८	४१	४०	२७	
०	५३	४७	४५	१७	१	४०	५४	४३	५१	५३	४१	

इमानि कुण्डानि मयोदितानि

स्वार्थागमप्रोक्तदिशि स्थितानि ।

शुद्धावनौ चाम्बुसमीकृतायां

कार्याणि तज्ज्ञैरिह सत्फलार्थम् ॥ १६७ ॥

यथोदितक्षेत्रफलस्य साम्य-

प्रदर्शनार्थं तु ममैष यत्नः ।

कुण्डस्य होमार्थमिहाय तत्र-

त्योन्यो विशेषः सुधियान्यतन्त्रात् ॥ १६८ ॥

इतिकुण्डविचारः ॥

इत्थं हि जीवानयनप्रभेदैः

प्रत्यंशजज्यानयनं विधाय ।

षष्टिभिर्भज्यांतरतो विलेख्याः

प्रत्यंशजीवा व्यवहारसिद्धौ ॥ १६९ ॥

जीवाज्ञानार्थं सारणी ।

[illegible]

अथात्र जीवानयने भुजांशा ये तज्ज्यका कोष्ठगतास्ति सिद्धा ।
 अमं विनैवानयनोद्यतानां ज्योतिर्विदां ज्यागणितोपलब्धै ॥१७०॥
 लवादधश्चेत्कलिकादिकं स्यादतीतभोग्यान्तरखण्डकघ्नम् ।
 षष्ठ्या हृतं तद्युतयातजीवा जीवा भवेत्साभिमता सुखार्थम् ॥१७१॥
 या ज्या विष्णुद्वा भवति ज्यकाङ्का-
 त्तच्चापमंशात्मकमस्ति सिद्धम् ।
 शेषं तु षष्ठ्या गुणितं विभक्तं
 ज्यकान्तरेणात्र कलादि लब्धम् ॥ १७२ ॥
 युतं लवादं भवतीह चापं
 कलीकृतं तद्वि कलात्मकं स्यात् ।
 क्रमज्ययोत्या क्रमशिञ्जिनीह
 षष्टिच्युता कोटिभवक्रमज्या ॥ १७३ ॥
 स्यादुत्क्रमज्या यदि खण्डकानि
 भुक्तांश्चखण्डैक्यवशाद्यथोक्त्या ।
 क्रमज्यका सा क्रमखण्डकैः स्या-
 द्विलोमखण्डैरिह चोत्क्रमज्या ॥ १७४ ॥
 शिरोमणौ ज्यकाभोग्यखण्डं स्पष्टं कृतं त यत् ।
 स्थूले हृक्ष्मत्वविश्वासात्तदर्थं किञ्चिदुच्यते ॥ १७५ ॥
 अन्यव्यतिरेकाभ्यां चेत्स कोटः क्रमज्यया ।
 अनुपातः कथं सो न तथा कोट्युत्क्रमज्यया ॥ १७६ ॥
 तुल्यन्यायाद्भवेद्येन त्रिज्यार्द्धमतिहृक्ष्मतः ।
 *कोटिज्यकानुपातेन राशिज्या नैव सिद्ध्यति ॥ १७७ ॥

* अत्र विशेषः

अत्रायं तात्कालिकगतिसिद्धान्तमज्ञात्वैव श्रीभास्करप्रकारं खण्डयति । तात्कालिकगत्यानयनार्थं तु द्रष्टव्यं मत्कृतं दीर्घवृत्तलक्षणम् ।

सिद्धभोग्ययुतिद्वारा सर्वभोग्ययुतावपि ।
 एवं त्रिभज्यका नैव किं च सन्धौ तु खण्डयोः ॥ १७८ ॥
 * यातैव्यखण्डयोगाद्धं यज्ञोग्यं कल्पयते त्वया ।
 तदसद्येन सत्तत्र भुक्तमेवास्ति खण्डकम् ॥ १७९ ॥
 कोटिज्यकानुपातस्य स्थूलत्वाद्भोग्यखण्डके ।
 ज्यासिद्धावल्पबुद्ध्या तु यत् कृतं प्रौढितस्त्वया ॥ १८० ॥
 तत्त्याज्यं भोग्यखण्डस्य स्पष्टताकरणं खलु ।
 त्यक्त्वा हृत्मानि खण्डानि बलात्सुस्थूलखण्डकैः ॥ १८१ ॥
 इष्टं ज्यानयनं तेस्ति तदैवं स्पष्टखण्डकम् ।
 यातैव्यखण्डभेदघ्नं शेषं खण्डांशकैर्भजेत् ॥ १८२ ॥
 तदूनं भुक्तमेवास्ति भोग्यं स्पष्टं भवादृशम् ।
 नास्मादृशमिदं हृत्तज्यकाखण्डकसाधनात् ॥ १८३ ॥
 अथोच्यते मया हृत्तस्फुटकर्म सवासनम् ।
 पूर्वं यादृक् च सिद्धान्ते गदितं रविणा स्वयम् ॥ १८४ ॥
 जिष्णुजार्यभटभास्करमुख्यैरंधपूरुषपरम्परया च ।
 वासना निजधिया निजतन्त्रे नाशितार्करचितानवबोधात् ॥ १८५ ॥
 तत्तत्त्वगेन्द्रोचितगोलसंस्थां
 ज्ञात्वैव योक्ता स्फुटता मयार्थम् ।
 मुन्यर्चिता श्रीरविणाय सैवो-
 च्यते यतो न्यैरुदिता न सम्यक् ॥ १८६ ॥
 रवेर्मन्दपरिध्यंशाद्योदशकलास्तथा ।

* अत्र विशेषः

अत्रायं शेषांशानामासन्नमानेन विलोमज्या कथं सिद्ध्यतीति न जानाति ततो
 भास्करप्रकारं खण्डयति । आसन्नमानेन विलोमज्यानयनं ततो यातैष्वयोः खण्डकयो-
 र्विशेष इत्यस्योपपत्तिञ्च महाप्रश्नप्रपण्यां वर्णयिष्ये ।

खसागराश्चतुर्बिंशद्विलिप्ताढ्या १३।४०।३४ स्तथा विधोः ॥ १८७ ॥
 परिध्यंशाः कुरामाश्च कलाः सप्तार्णवास्तथा ।
 द्विद्वितुल्यविलिप्ताश्च ३१।४७।२२ तथारपरिधेर्लवाः ॥ १८८ ॥
 एकलिप्तोनसार्द्धाग्निपर्वता ७३।२६ बोधनस्य तु ।
 इषुलिप्ताढ्यनागाश्चिलवा २८।५ देवगुरोस्तथा ॥ १८९ ॥
 मुनिलिप्ताढ्यदन्तांशा ३२।७ भृगुजस्य लवा भवाः ११ ।
 शनेः षड्विलिप्ताढ्यसर्पाव्ध्यंशा ४८।२६ च मान्दजाः ॥ १९० ॥
 ओजान्तपरिधेर्भागवर्गग्नान्तांशवर्गतः ।
 तत्परिध्यंशवर्गोनैर्भागवर्गाङ्गकैर्हृतात् ॥ १९१ ॥
 पदं सदैकरूपास्ते मान्दाः स्युः परिधेर्लवाः ।
 ओजान्तव्यत्ययादित्यं बीजोक्त्या ह्यत्र वासना ॥ १९२ ॥
 द्वाग्निदक्षा २३२ द्वाग्निभुवो १३२ द्विशैलाः ७२ खर्तुदसकाः २६० ।
 खाव्धयः ४० परिधेर्भागाः शैद्रया भौमान्फलाप्तये ॥ १९३ ॥
 ओजान्ते ऽर्कोदिताश्चैते युग्मान्तात् द्वाधिका गुरौ ।
 सैकाः शनौ जारसितेष्वेकत्रिचूनिताः क्रमात् ॥ १९४ ॥
 मध्यकशाव्यासदलं त्रिज्या यन्मानतः किल ।
 तन्मानात्परिधेर्व्यासदलं चान्त्यफलज्यका ॥ १९५ ॥
 द्वयं नृपाः पञ्चवेदा २।१६।४५ मान्दान्त्यफलज्यका ।
 रवेस्तथेप्रवोत्यष्टिखीषवो ५।१७।५३ हिमदीधितेः ॥ १९६ ॥
 सांध्यर्कप्रमिता भौमे १२।१५ विव्यंशाः पवना ४।४० बुधे ।
 गुरौ वाणा द्वियमलाः ५।२२ षडंशोनद्वयं १।५० कवेः ॥ १९७ ॥
 शनैरष्टौ शरा ८।५ मान्दा क्रमादन्यफलज्यका ।
 तथैवाष्टाग्रयः ३८।४० शून्यसागरा भूभवस्य च ॥ १९८ ॥
 तथा द्विदिमिताश्चान्द्रे २२ स्तथार्कप्रमिता गुरौ १२ ।

तथा सत्यंशरामाब्धि ४३ । २० । प्रमिता भार्गवे तथा ॥ १८८ ॥
 ऋतवः खाब्धयः ६ । ४० सौरे शैघ्रान्त्यफलज्यका ।
 भांश ३६० त्रिज्या ६० प्रमाणेन परिधेरनुपाततः ॥ २०० ॥
 यदुच्चेन शुद्धो ग्रहस्तस्य केन्द्रं
 भवेत्त्रिभिरेकमेकं पदं स्यात् ।
 अयुग्मं तु युग्मं क्रमात्तानि चक्रे
 भवन्तीह चत्वारि दोःकोटिसिद्धौ ॥ २०१ ॥
 अयुग्मे पदे यातमेध्यं तु युग्मे
 भुजो वाङ्मनोनं त्रिभं कोटिरुक्ता ।
 ततः स्वस्केन्द्रोत्थदोःकोटिजोवे
 परिध्यंशनिघ्न्यौ विभक्ते च भांशैः ॥ २०२ ॥
 क्रमात्स्वदोःकोटिसञ्ज्ञे फले स्तः
 फलान्त्यज्यया वा हते त्रिज्ययाप्रे ।
 त्रिभज्योद्भवं दोःफलं यद्यथोक्त्या ।
 फलान्त्यज्यकैवेह वेद्या बुधैः सा ॥ २०३ ॥
 मृगादिकर्कादिगते च केन्द्रे
 स्वकोटिजोवान्त्यफलज्ययोश्च ।
 योगोन्तरं कोटिरिहाथ दोर्ज्या
 भुजस्तयोर्वर्गयुतेः पदं स्यात् ॥ २०४ ॥
 श्रुतिस्तथा कोटिफलत्रिमौर्व्योर्योगोन्तरं चात्र यथोक्तकेन्द्रे ।
 कोटिश्च तद्दोःफलवर्गयोगान्मूलं स एव श्रवणो भवेद्धि ॥ २०५ ॥
 केन्द्रस्य दोर्ज्या गुणिता कृतान्त्यफलज्यया कर्णहताप्तचापम् ।
 सूक्ष्मं फलं स्याद्भवतौ हि मध्यस्फुटान्तरं शून्यशरे ग्रहस्य ॥ २०६ ॥
 त्रिज्याहतं दोःफलमेव कर्णेद्भुतं तु तच्चापमितं फलं वा ।

सुहृदममित्यं मृदुशीघ्रमार्थैर्निः संशयं कार्यमिदं ग्रहज्ञैः ॥ २०७ ॥
 त्रिज्याहृतः कर्णहृतः कृतस्येद्यथोक्त आद्यः परिधिः स्फुटः स्यात् ।
 तत्साधितं दोःफलचापमेव फलं भवेदोक्तफलेन तुल्यम् ॥ २०८ ॥
 त्रिज्याहृता कर्णहृतैव दोर्ज्या स्फुटा भवेत्तां परिगृह्य वा स्यात् ।
 यथोक्तवद्दोःफलचापमेव फलं यथोक्तेन फलेन तुल्यम् ॥ २०९ ॥
 त्रिज्याहृता कर्णहृता कृतान्त्यफलज्यकैवात्र भवेत्स्फुटाख्या ।
 यत्तद्वशाद्दोः फलचापमेतत्सूक्ष्मं फलं वोक्तफलेन तुल्यम् ॥ २१० ॥
 त्रिज्याहृता कर्णहृता भुजज्या तच्चापवाङ्कोर्विवरं फलं वा ।
 ज्ञेयोक्त वाङ्गः प्रतिमण्डलस्य पूर्वोदिताङ्गिन्नपदैः स चैवम् ॥ २११ ॥
 चापं तु यत्स्वान्त्यफलज्यकायास्त्रिभं युतो नोनयुतं तु तेन ।
 पदानि तानीह भवन्ति तेषु वाङ्गस्य यातैव्यमयुग्मयुग्मे ॥ २१२ ॥
 षड्भेदजातं सकृदुक्तमित्यं त्वथासकृत्तत्सममूह्यमेवम् ।
 कर्णानुपातात्स्फुटतां विहाय सर्वत्र यद्दोःफलचापमत्र ॥ २१३ ॥
 तच्चासकृत्साधितमेव सूक्ष्मं
 सकृद्यथोक्तेन फलेन तुल्यम् ।
 एवं यथात्रैव सकृत्प्रकारा-
 दपि स्वमान्दं किल दोःफलं स्यात् ॥ २१४ ॥
 सकृद्यथोक्तश्रवणोद्भवस्यासन्नं तथाहं प्रवदामि सम्यक् ।
 गूढस्फुटत्वानवबोधजातमूढभ्रमज्ञानविभञ्जनार्थम् ॥ २१५ ॥
 परं सदैकरूपैश्च परिध्यंशैः पुरोदितैः ।
 सप्तभेदोद्भवं साध्यं फलं नेदं कथं च न ॥ २१६ ॥
 त्रिज्यागुणान् कर्णहृतान् कृत्वा पूर्वोक्तवत् स्फुटान् ।
 युग्मौजान्तपरिध्यंशान्ततोऽनुपतनात्स्फुटैः ॥ २१७ ॥
 खेष्टमध्यपरिध्यंशैः फलं कार्यं विचक्षणैः ।

युग्मौजान्तपरिध्यंशान्मान्दान् स्पष्टान्वदामि तान् ॥ २१८ ॥
 वित्यंशा मनवः १३।४० सूर्ये दन्तास्त्यंशोनिता ३१।४० विधौ ।
 ओजान्तोत्थपरिध्यंशाः प्रोक्ता भौमादथोच्यते ॥ २१९ ॥
 ओजं ह्यगा ७२ वसुयमा २८ रदा ३२ रुद्रा ११ गजावधयः ४८ ।
 द्वितीययुग्मपादान्ते सपञ्चांशेन्द्रभागकाः १४ । १२ ॥ २२० ॥
 रवेरङ्गकलोनेषु वन्द्वांशा ३४ । ५१ हिमदीधितेः ।
 सव्यंशा युग्मनन्दांशाः २६ । २० कुसुते कलयैकया ॥ २२१ ॥
 जनाः सार्द्धं खरामा ३० । १६ श्वबुधे साङ्घिगराग्रयः ३५ । १५ ।
 भागा गुरौ च सव्यंशा भवांशा ११ । २० भृगुनन्दने ॥ २२२ ॥
 त्रिलिप्तोना रसेध्वंशाः ५५ । ५७ शनौ तुर्यपदान्तजे ।
 युग्माङ्गयेथ ह्यस्य सषष्ठांशास्त्रयोदश १३ । १० ॥ २२३ ॥
 विधोर्नन्दद्विभागाश्च सपञ्चांशाः २६ । १२ कुजस्य तु ।
 सैकलिप्तैकषष्टिस्तु ६१ । १ बुधे वल्लिकलान्विताः ॥ २२४ ॥
 रसह्यंशा २६ । ३ गुरौ भागा लिप्ताश्चाङ्गद्विसंमिताः २६ । २६ ।
 कर्वेर्वित्यंशरुद्रांशाः १०।४० वित्यंशस्य विधि ४२।४० भागकाः ॥ २२५ ॥

क्रमादोजयुग्मपरिधिदर्शनम् ।

सू.	चं.	मं.	बु.	वृ.	शु.	श.	मान्दाः परिधयः
१३ ४०	३१ ४०	७२	२८	३२	११	४८	ओजपदान्ते
१४ १२	३४ ५१	८२ २०	३० २८	३५ १५	११ २०	५५ ५७	द्वितीययुग्मान्ते
१३ १०	२६ १२	६१ १	२६ ३	२६ २६	१० ४०	४२ ४१	चतुर्थयुग्मान्ते
१३ ४१	३२ १	७६ ४०	२८ १६	३२ २२	११ ०	४६ १६	सौरशास्त्रे युग्मान्ते

शनेः श्रीरविणा स्वल्पान्तरात्ताघवतश्च ते ।

द्वितीयतुर्ययोगार्द्धे गृहीताः परिधेर्लवाः ॥ २२६ ॥

नाशङ्कनीयं न चले किमित्यं फलवासना ।

विचित्रास्ति यतस्तत्र गोलस्थितिविभेदतः ॥ २२७ ॥

यच्चासन्नं युग्मपदं तद्भाच्चं विबुधैरिह ।

अयुग्मं त्वेकमेवोक्तं परिधिज्ञानहेतवे ॥ २२८ ॥

ओजयुग्मान्तरगुणा भुज्या लिज्ययोद्धृता ।

युग्मवृत्ते धनणं स्यादोजादूनाधिके स्फुटः ॥ २२९ ॥

कर्णानुपातजस्यष्टाः परिधंशाः पुरा कृताः ।

यथा द्धत्सफलार्थं वै तद्वदत्रापि चादृताः ॥ २३० ॥

सर्वैः प्रकारैः फलमेकमेव पूर्वोक्तभंग्यैव यथा सुदृढमम् ।

सिद्धं भवेत्तन्मयका निबद्धं ज्योतिर्विदां संशयभञ्जनार्थम् ॥ २३१ ॥

युग्मान्तजादोजपदान्तजातैर्मध्येनुपातात् परिधेः स्फुटत्वम् ।

फलोपपत्त्या विहितं सदस्ति जानन्ति नेत्यं जडबुद्धयस्तु ॥ २३२ ॥

इत्थं मयोक्तं परिधेः स्फुटत्वं तदेव यच्छ्रीरविणा मयार्थम् ।

प्रोक्तं स्वशास्त्रेथ परं तु तत्र सन्दृश्यते युग्मपदान्तपाठः ॥ २३३ ॥

उक्तादिसंवादतया स चायं प्रायो बुधैरज्ञपरम्परास्थैः ।

प्राङ्गाशितः संप्रति सप्रमाणं विज्ञैः स्वभक्त्या नितरां गृहीतः ॥ २३४ ॥

आर्योदितां च ग्रहगोलसंस्थां ज्ञात्वैव रव्याशयपाठ उक्तः ।

स्थित्यन्यथात्वेनुगतः प्रसिद्धः स एव युक्तो मम नाग्रहोऽत्र ॥ २३५ ॥

यद्राक्फलेन श्रवणानुपाते कृतेपि सौरे परिधेः स्फुटत्वम् ।

तदासनाविद्भगवान् स एव नारायणो मण्डलगो न चान्यः ॥ २३६ ॥

वस्तुतस्तु नहि सौरमतस्य कल्पनां ग्रहभवामवगन्तुम् ।

अन्यथा स्थितिप्रशादपित्रयोपि क्षमोत्र जडबुद्धिनरः कः ॥ २३७ ॥

अतीन्द्रियार्थविज्ञानं प्रमाणं श्रुतिरेव हि ।

श्रुतिर्यत्र प्रमाणं स्याद्युक्तिः का तत्र नारद ॥ २३८ ॥

जिज्ञासोर्युक्तिरिष्टास्ति यदि श्रुत्यनुसारिणी ।

इत्थं शाकल्य एवाह ब्रह्मोक्तस्त्वनिवन्धने ॥ २३९ ॥

इत्थं कृतैस्तैः परिधिस्फुटांशै-

र्यथोक्तवहोःफलचापमेव ।

फलं च कर्णोद्भववत्सकृत्या-

ज्ज्योतिर्विदां संव्यवहारयोग्यम् ॥ २४० ॥

आर्षोक्तगूढस्फुटतामबुध्वा मान्ददोः फलम् ।

सकृदेवोदितं स्तोत्रौ भास्कराद्यैर्न सच्च तत् ॥ २४१ ॥

तुलादिमेषादिगते च केन्द्रे

फलं धनर्णं क्रमशश्च वेद्यम् ।

सुसंस्कृतो मन्दफलेन मध्यो-

मन्दस्फुटः स्यादथ वा स्फुटाख्या ॥ २४२ ॥

कर्णानुपातप्रभवा स्वमान्दकेन्द्रस्य दोर्ज्या विहितास्ति पूर्वम् ।

तच्चापमुच्चेन युतं हि मन्दस्फुटोऽथ वेत्थं रविचन्द्रयोर्हि ॥ २४३ ॥

परं तु तच्चापमिच्छाद्यपादे चापं तथा ह्यादिपदक्रमेण ।

विहीनितं चक्रदलात्तदेव चक्रार्द्धयुक्तं वियुतं तु चक्रात् ॥ २४४ ॥

मृदुस्फुटावेव सदार्कचन्द्रा-

वेवं स्फुटौ स्तश्च तयोरभावात् ।

शीघ्रोच्चकस्याथ कुजादिकानां

स्फुटक्रियां वच्मि मृदुद्रुताभ्याम् ॥ २४५ ॥

स्वमन्दफलसंस्कारान्मध्यमः स्यान्मृदुस्फुटः ।

स्वशीघ्रफलसंस्कारात् स्यात् सकृत् स स्फुटग्रहः ॥ २४६ ॥

मध्ये शीघ्रफलस्यार्द्धं मान्दमर्द्धफलं तथा ।
 मध्यग्रहे मान्दफलं सकलं शीघ्रमेव च ॥ २४७ ॥
 इत्थं सौरक्रमप्रामाण्यतः स्पष्टक्रियोदिता ।
 तत्फलद्वयमेवाहुः पूर्णमार्घविरोधिनः ॥ २४८ ॥
 अत्रापि चेन्मान्दवदन्यशीघ्रकेन्द्रस्य दोर्ज्या क्रियते स्फुटाऽस्याः ।
 चापं तु यत्स्वीयपदोद्भवं तच्चलोच्चयुक्तं स्फुटखेचरो वा ॥ २४९ ॥
 असकृत्साधितं मान्दं फलमेवं स्फुटार्कतः ।
 स्पष्टद्वये विलोमेन संस्कृतं मध्यमो भवेत् ॥ २५० ॥
 इत्थं सौरोचितं प्रोक्तं सकृद्दोःफलमेव चेत् ।
 स्वीयं केवलमर्केत्र स्फुटं वामं स मध्यमः ॥ २५१ ॥
 अथोपपत्तिं शृणु मध्यमखकशास्थितव्यासदले त्रिभज्या ।
 अङ्गुला तदङ्गैर्दृष्टुशीघ्रवृत्तव्यासाङ्गकं खान्त्यफलज्यकेह ॥ २५२ ॥
 यथा भगोलेस्ति कदम्बमध्याङ्गमण्डलं खाङ्गलवैः कुकेन्द्रम् ।
 स्वाकाशगोलेपि तथैव कशाः खे गामिनां तत्समद्वत्रतः स्युः ॥ २५३ ॥
 परं तु यत्प्राग्भ्रमणात् खगस्य केन्द्रस्य भुक्त्या भ्रमतीह विम्बम् ।
 तदुत्तकेन्द्रं शितिगर्भगं नो किन्त्वन्तरेतोन्त्यफलज्यकाये ॥ २५४ ॥
 भूकेन्द्रमाद्यं च ततो द्वितीयं केन्द्रं भवेत्खान्त्यफलज्यकाये ।
 ताभ्यां विधेये त्रिभजीवयैव मध्यखकशाप्रतिमण्डलाख्ये ॥ २५५ ॥
 क्रमादथाद्यादृजु तद्वितीयस्पृक्द्वत्रमूर्ध्वं कृतमुच्चसञ्ज्ञम् ।
 तथैव यच्चाधरदेशयातं नीचाभिधं द्वात्रमिलासुकुन्द्रात् ॥ २५६ ॥
 यत्रोच्चसूत्रं प्रतिमण्डलेस्ति तत्र ग्रहोच्चं परिकल्पनीयम् ।
 तथैव नीचं किल नीचसूत्रं खकशिकायामपि तद्वदेव ॥ २५७ ॥
 उक्तं हि संज्ञादितयं कुगर्भादूरस्थितत्वान्निकटस्थितत्वात् ।
 तदुत्तयोः केन्द्रगतेश्च तिर्यग्गते च द्वात्रे सुधिया विधेये ॥ २५८ ॥

तयोर्यदूर्ध्वाधरमन्तरालं सर्वत्र तत्त्वान्त्यफलज्यकाख्यम् ।

नीचोच्चसूत्राच्च समान्तरेण तदुत्तयोरन्तरगं च ह्यत्रम् ॥ २५८ ॥

ऊर्ध्वाधरस्वान्त्यफलज्यकाख्यं

सर्वत्र तच्चापि विदावबोध्यम् ।

ग्रहस्य विम्बं प्रतिमण्डलेस्ति

तन्मण्डलं च भ्रमतीन्द्रकाष्टाम् ॥ २६० ॥

केन्द्रस्य भुक्त्यैकदिनेथ तेन

विम्बभ्रमः स्वप्रतिमण्डलात् स्यात् ।

यत्रेष्टकाले भ्रमणाच्च विम्बं

भवेच्च तत्स्पृक्षितिगर्भतः स्यात् ॥ २६१ ॥

ह्यत्रं भचक्रं किल यत्र तत्र मेघादितः स्पष्टखगः फलार्थम् ।

प्रकल्पितः पूर्वमतीन्द्रियज्ञैस्तत्साधनार्थं च वदामि युक्तिम् ॥ २६२ ॥

उच्चादिलोमं खलु तुङ्गभागै-

र्मेषादिरस्मान् खचरोनुलोमम् ।

ज्ञेयस्तदुच्चान्तरमत्र केन्द्रं

तज्ज्या भुजज्या खचरावधि स्यात् ॥ २६३ ॥

तिर्यक् खनीचोच्चकह्यत्रतश्च

वाङ्मस्तथा कोटिरिहाथ वेद्या ।

ऊर्ध्वाधरा मध्यमकक्षिकास्थ-

तिर्यक्स्थसूत्रात्खचरावधिस्था ॥ २६४ ॥

सा कोटिजीवान्त्यफलज्ययोः स्या-

द्योगान्तराभ्यां मृगकर्किकेन्द्रे ।

तदाङ्गकोट्योः कृतियोगमूलं

कर्णः कुगर्भात्खचरावधि स्यात् ॥ २६५ ॥

अथात्र तन्मध्यमकक्षिकायां तत्कोटिखचं किल यत्र तत्र ।
 मध्यो ग्रहो यत्र च कर्णखचं तत्र स्फुटस्तत्र फलं तदन्तः ॥२६६॥
 तत्साधनं च ग्रहविम्बकेन्द्रादधोमुखे ते श्रुतिकोटिखचे ।
 कुगर्भतिर्यग्गतसूत्रगा स्यात् केन्द्रस्य दोर्जैव भुजस्तदन्तः ॥२६७॥
 विम्बात्तथैवान्त्यफलज्यकाख्यश्रुतावपि स्वीयफलाय जात्यम् ।
 तत्कर्णखचे च भुजज्यका दोस्तथा स्वविम्बाज्ञघुर्णसूत्रे ॥२६८॥
 अधोमुखे मध्यमखेटविम्बान्तरस्वरूपान्त्यफलज्यकाख्ये ।
 का स्यात्फलज्येत्यनुपाततः स्यादाद्यप्रकारोयमिहोपपन्नः ॥२६९॥
 मध्यग्रहं मध्यमकक्षिकास्थं केन्द्रं प्रकल्प्यान्त्यफलज्यया वा ।
 नीचोच्चवृत्तं कुरु मध्यमस्पृक् कुगर्भतस्तद्वृत्तिगं च सूत्रम् ॥२७०॥
 ऊर्ध्वाधरं तद्वृत्तिगोर्ध्वपालौ
 लग्नं च तद्यत्र भवेत्तदुच्चम् ।
 नीचं तथाधस्स्थितपालिलग्नं
 तिर्यक्स्थसूत्रं च तयोश्च मध्ये ॥ २७१ ॥
 नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगे
 विम्बं वरीवर्ति सदैव यस्मात् ।
 नीचोच्चमध्ये परिधौ तु भांशा-
 क्तिरे स्वविम्बावधि तुङ्गदेशात् ॥ २७२ ॥
 केन्द्रांशकाः स्वप्रतिवृत्तजाता एवाथ तज्जे भुजकोटिजीवे ।
 नीचोच्चसंज्ञात्परिधिप्रमाणान्त एव दोःकोटिफलाङ्गये स्तः ॥२७३॥
 क्रमात्तदूर्ध्वाधरसूत्रतस्तु तिर्यक्स्थसूत्राच्च तथा कुमध्ये ।
 तिर्यक्स्थसूत्रं भवतीह तस्मान्नीचोच्चतिर्यग्गतसूत्रकं हि ॥२७४॥
 समान्तरस्थं त्रिभजीवया स्या-
 दतोत्र केन्द्रे मृगकर्किसञ्ज्ञे ।

त्रिज्या तदूर्ध्वाधरसंस्थितत्वा-

त्रिभज्यका कोटिफलाद्भयोश्च ॥ २७५ ॥

योगान्तराभ्यां भवतीह कोटिः कुमध्यतिर्यक्स्थितसूत्रतश्च ।

वाङ्गस्तथा दोः फलमेव ताभ्यां कर्णः स एवास्ति कुविम्बमध्ये ॥ २७६ ॥

मध्याख्यकशागतमध्यखेटा-

द्यावत्कुकेन्द्रं श्रवणं चिभज्या ।

कोटिस्तथा कोटिगुणो भुजज्या

वाङ्गस्त्रिदं जात्यमधोमुखं स्यात् ॥ २७७ ॥

तथोर्ध्वगं स्वान्त्यफलज्यकैव

कर्णः स्वविम्बावधि मध्यखेटात् ।

कोटिस्तथा कोटिफलं च वाङ्ग-

स्तदोःफलं चेति सजातिजात्यम् ॥ २७८ ॥

त्रिज्याकर्णे दोर्भुजज्या तदा का

स्वान्त्यज्याख्योर्ध्वश्रुतौ दोःफलं स्यात् ।

यद्वा मध्याङ्गांशवृत्ते तु दोर्ज्या

का स्यान्नीचोच्चाभिधे लब्धतुल्यम् ॥ २७९ ॥

यावत्स्वविम्बश्रवणो द्वितीयप्रकारजैव क्षितिगर्भतः स्यात् ।

कोटिस्तयोर्दोःफलमेव मध्ये वाङ्गस्तथा स्त्रीयफलार्थमन्यत् ॥ २८० ॥

तत्कर्णकोट्युद्भवसूत्रयोः स्यान्मध्ये फलं मध्यमकशिकायाम् ।

तत्तु त्रिभज्याश्रवणे कुमध्यादतः फलं स्याच्छ्रवणानुपातात् ॥ २८१ ॥

चेद्दोःफलं स्वश्रवणे भुजोस्ति तदा त्रिभज्याश्रवणे कथं स्यात् ।

जाता फलज्याय च तत्स्वरूपद्वयं त्विदं दोःफलभेदजातम् ॥ २८२ ॥

दो. अ. त्रि. दो. प. त्रि.

त्रिक.

क ३६०

त्रिज्याकर्णौ गुणहरौ त्यक्त्वा यच्छेषकं त्विह ।

अस्ति तदोःफलं तेन त्रिज्याघ्नं कर्णहृच्च तत् ॥ २८३ ॥

कर्णानुपातात्फलितानुपातात् दोःफलमेव हि ।

फलज्या स्यात्परिध्यन्त्यफलज्याभ्यां प्रकारतः ॥ २८४ ॥

ज्ञातद्विधादोःफलतः फलज्यां द्विधोपपन्नां कथयन्ति सन्तः ।

एवं यथोक्तात्परिधेस्तथान्यफलज्यकायास्त्रिगुणो गुणोस्ति ॥ २८५ ॥

कर्णो हरस्तत्फलितानुपातात्

स्फुटोक्तताभ्यां च सदैव ताभ्याम् ।

संसाधितं दोःफलमेव सूक्ष्मा

प्रत्यक्षतः सैव फलज्यका स्यात् ॥ २८६ ॥

कर्णानुपातात्परिधेः स्फुटत्वं

विनैव तज्जे मृदुदोःफलाख्ये ।

कर्णानुपातो न कृतः स्वयोग्यो-

प्यल्पान्तराङ्गीकरणात् सुखार्थम् ॥ २८७ ॥

इतीरितं तन्न हि युक्तियुक्तं

सदुक्तयुक्त्या परिवाधितत्वात् ।

अहो कथं ते रचयन्ति शास्त्रं

स्वार्थाग्रयाबोधवशात्तदुक्त्या ॥ २८८ ॥

कर्णानुपातात्परिधेः स्फुटत्वं त्यक्त्वा परे व्यत्ययतोनुपातात् ।

तत्सम्यग्ताङ्गीकरणादबोधान्निश्चयाद्यतुल्यं फलमामनन्ति ॥ २८९ ॥

श्रीब्रह्मागुप्तप्रमुखा न तत्सम्यग्ज्ञोल्लस्युक्त्या गणितज्ञ यस्मात् ।

कर्णाग्रसिद्धे मृदुवृत्तकेन्द्रे कर्णाग्रं विम्बमिदं कथं स्यात् ॥ २९० ॥

केचित्तु दोर्ज्यान्त्यफलज्यकाख्य-

कर्णास्तथोक्तास्त्रिगुणाग्रगास्तौ ।

कृत्वाथ मन्दश्रवणाग्रगान् तान्

यदोःफलं श्रुत्यनुपातजं तत् ॥ २९१ ॥

आद्योदितं दोःफलमेव नाशे कृते समत्वाद्गुणहारयोः स्यात् ।
 इत्थं हि धृष्टाः प्रवदन्ति तुच्छं मतं तदीयं प्रतिभाति यस्मात् ॥ २८२ ॥
 कर्णाग्रदोर्ज्यान्त्यफलज्यकाख्य-
 हतौ तु हारच्चिगुणो गृहीतः ।
 नो मन्दकर्णो मृदुदोःफलार्थ-
 मित्युक्तयुक्त्यैव हि तन्निरासः ॥ २८३ ॥
 कर्णानुपातादिह दोर्ज्यकाया अपि स्फुटत्वं परिकल्प्य चैवम् ।
 यदोःफलं तत्समसूक्ष्मरूपफलज्यकायामिह मे क्षतिर्न ॥ २८४ ॥
 फलज्या मध्यखेटोत्था हृत्क्षकर्णानुपातजा ।
 स्पष्टकेन्द्रोद्भवेनैव दोःफलेन समा सदा ॥ २८५ ॥
 इत्थं भङ्ग्या चेचरोत्था यथा निःसंशयं तथा ।
 वदाग्यहं नृणां तुष्ट्यै संशयग्रस्तदेहिनाम् ॥ २८६ ॥
 कल्पं कुकेन्द्रविम्बान्तः श्रवणो मध्यह्नकम् ।
 मध्यकशास्थितान्मध्यग्रहचिह्नाद्यथा भवेत् ॥ २८७ ॥
 कोटिह्नं तथा तत्स्थस्पष्टचिह्नादपोह तत् ।
 कोटिसूत्रं तयोस्तिर्यक् समानं चान्तरं सदा ॥ २८८ ॥
 मध्यात्यकोटिसूत्रस्थं विम्बं स्यात्प्रतिवृत्तगम् ।
 उच्चादिम्बावधि स्वीयं मध्यमं केन्द्रमस्ति च ॥ २८९ ॥
 स्पष्टोत्थकोटिसूत्रस्थं प्रतिमण्डलदेशगम् ।
 उच्चात् स्पष्टं भवेत्केन्द्रं तत्र मध्याख्यसूत्रतः ॥ ३०० ॥
 तत्कोटिद्वयसम्बन्धात् कोणौ यौ विषमौ च तौ ।
 एकह्रपौ तयोर्जात्ये तुल्ये तुल्यश्रुतेर्वशात् ॥ ३०१ ॥
 इत्थं शिल्पज्ञ बुद्ध्वेमां वासनां शृणु तत्त्वतः ।
 विम्बादन्यफलज्याग्रतुल्यकर्णे तु दोर्ज्यका ॥ ३०२ ॥

मध्यखेटजचिह्नाद्या कृता मध्याख्यसूत्रगा ।

भुजः स्वीयफलज्या स्यान्मध्यकशावृत्तौ तथा ॥ ३०३ ॥

तद्वृत्तगस्यष्टचिह्नान्मध्यत्वेनादतादपि ।

उक्तवदोःफलं कल्प्यं भिन्नं नीचोच्चवृत्ततः ॥ ३०४ ॥

प्रतिवृत्तस्थतत्सष्टकोटिसूत्रावधिस्थिते ।

कर्णे स्यान्त्यफलज्याग्रे वाङ्गः स्यान्मध्यसूत्रतः ॥ ३०५ ॥

दोःफल सष्टकेन्द्रोत्थं तुल्यं पूर्वफलज्यया ।

समत्वाज्जात्ययोरित्यं चोपपन्नमसंशयम् ॥ ३०६ ॥

ज्ञाताच्च कर्णादनुपातजातं

स्फुटत्वमेकं फलसंस्कृतादा ।

ज्ञातग्रहात्केन्द्रजरोज्यकायाः

स्फुटत्वमन्यद्विविधं तदित्यम् ॥ ३०७ ॥

अज्ञातकर्णे फलसंस्कृतोत्थस्फुटस्वकेन्द्रोद्भवदोःफलं स्यात् ।

सकृत्फलज्यैव परं त्वसाध्या पूर्वं तदज्ञानवशाच्च सात्र ॥ ३०८ ॥

अतोत्र मध्यग्रहमेव पूर्वं प्रकल्प्य खेटं फलसंस्कृतं तम् ।

तदुद्भवप्रस्फुटकेन्द्रोर्ज्याद्वारोद्भवं दोःफलचापमस्मात् ॥ ३०९ ॥

सुसंस्कृतात् खेचरतो यथोक्त्या मुङ्गः कृतं दोःफलचापमेव ।

यथोक्तवत्सूक्ष्मफलं समन्तत्सकृत्कृतेन अवणोद्भवेन ॥ ३१० ॥

एवं तु युग्मौजपदस्फुटत्व-

द्वारा स्फुटत्वं परिधेस्तु कृत्वा ।

तत्साधितं दोःफलमुक्तरोत्या

फलज्यका स्यात् सकृदेव चात्र ॥ ३११ ॥

यदा कर्णव्यासखण्डेन वृत्तं

कशावृत्तं खेटजं भूमिगर्भात् ।

पूर्वं यत्स्यान्मध्यखेटस्य चिह्नं

तत्स्पृक् चोर्ध्वं भूमिकेन्द्राच्च सूत्रम् ॥ ३१२ ॥

कक्षावृत्ते यत्र लग्नं च तत्र

मध्यः खेटः कर्णसूत्रे स्फुटः स्यात् ।

विम्बस्थाने तद्वृत्तौ चक्रलिप्ता

भांशाश्चात्र व्यासखण्डं त्रिभज्या ॥ ३१३ ॥

अत्रापि तुङ्गात् किल तुङ्गभागै-

र्मेषादिरस्मात्त्वचरः स्फुटः स्यात् ।

विम्बावधिस्थः स्फुटमध्यमान्तः

फलं तु तज्ज्योद्भवसूत्रकं यत् ॥ ३१४ ॥

तद्दोः फलाख्यं श्रवणप्रमाणात् सिद्धं न तच्च त्रिगुणप्रमाणात् ।

कर्णानुपातत्रिगुणोत्थवृत्ते या ज्याय तच्चापमितं फलं स्यात् ॥ ३१५ ॥

एवं च तन्मध्यमकक्षिकाख्यद्वारा स्वकक्षावृत्तिजं यदत्र ।

तत्क्रान्तिवृत्तौद्भवमेव वेद्यं शून्ये शरे गोलविदा सुसूक्ष्मम् ॥ ३१६ ॥

मध्यादग्रे स्फुटे तत्स्याद्भुजं पृष्ठे ऋणं त्वतः ।

प्रत्यक्प्राक्तद्भुजषट्कस्थे तुङ्गादिम्बे भवेत्क्रमात् ॥ ३१७ ॥

मान्दं फलं केवलमस्ति यस्य तद्दासना प्रोक्तविदा सदोच्चा ।

फलद्वयं यस्य मतेथ शैथ्यवृत्तस्य केन्द्रं किल तन्मते तु ॥ ३१८ ॥

सदैव मान्दप्रतिमण्डलस्थं तद्वृत्तपालौ खगविम्बकेन्द्रम् ।

शैथ्याभिधेपि प्रतिमण्डलेस्ति तत्र स्फुटस्यानयनं किलैवम् ॥ ३१९ ॥

सुसंस्कृतो मन्दफलेन मध्यो-

मन्दस्फुटः स्वाशुफलेन सोपि ।

सुसंस्कृतः स्पष्टखगः सकृत्स्या-

दित्यं स्वतो गोलविदो वदन्ति ॥ ३२० ॥

फलाद्वाभ्यां फलाभ्यां च संस्कारात् स्फुटता भवेत् ।

तद्वासना गोलभेदैरार्धतत्त्वविदां स्फुटा ॥ ३२१ ॥

वेद एव रवितन्त्रमथास्य वासनाकथनमल्पधियां हि ।

दोष एव न गुणो रविणोक्तं तेन युक्तियुतमेव सदोक्षम् ॥ ३२२ ॥

रेखास्वरूपाण्युदितानि यानि

वृत्तानि यद्गोलभवानि तांश्च ।

वदामि गोलान् फलसेतुभूता-

न्मूर्त्तान्दृढाऽऽकाशभवान् विरूपान् ॥ ३२३ ॥

उच्चनीचाभिधौ कर्णौ विम्बार्द्धेन युतो नितौ ।

परोच्चपरनीचाख्या ज्ञेयौ गोलविदात्र तौ ॥ ३२४ ॥

परोच्चमान्दश्रवणान्तरेण कुगर्भतः स्यात्परमोच्चगोलः ।

तथैव मान्दात्परनीचकर्णाद्व्यासार्द्धतः स्यात् परनीचगोलः ॥ ३२५ ॥

परनीचाख्यगोलाधः परोच्चाद्गोलतो वह्निः ।

नैवार्कविम्बसञ्चारस्तयोर्मध्ये तु सोस्ति हि ॥ ३२६ ॥

परोच्चकर्णौ रविमान्दजान्त्यफलज्ययोनः खलु पृष्ठकर्णः ।

स चार्कविम्बीयसुगोलकस्य व्यासोनितस्योदरसञ्ज्ञकर्णः ॥ ३२७ ॥

तत्कर्णविस्तारदलेन सिद्धौ पृष्ठोदराख्यौ किल यस्य गोलौ ।

स च प्रसिद्धः प्रतिमण्डलाख्यो गोलोऽथ पृष्ठोदरगोलमध्ये ॥ ३२८ ॥

स्यात्तस्य पिण्डो रविविम्बगोलव्यासोन्नितोऽस्यत्र च विम्बगोलः ।

स्थिरो रवेस्तत्प्रतिवृत्तपृष्ठगोले तु ये स्तः खलु पृष्ठकेन्द्रे ॥ ३२९ ॥

मिथश्च षड्भान्तरिते ततो यत्खाङ्गैस्तु वृत्तं प्रतिमण्डलं स्यात् ।

पृष्ठे तथैवोदरगोलके तन्मध्ये तु यत्तत्प्रतिमण्डलाख्यम् ॥ ३३० ॥

वदन्ति मुख्यं रविकेन्द्रयोगान्मध्याख्यकक्षाप्रमितं बुधेन्द्राः ।

नीचोच्चगव्यासभवं हि रेखात्मकं तु यद्वासदलं त्रिभज्या ॥ ३३१ ॥

खोर्ध्वस्थिताकाशकदम्बकाभ्यामप्यर्कमान्दान्यफलांशकैस्तु ।
 सुगन्धदेशौ भवतः प्रसिद्धौ ययोर्निवद्धं सरलं च सूत्रम् ॥ ३२२ ॥
 यथा कदम्बद्वयवद्धसूत्रात्सर्वत्र मान्दान्यफलज्यया स्यात् ।
 समान्तरस्थं त्वथ पृष्ठकेन्द्रे सुगन्धदेशद्वयगे तथायम् ॥ ३२३ ॥
 गोलश्चलोस्ति प्रतिमण्डलस्य तद्भासखण्डे प्रतिवृत्तकेन्द्रम् ।
 कुगर्भतश्चान्यफलज्यकाग्रे सदा सुगन्धद्वयवद्धसूत्रे ॥ ३२४ ॥
 कदम्बकस्थैर्यवशाद्गोल-
 श्चलांशगत्या चलतीह तदत् ।
 परोच्चगोलोपि चलत्यजस्र-
 मैन्त्र्यां स्वशक्त्यैव निजोच्चभुक्त्या ॥ ३२५ ॥
 सुगन्धजस्थैर्यवशात्तथायमैन्त्र्याच्चलोस्ति प्रतिवृत्तगोलः ।
 इनोत्यया मध्यमकेन्द्रभुक्त्या तद्गोलमग्नार्कजविम्बगोलः ॥ ३२६ ॥
 चलत्यजस्रं प्रतिवृत्तगोलभ्रमात्तथैवात्र तथैव मत्या ।
 एवं हि यत्र भ्रमणाच्च विम्बं कुगर्भद्वक्सूत्रवशाद्गोलचक्रे ॥ ३२७ ॥
 स्फुटग्रहो मेषमुखात्स तत्र स्वार्यैः फलार्थं परिकल्पितो हि ।
 मूर्त्तौ परोच्चप्रतिवृत्तगोलौ कशाभिधः कल्पित एव गोलः ॥ ३२८ ॥
 अथो भवेद्यः प्रतिवृत्तदेशो दूरे भुवस्तस्य कृतोच्चसंज्ञा ।
 नीचं तथासन्नतरस्तदुच्चाद्भास्तं तदंशैरजवक्त्रमत्र ॥ ३२९ ॥
 परोच्चगोलमध्यस्थः प्रतिवृत्तस्य गोलकः ।
 तथा तद्गोलमध्येपि रविविम्बस्य गोलकः ॥ ३३० ॥
 अथान्यथा वा कथयामि सम्यक् तस्य स्फुटस्यैव सुयुक्तिमत्र ।
 परोच्चगोलं परनीचगोलादूर्ध्वं परोच्चाभ्रगोलपिण्डः ॥ ३३१ ॥
 विम्बस्य संचारवशात्स एव
 कशाख्यगोलोस्ति सहस्ररश्मेः ।

व्यासश्च तत्पिण्डसमोस्ति यस्य

नीचोच्चवृत्तस्य परस्य गोलः ॥ ३४२ ॥

तद्गोलकेन्द्रं श्रितिगर्भतश्च

मध्यस्थकशाश्रवणान्तरे स्यात् ।

तत्पृष्ठकेन्द्रे तु कदम्बकाभ्यां

स्वोर्ध्वस्थिताकाशगतैकपार्श्वे ॥ ३४३ ॥

मध्याख्यकर्णान्तरितस्वगन्धप्रदेशसक्तो भवतस्तथायम् ।

नीचोच्चगोलोस्ति हि गन्धयुग्मसूत्रं कदम्बद्वयसूत्रतश्च ॥ ३४४ ॥

सर्वत्र मध्यश्रवणान्तरेण समान्तरस्थं किल तत्र सिद्धम् ।

यथा कदम्बद्वयतो भगोलः परोच्चगोलोपि चलस्तथैव ॥ ३४५ ॥

गन्धद्वयस्थैर्यवशाच्च गोलो-

नीचोच्चसंज्ञः परदिक्चलः स्यात् ।

तस्याश्रयस्याश्रय उच्चगत्या

प्राच्यां चलोत्थलमुच्चमुत्तमम् ॥ ३४६ ॥

नीचोच्चसंज्ञोस्ति यदन्तरस्थः

स स्वाश्रयान्तश्चलतीह चैन्द्र्याम् ।

कदम्बकाभ्यां निजकेन्द्रगत्या

स्वान्तर्गतं तं परिधिं गृहीत्वा ॥ ३४७ ॥

स्वयं तु नीचोच्चकवृत्तगोलः

केन्द्रस्य गत्यैव हि पश्चिमायाम् ।

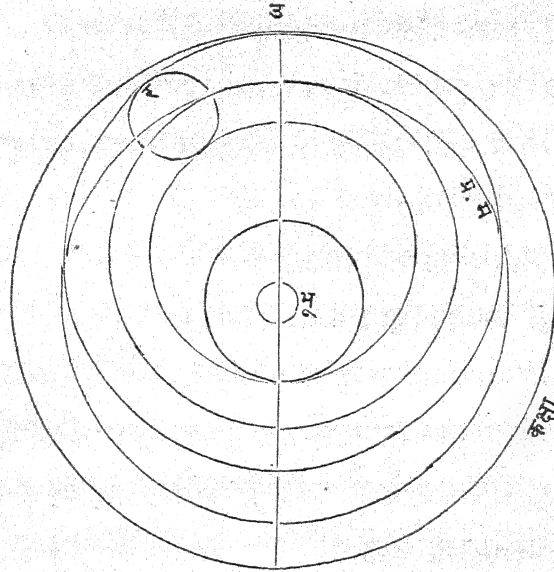
चलोस्ति गन्धादिह तं गृहीत्वा

स्वान्तर्गतं खेचरविम्बगोलम् ॥ ३४८ ॥

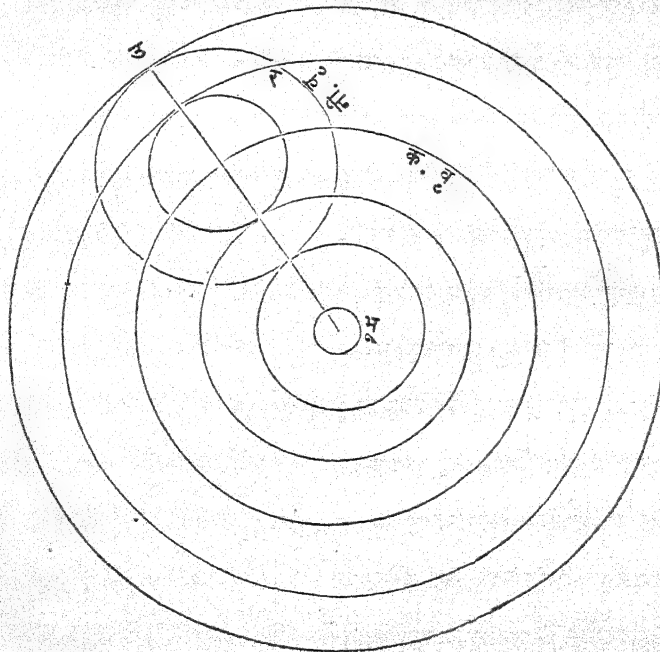
गन्धात्परिध्यङ्गिलवान्तरेस्य

पृष्ठे रवेरस्ति हि विम्बगोलः ।

प्रतिमण्डलाद्रव्याकाशगोलस्वरूपम् ।

नीचोच्चवृत्तपरिधेर्वा रव्याकाशगोलस्वरूपम् ।

स्थिरस्तदाकाशनिमग्न एव

नीचोच्चगोलभ्रमणाद्भ्रमोस्य ॥ ३४८ ॥

तद्गोलवृत्तार्द्धदलेन गन्धादिम्बाश्रयाद्यद्भवतीह वृत्तम् ।

नीचोच्चवृत्तं परिधिं वदन्ति नीचोच्चदेशाविह पूर्ववत्स्तः ॥ ३५० ॥

नीचोच्चवृत्तात्परिकल्पनेयं

कृत्वा समत्वात्प्रतिवृत्तभङ्ग्या ।

इत्थं प्रदृष्टो भवतौ हि यत्र

कुगर्भटकसूत्रवशात् स्फुटः सः ॥ ३५१ ॥

अत्रार्कवच्चन्द्रफलोपपत्तिर्ज्ञेयाथ तद्वच्च कुजादिकानाम् ।

मृदुद्रुतार्द्धादिफलप्रसिद्धौ तदर्द्धगोलाद्यमपीह बोध्यम् ॥ ३५२ ॥

भ्रमन्नथो मध्यमकक्षिकायां

मध्यो ग्रहः संजनयत्यभीष्टम् ।

मृदुस्फुटाख्यं रविरत्र विम्ब-

योगात्स्फुटः स्यान्मृदुकर्णवृत्ते ॥ ३५३ ॥

नैवं कुजादिः स मृदुस्फुटोत्र तच्छीघ्रवृत्तस्य च केन्द्रमस्ति ।

विम्बं तु तद्वृत्तगतं तदत्र मन्दस्फुटान्मध्यमतः सुबोधम् ॥ ३५४ ॥

यद्वच्च मान्दात्परिधेस्तु केन्द्रा-

न्मध्यग्रहात्तत्परिधिस्थविम्बे ।

तत्कर्णवृत्ते हि मृदुस्फुटाख्य-

माचार्यवर्याः प्रवदन्ति खेटम् ॥ ३५५ ॥

केचित्तु मध्यः किल मध्यकक्षा-

वृत्तेथ मन्दश्रवणोत्थवृत्ते ।

मन्दस्फुटः स्पष्टखगस्तु शीघ्र-

कर्णोत्थवृत्ते निजकक्षिकायाम् ॥ ३५६ ॥

तेन स्फुटस्थानयनाय शैश्यं

फलं तु मन्दस्फुटरूपमध्यात् ।

विज्ञायतेतो मृदुकश्चिकैव

मध्याख्यकक्षा सुधिया प्रकल्प्या ॥ ३५७ ॥

तत्राशुदोर्ज्यापरिधिश्रुतीनां

ज्ञानाद्भवेदाशु फलं सुबोधम् ।

परं तु ताश्च त्रिगुणोत्थवृत्ते

नो मन्दकर्णोत्थवृत्तौ तु सिद्धाः ॥ ३५८ ॥

अतोत्र मन्दश्रवणाहतास्ता-

खिभज्यया संविहताः स्फुटाः स्युः ।

स्वमन्दकर्णोद्भवकर्षकायां

सदा फलस्थानयनाय योग्याः ॥ ३५९ ॥

खेनाहते परिधिनेति कुभास्करोक्त्या

स्पष्टीकृताच्च परिधेर्मृदुकर्णतश्च ।

यद्दोःफलं भवति सान्त्यफलज्यकैव

स्पष्टा ततः स्फुटभुजज्यकया यथोक्त्या ॥ ३६० ॥

कृतं स्वशीघ्रान्त्यफलज्यकायाः

स्पष्टीकृताया इह दोःफलं यत् ।

स्फुटाशुकर्णादनुपाततस्त-

च्छैश्यं फलं भास्करसंमतं स्यात् ॥ ३६१ ॥

कक्षाप्रभेदेन फलप्रभेदात् स्वार्धैर्विरोधान्निजबुद्धिमौढ्यात् ।

इतीरितं तन्न हि युक्तियुक्तं प्रत्यक्षयुक्त्या परिवाधितत्वात् ॥ ३६२ ॥

यतोत्र मन्दश्रवणाग्रसंस्थो यो मन्दखेटोस्ति तदुक्तरीत्या ।

यथोक्ततद्वाक्परिधेस्तु केन्द्रस्वरूपसिद्ध्या स तु सुप्रसिद्धः ॥ ३६३ ॥

कर्णाग्रगश्चेत्यरिधिर्यथोक्तः कर्णाग्रको तत्करणं त्वयुक्तम् ।

चेन्नैव तर्ह्यत्र कृतेपि मन्दकर्णानुपाते परिधौ स्फुटो न ॥ ३६४ ॥

उक्तस्वशैश्यः परिधिर्यतोऽत्र

मृदुश्रुतिव्यासदलोत्थवृत्ते ।

भांशान् विभागान् परिकल्प्य नो त-

द्विभागमानात् परिधेर्मितिः सा ॥ ३६५ ॥

एवं हि दोर्ज्यान्त्यफलज्यकात-

त्कर्णा अपि स्पष्टतरा न योग्याः ।

यद्वृत्तगं तद्वृत्तिभांशमाना-

द्योग्यं परिध्यादि न चान्यमानात् ॥ ३६६ ॥

किं चाथ मन्दश्रवणोत्थवृत्ते भांशा अपि स्पष्टतराः कृता ये ।

चेत्तद्वशात् त्वं वदसि स्फुटत्वं पूर्वोदितं तर्हि विभिन्नजात्या ॥ ३६७ ॥

स्वदोःफलार्थं त्वनुपात उक्तः

स्वभांशकैश्चिज्यकया कथं सः ।

युक्तः स्फुटान्तत्यरिधेः स्फुटान्त्य-

फलज्यकातः स्फुटदोर्ज्यकातः ॥ ३६८ ॥

स्वेनेति पद्यान्निजभास्करोक्त्या

किं चाथ पूर्वं परिधिः स्फुटो यः ।

तद्वृत्तिनो नान्त्यफलज्यकात्र

स्फुटेति मौढ्यादुदितं न सत्तत् ॥ ३६९ ॥

यद्गुणो हि परिधिः परिधिश्चेत्तद्गुणा गणकविस्तृतिरेव ।

विस्तृतिर्भवति वासनयायं तद्विदां हि नियमोस्ति सयुक्तः ॥ ३७० ॥

स्वमन्दकर्णोद्भववृत्तभांशप्रमाणतश्च क्रियते पुरोक्तम् ।

नोचोच्चवत्त्वान्त्यफलस्फुटत्वे यथोक्तमेवेत्यविशेष एव ॥ ३७१ ॥

संसाधने शीघ्रफलस्य कक्षाभेदेऽप्यतो गौरवतस्तदुक्तम् ।
 यदत्र तन्नादरणीयमर्थैः स्वार्थाविरुद्धैः फलतस्त्वभेदात् ॥ ३७२ ॥
 मिथ्याशयं भास्करसत्कृतेष्वयः स्वानुकूलं विवृणोति तन्त्रे ।
 अशुद्धपक्षाश्रयणाद्विनष्टः स्वयं परं नाशयतीह तं च ॥ ३७३ ॥
 इत्थं सिद्धाः स्फुटाः किं ते भवृत्ते वा विमण्डले ।
 संशयग्रस्तविदुषां निर्णयं तं वदाम्यहम् ॥ ३७४ ॥
 भवृत्तसंस्थप्रतिमण्डलस्य भ्रमेण तत्स्थं रविमण्डलं हि ।
 भवृत्तगं सत्प्रकरोत्यजादेर्गृह्णांशलिप्ताविकलादिभोगम् ॥ ३७५ ॥
 विमण्डलस्यप्रतिमण्डलस्य भ्रमेण चैवं विधुपूर्वविम्बम् ।
 विवृत्तगं सत्प्रकरोत्यजादेर्गृह्णांशलिप्ताविकलादिभोगम् ॥ ३७६ ॥
 विवृत्तगात्तत्प्रतिमण्डलाच्च विम्बस्य भोगो भवृतौ न तद्वत् ।
 भवृत्तगात्तत्प्रतिमण्डलाद्वा विम्बं विवृत्ते न भवेत्कथं चित् ॥ ३७७ ॥
 यतो यद्वृत्तसंस्थेन प्रतिवृत्तेन यो भ्रमः ।
 विम्बस्य सोत्र तद्वृत्तसंस्थित्यैव भवेद्भ्रुवम् ॥ ३७८ ॥
 विम्बे येषां विवृत्ते स्यात्ते स्युः स्पष्टा विमण्डले ।
 पातस्थानाद्विवृत्ते यद्विम्बावध्यन्तरं तु यत् ॥ ३७९ ॥
 सपातखेटुल्यं स्यात्कर्णरूपं शरस्विह ।
 कीटिः कदम्बवृत्ते स्याच्छरायावधि पाततः ॥ ३८० ॥
 भवृत्ते वाज्ररित्यं यच्चापजात्यं भवेदिह ।
 सपातखेटवाणाभ्यां वाज्रस्यापात्मकस्तु यः ॥ ३८१ ॥
 गणिताङ्गवृतौ सोत्र कार्यः स्वीयपदक्रमात् ।
 पातो नितो गोलरीत्या भचक्रे स स्फुटग्रहः ॥ ३८२ ॥
 अतो यथोक्तरीत्यैव चन्द्राद्या ये स्फुटग्रहाः ।
 विमण्डलगतास्ते च विज्ञेया भवृतौ नहि ॥ ३८३ ॥

अथो भवृत्तेपि यथाच ते स्युः स्फुटास्तथाहं प्रवदामि सम्यक् ।
स्वयोग्यतत्पातयुतस्फुटस्य खेटस्य कोटिज्यकथा विनिम्नी ॥ ३८४ ॥

त्रिभज्यकेषूद्भवकोटिमौर्व्योद्भुताप्रचापांशविहीनखाङ्काः ।

खाग्न्युद्भृतांशा इह राशयः स सपातखेटस्य भुजो गृहाद्यः ॥ ३८५ ॥

आद्यो पदे ह्यादिपदेषु भार्द्वाद्युतोय भार्द्वेन युतोय चक्रात् ।

च्युतः खपातेन विहीनितोसौ भमण्डले स्पष्टखगः स ह्रस्वः ॥ ३८६ ॥

इत्यमानयनं पूर्वैस्त्यक्त्वा खल्पान्तराङ्गहाः ।

विमण्डलगता एव गृहीताः क्रान्तिमण्डले ॥ ३८७ ॥

यतो विनेषुं सर्वत्र भवृत्तौ स्वीकृता ग्रहाः ।

फलार्थं गणितेर्काद्यैः केवलेषुर्विवृत्तजात् ॥ ३८८ ॥

यत्सावनैकेन दिनान्तरेण स्थितौ तु यौ स्पष्टखगाविनस्य ।

तदन्तरं स्पष्टगतिर्ग्रहस्य ह्रस्वा भवेत्तत्समयान्तराले ॥ ३८९ ॥

तत्राग्रिमस्येदधिकस्तदा स्यादवक्रगोलपो यदि वक्रगः स्यात् ।

वक्रस्य मार्गस्य भवेत्प्रवृत्तौ सदैव खेटस्फुटगत्यभावः ॥ ३९० ॥

छतर्त्तुचन्द्रैः १६४ वेदेन्द्रैः १४४ शून्यत्येकैः १३० गुणाष्टिभिः ।

१६३ शररुद्रैः ११५ अक्रशुद्धचलकेन्द्रांशकैः कुजात् ॥ ३९१ ॥

भवन्ति वक्रिणस्तैस्तु

स्वैः स्वैश्चक्रादिशोधितैः ।

अवशिष्टांश १८६ । २१६ । २३० । १८७ । २४५ तुल्यैः स्वै-

स्तैरेवोक्कन्ति वक्रताम् ॥ ३९२ ॥

वक्रं गतोपीन्द्रदिशं राजवद्गच्छति ग्रहः ।

भोगस्यापचयात्प्रत्यग्वृद्धतत्पातवन्नहि ॥ ३९३ ॥

ग्रहोनुलोमं निजकक्षिकायां

भ्रमन्नपि स्वाजमुखात् स्फुटोसौ ।

खनीचभीतश्चलतीह वक्रा-

दिको विलोमं शृणु तत्र युक्तिम् ॥ ३८४ ॥

भौमादिकानां चलतुङ्गभुक्तिः

सदाधिका मध्यमभुक्तितोतः ।

खगोनतुङ्गं परिकल्प्य केन्द्रं

तदाशुकेन्द्रं भ्रमति खतुङ्गात् ॥ ३८५ ॥

व्यस्तं त्रिभेद्य प्रतिमण्डलेन्यफलं युतो नोनयुतं पदानि ।

तद्वर्द्धमानं चलकेन्द्रमूह्यं चलोच्चतः स्वाशुफलप्रसिद्धौ ॥ ३८६ ॥

फलान्तरस्यापचयोस्त्यभावस्थानाच्च तस्योभयतः सदैव ।

एवं तथैवोपचयेन्यसंज्ञफलस्थलाच्चोभयतोस्त्यनार्थः ॥ ३८७ ॥

सौरे तु मध्यकशावृत्तप्रतिवृत्तयोगे फलान्तराभावस्तत उप-
चयः मृदुस्पष्टगत्यधिकपूर्वमृदुस्पष्टग्रह एवाग्निगो मृदुस्पष्टग्र-
होस्ति सततं तौ खखशीघ्रफलसंस्कृतौ स्फुटौ भवतः । तदन्तरं
स्फुटभुक्तिः पूर्वस्फुटग्रहोनाग्निमस्फुटग्रहरूपा । फलान्तरसं-
स्कृतमृदुभुक्तिसमा । तद्युतपूर्वस्पष्टाग्निमस्फुट इति युक्त्या सर्वत्र
वासना सुगमा । सा यथा । तत्राद्यपदे धनफलवृद्ध्या फलान्तरं
धनं तद्युक्तमृदुभुक्त्याद्यस्फुटादधिक एवाग्निमस्फुटः । परं तत्र
फलान्तरापचयादपचय एव तस्याधिकतायां । एवं द्वितीयपदेपि
धनफलापचित्या फलान्तरमृणं तदूनमृदुभुक्तिरेव स्फुटभुक्ति-
स्तत्र यावदल्पत्वं मृदुभुक्तेः फलान्तरस्य तावदुक्तपूर्वस्फुटाग्नि-
मस्फुटो ह्रासक्रमेणाधिक एव फलान्तरोपचयात् । अनन्तरं यदा
फलान्तरमृणं मृदुभुक्तिसमं तदा तदन्तरे स्फुटभुक्त्यभावात्
पूर्वापरस्पष्टौ समौ भवतः नीचासन्ने तत्र वक्रगतिप्रारम्भस्तद-
ग्निमस्याल्पत्वात् यतो नीचं यावदुपचयेन मृदुभुक्त्यधिकर्णफ-

लान्तरे सति मृदुगत्यूनर्णफलान्तररूपर्णस्फुटभुक्त्या विहीनपूर्वस्पष्ट एवाग्रिमस्फुटोस्ति । फलान्तरोपचयात्तत्रर्णस्फुटभुक्त्युपचित्या नीचं यावदतिन्यून एवाग्रिमस्फुटः पूर्वस्फुटात् । अनन्तरं तृतीयपदेपि ऋणफलवृद्ध्या फलान्तरमृणं मृदुगत्यधिकत्वान्मृदुगत्यूनितं सदृणमेवेति तत्स्फुटभुक्त्या विहीन एवाद्योग्रिमः स्यात् । अपचयेनर्णफलान्तरं यदा तन्मृदुगतिसमं तत्र तदन्तरे स्फुटगत्यभावात्पुनः पूर्वसम एवाग्रिमस्फुट इति नीचासन्ने मार्गगतिप्रारम्भोपि तदग्रिमस्याधिकत्वात् । अनन्तरमपचयात् फलान्तरं मृदुगतेर्यदाल्पं तदा तदन्तरे धनगस्फुटभुक्त्या युक्तपूर्वस्फुट एवाग्रिमस्फुटः । चतुर्थपदेपि ऋणफलह्रासाद्धनगफलान्तरयुक्तमृदुभुक्तिरूपस्फुटभुक्त्याधिक एव पूर्वोग्रिम इति फलान्तरवृद्ध्या वृद्धिक्रमेणैव पूर्वस्फुटादधिक एवोत्तरस्फुटो वरीवर्त्ति । पूर्वैस्तु विलक्षणमृदुगतिवशान्नियमेनैकरीत्या तदानयनस्याशक्यत्वात् स्वल्पान्तरेण ग्रहमध्यभुक्त्यैव स्फुटभुक्त्यभावकालजाश्चलकेन्द्रांशाः पाठपठिताः सुखार्थं । तदासन्नस्थले यदा चलफलान्तरं मृदुगतिसमं तदा तत्र स्फुटभुक्त्यभावस्थानं वास्तवं बोध्यम् धनफलह्रासे वक्रारम्भजमृणफलवृद्धौ मार्गारम्भजमिति । अथोच्चोन्नतग्रहसमेपि चलकेन्द्रे तत्केन्द्रमपचीयमानमुच्चादनुलोमगं तद्वशात्तृतीयपदे वक्रारम्भो द्वितीयपदे मार्गारम्भः नीचासन्नपूर्ववक्रमार्गकेन्द्रव्यत्यासेन ज्ञेयः । अत्र स्फुटवन्मन्दस्फुटग्रहेपि कथं न भवेदकत्वमिति नाशङ्कनीयं मन्दफलान्तरस्योक्तवत्तन्मध्यग्रहान्तररूपमध्यगतितुल्यत्वाभावात् ॥

मया सङ्क्षिप्तबोधार्थं वक्रमार्गस्तुवासना ।

सुबोधा विहितान्यैः सा सम्यङ्बोदिता यतः ॥ ३८८ ॥

कक्षामध्यगतित्यकस्थरेखास्वप्रतिवृत्तयोः ।

सम्पाते ग्रहविम्बं चेत्फलाभावो गतेस्तदा ॥ ३८९ ॥

लक्षणखण्डनकुर्गर्बकुबुद्धौवेति यन्निगदितं निजतन्त्रे ।

भास्करेण तदसिद्धिं नितान्तं गोलसङ्गणितयुक्तिविरोधात् ॥ ४०० ॥

येन तत्र परमं खचरस्य स्यात् फलं बुध तदग्रिमजं तु ।

स्यात्तदल्पमनयोर्विवरन्तु दृश्यते गतिफलं किल नान्यैः ॥ ४०१ ॥

सम्पातस्थितमेवैतद्विम्बं नैकदिनान्तरे ।

फलसाम्यात् फलाभावात्तदुक्तं येन सङ्गतम् ॥ ४०२ ॥

अथात्र पूर्वं परतस्तदुक्तस्थानान्मिलित्वैकदिनान्तरेण ।

साम्यं भवेत्तत्फलयोग्यं हस्य तत्पूर्वकाले नियतं गतेष्व ॥ ४०३ ॥

शून्यं फलं स्यात्तदुदीरिते हि

सम्पातकाले नहि तत्कथं चित् ।

इत्थं मदुक्तं ग्रहगोलरीत्या

मध्यस्थबुद्ध्या सुधिया विभाव्यम् ॥ ४०४ ॥

सम्पाततः प्रागत एव मध्य-

कक्षारख्यवृत्तप्रतिवृत्तयोगे ।

यथोचितः श्रीरविणाशुभुक्तेः

फलस्य नाशोऽस्त्युदितः स्वशास्त्रे ॥ ४०५ ॥

सम्पातगतं च बलात्प्रकल्प्य

तद्वासनां च प्रवदन्ति मूढाः ।

अन्योक्तसङ्गतिफलोत्पत्तिभावे

शैद्ये त्वभावे परिकल्प्य मिथ्या ॥ ४०६ ॥

भङ्गीद्वयेषु क्तफलस्य युक्त्या

नीचोच्चदेशेन फलं ग्रहस्य ।

यथोक्तसम्पातगते ग्रहे तु

परं फलं स्यात्प्रतिवृत्तभङ्ग्याम् ॥ ४०७ ॥

नीचोच्चभङ्ग्या परिधौ तु यत्र स्पृष्ट्वैकदेशं क्षितिगर्भसूत्रम् ।

वह्निर्गतं स्यान्नियमेन तत्र स्पर्शस्थले पूर्णफलं ग्रहस्य ॥ ४०८ ॥

तन्मध्यकक्षास्थलतोष्यधःस्थं तदन्यदेशे नहि तत्कथं चित् ।

शिलपञ्चवेद्यां ग्रहगोलसंस्थां जानन्ति नेमां जडबुद्धयस्तु ॥ ४०९ ॥

यथा कदम्बद्वयतो भगोल-

स्वरूपकक्षाभिधगोलकोस्ति ।

अर्कस्य तद्विधुकक्षिकाख्यो-

गोलः कदम्बादिकदम्बकाभ्याम् ॥ ४१० ॥

षड्भान्तरेणात्रमिथः स्थिताभ्यां

परेषुभागैस्तु विमण्डलाख्यः ।

तद्गोलके यद्विकदम्बमध्या-

त्वाङ्गैस्तु वृत्तं तु विमण्डलं स्यात् ॥ ४११ ॥

तत्कोन्द्रकं तु क्षितिगर्भ एव

ततः स्वमान्दान्त्यफलज्यकाग्रैः ।

यथोक्तवत्स्यात्प्रतिमण्डलाख्यो-

गोलो विवृत्तेस्ति यथा भवृत्ते ॥ ४१२ ॥

यथा भवृत्ते प्रतिवृत्तगोलपरोच्चगोलौ रविगोलसंस्थौ ।

तद्विधोश्च प्रतिवृत्तसंज्ञपरोच्चसंज्ञावपि तौ विवृत्ते ॥ ४१३ ॥

तदुच्चगोलोर्ध्वगतो विपाताभिधोस्ति गोलश्च ततोपि तदन्तः ।

ऊर्ध्वं भपाताभिधगोलकस्तद्वयं शरस्यानयनाय योग्यम् ॥ ४१४ ॥

परोच्चगोलो विकदम्बकाभ्यां

यथा तथोर्ध्वस्थविपातगोलः ।

तत्स्थानकाभ्यामथ यस्तदूर्ध्वो-

भपातगोलः स्वकदम्बकाभ्याम् ॥ ४१५ ॥

पातस्य गत्या भ्रमतीह तत्राधः प्राक् तथा पश्चिमतो द्वितीयः ।

आद्यान्यदेशद्वयमध्यतो ये तद्गोलयोः खाङ्गलवैस्तु वृत्ते ॥ ४१६ ॥

विवृत्तकापक्रममण्डलाख्ये

तयोः परेष्वन्तरकं त्रिभे स्यात् ।

सम्पातदेशान्तिगर्भ एव

केन्द्रं च तत्पातजगोलयोः स्यात् ॥ ४१७ ॥

विपातगोलभ्रमणात्स्वपातान्मन्दस्फुटः पातयुतो विवृत्ते ।

भपातगोलभ्रमणादजादेर्व्यस्तं भवृत्ते भ्रमति स्वपातः ॥ ४१८ ॥

विवृत्तमन्दस्फुटगं च विम्बं

भमण्डलात्तद्वि कदम्बवृत्ते ।

यदन्तरे सोस्ति शरोत एव

तत्साधनं चास्ति मृदुस्फुटेन्द्रोः ॥ ४१९ ॥

यश्चाथ शीघ्रप्रतिमण्डलस्य

गोलो वरीवर्त्ति कुजादिकानाम् ।

तत्र स्थिते द्राक्प्रतिमण्डलेजा-

न्मृदुस्फुटोसौ भ्रमति स्वविम्बे ॥ ४२० ॥

एको मृदुस्पष्ट इहास्ति मन्द-

कर्णोत्थमध्याभिधकक्षिकायाम् ।

चलाख्यनीचोच्चकवृत्तकेन्द्रे

स्यात्तत्समो विम्बगतो द्वितीयः ॥ ४२१ ॥

नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगे

शैद्ये च तन्मेषमुखात्प्रसिद्धः ।

चलाख्यमूर्त्तप्रतिमण्डलाख्य-

विमण्डलीयाम्बरगोलसंस्थः ॥ ४२२ ॥

पूर्वोदितौ ताविह पातगोलौ

तद्गोलपृष्ठोर्ध्वगतौ शरार्थम् ।

परोच्चगोलोर्ध्वगतौ विधोस्तौ

तद्गत्ययादत्त गतौ तदन्तः ॥ ४२३ ॥

यद्देशमध्यात्प्रतिमण्डलाख्यो-

गोलः स तद्देशत एव चायम् ।

विपातगोलोस्ति चलस्तदूर्ध्वो-

भपातगोलोस्ति परस्ततोपि ॥ ४२४ ॥

परेषुभागान्तरितप्रदेशाच्चलोप्यथोक्तस्वदिशि स्वगत्या ।

यदस्ति शीघ्रप्रतिवृत्तगोलकेन्द्रं हि तद्गोलकयोस्तदेव ॥ ४२५ ॥

एवं हि पाताभिधगोलपृष्ठकेन्द्रस्थिताद्गोलजमध्यदेशात् ।

गोलाईवृत्ते भवतश्च ये ते विमण्डलस्थापममण्डलस्थे ॥ ४२६ ॥

शैद्याभिधे स्तः प्रतिमण्डलाख्ये

त्रिभे तदैक्यात्परमान्तरं स्यात् ।

उक्तः परेषुः प्रतिमण्डलाख्य-

शैद्यस्वगोलस्थितिरेवमस्ति ॥ ४२७ ॥

अन्यस्तु कक्षाभिधगोलकस्तौ

द्वावल विम्बाश्रयतो भवेताम् ।

अथात्र शीघ्रप्रतिवृत्तगोले

विम्बात्कदम्बोत्थ वृत्तौ तु या स्यात् ॥ ४२८ ॥

विभाख्यशैध्यप्रतिवृत्तभेद-

जा सैव विम्बान्निजकक्षिकायाम् ।
 विभाख्यवृत्तान्तरशिञ्जिनी त-
 च्चापं ततः कर्तुमशक्यमस्मात् ॥ ४२८ ॥
 तत्र स्थितं यद्विभसंज्ञवृत्ता-
 न्तरं तु शीघ्रश्रवणोत्थवृत्ते ।
 तन्मानतस्तत्त्रिगुणप्रमाणात्
 साध्यं तु तच्चापमिषुः स्वगोले ॥ ४२९ ॥
 विभाख्यतन्मण्डलजान्तरं स्या-
 द्विम्बाश्रयेणैव कदम्बवृत्ते ।
 युक्त्यागमोक्तोपि मृदुस्फुटेषौ
 सद्वासनाम्बाः स्फुटखेटतस्तम् ॥ ४३० ॥
 वदन्ति पाठोक्तपरेषुभागै-
 रस्त्रोक्त्येन्दुवद्भौममुखग्रहाणाम् ।
 विधोर्यथोक्तौ हि परेषुपातौ
 स्फुटौ परेषां निजकक्षिकायाम् ॥ ४३१ ॥
 कुजाच्च पाठोक्तपरेषुलिप्ताः
 सौरोदिता मध्यमलिप्तिकास्ताः ।
 त्रिज्यागुणाः स्वान्यचलाख्यकर्णौ-
 दृताः स्फुटाः स्युर्निजकक्षिकायाम् ॥ ४३२ ॥
 विलोमतद्वाक्फलसंस्कृतोक्त-
 पातः स्फुटोष्मादिवृत्तिस्फुटाख्यात् ।
 खेटात्मपातः खचरः स एव
 यथोक्तपाताद्यमृदुस्फुटाख्यः ॥ ४३३ ॥
 अस्माद्यथोक्त्या भवतौ सपातो-

यो मध्यपातेन विहीनितः सः ।

कार्यः स्फुटः स्यान्निजकक्षिकायां

मेघादितो विम्बकदम्बवृत्ते ॥ ४३५ ॥

विम्बीयकशास्यशरः कथं चि-

न्न ज्ञायतेनार्षविरुद्धरीत्या ।

तस्मान्मृदुस्रष्टृखगाच्छरस्य

संसाधनं गोलविदा विधेयम् ॥ ४३६ ॥

गोलानुसारं रविणा स्वशास्त्रे प्रोक्तं मयार्थं किल तन्मयोक्तम् ।

सतां शरोत्यभ्रमभञ्जनार्थं जानन्ति नेत्यं जडबुद्धयस्तु ॥ ४३७ ॥

विधोः स्वकक्षागत एव पातो ऽन्येषां तु शीघ्रप्रतिमण्डलस्थः ।

परोक्तवाणोद्भववालनार्थं स्फुटः परोषुस्विह मध्यमो न ॥ ४३८ ॥

अविदित्वैव यद्गोलमुक्तमार्षविरोधतः ।

शरस्थानयनं सार्वभौमेस्ति तदसद्भुवम् ॥ ४३९ ॥

चलांशैः सुसंस्कारितस्याथ यस्या-

ग्रिमांशोदयांशा हताः स्वीयभुक्तेः * ।

कलाश्चक्रलिप्रायुताः स्युः स्फुटाख्या

अहोरात्रलिप्राश्च तास्तत्त्वगस्य ॥ ४४० ॥

कृतायनांशार्कलवाग्रिमांशोदयाहतं ह्यर्थफलं कलाद्यम् ।

गतिघ्नमर्कद्युनिशोद्धृतं तद्गृहेर्कवद्वाङ्गफलं कलासु ॥ ४४१ ॥

सम्पातस्फुटमध्यार्कविषुवत्कलिकान्तरम् ।

यदल्पमर्कमान्दीयाः सर्वा वाङ्मन्तरोचिताः ॥ ४४२ ॥

गतिवियोगगतिस्तिथिसिद्धौ गतियुतिस्तु गतिर्युतिसिद्धौ ।

ग्रहगतिर्गतिरस्ति भसिद्धौ तिथिगतिश्च गतिः करणार्थम् ॥ ४४३ ॥

* अत्र भुक्तिः स्वसावनान्तर्गता इति कमलाकरस्वैव टिप्पणी ।

केवलस्फुटचन्द्रार्कवशात्तिथ्यादिकं स्मृतम् ।

स्वागमोक्त्यायनांशैस्तु संस्कृताभ्यामिदं नहि ॥ ४४४ ॥

विरविचन्द्रलवा रविषड्वहताः

फलमितास्तिथयः करणानि च ।

कुरद्वितानि च तानि ववादितः

शकुनितोऽसितभूतदलादनु ॥ ४४५ ॥

ग्रहकलाः सरवीन्दुकला हताः

खखगजैश्च भयोगमिती क्रमात् ।

अथ हताः खगतैर्व्यविलिप्ति का

निजजवेन गतागतनाडिकाः ॥ ४४६ ॥

तात्कालिकेन्द्रार्कवशात् स्फुटत्वं

भवेत्कालस्य ततोऽसकृच्च ।

तिथ्यादिकानां स्फुटता विधेया

सुदृक्षकालानयनप्रवीणैः ॥ ४४७ ॥

यातैर्व्यनाडीगुणिता द्युभुक्तिः षष्टिभाजिता ।

लब्धोनयुगाहस्तात्कालिको वक्त्री विलोमतः ॥ ४४८ ॥

अग्रिमोदयकालस्यासन्ने गत्यानया स्मृतम् ।

चालनं स्वोदयासन्ने तत्पूर्वगतितो हि सत् ॥ ४४९ ॥

श्रीसूर्यमुख्यरचितर्क्षमपास्य लोके

यत्केवलं मुनिकृतं नहि तत्प्रमाणम् ।

तत्स्थूलहृद्गतसुसूक्ष्ममतो विलोक्यं

देवर्षिवाक्यजबलावलसद्विवेकात् ॥ ४५० ॥

यद्ब्रह्मागुप्तगदितं नतकर्म तत्तु

दृग्गोलसद्गणितवासनया न लभ्यम् ।

तेनार्धलम्बनवशाद्गृहयोगसिद्धौ

तत्रैव सद्बधवरैरिति चिन्तनीयम् ॥ ४५१ ॥

अनाद्यनन्तकालेस्मिन् कदम्बाभ्यां चलोनिशम् ।

भगोलोसौ वरोवर्त्ति तत्क्षत्तं राशिमण्डलम् ॥ ४५२ ॥

तद्वशाच्चलभागैस्तु परपूर्वदिशोच्चलम् ।

कालो नैतादृशो यस्मिन्नचलोयं कथं च न ॥ ४५३ ॥

नाडीभवृत्तयोर्यत्र सम्पातः पात एव सः ।

चलांशसिद्धौ सौरोक्ता ज्ञेयास्तद्भगणा बुधैः ॥ ४५४ ॥

दृष्ट्याद्यकालेद्धितमेषवर्त्तं

पूर्वं तु नाडीवलयस्थितं हि ।

ततश्च सप्तांश्वि २० लवैश्चलांशै-

र्भमण्डलं पश्चिमतोऽथ गत्वा ॥ ४५५ ॥

ततः परावर्त्य च तैस्तु भागैर्यथा स्थितं मेषमुखं ततश्च ।

तैरेव तच्चेन्द्रदिशीह भूत्वा ततः परावर्त्य लवैस्तु तैश्च ॥ ४५६ ॥

यथास्थितं मेषमुखं पुनश्च स्वाकारतः स्वापमवृत्तगत्या ।

इत्थं हि देवैर्मुनिभिः स्वतन्त्रैरुदीरितं स्वीयकृतौ यथार्थम् ॥ ४५७ ॥

चतुःप्रकारावगतोयमेको-

ऽयनांशकानां भगणोऽथ ते च ।

युगे खखाङ्ग ६०० प्रमितास्तद्वत्-

घ्रास्ते भवेयुर्भगणाश्च कल्पे ॥ ४५८ ॥

दृष्ट्यादितो गताब्दा ये खखयुग्माद्रि ७२०० भाजिताः ।

भगणाद्यं फलं यत्स्याद्वर्षादौ सायनो ग्रहः ॥ ४५९ ॥

भगणानां परित्यागाद्राश्याद्यस्य भुजांशकाः ।

ते तु त्रिन्ना दशांशाश्च विज्ञेया अयनांशकाः ॥ ४६० ॥

चलांशकाश्च ते स्वर्णं तुलाजादिगते क्रमात् ।

अयनांशग्रहे ज्ञेयास्तत्संस्कारवशाच्च सः ॥ ४६१ ॥

चलाख्यखेटोयनखेचरश्च

ज्ञेयस्ततः क्रान्तिचरोदयाद्यम् ।

साध्यं तु सम्पातत एव तेषां

स्वरूपसिद्ध्या गणितावबोधात् ॥ ४६२ ॥

अन्येषामतथात्वेन सम्पातान्मेषवक्तव्यः ।

अदृष्टफलसिद्ध्यर्थं साधनं न कथं चन ॥ ४६३ ॥

चलार्कसङ्गमे पुण्यं कथमुक्तमिदं किल ।

नाशङ्कनीयं विदुषा तदुक्तेरर्थवादतः ॥ ४६४ ॥

अर्काद्युक्तमबुधैव तद्विरोधाच्छिरोमणौ ।

मुञ्जालोक्तायनांश ये प्रोक्तास्त्याज्या बुधैस्तु ते ॥ ४६५ ॥

कश्चित् परं तच्चलनं जिनांशैः

स्वीकृत्य तस्याप्ययनग्रहस्य ।

क्रान्त्यंशतुल्यानयनांशकांश्च

मन्दः सदैवाह न तन्मतं सत् ॥ ४६६ ॥

यतस्त्रिभागे चलने परस्य २४

तदुक्तरीत्या तु जिनज्यकार्द्धात् ।

चापं चलांशाश्चलने तथार्द्धे १२

जिनज्यकार्वागदलस्य मूलात् ॥ ४६७ ॥

चापं चलांशास्वयनग्रहोत्थक्रान्त्यंशका एव तदुक्तरीत्या ।

भक्त्रपूर्वापरदिग्भ्रमाद्यत्सिद्धं न तत्किं गणितं फलार्थम् ॥ ४६८ ॥

ब्रह्मार्कचन्द्रानुगतैर्मुनोन्दैः

स्फुटाधिकारस्फुटखेचरैश्च ।

अजादिसिद्धैरुदितः स्वतन्त्रै-

स्तिथ्यादिकानां फलनिर्णयोस्ति ॥ ४६८ ॥

परैस्तथा रोमकपत्तनस्थैः कृतायनाग्रस्फुटखेचरैश्च ।

भनाडिकामण्डलयोगदेशादेवोदितस्तत्फलनिर्णयोस्ति ॥ ४७० ॥

फलोपपत्त्यै वह्नवोप्युपाया-

अतो जभेदेपि तयोर्न बाधः ।

तेनाविरोधेपि विरोधतो यैः

प्रौढ्योदितं स्वीयकृतौ न सत्तत् ॥ ४७१ ॥

स्थूलत्वाच्चलसङ्क्रान्तिमूर्त्ताक्ता मुनिभिः पुरा ।

ह्रस्वमत्वाद्वाग्निसङ्क्रान्तिरमूर्त्ताप्युदितेह तैः ॥ ४७२ ॥

ग्रहविम्बं स्वभुक्त्याप्तं षष्टिघ्नं तद्वन्नोन्मिताः ।

नाद्यः पूर्वापराः स्वस्य पुण्यकालः स्वसङ्क्रमात् ॥ ४७३ ॥

तत्रार्कस्यातिपुण्याः स्युरन्यखेटस्य सङ्क्रमात् ।

स्वसङ्क्रान्तौ ग्रहो मिश्रं प्रददाति फलं नृणाम् ॥ ४७४ ॥

स्वाकाशगोलभ्रमणाद्यत्र खे विम्बगोलकः ।

ग्रहाणां क्षितिगर्भाद्यैर्योजनैर्योजनश्रुतिः ॥ ४७५ ॥

स्फुटाख्या सा गोलविदा ज्ञेया तत्साधनं षट्पणु ।

तत्र चन्द्रार्कयोरेकफलत्वाद्गणनोदिता ॥ ४७६ ॥

मध्ययोजनकर्णघ्नौ त्रिज्याप्राविनचन्द्रयोः ।

ज्याकर्णौ योजनस्यष्टौ भवेतामन्यथोच्यते ॥ ४७७ ॥

कुजादिकानामथ मन्दशैघ्र-

चतुःप्रकारस्फुटतान्यथात्वात् ।

सुखद्वयसदास्तवरीतितस्तत्

संसाधनेऽप्यत्र महान् प्रयासः ॥ ४७८ ॥

लब्धिस्तथा नैवमतोऽविशेषात्सतां सुखेन व्यवहारसिद्धौ ।
 वदामि कर्णानयनं महर्षिशाकल्यपूर्वादृतसौररीत्या ॥ ४७८ ॥
 यः खेटजान्त्यश्रवणो ज्यकोत्यस्तत्रिज्ययोर्योगदत्तं हि कर्णम् ।
 प्रकल्प्य तन्मध्यमकशिकास्थकर्णेन निम्नस्त्रिगुणोद्धृतम् ॥ ४८० ॥
 स्पष्टो भवेद्योजनकर्ण एषः स्वाकाशगोन्याम्बरगादिभिन्नः ।
 श्रीविष्णुधर्मोत्तरजोपि चायं यत्सर्वशब्दादिह सर्वजीवा ॥ ४८१ ॥
 त्रिज्यैव बोधाय तदन्यकर्णा-
 विशेष उक्तः स तु योग एव ।
 इत्थं प्रमाणार्थवरोक्तशास्त्रं
 मुक्ता स्वसिद्धान्तशिरोमणौ यत् ॥ ४८२ ॥
 यत्सार्वभौमे च कृतं तु कर्णसंसाधनं योजनमानतस्तत् ।
 तद्वाचरोत्या प्रवदाम्ययोग्यपरग्रहाकाशजगोलसंस्थाम् ॥ ४८३ ॥
 ग्रहस्य कक्षा चलकर्णानिघ्नी
 स्फुटा भवेद्वासदलेन भक्ता ।
 तद्वासखण्डान्तरितः कुमध्या-
 त्स भ्राम्यते हि प्रवहानिलेन ॥ ४८४ ॥
 योजनकर्णैर्गुणितौ ह्यर्येन्दोर्मन्दकर्णाभ्याम् ।
 त्रिज्याभक्तौ स्पष्टौ योजनकर्णौ तयोर्भवतः ॥ ४८५ ॥
 भौमादीनां या श्रुतिर्योजनाख्या
 क्षिप्रश्रुत्या सा हता त्रिज्ययाप्ता ।
 स्पष्टाः कर्णा योजनाख्या भवन्ति
 त व्यासार्द्धाः स्पष्टकक्षोद्भवा हि ॥ ४८६ ॥
 पाठोक्तमध्यश्रुतियोजनैर्ज्या कर्णात्फलस्यानयनप्रसिद्धात् ।
 दृष्टात्मयुक्त्या सदपीदमुक्तं दुष्टं भवेत्तत्त्वविचारतोत्र ॥ ४८७ ॥

इत्यमानयनं दुष्टं दृष्ट्वास्या योजनश्रुतेः ।

अन्यथानयनं देवैर्मुनिभिश्च कृतं पुरा ॥ ४८८ ॥

विश्वान्यन्यान्यपि स्वान्यकशास्थानीह तन्मतम् ।

अतः कर्णनिरासोयं गणितेनान्यथोच्यते ॥ ४८९ ॥

त्रिज्याघ्नं स्फुटकर्णाघ्नं लिप्ताविम्बमिनादृतम् ।

ग्राह्यं यद्वासनावाह्यं कलाद्यं भास्करादिभिः ॥ ४९० ॥

खड्गतावुक्तमप्यर्थैस्तत्र ग्राह्यं कथञ्चन ।

अर्कनोचोच्चमध्याख्यसोच्चकशागतं भृगोः ॥ ४९१ ॥

पञ्चलिप्ताधिकं विम्बं भवेत्तद्रीतितस्तथा ।

स्वमध्यकशिकासंस्थं नवलिप्तोर्ध्वगं तथा ॥ ४९२ ॥

खनीचकशिकासंस्थं भवेद्द्वित्रि ३२ कलोन्मितम् ।

रव्युच्चमध्यनीचाख्यकशिकासंस्थं कुजस्य वै ॥ ४९३ ॥

तथा विम्बं भवेन्नन्दकलोर्ध्वं स्वीयनीचगम् ।

तथैव मनुलिप्तोर्ध्वं जायते तद्धतेर्वशात् ॥ ४९४ ॥

इनेन्दुविम्बेन समं तदद्वासन्नं तदङ्घ्र्यूर्ध्वगमुक्तविम्बम् ।

लोके विरुद्धं कथमादृतं तैरत्यल्पशुक्रारजदृश्यविम्बे ॥ ४९५ ॥

खनीचगं भृगोर्विम्बमर्कत्वंशोर्ध्वगं तु सत् ।

भास्करोक्तमसद्रीत्या दृग्विरोधात्तदप्यसत् ॥ ४९६ ॥

सम्यक् कृतं तैर्यवनैरपीह त्वत्तः स्फुटं योजनकर्णमानम् ।

स्वमार्गजं भिन्नामिदं तदुक्तं किमस्त्यपूर्वं तदहं न वेद्मि ॥ ४९७ ॥

इनोच्चकशोर्ध्वगता सदैवाधिकास्ति भौमाशुजनीचकशा ।

सदाधिकान्पोर्ध्वगताधरस्थविम्बीयमूर्त्तप्रतिवृत्तयोर्हि ॥ ४९८ ॥

स्वमध्यकक्षासमयोर्यदुक्तं संमीलनं तत्र कथं चिदत्र ।

प्रत्यक्षदृष्ट्या परिबाधितत्वान्न लज्जसे त्वं यवनादपीत्यम् ॥ ४९९ ॥

कलासङ्ख्यया यद्भवेत्वेदविम्बं
 समं चाधिकं चाल्पकं स्यात्तदेव ।
 नृदृष्ट्यापि नीलाम्बरे दृश्यमित्थं
 न जानन्ति मूढाः स्वकुञ्जानगर्वात् ॥ ५०० ॥
 रविणात्पान्तरात्त्यक्तं तद्दीजं विधिनादृतम् ।
 यन्त्वैश्व वज्रभिस्तज्जस्फुटखेटोदितौ च यौ ॥ ५०१ ॥
 दृष्टार्थं निर्णयादेशावदृष्टार्थं न तौ ह्यतः ।
 अदृष्टफलसिद्ध्यर्थं निर्वोजार्कोक्तमेव हि ॥ ५०२ ॥
 प्रमाणं श्रुतिवद्ग्राह्यं कर्मानुष्ठानतत्परैः ।
 दृष्टयोग्यमपि त्यक्तमदृष्टार्हाप्रये क्वचित् ॥ ५०३ ॥
 परात्मनान्यथोक्तेदान्महतोस्याल्पदृक्फलात् ।
 सर्वज्ञस्यास्य तत्त्वोक्तेर्ब्रह्माप्यन्तं न यास्यति ॥ ५०४ ॥
 श्रुतयोपि सुवन्त्येनं कालात्मानमनेकधा ।
 कर्माहसैरकालापत्या स्वीयतत्सिद्धये श्रितौ ॥ ५०५ ॥
 इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके गृह्यस्यष्टा-
 धिकारः ॥

अथ त्रिप्रश्नाधिकारः ।

दिग्देशकालाः सकलोपयुक्ता विनेश्वरं यान्न विदन्ति तज्ज्ञाः ।
 ज्ञातुं च तान् गोलसुद्धक्ष्मरीत्या त्रिप्रश्नसंज्ञं गणितं प्रवच्मि ॥ १ ॥
 बाधितापि परगोलजसंस्था स्वीकृता निजवृत्तौ समसूत्रे ।
 तेन भूमिखगभानिलगोलाभैकमेव परिकल्प्य सुगोलम् ॥ २ ॥
 लाघवात्तदुदरस्थितद्वक्ष्मश्रेत्रजातगणना सुधियोह्या ।
 चेत्यरार्थमिह धातुमयानि वंशजान्यथ दृढानि सुधीभिः ॥ ३ ॥
 मण्डलानि च सुद्धक्ष्मशलाकासम्भवानि विरचय्य विधेयम् ।

गोलद्वन्द्वमगणितं गणितज्ञैर्गोलगर्भ इह स क्षितिगर्भः ॥ ४ ॥
 तद्गोलपृष्ठे ध्रुवसंज्ञचिह्ने कार्ये स्वयाम्योत्तरदिमातं च ।
 परस्परं गोलदलान्तरत्वस्थित्याथ कार्यं ध्रुवमध्यचिह्नात् ॥ ५ ॥
 वृत्तं तु यत्खाङ्गलवैर्निरक्षपूर्वापराख्यं विषुवं तदेव ।
 नाद्याह्वयं तत्र च य प्रदशा निरक्षदेशः किल ते प्रकल्प्याः ॥ ६ ॥
 स्वदेशगं यद् ध्रुवयोर्विलग्नं तत्स्वीययाम्योत्तरवृत्तसंज्ञम् ।
 लग्नं च तद्यत्र निरक्षदेशे स एव वेद्यः स्वनिरक्षदेशः ॥ ७ ॥
 वृत्ते च ये स्वस्वनिरक्षदेशाभ्यां खाङ्गभागैः किल तत्कुजे ते ।
 तदैक्ययुग्मं तु निरक्षवृत्तेयोन्मण्डलं यत्स्वनिरक्षभूजम् ॥ ८ ॥
 व्यक्षस्वदेशक्षितिजे विभिन्ने तयोश्च याम्योत्तरवृत्तमेकम् ।
 यन्मध्यतः खाङ्गलवैश्च यस्यात् सर्वत्र तद्वृत्तगदेशतोपि ॥ ९ ॥
 वृत्तानि खाङ्गैर्विहितानि तानि सर्वाणि तन्मध्यगतान्यवश्यम् ।
 निरक्षजा रावणराजधानी लङ्का च तद्वक्षिणसौम्यवृत्तम् ॥ १० ॥
 रेखाभिधं तन्निजयाम्यसौम्य-
 वृत्तान्तरं प्रागपरं तथान्यत् ।
 याम्योत्तरं स्वस्वनिरक्षमध्ये
 तिर्यक् स्वरेखास्वनिरक्षमध्ये ॥ ११ ॥
 याम्योत्तरे स्वे स्वकुजं तु यत्र
 लग्नं भवेत्तत्समसंज्ञचिह्नम् ।
 इत्थं समाख्यद्वयतोपि खाङ्गै-
 र्यत्प्राक्परं तत्सममण्डलं स्यात् ॥ १२ ॥
 उन्मण्डलस्वक्षितिजैक्यलग्नं सदैव तत्प्राक्परदेशयोः स्यात् ।
 भ्रमत्यजस्रं प्रवह्ममेण ध्रुवात्कदम्बः परमाऽपमांशैः ॥ १३ ॥
 सौम्यध्रुवात्सौम्यकदम्बकस्तु

सव्यं द्वितीयादपसव्यमन्यः ।

वृत्तं च यत्वाङ्गलवैः कदम्बा-

तन्नान्तिवृत्तं किल राशिवृत्तम् ॥ १४ ॥

तन्नाडिकावृत्तयुतिद्वयस्यौ तौ सायनौ मेषतुलादिसंज्ञौ ।

पूर्वक्रमात्ते किल राशयः सूर्यतो भषट्कं विषुवाख्यवृत्तात् ॥ १५ ॥

सौम्ये च तन्मेषमुखं भषट्कं

याम्ये यतस्तच्च तुलामुखं स्यात् ।

प्रोक्ते बुधैस्ते विषुवाभिधे य-

न्मेषादितः प्राक्चिष्टान्तरोस्ति ॥ १६ ॥

भवेच्च तत्कीटमुखं तथा यत्पश्चाच्च तन्नक्रमुखं सदैव ।

ते चायने दक्षिणसौम्यसंज्ञे तयोः कदम्बद्वयसक्तवृत्तम् ॥ १७ ॥

लग्नं च तत्स्यादयनाख्यमत्र नाडीभवृत्तान्तरकं परं स्यात् ।

तन्नैकरूपं प्रवदन्ति केचिन्न तन्मतं स्वार्षविरोधतः सत् ॥ १८ ॥

नाडीभवृत्तसम्पातात् खाङ्गैर्वायनमण्डलम् ।

पृष्ठाख्यकेन्द्रयोस्तत्तु विलग्नं नियतं तयोः ॥ १९ ॥

त्रिराशिद्युज्यकाचापांशैर्वा तत्प्रतिभागजैः ।

ध्रुवाभ्यां यानि वृत्तानि स्वाहोरात्राभिधानि च ॥ २० ॥

ध्रुवोत्थसहस्रगस्वस्वापमेनान्तरितानि च ।

एवं समाख्यचिह्नाद्यत्तद्भवेदुपवृत्तकम् ॥ २१ ॥

समाख्यमण्डलात्स्वभुजांशान्तरितं च तत् ।

तत्र यत् खेटसम्बन्धात्तच्च खेटोपवृत्तकम् ॥ २२ ॥

यच्चाग्राग्रकसम्बन्धात्तदग्राग्रोपवृत्तकम् ।

ये खेटसमचिह्नस्थवलये सममण्डलात् ॥ २३ ॥

अहोपवृत्तावधिका भुजसंज्ञांशकास्तथा ।

अग्रोपवृत्तावधिका ये च तेऽग्रांशकाः सदा ॥ २४ ॥

अद्याग्रकोपवृत्तान्तश्चैवं शङ्कुतलांशकाः ।

इत्थं समग्रहाग्राख्यमण्डलैरुदितं बुधैः ॥ २५ ॥

एवं खमध्यखेटर्क्षोपरिगं तद्भवेदिह ।

दृङ्मण्डलं तच्च चलं भग्रहानुगतं सदा ॥ २६ ॥

यद्गर्भभूजे परिकल्प्य केन्द्रं ग्रहर्शगं खाङ्गलवैस्तु वृत्तम् ।

दृङ्मण्डलं तत्प्रवदन्ति यद्वत्समाख्ययाभ्योत्तरकोणगानि ॥ २७ ॥

नतोन्नताख्यं च तदेव वृत्त-

मित्यं च वृत्तानि बहूनि गोले ।

प्रयोजनं यस्य च तत्प्रवक्ष्ये

स्वखाधिकारे खलु युक्तियुक्तम् ॥ २८ ॥

यद्गोलगर्भात्किल गोलमध्यव्यासार्द्धमानेन कृतं सुवृत्तम् ।

तद्गोलपृष्ठार्द्धभवं च तस्मिन् वृत्तस्य मध्यं परिकल्प्य खाङ्गैः ॥ २९ ॥

यद्गोलपृष्ठार्द्धभवं च वृत्तं ततश्च तत्स्थान्नियमेन तिर्यक् ।

ध्रुवद्वयस्थं विषुवाख्यवृत्ताद्यथा यथा वा सममण्डलाच्च ॥ ३० ॥

वृत्तं समाख्यद्वयचिह्नसत्तं यथा कदम्बद्वयगं भवृत्तात् ।

तिर्यग्गतं यच्च यतो भवेत्तद्वृत्ताच्च तत्स्थान्नियमेन तिर्यक् ॥ ३१ ॥

यत्त्रिज्यावृत्ततस्तिर्यक्स्थितत्रिज्योत्थवृत्तयोः ।

यत्रैक्यं तत्र तस्यास्ति नियतं पृष्ठकेन्द्रकम् ॥ ३२ ॥

पृष्ठार्द्धवृत्तद्वयमस्ति गोले भिन्नं तदैक्यद्वयमख्यवश्यम् ।

षड्भान्तरस्थं च तयोश्च ताभ्यां त्रिभेन्तरे स्यात्परमान्तरं हि ॥ ३३ ॥

परापमांशाश्च यथा भवृत्तनाद्याख्यवृत्तान्तरगा यथा वा ।

ध्रुवद्वयस्थं च कदम्बयुग्मस्थितं तयोश्चापि परापमांशाः ॥ ३४ ॥

समाख्यनाडीवलयान्तराले यथाश्चसंज्ञाश्च तथैव वेद्याः ।

उन्मण्डलक्ष्मावलयान्तरे स्यादेवं द्वयोस्तद्वज्रधात्र गौले ॥ ३५ ॥
 स्त्रीये दिनाङ्गे चलसंस्कृतोऽर्कः
 स्फुटस्तुलाजादिगतो यदा स्यात् ।
 तदा रवेर्ये नतभागकास्ते
 पलांशका वा ध्रुवजोन्नतांशाः ॥ ३६ ॥
 अर्कोन्नतांशा ध्रुवजा नतांशा वा लम्बभागा यमसौम्यवृत्ते ।
 नाद्याङ्गयादुत्तरयाम्यभागौ गोलस्य तावुत्तरयाम्यगोलौ ॥ ३७ ॥
 मृगाननात्संचलनं भषट्कं यावद्रवेरुत्तरदिक्प्रतिष्ठम् ।
 कोटादितश्चागृहषट्कमेवं दृष्टं च तद्वृत्तिदिक् च तेन ॥ ३८ ॥
 ते सौम्ययाम्यायनसंज्ञके स्त-
 स्तथा झप्रात्षट्चतवो वसन्तात् ।
 तद्गोलपृष्ठाद्भवतौ हि चक्र-
 लिप्ता १६००स्तु तद्भासदलं त्रिभज्या ॥ ३९ ॥
 उन्नाडिकाक्ष्मासमण्डलानां
 योगो द्विधा प्राक्परतश्च सोयम् ।
 तत्त्वस्तिकाख्यश्च तथा खमध्यं
 तत्त्वस्तिकं चोर्ध्वगमित्यधोपि ॥ ४० ॥
 विनोर्ध्वाश्रयमन्योस्ति नाश्रयो लम्ब एव सः ।
 भूपृष्ठे यत्र संस्पृष्टस्तत् पृष्ठं खस्य तत्स्थले ॥ ४१ ॥
 कुगर्भात्खीयपृष्ठस्पृक् खत्रं यत्राम्बरे स्पृशेत् ।
 खमध्यस्तत्र विज्ञेयस्तस्माद्दृक्पण्डले खके ॥ ४२ ॥
 नतांशका ये खचरस्य नूनं
 ते दृग्ज्यकाचापभवास्तथात्र ।
 ये चोन्नतास्ते किल शङ्कुचाप-

भवास्तु गर्भस्थितिजाच्च वेद्याः ॥ ४३ ॥

दृग्गोलकस्यास्ति यदूर्ध्वखण्डं सदैव गर्भस्थितिजोर्ध्वगं तत् ।

भूपृष्ठचिह्नं किल दृष्टिचिह्नं येषां च तेषां स्थितिजं सदैव ॥ ४४ ॥

कुगर्भभूजात्कुदलान्तरेण

समं ततोस्तीति सतां प्रसिद्धम् ।

तदूर्ध्वगं यत् किल तच्च तेषां

दृश्यं न चान्यत्स्थितिगर्भभूजात् ॥ ४५ ॥

अतश्च ये स्युर्ग्रहजोन्नतांशाः

कुच्छन्नसंज्ञांशविहोनितास्ते ।

कार्याश्च पृष्ठस्थितिजाच्च ते स्यु-

र्ग्रहोन्नतांशाः स्थितिपृष्ठगानाम् ॥ ४६ ॥

त्रिज्या कुखण्डेन गुणोद्भूता यत्कार्णेन कुच्छन्नगुणः स तस्य ।

चापं तु कुच्छन्नमितिः स्वगर्भपृष्ठान्तरे दृष्टवृत्तिजा लवास्ते ॥ ४७ ॥

द्युज्यागुणाऽऽप्रा त्रिगुणेन कक्षा

स्पष्टा तथा सङ्गुणितं सुखार्थम् ।

गजाष्टनेत्रै २८८ रयुतं १०००० पलानि

प्रत्यग्भ्रमाद्गर्भकुजात्स्वभूजम् ॥ ४८ ॥

गतिलिपानवत्यंशोऽथवा स्थूलं पलात्मकम् ।

गर्भभूजात्पृष्ठभूजं तैर्ग्रहोस्त्यनिलभ्रमात् ॥ ४९ ॥

मिथस्तिर्यकस्थयोरैक्याच्चतुर्दिक्षु स्थिताश्च ये ।

समसंज्ञाश्च ते कोणास्तद्भिन्ना विषमाभिधाः ॥ ५० ॥

त्रिज्यावृत्तत्रयोत्पन्नं यस्य कोणत्रयं भवेत् ।

विषमं त्रिभुजं तत्स्यात् त्रिज्यावृत्तचतुष्टयात् ॥ ५१ ॥

चापरूपभुजैस्तस्याच्चतुर्भिश्चतुरस्रकम् ।

विषमं विषमाभ्यां तत्कर्णाभ्यां समतः समम् ॥ ५२ ॥

यत्कोणयुग्मं विषमं समस्वेकोस्ति तद्भवेत् ।

त्रिज्यावृत्तत्रयोत्पन्नं त्रिकोणं जात्यसंज्ञकम् ॥ ५३ ॥

समकोणाश्रितौ यस्य भुजौ चापात्मकौ तयोः ।

मध्ये चापात्मकः कर्णश्चापजात्यमतस्तत् ॥ ५४ ॥

गोले चापक्षेत्रजाता सुयुक्तिः क्रान्तिक्षेत्रोक्तप्रकारस्य रीत्या ।

तावत्तेनासंशयं क्रान्तिजातक्षेत्रक्षेत्रादुत्थितां तां वदामि ॥ ५५ ॥

यत्स्यान्नाडोक्रान्तिवृत्तैक्यचिह्न-

मूर्ध्वं कृत्वा गोलमध्यं प्रकल्प्य ।

तद्गोलस्याधःस्थितं यच्च खण्डं

क्त्वा त्यक्त्वा चोर्ध्वखण्डं समायाम् ॥ ५६ ॥

भूमौ स्थाप्यं येन तच्चायनाख्यं

भूमिस्थं स्याद्वृत्तमस्यास्ति केन्द्रम् ।

तत्स्यादाद्यं भूस्थितं यत्ततोस्ति

मध्यं यावत्तूर्ध्वगं मध्यसूचम् ॥ ५७ ॥

याम्योत्तरौ स्थायनवृत्तलभौ ध्रुवौ तयोर्मध्यविलग्नवृत्तम् ।

याम्योत्तरं प्रागपरं च नाद्याङ्ग्यं भवत्तं किल तत्र तिर्यक् ॥ ५८ ॥

मध्याङ्गवृत्ते खचरावधि स्यु-

र्भुजांशकाः कोटिलवाः कुतश्च ।

मध्याच्च गोलांग्रिसमानि तानि

दृश्यानि वृत्तानि भुवं तु यावत् ॥ ५९ ॥

खेटोपरिस्थं ध्रुवयोर्विलग्नं

तदिष्टसंज्ञं त्वथ तद्भ्रुवाच्च ।

द्युज्यांशकैर्यत्खचरावधि स्या-

दृत्तं खगस्य द्युनिशाभिधं तत् ॥ ६० ॥

तथैव मध्याह्नजभागेऽपि वृत्तं कृतं तत् भुजाश्वत्तम् ।

नाद्याह्नयाच्चोभयतस्तदिष्टवृत्तैक्ययुग्मं तु समान्तरेऽस्ति ॥ ६१ ॥

तद्वैक्यवद्भं किल यच्च तत्स्यात्पूर्णज्यकासूत्रमथाद्यकेन्द्रात् ।

तन्मध्यसूत्रे खगकोटिजीवान्तरे द्वितीयं किल केन्द्रमूह्यम् ॥ ६२ ॥

तत्केन्द्रतः क्रान्तिवृत्तौ खगेद्रं यावद्भुजज्या विषुवेऽपि वृत्ते ।

भुजाश्वत्तावधि सैव दोर्ज्या तद्वृत्तमध्यस्थितसूत्ररूपा ॥ ६३ ॥

नाद्याह्नये तद्विषुवाद्भुजज्या यत्रेष्टवृत्तं युतमाद्यकेन्द्रात् ।

तच्चिह्नं त्विष्टवृत्तिस्थिमध्यसूत्रं तयोर्योग इहाख्यवश्यम् ॥ ६४ ॥

पूर्णज्यकासूत्रदलेऽथ तेन सैवेष्टवृत्ते च भुजाश्वत्तवृत्ते ।

क्रान्त्यंशकानामथ तद्गतानां ज्या खेटनाडीवल्लयान्तरे स्यात् ॥ ६५ ॥

आद्यकेन्द्राच्च तद्योगावधि द्युज्या ग्रहावधि ।

त्रिज्या तौ कोटिकर्णे स्तो वाङ्गः क्रान्तिज्यका तयोः ॥ ६६ ॥

आद्यकेन्द्रात्तथा भूमौ सूत्रे नाडीभवृत्तगे ।

तयोरायनवृत्तेऽन्तः परक्रान्त्यंशकाः किल ॥ ६७ ॥

तेषां ज्या नाडिका सूत्रात्तिर्यक्स्था भूभवृत्तगा ।

आद्यकेन्द्रात्तथा कार्यं भुजजीवोत्थमण्डलम् ॥ ६८ ॥

त्रिज्याकर्णे परक्रान्तिज्यका दोर्ज्याश्रुतौ च का ।

अनुपाताह्नजज्योत्थवृत्तौ दोर्ज्यापमज्यका ॥ ६९ ॥

चलांशसंस्कृतात्खेटादोर्ज्यात्खेटापमज्यया ।

गुणिता त्रिगुणाप्रा स्याच्चापमिष्टापमस्ततः ॥ ७० ॥

चलसंस्कृतखेटस्य गोलदिक् स भवेदिह ।

अतो ज्ञेया परक्रान्तिर्विलोमगणिताह्वयैः ॥ ७१ ॥

अथ यास्योत्तरे सूत्रेऽपमज्यां चाद्यकेन्द्रतः ।

दत्त्वा केन्द्रमहोरात्रवृत्तस्यात्र प्रकल्पयेत् ॥ ७२ ॥
 यत्केन्द्रात्सैम्ययाम्यस्थवृत्ताहोरात्रदेशगम् ।
 ह्यत्रं द्युज्या च तन्मध्यसूत्रातिर्यग्गहावधि ॥ ७३ ॥
 ह्यत्रं स्यात्वेतस्मिन्निव्यक्षोदयलवज्यका ।
 क्रान्तिज्यादोर्ज्यकावर्गान्तरमूलसमैव या ॥ ७४ ॥
 सैवाद्यकेन्द्रविषुवांशकह्यत्रे युतिस्थले ।
 द्युज्याग्रे मध्यसूत्राच्च तिर्यकस्या जायते ध्रुवम् ॥ ७५ ॥
 त्रिज्याग्रे विषुवांशानां ज्या स्यात्तदनुपाततः ।
 तच्चापं विषुवांशाः स्युस्तत्कला द्युनिशोऽसवः ॥ ७६ ॥
 अथान्यरीत्या विषुवांशकानां ज्ञानप्रकारा वक्ष्यो बुधानाम् ।
 ध्रुवं खमध्यं परिकल्प्य यच्च याम्योत्तरं तद्विषुवाख्यवृत्तम् ॥ ७७ ॥
 वृत्तं यदिष्टं किल तद्भवृत्तं यन्नाडिकाख्यं तदिहायनाख्यम् ।
 भूनाडिकैक्यं ध्रुवकं ततो यद्गृहोपरिस्थं च तदिष्टवृत्तम् ॥ ७८ ॥
 यत्स्याद्गृहस्य द्युनिशाख्यवृत्तं भुजांशवृत्तं किल तद्ध्रुवात्स्यात् ।
 ध्रुवाद्भवृत्ते खचरावधि स्युर्द्युज्यांशकास्ते किल तद्भुजांशाः ॥ ७९ ॥
 परापमांशा विषुवांशका ये
 तथापमांशा अपि ते प्रकल्प्याः ।
 प्रकल्पितेष्टाख्यवृत्तौ तु ये स्यु-
 र्दोः क्रान्तिजीवाकृतिभेदमूलात् ॥ ८० ॥
 चापांशकास्तत्र परापमांशाः खेष्टापमात्ते विषुवांशकाः स्युः ।
 यद्वायनाख्यं विषुवाभिधं स्याद्वृत्तं भवृत्तं तु यदिष्टवृत्तम् ॥ ८१ ॥
 यद्गोलमध्यं किल तद्ध्रुवाख्यमित्थं मिथो गोलविदा प्रकल्पयम् ।
 परापमः स्याद्विषुवांशकोटिरिष्टापमः स्याद्गृहजा च कोटिः ॥ ८२ ॥
 अत्रापि साध्या विषुवांशकास्ते खेष्टापमात्तत्परमापमोक्त्या ।

जातांशकैर्हीनखनन्दभागा ये चान्यथा ते विषुवांशकाः स्युः ॥८३॥
भमण्डलं चापमण्डलं तद्यच्चायनाख्यं त्वयनाख्यमेव ।

यद्यास्यसौम्यं बल्यं च नाद्याङ्ग्यं त्रिराशिद्युगुणोत्थचापम् ॥८४॥

परापमो भूविषुवाख्ययोग-

ध्रुवोद्भववेष्टाख्यवृतावभीष्टा ।

क्रान्तिस्तथा खेटभुजांशकास्ते

भुजांशका मध्य इहास्ति मध्यः ॥ ८५ ॥

परापमान्सञ्जनितो भुजाये खेटापमोतोत्र स एव चोक्तः ।

परापमानां विषुवांशकानामपि द्युजोवांशगतो ध्रुवात्माक् ॥८६॥

अत्रैकपूर्णापमजापमाच्च विलोमतोन्यः परमापमः स्यात् ।

अतो बुधानां विषुवांशकानां ज्ञानं सुबोधं गणितप्रकारैः ॥८७॥

इष्टापमज्याकृतिवर्जिताया दोर्ज्याकृतेर्मूलमवाप्यते तत् ।

त्रिभज्यकाग्रं द्युगुणेन भक्तं लब्धस्य चापं विषुवांशकाः स्युः ॥८८॥

ग्रहस्य कोटिज्यकया विनिर्नीत्रिज्या हता द्युज्यकयात्रचापम् ।

लवादिकं तद्विद्युताश्च खाङ्का ज्ञेया बुधेन्द्रैर्विषुवांशकास्ते ॥८९॥

त्रिभद्युमैर्व्या गुणिता द्युमैर्व्याहृता भुजज्याप्रफलस्य चापम् ।

ते वा भवेयुर्विषुवांशकाश्चेच्चलग्नहोत्राद्यपदस्थितोथ ॥ ९० ॥

द्वितीयपादे तु तदूनखाष्टेन्दवस्तृतीये खगजेन्दुयुक्ताः ।

पदे चतुर्थे खरसाग्निशुद्धा अजाख्यतद्गोलजसन्धितः स्युः ॥९१॥

ज्ञाता यदा ते विषुवांशकास्तदशाद्गृहांशाः कति तत्प्रकारम् ।

विलोमरीत्या कथयात्र हस्तं यद्यस्ति गोले पटुताभिमानः ॥९२॥

या वाङ्गजीवा विषुवांशकानां स्वकोटिजातद्युगुणेन भक्ता ।

त्रिज्यागुणा लब्धफलस्य चापं चलग्रहंशाः प्रथमे पदे स्युः ॥९३॥

पदे द्वितीयेथ तदूनखाष्टे-

॥ सायनग्रहराश्यांशेभ्यो विषुवांशज्ञानार्थं सारणी ॥

[illegible]

॥ सायनमहाराष्ट्रंभ्यो विषवांशज्ञानार्थं सारणी ॥

[illegible]

न्दवस्तृतीये खगजेन्दुयुक्ताः ।

अन्त्ये तदूनाः खरसाग्रयस्ते

खरामभक्ता गृहपूर्वकः स्यात् ॥ ८४ ॥

अत्रोपपत्तिर्विषुवत्क्रान्तिवृत्तैक्यदेशतः ।

क्रान्तिवृत्ते ग्रहो यत्र तत्र ध्रुवकदम्बयोः ॥ ८५ ॥

खत्रे ये भवतस्तत्र ध्रुवसूत्रेन्तरं तयोः ।

क्रान्तिनाद्याख्ययोराद्या क्रान्तिरन्या तदन्तरे ॥ ८६ ॥

क्रान्तिः कदम्बसूत्रे स्यात्तयोर्भेदः पदान्तरे ।

पदस्यादौ पदस्यान्ते त्वभेदोस्ति तयोरिह ॥ ८७ ॥

ग्रहोदयास्ताधिकारे ज्ञेया तद्वासना बुधैः ।

अथ नाम्ना विभेदोस्ति विषुवत्क्रान्तिवृत्तयोः ॥ ८८ ॥

नैव स्वरूपतस्तेन नाद्याख्ये विषुवांशतः ।

तिर्यक्ध्रुवाख्यसूत्रस्थो भवृत्तावधिकोपमः ॥ ८९ ॥

आद्यसंज्ञः स एवात्र भवृत्ते विषुवांशतः ।

तिर्यक्कदम्बसूत्रस्थोपमोन्यो नाडिकावधि ॥ ९० ॥

ग्रहस्यांशवशात्तेन यो भवेत्प्रथमापमः ।

स एव विषुवांशानामपमोन्यो भवेद् ध्रुवम् ॥ ९१ ॥

तद्वशात्क्षेत्रजांशा ये विषुवद्वृत्तगाश्च ते ।

क्रान्तिवृत्तस्थिता वेद्या गोलतत्त्वं विजानता ॥ ९२ ॥

परापमज्यया निम्नी त्रिज्याप्ता विषुवांशजा ।

जीवा सा विषुवांशानां कोट्यंशदुज्ययोद्धृता ॥ ९३ ॥

त्रिज्याघ्नी च परक्रान्तिज्यया भक्ता च सा पुनः ।

त्रिज्यागुणाय परमापमत्रिगृहजीवयोः ॥ ९४ ॥

गुणहारकयोः साम्यान्नाशे संविहिते सति ।

यथोक्तं सर्वमुत्पन्नं विषुवांशपदक्रमात् ॥ १०५ ॥
 तिर्यकस्थित्या यन्मियोस्ति त्रिभज्या-
 व्यासार्द्धोत्थं वृत्तयुग्मं तदैक्यात् ।
 तद्वृत्तस्थावेव यौ चापरूपौ
 बाह्य कर्णौ यस्तयोर्मध्यसंस्थः ॥ १०६ ॥
 तद्वृत्तिज्यावृत्तगस्तच्च जात्यं
 त्रिज्यावृत्तैः स्यात्त्रिभिः स्वे खगोले ।
 तच्चापांशैरर्द्धपूर्णज्यकाभि-
 र्वा नैतत्स्याद्यदृजुक्षेत्रजात्यम् ॥ १०७ ॥
 किं तु प्रत्यक्षं भवेत्तत्त्रिकोणं नो तद्विज्ञातोत्र सिद्धिः कथं चित् ।
 पूर्णज्याभिर्ये वदन्त्यप्यबुद्ध्या जात्यक्षेत्रं तन्मतं मन्मतं नो ॥ १०८ ॥
 हृत्क्षत्वेनातो न्यथैवास्य सिद्धि-
 स्तद्वत्क्रान्तिक्षेत्रोत्था प्रवर्चिम ।
 चापक्षेत्रे या श्रुतिः खेटवाङ्ग-
 र्वाङ्गोरेकस्याऽपमो वैषुवाख्यः ॥ १०९ ॥
 अन्यस्येत्यं कल्पयित्वाप्तं य-
 द्गोलज्ञार्यैस्तद्विचार्यं खबुद्ध्या ।
 अत्र ज्ञाते चापवाङ्गश्रुती ये
 तज्ज्याङ्गत्थोरन्तराद्यत्पदं तत् ॥ ११० ॥
 त्रिज्यानिघ्नं ज्ञातकोटिज्ययाप्तं
 तच्चापं स्यान्मानमज्ञातवाहोः ।
 यद्वा कर्णोत्थात्र या कोटिजीवा
 त्रिज्यानिघ्नी ज्ञातकोटिज्ययाप्ता ॥ १११ ॥
 तच्चापांशैरुनखाङ्गैः समं स्या-

दज्ञातस्य व्यक्तमानं हि वाहोः ।

नोक्तं साम्ये ज्ञातदोः कर्णयोस्त-

न्यूनत्वे चाज्ञातवाहोरिहोदम् ॥ ११२ ॥

एवं ज्ञातौ यौ च वाह तयोर्था

जीवैकस्यान्यस्य कोटिज्ययाघ्नी ।

त्रिज्याभक्ताऽस्यास्तथान्याख्यवाहो-

ज्याया यस्याद्वर्गयोगस्य मूलम् ॥ ११३ ॥

तच्चापं चाज्ञातकर्णस्य मान-

मत्र व्यक्तं जायते तद्विलोमात् ।

यदा कोटिज्यैकवाहोस्तदन्य-

कोटिज्याघ्नी त्रिज्ययाप्ता फलं यत् ॥ ११४ ॥

तच्चापांशैरुनखाङ्गैर्मितं स्यादज्ञातायास्तच्छ्रुतेर्मानमत्र ।

क्रान्तिश्रेत्रोक्तान्यभेदैरपीह ज्ञेयाश्चान्ये तत्प्रकारप्रभेदाः ॥ ११५ ॥

गोलेथ चापकर्णादौ पार्श्वयोश्चापजात्यके ।

तद्वशाच्चतुरस्रं तु दृश्यते यदिदाम्बर ॥ ११६ ॥

तस्य कर्णाग्रसत्तैकः कोणः स विषमाभिधः ।

समं तु कोणत्रितयं विषमाभिधकोणतः ॥ ११७ ॥

पार्श्वयोर्धौ भुजौ तौ तु विषमौ समकोणतः ।

कर्णाग्रसत्तात्पार्श्वस्थौ भुजौ तौ सत्समाभिधौ ॥ ११८ ॥

यत्पार्श्वसमवाहुज्याकृतिर्कर्णज्यकाकृतेः ।

विशोध्य मूलं तच्चापं नियतं चान्यपार्श्वगः ॥ ११९ ॥

भवेत्स विषमो बाहुरेवं यदिषमो भुजः ।

ज्ञातस्तज्ज्या त्रिभज्याघ्नी भक्तान्यविषमाख्यया ॥ १२० ॥

कोटिमौर्व्याथ तच्चापमन्यपार्श्वसमो भुजः ।

सदेत्यं गणितं प्राज्ञैर्ज्ञेयमेतादृशस्थले ॥ १२१ ॥

ध्रुवमध्यादृहदृत्तं विषुवन्मण्डलाभिधम् ।

तथाहोरात्रवृत्तानि लघुवृत्तानि सन्ति वै ॥ १२२ ॥

मानभेदेऽपि तद्भांशसंख्या तुल्यैव वृत्तयोः ।

विषुवे विषुवांशा ये मध्ये स्युर्ध्रुवसूत्रयोः ॥ १२३ ॥

स्वाहोरात्राख्यवृत्तेऽपि तन्मिता एव चांशकाः ।

असवस्तत्कलाः प्रोक्ताः कालज्ञानप्रसिद्धये ॥ १२४ ॥

उदयादुदयं यावत्स्थिरर्क्षस्य भवेद्दिनम् ।

त्रिज्यया विषुवदृत्तं द्युज्यया द्युनिशाभिधम् ॥ १२५ ॥

द्युज्यायां त्रिज्यका चेत् स्याद्भांशाः स्युर्द्युज्यकावृतौ ।

क्षेत्रं तदेव विज्ञेयं यत्र द्वादश राशयः ॥ १२६ ॥

स्थिरमेषादितः खेटसम्बन्धिध्रुवद्वत्रगाः ।

क्षेत्रांशास्तत्र विज्ञेया विषुवे विषुवांशकाः ॥ १२७ ॥

अथ निरक्षे स्थिरमेषादितो राशीनां क्षेत्रांशेभ्यस्तदुदय-
कालांशज्ञानम् ॥

उन्मण्डले मेषमुखोदयाद्यत्क्षेत्रांशका यान्त्युदयं च येन ।

कालेन ते व्यक्षसमुद्गमांशाः कलाश्च तत्रासव एव बोध्याः ॥ १२८ ॥

भमण्डलेजादिगृहत्रयस्य

क्षेत्रांशका ये प्रतिभागजाताः ।

तेषां यथोक्त्या विषुवांशका ये

ते चोदयांशाः स्वनिरक्षदेशे ॥ १२९ ॥

पूर्वोक्तं यद्विहितं तदत्र तत्कोवलस्योदयकालमानम् ।

एवं च यन्मेषगृहत्रयं तद्विलोमतः कीटगृहत्रयं स्यात् ॥ १३० ॥

इत्थं च मेषात्किलराशिषट्कं यत्तद्विलोमेन तुलादिषट्कम् ।

पलप्रभा संगुणितापमज्या तद्वादशांशो भवति क्षितिज्या ॥१३१॥

त्रिज्यागुणा सा द्युगुणेन भक्ता

चरज्यका चापमतश्चरांशाः ।

इत्थं चरांशा उदयांशरीत्या

प्रत्यंशजाताः सुधिया विधेयाः ॥ १३२ ॥

दिङ्गागसत्त्वंशगुणैर्विनिम्नी

पलप्रभा वा चरखण्डकानि ।

पलात्मकानि त्रिगृहोद्भवानि

स्थूलानि लोकव्यवहारसिद्धौ ॥ १३३ ॥

अथ स्वदेशे राशीनां प्रत्यंशोदयकालांशज्ञानम् ।

मेषादिराशित्रयभागकानां

चराणि शोध्यानि निरञ्जेषु ।

विलोमतस्तानि युतानि चैवं

कोटत्रये स्यादिति राशिषट्कम् ॥ १३४ ॥

तुलादिषट्कं तदतो विलोमा-

त्त खोदयांशाः प्रतिभागकानाम् ।

व्यक्तस्वदेशक्षितिजोदयान्त-

र्यतो भवेत्स्वं चरखण्डमेव ॥ १३५ ॥

तिर्यक्स्थितं यच्च भ्रमण्डलस्य

खण्डं तदल्पेन यदूर्ध्वसंस्थम् ।

अनल्पकेनोद्गमनं प्रयाति

कालेन चेत्थं किल दृक्प्रतीतिः ॥ १३६ ॥

स्वस्वापमैर्याम्यनतं मृगाद्यं व्यक्षोदये यत्तदतीव नम्रम् ।

याम्याश्चतस्तेन ततोपि चाल्पकालेन तद्यात्युदयं तथैव ॥१३७॥

उदङ्गतं कीटगृहादि यत्तद्वजुत्वमाप्नोत्यधिकेन तेन ।
 कालेन यात्युद्गमनं ततोपि कालेन तस्मादुदया न तुल्याः ॥ १३८ ॥
 *धन्वन्ताश्च ज्ञपान्तो वा ततोन्तो मिथुनस्य यः ।
 व्यशे पञ्चेन्दुनाडीभिश्चरोनाभिः स्वके च सः ॥ १३९ ॥
 उदेति तद्वत्कन्यान्तो मिथुनान्तात्तथा ततः ।
 धन्वन्तस्तिथिनाडीभिश्चराढ्याभिस्तयोः क्रमात् ॥ १४० ॥
 भमण्डलाङ्गं च सदैव गर्भभूजाद्यतश्चोर्ध्वमधश्च तेन ।
 उदेति यो यत्समयेन तेन तत्सप्तमोस्तं समुपैति नूनम् ॥ १४१ ॥
 इत्यमुक्तं हि याम्याश्विषयेष्विह तच्च वै ।
 रसपटकाश्रयः पूर्वं ज्ञेयं तत्परतो नहि ॥ १४२ ॥
 अथ सूर्यादिभिर्देवैः स्वतन्त्रैश्च मर्हार्पिभिः ।
 दिग्देशकालैर्गणितप्रवृत्तिर्गदिता च या ॥ १४३ ॥
 सा फलार्थं च तद्दृष्टमदृष्टं चेति तद्विधा ।
 दृष्टं कुपृष्ठतः पृष्ठस्थितानां च कुकेन्द्रतः ॥ १४४ ॥
 अदृष्टं तेन भूगर्भस्थितिजोर्ध्वोर्ध्वगोलकः ।
 दृश्यत्वेनादृतस्यादृश्यत्वेनान्यस्त्वधोस्ति यः ॥ १४५ ॥
 अथाङ्गान्यहोरात्रवृत्तानि चो-
 न्मण्डलोर्ध्वं तथाधोनिशं संस्थितानि ।
 खपट्नाडिकास्तदृतेन खामिनाञ्च-
 स्तदूर्ध्वेऽभिभागे तु पञ्चेन्दुनाञ्चः ॥ १४६ ॥
 सदा सौम्यगोले निरक्षीयभूजा-
 त्वभूजं त्वधश्चोर्ध्वगं याम्यगोले ।
 तयोरन्तरं कालवृत्ते चरं स्या-

* अत्र धन्वन्तात् इति पाठ एव साधुः धनुषा च धनुं विदुरित्वादि प्रामाण्यात् ।

दत्तोऽशात्मकं यच्च तत्पङ्क्तिभक्तम् ॥ १४७ ॥

भवेन्नाडिकाद्यं च तद्युक्तहीनाः

क्रमाङ्गोलयोरत्र पञ्चेन्दुनाड्यः ।

दिनार्द्धं भवेत्वाग्निशुद्धं निशार्द्धं

द्विनिघ्ने कृते ते द्युरात्यन्ति स्तः ॥ १४८ ॥

द्युरात्रवृत्तं क्षितिजोर्ध्वगं य-

द्दिनस्य रात्रेर्यदधःस्थितं स्यात् ।

तत्सौम्यगोलेधिकमल्पकं स्या-

द्याम्यधिकाल्पं दिनमानमस्मात् ॥ १४९ ॥

अल्पाधिकं तत्र निशाप्रमाणं

क्रमान्निरक्षे त्वधरोर्ध्वसाम्यात् ।

सदैव साम्यं द्युनिशोश्च सौम्य-

याम्यधुवाधःस्थितयोरपीत्यम् ॥ १५० ॥

तत्सावनं चार्कवशात्स्थिरर्क्षवशाद्भवेदार्क्षमिति प्रभेदः ।

लम्बांशका यत्र परापमांशसमाश्च तत्रापममण्डलाभम् ॥ १५१ ॥

कुजं च मेषोद्गमनस्य कालेन्यथा न तत्कीटमुखं च तत्र ।

सदा कुजोर्ध्वं प्रवहभ्रमेण भ्रमत्यधो नक्रमुखं च तद्वत् ॥ १५२ ॥

लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च यस्य

यावच्च तावत्क्षितिजोर्ध्वगः सः ।

एवं हि लम्बाभ्यधिकाऽनुदक्स्था

क्रान्तिश्च तावत्स कुजादधःस्थः ॥ १५३ ॥

कुक्षन्नचापोनपलांशतोल्पा यस्य स्फुटाऽऽद्यापमहीनखाङ्गाः ।

तद्गं सदैवोदितमूह्यमार्यैर्नृदृष्टिचिह्ने स्वकुपृष्ठसंस्थे ॥ १५४ ॥

द्वयंशयुज्जवरसाः ६६ । २० पलभागा-

स्तत्र कार्मुकमृगौ नहि दृष्टौ ।

किं च कर्कमिथुनौ किल दृष्टौ

सर्वदैवमथ नागनगाक्षाः ७८ । १५ ॥ १५५ ॥

साङ्गप्रयः किल सदैव न दृष्टं तत्र वृश्चिकचतुष्टयं तथा ।

दृश्यते च वृषभाच्चतुष्टयं त्वेवमेव नवतिप्रमितोऽक्षः ॥ १५६ ॥

यत्र तत्र भदलं क्रियादिकं दृश्यते नहि सदा तुलादिकम् ।

दक्षिणाश्ववशतः कथयन्ति व्यत्ययेन किल चोत्तरजाते ॥ १५७ ॥

स्वस्वध्रुवेन्द्राधरसंस्थयोश्च

नाद्याङ्गयस्वस्थितिजाधज्जर्ध्वम् ।

अदर्शनाद्दर्शनतो मिथोस्ति

व्यत्यासतो रात्रिदिनप्रमाणम् ॥ १५८ ॥

रवौ कुगर्भस्थितिजोर्ध्वगे स्याद्दिनं तथाधो रजनीति किम्बा ।

सन्दर्शनेर्कस्य दिनं सदैव तमो तमोहन्तुरदर्शने स्यात् ॥ १५९ ॥

चेदाद्यरीत्येह दिनं तदोक्तं कथं भवेत्तच्चतुराननस्य ।

चेद्दर्शनोत्थं च तदा कुपृष्ठदृक्चिह्नतः पृष्ठकुजादधस्तात् ॥ १६० ॥

अदर्शनाद्गर्भकुजोर्ध्वगन्तद्दिनं यदुक्तं किल तत्कथं स्यात् ।

अत्रोच्यते दर्शनतो यदुक्तं तदुक्फलार्थं यदिहाद्यरीत्या ॥ १६१ ॥

अदृष्टतन्त्रोक्तफलार्थमुक्त-

मित्थं न पक्षद्वयतोपि दोषः ।

परन्तु सिद्धान्तशिरोमणिस्थं

ब्राह्मं दिनं भूवशतोच नोक्तम् ॥ १६२ ॥

भूम्याश्रयेणैव यथोदयास्त-

कुजान्तरे यद्विदर्शनोत्थम् ।

कुपृष्ठतोऽध्वर्गदेशगानां

दिनप्रमाणं कथयामि सम्यक् ॥ १६३ ॥

कुखण्डकार्कश्रवणौ तु यौ स्त-

स्तद्वर्गयोरन्तरमूलभक्ता ।

तयोर्द्विस्त्रावनिखण्डहीना

स्याद्योजनैः पृष्ठद्वगौच्यमानम् ॥ १६४ ॥

तैर्योजनस्यावयवैः सुहृद्भैः

स्वभूमिपृष्ठोर्ध्वगतैर्भवेच्च ।

यदृष्टिचिह्नं किल तद्वशेन

दृश्यः कुगर्भस्थितिजस्थितोऽर्कः ॥ १६५ ॥

यथायथोर्ध्वं च ततोपि तदृक्-

चिह्नं कुगर्भस्थितिजात्स्वगोले ।

तथातथाधःस्थितदेशगोर्को-

दृश्यो भवेच्चोर्ध्वगदृग्वशेन ॥ १६६ ॥

वदामि तच्चानयनं च याः स्यु-

र्लिप्ताश्च कुच्छन्नभवा इनस्य ।

तद्युक्स्वदृश्यांशजकोटिमौर्व्यो-

द्वृतं त्रिभज्यागुणितं कुखण्डम् ॥ १६७ ॥

कुखण्डकोनं च कुपृष्ठजोर्ध्वं तद्योजनैः स्यान्निजदृष्टिचिह्नम् ।

दृश्यांशकज्ञानमतोपि गर्भभूजादधःस्याच्च विलोमरीत्या ॥ १६८ ॥

ध्रुवाधःस्थितानामपीत्यं प्रकल्प्यं

स्वगर्भोयनाद्याख्यभूजादधोपि ।

इद्वैकादिराश्यान्तजापक्रमो यः

स ह्यर्थस्य कुच्छन्नलिप्ताभिराढ्यः ॥ १६९ ॥

ततः कोटिमौर्व्योद्वृतं त्रिज्यकान्नं

कुखण्डं कुखण्डो नितं योजनाद्यम् ।

त्रिधैवं त्रिराश्रयन्तजोत्थं फलं स्या-

त्कुपृष्ठोर्ध्वसप्तेन्दुभि १० वेदवाणैः ५४ ॥ १७० ॥

तथा षण्णगै ०६ र्योजनैर्यानि दृष्ट्यु-

द्भवानोह चिह्नानि तत्तदशेन ।

क्रमादेकराशिद्विराशित्रिराश्रु-

द्भवार्कध्रुवक्रान्तिभागावधि स्यात् ॥ १७१ ॥

सदा नाडिकाख्यस्वगर्भीयभूजा-

दधःस्थं रवेर्दर्शनं स्वीयगोले ।

तदूर्ध्वं खदिकस्थेऽर्कगोले सदास्ति

रवेर्दर्शनं चेति तत्स्याद्द्युमानम् ॥ १७२ ॥

तेन मीनवदनाच्च तुलान्तं कुम्भसंज्ञकमुखादलिभान्तम् ।

नक्षत्रसंज्ञकमुखाद्नुषोन्तर्यावद्वर्कवशतो दिनमानम् ॥ १७३ ॥

स्यात्क्रमाद्यदवशिष्टमिह स्याद्रात्रिरुत्तरगतध्रुवगानाम् ।

कन्यकावदनतस्त्वजभान्तं सिंहसंज्ञकमुखादृषभान्तम् ॥ १७४ ॥

कीटसंज्ञकमुखान्मिथुनान्तं स्याद्दिनं च यमदिग्ध्रुवगानाम् ।

स्वस्वयोजनमितान्तरगानां स्वीयभूमिगतपृष्ठत एवम् ॥ १७५ ॥

आद्यैर्यदत्रोदितमस्ति तत्तु-

तदैव गर्भोत्थकुजं यदा स्यात् ।

अस्तोदयाख्यशितिजं पुरोक्त-

मतोन्यथा नेति सुधीभिर्हृद्यम् ॥ १७६ ॥

अत्रैकद्वयादिमासैर्यद्गदितं शितिगर्भतः ।

दृश्यभागैस्तदत्रापि दिनोत्थं ज्ञेयमुक्तवत् ॥ १७७ ॥

जिनाढ्यकुच्छन्नलवाधिकाशे

लम्बांशसिद्धांशकयोगतुल्यैः ।

दृश्यांशकैरुक्तवदेव यत्स्या-

दृक्चिह्नकं स्वस्थितिपृष्ठचिह्नात् ॥ १७८ ॥

यैर्योजनैस्तदशतोपि तत्र-

सदोदितोर्को भवतीति चित्रम् ।

कुच्छन्नकोदयलपकदृश्यांशो-

द्भवैः स्वदृक्चिह्नजयोजनैस्तु ॥ १७९ ॥

सर्वासदृशेपि कुगर्भभूजादधः स्वतदृशल्लवैः समन्तात् ।

अस्ति ग्रहेन्द्राश्रितगोलमध्ये सन्दर्शनं यत्तदपीह चित्रम् ॥ १८० ॥

कुच्छन्नकोदयलपकदृश्यांशै-

रुक्तां कुगर्भस्थितिजादधःस्थैः ।

ऊर्ध्वस्थिता दृशल्लवा यदि स्युः

कुच्छन्नभागाऽनधिकास्तदानीम् ॥ १८१ ॥

कुच्छन्नदृश्यांशवियोगकोटि-

ज्यया हृतं त्रिज्यकया विनिघ्नम् ।

कुखण्डकं तत्तु कुखण्डकोनं

कुपृष्ठतोऽधोर्ध्वगदृष्टिचिह्नम् ॥ १८२ ॥

कुखण्डयुक्तोर्ध्वगदृष्टिचिह्नोद्भूतं कुखण्डं त्रिगुणेन निघ्नम् ।

तच्चापकुच्छन्नयुतिः खनन्दैर्विलोपिता दृशल्लवाश्च शेषम् ॥ १८३ ॥

खाङ्गा युतेऽधिका कुजात्ते

त्वधःस्थिताऽधोर्ध्वगता यदालपाः ।

अन्योदितादूर्ध्वगदृष्टिचिह्ने

दृगगोलसन्दर्शनमन्यथोक्तम् ॥ १८४ ॥

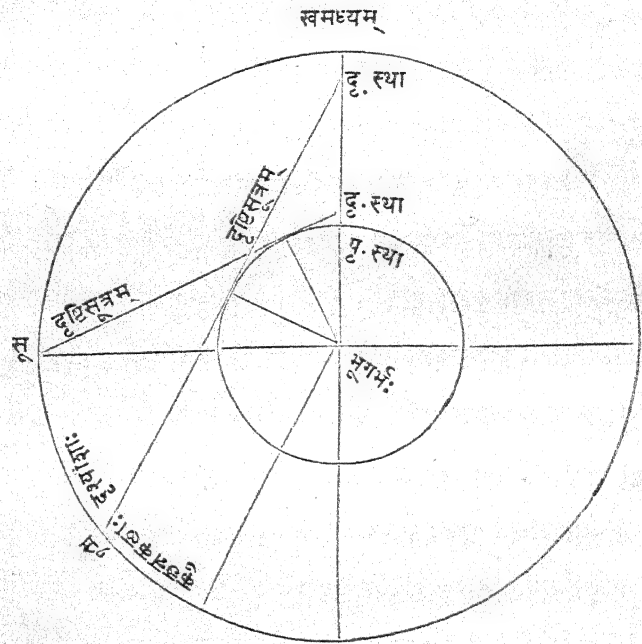
सुवर्तुलस्यावनिगोलकस्य

पृष्ठोर्ध्वसंस्थान्नरदृष्टिचिह्नात् ।

अर्कस्य दृक्सूत्रवशाद्यदुक्तं

तत्सद्यदा तद्व्यवधायकं न ॥ १८५ ॥

अथान्नोपपत्त्यर्थं क्षेत्रदर्शनम् ।

चक्रांशकाङ्क्षे श्रुतिजाख्यवृत्ते

प्राक्स्वस्तिकादृग्भवमण्डलान्तः ।

दिगंशकाः स्त्रीयभुजाख्यदिका-

स्तथा दुरान्नावधिकाऽयकांशः ॥ १८६ ॥

भमण्डलस्थग्रहगोलदिका-

स्वैवं हि याम्योत्तरमण्डलेपि ।

अक्षांशकास्ते तु सदैव याम्याः

स्वमध्यदेशादिषुवं तु यावत् ॥ १८७ ॥

तथापमांशा यद्गोलदिक्रा
 नाद्याङ्गयात् स्वद्युनिशाख्यवृत्तम् ।
 एवं खमध्यान्नतभागकाः स्यु-
 र्युरात्रवृत्तावधिका अतोत्र ॥ १८८ ॥
 ऐक्यं दिगैक्येन्तरकं विभेदे
 चैवं हि तत्संस्करणप्रकारात् ।
 क्रान्त्यक्षसंस्कारमिता नतांशा-
 स्तदूनखाङ्गा द्युदलोन्नतांशाः ॥ १८९ ॥
 नतांशकाशांशकयोर्विलोम-
 संस्कारतश्चापमभागकाः स्युः ।
 इत्थं यदार्कस्य ततो विलोमा-
 ज्ञानोर्भुजांशाः स्वपदस्थिताः स्युः ॥ १९० ॥
 आद्यं पदं चेद्भुज एव भानुः पदे द्वितीये तु तदूनषड्भुजम् ।
 रसान्वितं स्यात्तु पदे तृतीये चक्रच्युतं स्याच्च पदे चतुर्थे ॥ १९१ ॥
 आद्ये पदेऽपचयनी पलभाल्पिका स्यात्
 छायाल्पिका भवति वृद्धिमती द्वितीये ।
 छायाधिका भवति वृद्धिमती तृतीये
 तुर्ये पुनः क्षयवती तदनल्पिका च ॥ १९२ ॥
 वृद्धिं व्रजन्ती यदि दक्षिणाय-
 छाया तथापि प्रथमं पदं स्यात् ।
 ह्रासं प्रयान्तीमर्थं तां विलोक्य
 रवेर्विजानोहि पादं द्वितीयम् ॥ १९३ ॥
 कर्तुं चिह्नैरिदं पूर्वैरुक्तं सर्वत्र तन्न हि ।
 केवलं कुक्कविप्रोक्त्यै पदज्ञप्त्यै न तद्रवेः ॥ १९४ ॥

प्राग्भागे गर्भकुजे विलग्नो भमण्डलांशोऽस्ति तदेव लग्नम् ।
 षड्भान्तरेतोस्तविलग्नमेवं स्यादूर्ध्वयाम्योत्तरगं खलग्नम् ॥ १८५ ॥
 सावनोभीष्टकालश्चेत्तत्र तात्कालिकाऽर्कतः ।
 नाशत्रो यदि तल्लग्नमुदयार्कस्यसाधयेत् ॥ १८६ ॥
 चलसंस्कृततिग्मांशोर्यत्कलाद्यं गतं तु तत् ।
 षष्टिशुद्धं तु तद्गम्यमुत्क्रमक्रमलग्नयोः ॥ १८७ ॥
 साधनार्थं तु ते युक्ते वर्तमानोदयन ते ।
 निम्ने षट्का हते तौ स्तः कालौ यातैध्यसंज्ञकौ ॥ १८८ ॥
 अथ घट्यादिको योत्र कालः षड्गुणितश्च सः ।
 ततः शोध्यौ तु तौ यातगम्यौ स्वस्वाङ्गसाधने ॥ १८९ ॥
 तथा यातैध्यका ये च खोदयास्तेऽपि तत्र वै ।
 शोध्यः शेषे भवेतां ते व्युत्क्रमक्रमलग्नजे ॥ २०० ॥
 अशुद्धोदयभक्ते ते षष्टिघ्ने कलिकादिके ।
 फले स्तः क्रमजं यच्च फलं तत्किल योजयेत् ॥ २०१ ॥
 विशुद्धोदयकोष्ठोर्ध्वस्थितराश्यांशकेषु च ।
 यदत्रोत्क्रमजं तच्चाशुद्धराश्यांशकेषु च ॥ २०२ ॥
 शोध्यं व्यस्तचलांशैश्च संस्कार्यं लग्नमादृतम् ।
 शुभाशुभफलज्ञप्त्यै स्वतन्त्रैः स्फुटखेटवत् ॥ २०३ ॥
 यातैध्यकालतः स्वल्पाः खेष्टकालांशकास्तदा ।
 षष्टिन्नाः खोदयाप्राप्त्य कलास्तद्दीनयुक्तः ॥ २०४ ॥
 अर्को लग्नं भवेदिष्टकालश्चातो विलोमतः ।
 चलसंस्कृतलग्नार्कभुक्तभोग्यौ च यौ क्रमात् ॥ २०५ ॥
 कालौ तत्संयुतौ मध्योदयांशः संयुताश्च ते ।
 रसाप्राः खोदयादूर्ध्वमिष्टघट्यः पुरोत्क्रमात् ॥ २०६ ॥

चललग्नार्कयोरेकगृहभागस्थयोस्तयोः ।

कलाद्यमन्तरं यत्स्यात्तच्च स्त्रोदयसङ्गुणम् ॥ २०७ ॥

भांशहृत्स्वेष्टकालः स्याद्यद्यर्काललग्नमल्पकम् ।

तदार्कोदयतः पूर्वं कालः स्यादुदयार्कतः ॥ २०८ ॥

स चार्कः सावनश्चायं तत्कालार्कवशाद्भवेत् ।

अन्यमानं यदात्रेष्टं तदा तच्चसकृदशात् ॥ २०९ ॥

भवृत्तनाडीबलयैक्यचिह्ना-

दजादितः खसपदस्थिता ये ।

क्षेत्रांशकानां विषुवांशकास्ते

स्पष्टार्कतः पूर्ववदत्र साध्याः ॥ २१० ॥

ते षड्गुणाभीष्टघटीभिराढ्या

लग्नेऽङ्गवास्ते विषुवांशकाः स्युः ।

प्राग्वत्ततः क्षेत्रलवाः प्रसाध्या-

स्ते लग्नभागा अजतो भवन्ति ॥ २११ ॥

त्रिंशद्विभक्ता गृहपूर्वकं त-

ललग्नं निरक्षे चलसंस्कृतं स्यात् ।

एवं चलार्काच्च विलग्नतोत्र

यथोक्तरीत्या विषुवांशका ये ॥ २१२ ॥

तयोर्वियोगो रसहृदिलब्धं

स्वार्कोदयात्स्युर्घटिका अभीष्टाः ।

विलग्नसिद्धा विषुवांशका ये

भांशाधिका भांशविहीनितास्ते ॥ २१३ ॥

शेषैश्च तैर्लग्नमिह प्रसाध्यं

प्राग्वत्ततः स्यात्समयो निजेष्टः ।

लग्नोद्गवाश्चेदधिका रवेः स्यु-

स्तदोदयादूर्ध्वमधोलपके सः ॥ २१४ ॥

अथान्यथाजादिगृह्णांशकानां साध्या यथोक्त्या विषुवांशका ये ।

भनाडिकावृत्तयुतेरजादेर्गोलक्रमादूनयुताश्चरांशैः ॥ २१५ ॥

स्वैः स्वैश्च ते खोदयकालभागाः

प्रत्यंशकानामिह कोष्ठकस्थाः ।

षड्दस २६ संख्याकपलांशदेशे ।

विलग्नसिद्धौ लिखिताः सुखार्थम् ॥ २१६ ॥

अत्राङ्गपत्रेपि कृतायनांश-

स्फुटार्कभुक्ताल्यभागसंस्थम् ।

भागादिकं स्वाग्रिमजान्तरघ्न-

भुक्तार्कलिप्ताखरसांशयुक्तम् ॥ २१७ ॥

षड्घ्नेष्टनाडोयुतमंशपूर्वं

स्वासन्नपृष्ठान्तरकं खषड्घ्नम् ।

पृष्ठाग्रिमांशान्तरहृत्कलाढ्याः

स्वासन्नपृष्ठोर्ध्वगृह्णांशकाश्च ॥ २१८ ॥

लग्नं भवेत्सायनकं यदा त-

त्तदंशपूर्वं खरसानलोर्ध्वम् ।

तदा तदूनं प्रविधाय साध्यं

तच्छेषरूपांशकपूर्वकाच्च ॥ २१९ ॥

रात्रीष्टकाले तु सपङ्गसूर्याल्लग्नं विलोमायनसंस्कृतं तत् ।

उक्तादिलग्नानयनप्रकारादिलोमतः स्यात्समयो निजेष्टः ॥ २२० ॥

षट्संगुणाभिर्नतनाडिकाभि-

र्हानान्विता अर्कजवैषुवांशाः ।

षड्विंशतिमिते ऽष्टांशे ।

०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९		
०	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	
०	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	
०	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	
२२	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	
१२	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	
९	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९
४९	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९
२९	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९
५४	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४
९९	९९	१००	१०१	१०२	१०३	१०४	१०५	१०६	१०७	१०८	१०९	११०	१११	११२	११३	११४	११५	११६	११७	११८	११९	१२०	१२१	१२२	१२३	१२४	१२५	१२६	१२७	१२८	१२९

षड्विंशतिमितः ऽर्चाग्र

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

मध्याह्नतः प्राक्परतोय तज्जाः

क्षेत्राशकाः खामिहताः खलमम ॥ २२१ ॥

किं वा विलगनाद्विवन्निशाद्धं

तत्कालतः षड्युताद्विलगनात् ।

लग्नं प्रसाध्यं दशमं भवेत्त-

द्व्यक्षोदयैः षड्युतमम्बुलग्नम् ॥ २२२ ॥

लग्नाग्रकांशज्यकया खलग्न-

नतांशजीवा गुणिता विभक्ता ।

त्रिभज्यया तत्फलचापभागाः

खवित्रिभाङ्गान्तरवाहुभागाः ॥ २२३ ॥

दृग्मृत्तगार्कोन्नतभागजीवा

त्रिभज्यया संगुणिता विभक्ता ।

लग्नार्कयोरन्तरजीवया त-

च्चापांशका दृग्गतिचापभागाः ॥ २२४ ॥

दृक्षेपचापोत्थलवाश्च ते स्युः

खाङ्गच्युतास्ताविह चान्यरीत्या ।

खलग्नकस्योन्नतभागजीवा

त्रिभज्यया संगुणिता विभक्ता ॥ २२५ ॥

खवित्रिभाङ्गान्तरकोटिमौर्व्या

स्यादृग्गतिश्चापलवा अतो ये ।

तेषां च कोट्युद्भवशिज्जिनी स्या-

दृक्षेपकः खाङ्गनतांशदिकः ॥ २२६ ॥

त्रिप्रश्नरीत्या द्युगतं द्युशेषं

त्रिभोनलग्नस्य विधाय साध्यः ।

कालो नतस्यात्र च तज्ज्यका सा
 द्युजीवया विचित्रभलग्नकस्य ॥ २२७ ॥
 निम्नी खलगायकया विभक्ता दृक्षेपको मध्यनतांशदिकः ।
 यद्वेष्टदिकसंस्थितविचित्रभाङ्गादिगंशकोटिज्यकयेत्यनेन ॥ २२८ ॥
 यथोचितं विचित्रभलग्नकस्य
 दृक्षेपमानं सुधिया प्रसाध्यम् ।
 लग्नायकाचापजकोटिभागा
 वाङ्गशकाश्च क्रमशस्तु वेद्याः ॥ २२९ ॥
 त्रिभोनलग्नस्य दिगंशकाख्या
 दिक्कोटिभागाश्च सदैव विज्ञैः ।
 दृङ्मण्डलं विचित्रभलग्नसंस्थं
 दृक्षेपवृत्तं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २३० ॥
 ज्या विचित्रभाङ्गापमजाश्चजीवा
 चाङ्गद्युमौर्व्या विहृता त्रिमौर्व्या ।
 गुण्या तयोश्चापसुसंस्तुतेश्च
 दृक्षेपचापं स्वदिशि स्फुटं स्यात् ॥ २३१ ॥
 यदा सौरोक्तदृक्षेपः कार्यः स त्रिगुणाहतः ।
 खविचित्रभाङ्गभेदस्य कोटिज्याप्तः स्फुटो भवेत् ॥ २३२ ॥
 अत्रोपपत्तिः प्रथमं खलग्नं
 गोलस्य सन्धिं परिकल्प्य तस्मात् ।
 कुजं तु नाडीवल्लयं भवृत्तं
 भवृत्तमेवात्र विलग्नभान्वोः ॥ २३३ ॥
 ये त्वन्तरांशाः किल ते रवेः स्युः
 क्षेत्रांशकाः कल्पितगोलसन्धेः ।

दृङ्मण्डलं वित्रिभलग्नजं चा-

यनाभिधं तत्र च दृग्गतिर्या ॥ २३४ ॥

परापमोर्कोन्नतभागतुल्योपमोत्र साध्यः परमापमोतः ।

एवं खमध्यात्मकगोलसन्धेर्दृङ्मण्डले वित्रिभखाङ्गसक्ते ॥ २३५ ॥

तयोः कुजे यदिवरं विलग्नग्रांशाः सदा ते परमापमांशाः ।

खवित्रिभाङ्गान्तरकं भवृत्ते खेष्टापमो मध्यनतांशका ये ॥ २३६ ॥

क्षेत्रांशकाः खाङ्गखगस्य ते स्युर्दक्षेपकांशा विषुवांशकाख्याः ।

खवित्रिभाङ्गस्थितदृग्भवाभभनाडिकामण्डलयोः क्रमेण ॥ २३७ ॥

इत्थं चापक्षेत्रजातं च सर्वं

क्रान्तिक्षेत्रोक्तखरूपादभिन्नम् ।

तेनात्रैतत्खाङ्गदक्षेपकांश-

ज्ञानं प्राग्बत्पण्डितानां सुबोधम् ॥ २३८ ॥

गोलद्वद्गतसूत्राणां संवन्धाद्यानि यानि च ।

क्षेत्राणि जात्यसंज्ञानि तैरेव ज्ञानमुत्तमम् ॥ २३९ ॥

गोलपृष्ठस्यचापाख्यक्षेत्राणां जायते ध्रुवम् ।

ऋजुजात्यान्यतः सम्यक् तानि वक्ष्याम्यसंशयम् ॥ २४० ॥

पूर्वापरस्वस्तिकसन्निवद्धं पूर्वापरं सूत्रमुदाहृत्यन्ति ।

यत्स्यात्समाख्यद्वयचिह्नवद्धं याम्योत्तरं तद्गदितं च सूत्रम् ॥ २४१ ॥

दुरालवृत्तशित्तिजैक्यके ये पूर्वापरस्थे तु तयोर्निवद्धम् ।

सूत्रं च तस्यादुदयास्तसंज्ञमुन्मण्डलाहर्निशमण्डलैक्ये ॥ २४२ ॥

ये प्राक्परस्थे च तयोर्निवद्धं तद्व्याससूत्रं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।

ऊर्ध्वाधरस्वस्तिकयोश्च बद्धमेवं तदूर्ध्वाधरसूत्रमुक्तम् ॥ २४३ ॥

निरक्षजोर्ध्वाधरसूत्रमेवं तथैव भूस्थं किल कोणसूत्रम् ।

भूकोणवृत्तैक्यनिवद्धमन्यान्यपीह कार्याणि निजोपिस्तानि ॥ २४४ ॥

तिर्यग्गतं यच्च भवेदुभाभ्यां तत्सूत्रं चान्तरमत्रबोध्यम् ।
 द्वयोर्द्वयोः सूत्रकयोः समानान्तरस्थयोस्तदितयोरथैवम् ॥ २४५ ॥
 पूर्वापरोदयास्ताख्यसूत्रयोरन्तरं भवेत् ।
 सर्वत्रैवाग्रकातुल्यं व्यासाख्यप्राक्परान्तरे ॥ २४६ ॥
 तथा क्रान्तिज्यका व्यासोदयास्तविवरं तथा ।
 कुज्यातुल्यं द्युजीवाख्ये त्रिज्याख्ये सा चरज्यका ॥ २४७ ॥
 यथैव खेटः परदिग्भ्रमेण प्रयाति दृग्बृत्तमपीह तत्स्थम् ।
 भवेत्त्वमध्याच्च कुतद्युती ये तयोर्निर्वहं किल दृक्सूत्रम् ॥ २४८ ॥
 तत्त्वेचरेन्द्रे सममण्डलस्थे भवेच्च पूर्वापरसूत्ररूपम् ।
 याम्योत्तरे कोणगते च तत्तद्भूसूत्ररूपं श्रितिगर्भसक्तम् ॥ २४९ ॥
 तिर्यक् ततो यद्ग्रहं नराख्यसूत्रं च तत्सूत्रकयोर्युतौ हि ।
 स्याच्छङ्कुमूलं परपूर्वसूत्रादस्तोदयाख्यावधि गोलदिक्का ॥ २५० ॥
 अत्रा तदग्रादपि शङ्कुमूलं
 यावच्च तच्छङ्कुतलं यमाशम् ।
 सौम्याग्रकाग्रान्नृतलं यमाशं
 याम्याग्रकाग्रान्सुतरां च याम्यम् ॥ २५१ ॥
 दिवैव सौम्यं निशि तद्दुरालवृत्तस्य तद्दिग्गमनाद्यमाशे ।
 तच्छङ्कुमूलं परपूर्वसूत्राद्यदन्तरे यद्दिशि तच्च तद्दिक् ॥ २५२ ॥
 भुजाभिधं शङ्कुतलाग्रकाख्य-
 संस्कारतः स्याद्भुज एव सोत्र ।
 कोटिस्तु पूर्वापरसूत्रखण्डं
 दृग्ज्या श्रुतिः स्वक्षितिजेपि चैवम् ॥ २५३ ॥
 दिग्ज्या भुजो दृक्भुजसूत्रगा स्या-
 त्रिज्या श्रुतिः प्राक्परगा च कोटिः ।

पूर्वापरस्वस्तिकतो द्युरात्र-

वृत्तावधि स्वीयकुजेग्रकांशाः ॥ २५४ ॥

उन्मण्डले स्यादपमस्तथैव मध्ये तयोश्च द्युनिशे चरं स्यात् ।

याम्योत्तरे स्वस्तिकतस्त्रिभे स्युस्तयोश्च मध्येक्षलवाः सदैव ॥ २५५ ॥

तथैव नाडीक्षितिजान्तराले

लम्बांशकाश्चापि सदैव गोलौ ।

अथेष्टकाले क्षितिजाच्च खेटो-

दङ्गण्डलाहर्निशवृत्तयोगे ॥ २५६ ॥

दङ्गण्डले ते स्युरिहोन्नतांशा

द्युरात्रके चोन्नतकालभागाः ।

एवं खमध्याच्च नतांशकाः स्यु-

र्मध्याङ्गवृत्तान्नतकालभागाः ॥ २५७ ॥

समोन्मण्डलद्वग्वृत्तकोणयाम्योत्तरादिगाः ।

शङ्खो ये प्रसिद्धास्ते स्वस्वनाम्ना विजानता ॥ २५८ ॥

भुजोक्ष्या तथा लम्बज्यका कोटिस्त्रिभज्यका ।

कर्ण इत्यक्षजं जात्यमुक्तं क्षेत्रं सनातनम् ॥ २५९ ॥

भुजोक्ष्मा कोटिरर्काङ्गुलो नाथ पलश्रुतिः ।

कर्ण इत्यक्षजं जात्यं क्षेत्रं तदपवर्तितम् ॥ २६० ॥

कुज्या भुजोऽपमज्या स्यात्कोटिरत्राऽग्रका श्रुतिः ।

उन्मण्डलनरो वाङ्गः कोटिरग्राग्रखण्डकम् ॥ २६१ ॥

अपमज्या श्रुतिस्तद्वदाङ्गरग्राग्रखण्डकम् ।

उन्मण्डलनरः कोटिः क्षितिज्या अवणस्तथा ॥ २६२ ॥

अग्रा भुजः कोटिरत्र समना तद्वृत्तिः श्रुतिः ।

तथापमज्यका वाङ्गः कोटिः कुज्योनतद्वृत्तिः ॥ २६३ ॥

समशङ्कुः श्रुतिस्तद्वदाङ्गरग्राद्यखण्डकम् ।
 कोटिरुद्धतशङ्कून् समशङ्कुः श्रुतिर्भवेत् ॥ २६४ ॥
 कुज्योनतद्वृत्तिश्चेत्यं जात्यान्यश्रभवानि वै ।
 तथान्यान्यपि दृग्गोले भवन्त्यश्रवशाद्बुध ॥ २६५ ॥
 दृक्खण्डले गर्भकुजाल्लवा ये
 खेटस्य तज्ज्यात्मक एव शङ्कुः ।
 नान्यादृतो लम्बनिभो यतः स्या-
 ल्लम्बः कुगर्भाभिमुखो न चायम् ॥ २६६ ॥
 मध्यं विनैवान्न च शङ्कुवो यैः
 स्वाज्ञानतो लम्बकक्षत्ररूपाः ।
 प्रोक्ता न युक्ता किल तेथ शङ्कु-
 र्यो दृक्कक्षत्राच्च महान् स कोटिः ॥ २६७ ॥
 पूर्वोदितं शङ्कुतलं च वाङ्ग-
 स्तदुत्थजात्ये श्रवणो हृतिः स्यात् ।
 यद्व्यासक्षत्राङ्गह्रगं हृतेर्य-
 त्सूत्रं कलाख्यं तदिह प्रदिष्टम् ॥ २६८ ॥
 उन्नतं द्युनिशमण्डले कुजा-
 त्तज्ज्यकैव हतिरेवमुद्धृतौ ।
 कुज्यका चरगुणोन्मिता तथा
 लम्बवन्नर इतीरितं न सत् ॥ २६९ ॥
 अग्राग्रखण्डोनितसंयुतं य-
 च्छङ्कोस्तलं स्याद्भुज एव सोत्र ।
 कलाभिधं स्याच्छ्रवणश्च ताभ्यां
 कोटिर्भवेद्यष्टिरिच्छाश्रजाख्ये ॥ २७० ॥

द्युज्यावशाद्यात्र कलाथ सैव

त्रिज्यावशात्सूत्रकसंज्ञया स्यात् ।

एवं बह्वन्यशभवानि तेषां

वियोगयोगात् प्रभवन्ति गोले ॥ २७१ ॥

त्रिज्यागुणे कर्णहते वाङ्कोटी क्रमेण ते ।

पल्लम्बज्यके तज्जे चापे स्तः पल्लम्बकौ ॥ २७२ ॥

अथवा तज्ज्यके त्वत्र वाङ्कोटी मिथश्च ते ।

अन्याश्च भुजकोटिभ्यामनुपातात्सुबुद्धिना ॥ २७३ ॥

क्रान्तिज्यका कर्णगुणा कोट्या दोष्णा च संहता ।

आद्यमग्रा द्वितीयं तु समशङ्कुः स सङ्गुणः ॥ २७४ ॥

श्रुत्या कोट्या हते लब्धं तद्वृत्तिः स्यादथान्यथा ।

अग्रा कर्णगुणा दोष्णा भक्ता वा तद्वृत्तिर्भवेत् ॥ २७५ ॥

अग्रातद्वृत्तिसंज्ञे ये कोट्या निम्ने क्रमेण ते ।

दोष्णा कर्णेन संभक्ते समशङ्कुर्दिधा भवेत् ॥ २७६ ॥

स च वाङ्गुणः कोट्या हतः स्यादग्रकाथवा ।

तद्वृत्तेरूर्ध्वखण्डं यच्छ्रुतिघ्नं कोटिहृद्भवेत् ॥ २७७ ॥

समशङ्कुरथ क्रान्तिज्यका द्विष्टा पृथक् पृथक् ।

भुजकोटिगुणा कोट्या दोष्णा च विहता क्रमात् ॥ २७८ ॥

आद्यं कुज्या भवेत्खण्डमन्यदूर्ध्वं च तद्वृत्तेः ।

खण्डं स्याच्च तयोर्योगे तद्वृत्तिः स्याद्युरात्रजे ॥ २७९ ॥

भुजकोटिगुणे कुज्याऽपमज्ये कर्णभाजिते ।

अग्रान्त्यादिमखण्डे स्तस्तद्योगे वाग्रका भवेत् ॥ २८० ॥

क्रान्तिज्यायादिखण्डे ये भुजघ्ने चोद्धते क्रमात् ।

श्रुत्या कोट्या च शङ्कुः स्यादुन्मण्डलगते रवौ ॥ २८१ ॥

कुज्याग्रकाग्रखण्डे ये कोव्या निम्ने च भाजिते ।
 श्रुत्या दोषा च लब्धं स्यादुन्मण्डलगतो नरः ॥ २८२ ॥
 तदूनः समनैवात्र समशङ्खूर्ध्वखण्डकम् ।
 भुजग्नौ श्रुतिहृत्त्राया कुज्या स्याच्च तदूनिता ॥ २८३ ॥
 तद्वृत्तिस्तद्वृत्तेरुर्ध्वखण्डं स्याद्वज्रधा बुधैः ।
 गुणच्छेदविपर्यासादेवं ज्ञेयानि गोलके ॥ २८४ ॥
 हतिः कला चाश्रजजात्यकोव्या
 निम्नो हता तच्छ्रवणेन लब्धम् ।
 आद्यं नरो यष्टिरिह द्वितीय-
 मेवं भुजग्नौ श्रवणेन भक्ता ॥ २८५ ॥
 आद्यं भवेच्छङ्कुतलं द्वितीय-
 मग्राग्रखण्डोनयुतं तलं स्यात् ।
 आभ्यां गुणच्छेदविपर्ययाद्वा
 हतिः प्रसाध्या गणितप्रवीणैः ॥ २८६ ॥
 दोः कोटिवर्गयोगस्य पदं कर्णो भवेत्तथा ।
 दोः कर्णवर्गविवरान्मूलं कोटिस्तथा भुजः ॥ २८७ ॥
 कोटिश्रवणयोर्वर्गवियोगपदसंमितः ।
 इत्थं द्वाभ्यां तृतीयस्य ज्ञानमार्यैरुदाहृतम् ॥ २८८ ॥
 दोः कोटिश्रवणानां च त्रयाणामप्यभावतः ।
 यच्चासत्त्वात्मकं जात्यं नानुपातः क्वचित्ततः ॥ २८९ ॥
 आद्यात्मनातनश्रेत्राललाघवादापवर्त्तितात् ।
 कार्योऽनुपातः सर्वत्र व्यभिचारस्ततो नहि ॥ २९० ॥
 मध्याङ्गशङ्कोर्हत्यन्धे तथा यष्टिश्च तत्रयम् ।
 तन्नाम्नैवाहतं चेष्टसंज्ञं यत्त्वष्टकालजम् ॥ २९१ ॥

मेषजूकाङ्गपट्कस्थे तीक्ष्णांशौ चलसंस्त्रुते ।

उदग्दक्षिणगोलौ स्तस्तद्वशेन युतोनिता ॥ २८२ ॥

उदृत्तशङ्कुना यष्टिर्मध्यशङ्कुर्भवेत्तथा ।

क्षितिज्यया द्युजीवा स्याद्भुतिक्षिज्या चरज्यया ॥ २८३ ॥

अन्त्या स्यादा त्रिजीवाग्नौ द्युज्यया हतिरन्त्यका ।

अतो हतिर्विपर्यासाज्ज्ञेया गुणकहारयोः ॥ २८४ ॥

हतिर्दादशनिघ्नो वा पलकर्णोद्धृता भवेत् ।

दिनार्द्धशङ्कुरथवा सदुन्वा गुणितान्त्यका ॥ २८५ ॥

सत्तचरज्यया भक्ता फलं मध्याह्नजो नरः ।

एवं द्वादशलम्बज्यागुणिते दिनमौर्विके ॥ २८६ ॥

पलकर्णत्रिजीवाग्रे क्रमाद्यष्टिस्तु मध्यजा ।

ज्ञातस्ववाङ्गकर्णाभ्यामपि व्यक्ता च सा भवेत् ॥ २८७ ॥

अथापमांशोत्क्रमजीवयाग्नौ

लम्बांशजीवा त्रिभजीवयाग्रा ।

लब्धोनिता सैव विलम्बभाग-

ज्यका भवेदा दिनमध्ययष्टिः ॥ २८८ ॥

अत्र हत्योक्तवत्साधो भुजः सा मध्यदृग्ज्यका ।

यदा गोलक्रमाद्धीनयुक्ता तद्भुतिसृज्ज्ञया ॥ २८९ ॥

हतिः पलभया निघ्नौ पलकर्णहता च सा ।

दिनार्द्धे दृग्ज्यकाथैवं नृचापोत्क्रमजीवया ॥ ३०० ॥

ऊना त्रिज्या च दृग्ज्या स्यादतोप्येवं नरो भवेत् ।

रविघ्नदृग्ज्यकात्रिज्ये शङ्कुभक्ते प्रभाश्रुती ॥ ३०१ ॥

पलकर्णगुणा त्रिज्या हत्याग्रा मध्यभाश्रुतिः ।

चलार्कदोर्ज्यया भक्ताः स्वाद्यऽश्वशितयः १००० परः ॥ ३०२ ॥

पलकर्णगुणः सोऽत्र पलच्छायोद्धृतो भवेत् ।

उद्धृतगरवेः क्षायाकर्णोऽथ सममण्डले ॥ ३०३ ॥

परोऽक्षक्षायया निम्नः पलकर्णोद्धृतः श्रुतिः ।

उद्धृतार्कप्रभाकर्णश्चरज्याधनो हृतोऽन्यथा ॥ ३०४ ॥

दिनार्द्धार्कप्रभाकर्णो यदोद्धृतसमश्रुती ।

कुज्ययाथ च तद्धृत्या गुणिते हृतिभाजिते ॥ ३०५ ॥

दिनार्द्धार्कप्रभाकर्णो क्रमाल्लब्धसमौ च तौ ।

द्युयातशेषयोरल्पमुन्नतं स्वकपालजम् ॥ ३०६ ॥

तथा नतं च तत्रस्थं तदूनं द्युदलं भवेत् ।

अथैवमिष्टकालेऽपि क्षायाकर्णस्य साधनम् ॥ ३०७ ॥

द्युरात्रोन्नतकालाच्च चरेणोनयुताज्यका ।

गोलक्रमेण तत्सूत्रं भवेद्द्युज्यागुणं हृतम् ॥ ३०८ ॥

त्रिज्यया तत्कलासंज्ञं यदा सूत्रं कुजीवया ।

निधनं चरज्यया भक्तं कला सा रविसंगुणा ॥ ३०९ ॥

पलकर्णहृता चेष्टयष्टिः स्यादथ सूत्रकम् ।

सदुद्धृतनराभ्यस्तं भक्तं वा सच्चरज्यया ॥ ३१० ॥

इष्टयष्टिरथार्कस्य चरज्या गोलदिक् क्रमात् ।

सूत्रे युतोनिता सेष्टान्यकैवं श्रुतिजीवया ॥ ३११ ॥

युतोनिता कला सेष्टहृतिरेवं स्वयष्टिका ।

इष्टोद्धृतनरेणात्र युतोऽनेष्टनरो भवेत् ॥ ३१२ ॥

नतोऽक्रमज्यका वाणस्तेन हीनान्यका भवेत् ।

इष्टान्यका तथा वाणो द्युज्याधनखिगुणोद्धृतः ॥ ३१३ ॥

लब्धाख्यं तच्च तेनोना हृतिरिष्टहृतिर्भवेत् ।

लब्धमर्कगुणं भक्तं पलश्रुत्योर्ध्वसंज्ञकम् ॥ ३१४ ॥

उद्वृत्तशङ्कुना निघ्नो वाणोवापस्यरज्यया ।
 ऊर्ध्वसंज्ञं भवेत्तेन हीनो मध्यनरो भवेत् ॥ ३१५ ॥
 इष्टशङ्कुर्नतादेवमिष्टान्त्याहृतितोथवा ।
 दिनार्द्धशङ्कुवत्कार्यं खेष्टशङ्कोश्च साधनम् ॥ ३१६ ॥
 तद्वच्छङ्कोश्च दृग्ज्या स्यात्ततः छाया च तच्छ्रुतिः ।
 यत्र कचिच्छुद्धिविधौ शोधं चेन्नैव शुद्ध्यति ॥ ३१७ ॥
 विलोमशोधनात्कार्यो विधिस्तत्रोक्तबहुधैः ।
 किं तु योगे वियोगश्च वियोगे तद्युतिस्तथा ॥ ३१८ ॥
 नतं पञ्चेन्दुनाडीतोधिकं स्याच्च तदा नतम् ।
 पञ्चेन्दुहीनितं कृत्वा तत्क्रमज्या त्रिभज्यया ॥ ३१९ ॥
 युक्ता नतोत्क्रमज्या स्यादथोद्वृत्तादिजो नरः ।
 याम्यगोले कुजाधोस्य दृग्यतद्गार्हता नहि ॥ ३२० ॥
 अतः परानुपातार्थं योग्यत्वेनादतो बुधैः ।
 सममण्डलमप्राप्ते रवौ प्राग्गणितेन यः ॥ ३२१ ॥
 शङ्कुरत्यद्यते सोपि स्यात्परानयनाय वै ।
 अक्षांशाभ्यधिका क्रान्तिर्यस्य तस्य दुरात्रजम् ॥ ३२२ ॥
 मण्डलं तदसंस्पृष्टं समवृत्तेन तत्र वै ।
 तद्भूतेः समशङ्कोर्यत्स्वरूपं तदिहोच्यते ॥ ३२३ ॥
 खेष्टकाले दुरात्रस्य हतेर्गोलोर्ध्वगं नयेत् ।
 सूत्रं स्वमार्गवृद्धं च तथा प्राक्परसूत्रतः ॥ ३२४ ॥
 कोटिवत्समवृत्तं च भित्त्वा गोलोर्ध्वगं च यत् ।
 हतिसूत्रेण संलग्नं तत्सूत्रं समना भवेत् ॥ ३२५ ॥
 सूत्रैक्याच्च तथा सूत्रं हतेस्तद्भूतिसंज्ञकम् ।
 प्रोक्तमेवं दुरात्रस्याद्यत्र कुत्र स्थितार्कतः ॥ ३२६ ॥

नतासजीवागुणिता द्युमौर्वी
 त्रिष्ठा दिगंशोद्भवकोटिमौर्व्या ।
 तथोपवृत्तार्द्धजविस्तरेण
 तथा त्रिमौर्व्या विहता क्रमेण ॥ ३२७ ॥
 आद्यं तु दृग्वृत्तनतांशजीवा
 द्वितीयकं स्यादुपवृत्तगा सा ।
 तृतीयकं स्यात्फलवृत्तगा सा
 ताभिर्विलोमेन नतासुदोज्या ॥ ३२८ ॥
 पूर्वापरस्वस्तिकसक्तवृत्तं
 दृग्वृत्तनस्रांशगतं फलाख्यम् ।
 फलाख्यवृत्तस्थनतांशकानां
 या कोटिजीवा हरसंज्ञकः स्यात् ॥ ३२९ ॥
 त्रिज्यागुणे हारहते भुजाख्या-
 पमज्यके तत्फलचापके ये ।
 तदन्तरैक्यं समभिन्नदिक्के
 दोःक्रान्तिमौर्व्योः स्युरिहाक्षभागाः ॥ ३३० ॥
 हराहता दोःफलचापकोटि-
 ज्यका त्रिभज्याविहता नरः स्यात् ।
 हराहता दोःफलचापदोज्या
 दृग्ज्याहता दिग्लवशिञ्जिनी स्यात् ॥ ३३१ ॥
 नृहारयोर्वर्गवियोगमूलं
 वा दृग्ज्यायाप्तं त्रिगुणेन निघ्नम् ।
 दिग्ज्या तथा व्यस्तविधिक्रमेण
 नतासवस्थापमभागकाः स्युः ॥ ३३२ ॥

अक्षांशकाः क्रान्तिफलस्य चापां-
 शैः संस्कृता दोः फलचापभागाः ।
 तदक्षयोर्व्यस्तसुसंस्कृतेषु
 चापांशकाः क्रान्तिफलस्य वेद्याः ॥ ३३३ ॥
 भुजाख्यद्वग्वृत्तनतांशजीवा-
 वर्गान्तरालाच्च पदं नतज्या ।
 फलाख्यवृत्ते त्रिभुजफलख्य-
 नतांशजीवाहतिरुद्धृता स्यात् ॥ ३३४ ॥
 द्वग्वजीवया दिग्लवकोटिमौर्वी
 तच्चापहीना नवतिर्दिगंशाः ।
 फलाख्यनम्रांशगुणत्रिमौर्वी-
 र्घातः पृथक् संविहृतो द्युमौर्व्या ॥ ३३५ ॥
 नतासुमौर्व्या च फले भवेतां
 क्रमान्नतासुद्युगुणाद्भये ते ।
 एवं हि दृङ्मण्डलनम्रभाग-
 दिक्कोटिजीवाहतिरेव ताभ्याम् ॥ ३३६ ॥
 पृथङ्क्षिप्रः संभजनाद्वराभ्यां
 सिद्धिस्तयोरेव यथोक्तवत्स्यात् ।
 कृतोपवृत्तेऽपि नतज्यकाल-
 द्यासाद्वयोराहतितोऽपि चैवम् ॥ ३३७ ॥
 पूर्वं च कालनियमान्नरभेरिता या-
 तामेव दिङ्क्षियमतः प्रवदामि भूयः ।
 भूस्वस्वदिग्लवजद्वग्वभवमण्डलाभ-
 दिग्भेदतोऽपि गणितैकसुसंक्षरीत्या ॥ ३३८ ॥

दृक्पण्डलं दिग्भवमण्डलं त-
 द्याम्योत्तरं तत्र खमध्यतो ये ।
 नाद्याङ्गयं यावदिच्छाश्रभागा
 यावच्च नाद्याङ्गयतः खगोन्द्रम् ॥ ३३८ ॥
 ते चापमांशा द्युदलोक्तिवत्स्यु-
 र्नतांशकाः खेटगताः खमध्यात् ।
 खमध्यदेशाद्भ्रूवमण्डलस्य
 दृक्पण्डलं यन्निजगर्भभजे ॥ ३४० ॥
 प्राक्स्वस्तिकाद्यदिशि यैर्लवैः स्या-
 त्तद्दिग्भवाः खेटदिगंशकास्ते ।
 याम्योत्तरा वा सममण्डलाद्यो
 दिगंशकास्ते किल याम्यसौम्याः ॥ ३४१ ॥
 ते याम्यगोले तु सदैव याम्याः
 सौम्ये तु याम्योत्तरगाः कुजोर्ध्वम् ।
 यद्दिग्भवाः खेटकपालसंस्था
 दिगंशकास्तत्त्वचरापरस्थे ॥ ३४२ ॥
 कपालके तत्समदिग्लवाः स्यु-
 स्तदन्यदिक्स्था नियतं खगोले ।
 दिगंशकोटिज्यकया विनिम्नी
 लम्बांशजीवा त्रिभजीवयाप्ता ॥ ३४३ ॥
 तच्चापभागो नितखाङ्कतुल्यः
 परोथ तज्ज्याविहते विनिर्घ्न्यौ ।
 त्रिभज्यया स्वाश्लवापमांश-
 ज्यके त्वभीष्टे भवतश्च तत्र ॥ ३४४ ॥

तच्चापनुल्याविह चेपसिताश-
 पमौ तु ताभ्यां द्युदले नतांशः ।
 तथोन्नतांशश्च ततः प्रभा त-
 त्कर्णोर्कशङ्कोर्वशतः पुरावत् ॥ ३४५ ॥
 स्वाशांशकस्वापमभागदिक्का
 इष्टाशभागापमभागकाः स्युः ।
 सौम्याग्रकाल्पस्वदिगंशमौर्व्या
 परो यदा स्वापमसंमितः स्यात् ॥ ३४६ ॥
 यदाथवाग्राधिकदिग्लवज्या
 तदैकभा साधनमुक्तवत्स्यात् ।
 अतोऽन्यथेष्टाश्लवाः कृता ये
 तदूनखाद्येन्दुमिताश्च येऽक्षाः ॥ ३४७ ॥
 ताभ्यां यथोक्तानयनादभीष्टा-
 त्कृतापमादेव हि भाद्वयं स्यात् ।
 कुजोर्ध्वमित्यं विपलोत्तरे तु
 विचार्यमार्यैर्यमसौम्यगोले ॥ ३४८ ॥
 सौम्ये स्वगोले यदि दिग्लवज्या-
 ग्रकाल्पका स्वापमभागकेषु ।
 स्वाशाल्पकेषूदितमार्यवर्यैः
 क्वायाद्वयं तच्च कपालभेदात् ॥ ३४९ ॥
 एवं हि तत्रैव यदाशभागाऽ-
 नल्पाश्च ते स्वापमभागकाः स्युः ।
 तदा भवेदेककपाल एव
 क्वायाद्वयं कालविभेदमिदम् ॥ ३५० ॥

इत्थं कपालद्वयभाप्रसङ्ग

या स्यादशुद्धाश्वशास्त्रभात्र ।

सा याम्यदिग्दिग्लवखेचरस्य

या तदिशुद्धाश्वशास्त्रं सा स्यात् ॥ ३५१ ॥

भा सौम्यदिग्दिग्लवखेचरस्य

कृतैकदृष्ट्याण्डलदिङ्गरोत्था ।

द्युरात्रदृष्ट्याण्डलजद्वियोगा-

दित्यं खगोले सुधिया विचार्यम् ॥ ३५२ ॥

एवं यदा चैककपाल एव व्यायादयं साधितमस्ति तत्र ।

या स्याद्दिनार्द्धान्निकटेथ तस्य भवेदशुद्धाश्वसमुद्भवा भा ॥ ३५३ ॥

दूरस्थितस्यात्र भवेदशुद्धाश्वजा प्रभा तद्गणितं पुरोक्तम् ।

परात्पक्षस्वापमभागकेषु प्रोक्तं त्विदं नैव तयोः समत्वे ॥ ३५४ ॥

दिग्ज्याग्रया स्यात्त्रितिजे समैव

ततस्तदल्पाथ ततो विवृद्धा ।

समाग्रकाङ्काभ्यधिका च सौम्ये

गोले पलात्स्वापमकाधिकत्वे ॥ ३५५ ॥

एवं दिनार्द्धावधिवैपरीत्या-

दूर्ध्वं दिनार्द्धान्तु तदेव बोध्यम् ।

स्वापक्रमस्वाश्वलवालपकास्ते

परांशका नैव भवन्ति गोले ॥ ३५६ ॥

अल्पाधिकोऽष्टादशमस्तदा स्या-

त्सौम्ये क्रमाद्द्व्येककपालजा भा ।

सदोत्तराग्रात्पक्षदिग्ज्याकाया-

माद्यैः कृतं भादितयं स्वतन्त्रैः ॥ ३५७ ॥

अग्राल्पकायामपि दिग्ज्यकाया-

मेकप्रभाया अपि सम्भवः स्यात् ।

यदा परः स्वापमभागतुल्य-

स्तदा खनन्दप्रमिता अभीष्टाः ॥ ३५८ ॥

क्रान्त्यंशकास्तत्र तु येष्वभागा

इष्टाश्च ते शङ्कलवास्तदूनाः ।

खाङ्गा नतांशा अथ वा पराख्य-

स्वाशज्ययोर्वर्गवियोगमूलम् ॥ ३५९ ॥

त्रिज्यागुणं संविहृतं पराख्य-

ज्यया नतज्या च ततः प्रभा स्यात् ।

परस्वतत्क्रान्तिपलांशकानां

साम्ये तु शङ्कोरिह नैव भा स्यात् ॥ ३६० ॥

अक्षाद्यथैवाभ्यधिकः पराख्या-

पमस्तथा सा परिवर्द्धते भा ।

भेदे समत्वेऽप्यपमाशयोर्भा-

भावोऽप्यभावः सुधियोऽह्य एवम् ॥ ३६१ ॥

खेचरापमलवाः परभागो-

भ्यः कथं चिदधिका न भवेयुः ।

चैदयोग्यमपि पृच्छति तत्र

दुर्मतिश्च खलु तत्खिलमूह्यम् ॥ ३६२ ॥

यद्भास्करप्रभृतिभिः स्वकृतौ किलोक्तं

दिग्भाद्वयं व्यभिचरत्युदगग्रकातः ।

दिग्ज्याल्पकत्वनियमेऽपि खनन्दभागै-

रिष्टापमे तदिह दिग्द्युनिष्कयोऽगान् ॥ ३६३ ॥

यत्कृतं हि नरभादितयं तै-

स्तद्भयोर्यदि समत्वमिच्छास्ति ।

सत्तदस्ति हि कपालकभेदा-

न्नान्यथात्र बुध किं तु समैका ॥ ३६४ ॥

सैव भा भवति चैककपाले

येन तत्र नरभैकमिता स्यात् ।

एकदृग्द्युनिशमण्डलजैक-

योगतो हियुतितः किल भे स्तः ॥ ३६५ ॥

एकद्विदिग्भानयनं कुजोर्ध्वं

दृग्बृत्तदिकस्थं निजसौम्यगोले ।

उदीरितं तत्किल याम्यगोले

सञ्जायते स्वश्रितिजादधस्तात् ॥ ३६६ ॥

यच्चैकदिग्भानयनं हि याम्ये

कुजोर्ध्वमग्राधिकदिग्ज्यकायाम् ।

तत्सौम्यगोले श्रितिजादधस्ता-

दथोपपत्तिं शृणु गोलसंस्थाम् ॥ ३६७ ॥

खमध्यं गोलसन्धिं प्रकल्प्य दृग्बृत्तयाम्योत्तरवृत्ते नाडीवृत्त-
क्रान्तिवृत्ते कल्प्ये श्रितिजं त्वयनवृत्तम् तत्र तयोरन्तरं दिग्ग-
कोटिमितं परक्रान्तिः स्यात् । दृग्बृत्तनाडीवृत्तसंपातान्नवत्यंशैर्वृ-
त्तं ध्रुवासक्तमिष्टवृत्तम् । तच्चित्तिजसंपातौ ध्रुवौ इष्टवृत्ते ध्रुवादृ-
ग्बृत्तावधोष्टक्रान्तिर्याम्योत्तरवृत्ते खमध्याद्ध्रुवावधि लग्नांशाः
शेषांशास्तत्रेष्टक्रान्त्यंशान् प्रसाध्य तत्कोट्यंशाः कार्यास्ते दृग्बृ-
त्तनाडीवृत्तयोगरूपगोलसन्धेस्तद्वृत्तयोः क्रमेण क्रान्तिनाडीवृ-
त्तरूपयोरन्तरगाः परक्रान्तिरूपा अयनाभिधे स्वेष्टवृत्ते । अथ द-

मृत्ते तद्गोलसन्धेः खमध्यं यावदिष्टाक्षांशाः क्षेत्रांशाः ध्रुवौ तु
 ध्रुवौ । यास्योत्तरवृत्ते खमध्यान्नाडीवृत्तावधि स्वाक्षांशास्तथा
 ग्रहसम्बन्धिध्रुवद्वयोत्यवृत्ते नाडीदृग्वृत्तयोरन्तरं स्वापमांशा
 अत्रेष्टक्रान्त्यंशा दृग्वृत्तस्थतत्त्वेक्षांशा एव । तत्र स्वाक्षापमौ
 भुजौ तदिष्टाक्षापमौ कर्णौ नाडीवृत्ते तत्कोटिश्चेति चापजा-
 त्यद्वयमशक्रान्तिसम्बन्धात् । तृतीयमनन्तरोक्तकृतपरक्रान्ति-
 सम्बन्धि चापजात्यं चेति साजात्यात्तदनुपाताज्जात्यद्वयभुज-
 द्वारा तत्कर्णरूपेष्टाक्षापमज्ञानं सुबोधम् । स्वाक्षाल्पस्वक्रान्तौ
 क्रान्त्येवमशक्षेत्रान्तर्गतं अधिके त्वक्षक्षेत्रं क्रान्त्येवमन्तर्ग-
 तम् । स्वाक्षापमयोर्दिगैक्ये त्वक्षक्षेत्रकोणाद्विषुवस्थिताद्वह्निःस्थं
 क्रान्त्येवमन्तर्गतं स्यात् । विषुवदृग्वृत्तैक्यद्वयान्तः दृग्वृ-
 त्ते भार्द्वांशास्तदैक्यान्नवत्यंशान्तरे तद्वृत्तयोः परतुल्यमन्तरं प-
 रमम् । उत्तरगोलेग्रात्पकदिग्ज्यायां कुजोर्ध्वगतग्रहस्य दिगं-
 शानां सौम्यत्वे शोधिता याम्यत्वे त्वशोधिता इष्टाक्षांशाः स्युरिति
 स्पष्टमेव दृग्गोलेग्रात्पकक्रान्तौ । तत्र दृग्वृत्तमहोरात्रवृत्ते
 स्थानद्वये कपालभेदेन संलग्नमिति क्वायाद्वयं सुप्रसिद्धम् । अ-
 धिके पराल्पकस्वापमे तच्चैककपाल एव स्थानद्वये लग्नमिति
 क्वायाद्वयं तत्रापि दृक्क्षेत्रैकगम्यम् । परस्वरूपे स्वापमे तु त-
 त्रस्थदृग्वृत्तदेशगतग्रहस्याहोरात्रवृत्तं तत्रैव संलग्नं नान्यत्रेति
 क्वायैका प्रत्यक्षप्रमाणावगताऽग्रात्पकदिग्ज्यायां । एतेन गोल-
 स्वरूपमज्ञात्वैव बलात्तत्र क्वायाद्वयप्रकारं वदन्तो नितरां नि-
 रस्ताः शेषवासनाऽऽकरत एव स्फुटेत्यलं पक्षवितेन ॥

दृग्जीवया संगुणितात्र दिग्ज्या
 त्रिज्योद्भूता लब्धमितो भुजः स्यात् ।

द्वायागुणा तच्छ्रवणोद्धृता वा
 दिग्ज्या भुजः सा भुजतो विलोमात् ॥ ३६८ ॥
 त्रिभज्या हृताकारिका कर्णनिघ्नी
 भवेत्कर्णवृत्ताग्रका व्यस्तगोला ।
 पलच्छायया सौम्यया संस्कृता स्या-
 हुजोद्योत्तरे भायके सौम्यगोले ॥ ३६९ ॥
 भुजः कर्णवृत्ताग्रयाद्व्योऽन्यदासौ
 वियुक्तोऽक्षभा स्यात्तया वा वियुक्तः ।
 भुजः सौम्यभागेऽन्यदाद्व्यक्षिभज्या-
 द्यतः कर्णभक्तोऽग्रका चाऽपमोऽतः ॥ ३७० ॥
 कर्णाग्रकासिद्धभुजस्य वर्गं
 द्वायाकृतेः शोध्यपदं ततः स्यात् ।
 पूर्वापरा कोटिरिच्छाथ खेट-
 कपालके पश्चिमपूर्वसञ्ज्ञे ॥ ३७१ ॥
 अथात्र वृत्तं समभूमिपृष्ठे
 कार्यं तु तच्चक्रकलाङ्कितं च ।
 तत्केन्द्रगालम्बनिभार्कशङ्कोः
 द्वायाग्रकं यत्र विशत्यपैति ॥ ३७२ ॥
 वृत्ते परेन्द्रौ भवतो दिशौ च
 तत्कालद्विज्याग्रगतौ भुजौ यौ ।
 द्वायोत्थकर्णेन गुणौ विभक्तौ
 द्वायाप्रमाणेन तयोस्तु चापे ॥ ३७३ ॥
 एकान्यदिक्के तु तदन्तरैक्य-
 कलाभिरैन्द्री चलितायनाशा ।

वृत्तौ स्फुटा स्यात् खलु गोलयुक्त्या

तन्मत्स्यतः स्याद्दिह यास्यसौम्या ॥ ३७४ ॥

मेषार्कसन्दर्शनतो दिग्गशा-

न्तरेपि पूर्वापरसूत्रमेकम् ।

यद्वा ध्रुवादेव सदोत्तरा दिग्

ज्ञेयान्यदिग्ज्ञानमतः सुबोधम् ॥ ३७५ ॥

अथैकभागादपि तत्समायां

भूमौ खदिग्वाज्जमितां शलाकाम् ।

कीटोमितां शङ्कुतलात्तथान्यां

खदिग्भवां यत्र तदग्रकैक्यम् ॥ ३७६ ॥

दिङ्मध्यरूपं परिकल्प्य तस्मा-

त्कीटिस्तु पूर्वापरसूत्ररूपा ।

भुजस्तु यास्योत्तरसूत्ररूप-

स्तत्सर्वदिग्ज्ञानमतः सुबोधम् ॥ ३७७ ॥

सच्चुम्बकादेव सुशिल्पविज्ञाः

कुर्वन्ति दिग्ज्ञानमिहान्यथैव ।

पूर्वापरा यात्र कृता प्रकारै-

र्ज्या बुधैः सा सममण्डलीया ॥ ३७८ ॥

अर्कोदयास्तजे पूर्वापरे तेऽर्घ्यादिषूदिते ।

अन्यत्राल्पान्तरात्कोचिदुदङ्गोरं ततो जगुः ॥ ३७९ ॥

आद्यप्रकारादयनाख्यसन्धे-

रासन्नकाले यदि दिक् प्रसाध्या ।

खल्पान्तरान्नानुपपत्तिरत्र

दिक्साधने संव्यवहारहेतोः ॥ ३८० ॥

विम्बोर्ध्वदेशान्तरभावशेन
 दिक्साधनं यैर्विहितं न सत्तत् ।
 विम्बाद्धलिप्रामितद्वज्जतेन
 दिनार्द्धतः प्रक्परतो ग्रहेन्द्रे ॥ ३८१ ॥
 अभाव एवास्ति नृभादयस्य
 किञ्चिद्दिनार्द्धेति च खेटदिक्स्था ।
 तद्गीतितो भैवमिद्वैकमध्या-
 त्पूर्वापरं भोपचयो न यस्मात् ॥ ३८२ ॥
 दिक्छत्रसंपातगतस्य शङ्कोः
 कायाग्रपूर्वापरछत्रमध्यम् ।
 दोर्दोःप्रभावर्गवियोगमूलं
 कोटिर्नरात्प्राच्यपरा ततः स्यात् ॥ ३८३ ॥
 कर्णमर्कनरभाकृतियोगा-
 न्मूलमाङ्गरथ भात्र विलोमात् ।
 भूमिपृष्ठगनरेण विभक्ता
 हरज्यका रविगुणा स्फुटभा वा ॥ ३८४ ॥
 यत्स्वात्कुपृष्ठान्नरदृष्टिचिह्ना-
 द्यावद्भवेद्विम्बजगोलकेन्द्रम् ।
 खगस्य तद्गर्भजदृष्टिछत्रं
 स्पृष्ट्वैव तद्गोलजपृष्ठमग्रे ॥ ३८५ ॥
 यद्गन्तुकामन्तदिक्षास्ति पृष्ठ-
 द्दक्छत्रकं ते सुधिया प्रसाध्ये ।
 खलपान्तराद्वा व्यवहारयोग्ये
 साध्ये कुगर्भाभनृदृष्टिचिह्नात् ॥ ३८६ ॥

दृङ्मण्डले गर्भकुजात्वगस्यो-
 न्नतांशकाः खान्नतभागकाश्च ।
 ये तज्ज्यके योजनकर्णनिधन्यौ
 त्रिज्योद्धृते ते किल योजनादौ ॥ ३८७ ॥
 स्वशङ्कुदृग्ज्ये भवतश्च तत्र
 शङ्कौ कुखण्डं प्रविशोध्य शेषम् ।
 पृष्ठाख्यशङ्कुस्त्वथ दृग्ज्यकात-
 त्कृत्योर्युतेर्मूलमितं भवेत्तत् ॥ ३८८ ॥
 गर्भोयदृक्सूत्रमथास्य वर्गो
 स्वयोजनव्यासदलस्य वर्गः ।
 विशोध्य मूलं किल पृष्ठजं तद्
 दृक्सूत्रकं गोलविदावगम्यम् ॥ ३८९ ॥
 वाणो यदा स्यात्त्वचरस्य तस्य
 विम्बोद्भवैरेव नतोन्नतांशैः ।
 साध्यं त्विदं दृग्भवसूत्रकं त-
 त्सर्वत्र खे स्याद्गणितोपयुक्तम् ॥ ३९० ॥
 ऊर्ध्वाधरा तथा तिर्यग्रेखा चक्रस्य मध्यगा ।
 कार्या चक्राङ्गुयस्ताभ्यां चत्वारः स्युः समा इह ॥ ३९१ ॥
 तदेकाङ्घ्रिस्वरूपाच्च यन्त्रादेव यथा भवेत् ।
 ज्ञानं दिग्देशकालानां तथा सूक्ष्मं वदाम्यहम् ॥ ३९२ ॥
 ग्रन्थजोवाङ्मखण्डानि त्रिंशत्त्रिज्याभवान्यतः ।
 खाग्नित्रिज्याप्रमाणेन लाघवाद्यन्त्रमादृतम् ॥ ३९३ ॥
 यन्त्रं त्रिकोणकं जात्यं तस्य व्यासार्द्धसंमितौ ।
 भुजौ तच्चक्रनेम्यङ्घ्रिरूपौ बाहुस्तृतीयकः ॥ ३९४ ॥

तस्यैकः समकोणोऽस्ति तदन्यौ विषमौ किल ।
 समकोणे चक्रकेन्द्रं विषमैको भवेत्कुजम् ॥ ३८५ ॥
 तथान्यः स्यात्त्वमध्यं तु कुजकेन्द्रातरेऽस्ति भूः ।
 तथा खमध्यकेन्द्रान्तः खरेखा नेमिगं तथा ॥ ३८६ ॥
 वृत्तत्रयवशात्कुर्यात्कोष्ठकद्वितयं बुधः ।
 कुजात्वाङ्गुलवा नेम्यां तथा खान्तिथिनाडिकाः ॥ ३८७ ॥
 समास्त्रिंशद्विभागाश्च कार्या भूमेस्ततो ज्यकाः ।
 खसंज्ञरेखिकातुल्यान्तराला नेमिवृत्तगाः ॥ ३८८ ॥
 त्रिंशन्मिताः कुजारभ्य खान्तं यन्त्रे कृता बुधैः ।
 अष्टादशी ज्यका भुजाज्ज्यान्तरालाङ्गुलाङ्किता ॥ ३८९ ॥
 तस्यां कुतोऽश्वभातुल्याङ्गुलाये केन्द्रतोऽस्ति यत् ।
 लम्बसूत्रं च तन्नेम्यां यत्र स्पृष्टं ततः कुजम् ॥ ४०० ॥
 यावदक्षांशकास्तद्वत्वं यावत्तन्त्रभागकाः ।
 तयोः क्रमोत्क्रमज्ये च ज्ञेये येषां क्रमज्यका ॥ ४०१ ॥
 अभीष्टा ते लवा नेम्यां देयाः खान्तत्रया ज्यका ।
 भूमौ तत्केन्द्रयोरन्तः क्रमज्याङ्गुलसंमिता ॥ ४०२ ॥
 एवमिष्टोत्क्रमज्या चेत्कुजान्नेम्यां च ते लवाः ।
 देयास्तदग्रगा जीवा तत्कुजान्तोऽङ्गुलानि कौ ॥ ४०३ ॥
 उत्क्रमज्या भवेदत्र यदि साध्या स्वदेशजा ।
 परक्रान्त्युत्क्रमज्याग्नी लम्बज्या त्रिज्ययोद्धृता ॥ ४०४ ॥
 फलोत्क्रमज्यामौर्वी स्यात्स्वस्थानेत्यल्पयष्टिका ।
 खदिग्लवोनलम्बज्या स्थूला वात्यल्पयष्टिका ॥ ४०५ ॥
 अत्यल्पया तथा भाज्याः खखाङ्काः १०० स्यात्पराधिकम् ।
 तदङ्गुलैश्च सा दीर्घा मुखेर्द्वाङ्गुलविस्तृता ॥ ४०६ ॥

अग्रे त्वङ्गुलविस्तारा कार्या केन्द्राच्च लम्बवत् ।
 यथा तदेकपाश्वं स्यात्तथा केन्द्रे नियोजयेत् ॥ ४०७ ॥
 ज्यान्तराङ्गुलकाङ्गैश्च केन्द्रादङ्गाथ सा बुधैः ।
 नेम्यां कुजात्पलांशाग्रस्थितपट्यां च केन्द्रतः ॥ ४०८ ॥
 यन्तद्युज्यां प्रदत्वा तज्ज्याग्रे नेम्यां द्युपट्टिका ।
 ज्ञेयाथ सेषुभागाकार्काङ्गुलैर्वृत्तं च केन्द्रतः ॥ ४०९ ॥
 अपमाख्यं लिखेत्तस्मिन्प्रोक्तपट्टी भुजाग्रगा ।
 लग्ना यत्रास्ति तज्ज्याग्रे नेम्यां खादपमांशकाः ॥ ४१० ॥
 पलभा स्त्रीयषष्ठ्यंशयुता कुज्या भवेत्परा ।
 केन्द्राङ्गुमौ च तां दत्वा तज्जीवा यत्र संस्पृशेत् ॥ ४११ ॥
 कुजान्नेमिगतक्रान्त्यंशकस्थां पट्टिकां ततः ।
 केन्द्रं यावच्च तत्पट्यां स्वेष्टा परचरज्यका ॥ ४१२ ॥
 कृतायनांशवाङ्गुस्थितपट्यां पुनश्च तत् ।
 चिह्नं परचरज्याया यत्र तज्ज्याग्रखान्तरे ॥ ४१३ ॥
 नेम्यामिष्टचरांशाः स्युर्नाद्यश्च ज्याङ्गुलानि तु ।
 सौम्यगोले चरं कल्प्यं खाद्वह्निस्थं च दक्षिणे ॥ ४१४ ॥
 तथा तदन्तरे नेम्यां तत्र ज्ञेयं चराग्रकम् ।
 चलार्काऽऽद्यपदस्यांशा नेम्यां खादुत्क्रमादथ ॥ ४१५ ॥
 द्वितीयपदभागा ये ते क्रमात्कुजतस्तथा ।
 तृतीयजाः खतस्तुर्योद्भवा देयाः कुजात्तथा ॥ ४१६ ॥
 एवं भुजाग्रकं नेम्यां गणितार्थं च खाद्भवेत् ।
 धातुजं दारुजं वा यद्यन्त्रं बुद्धिमता कृतम् ॥ ४१७ ॥
 तस्य केन्द्रकुजोर्ध्वस्थे रन्ध्रे कार्ये समान्तरे ।
 कुजरन्ध्रस्य दृष्ट्यैव केन्द्ररन्ध्रगतं ग्रहम् ॥ ४१८ ॥

खस्थं विधाय तद्यन्त्रं कार्यं दृग्वृत्तवद्बुधैः ।

अथवा केन्द्ररन्ध्रेण क्षाजरन्ध्रं विशेष्यथा ॥ ४१८ ॥

अर्कतेजस्तथा यन्त्रं धार्यमर्कमुखं सदा ।

अर्कोदये भवेत्खस्थं लम्बसूत्रं यथायथा ॥ ४२० ॥

वियत्यर्ककुजस्थानादुन्नतश्च तथातथा ।

यन्त्रे खतश्च तत्सूत्रं नेम्यं गैश्चलितं भवेत् ॥ ४२१ ॥

अतः खादुन्नतांशाश्च ज्ञेया भूजान्नतांशकाः ।

तज्ज्यके शङ्कुदृग्ज्ये च यन्त्रे दृग्वृत्तवत्स्थिते ॥ ४२२ ॥

एवं नतांशजीवा या द्युपटीं यत्र संस्पृशेत् ।

गोलक्रमाच्चरज्योनयुतः कार्योक्त्वाकर्तुं सः ॥ ४२३ ॥

तदग्रतुल्यभूज्याग्रं यावन्नेम्यां चराग्रतः ।

उन्नता नाडिका ज्ञेयाः कुजाच्छेषा नताश्च ताः ॥ ४२४ ॥

चरज्योनयुता कार्या विलोमाख्याय तज्ज्यका ।

द्युपटीस्थतदङ्गज्या रेखा सैव नतज्यका ॥ ४२५ ॥

दृग्वृत्तगा तदग्रेथ कल्पयेन्नेमिगं रविम् ।

ततः खं खोन्नतांशाः स्युः कुजं यावन्नतांशकाः ॥ ४२६ ॥

नेम्यां कुजात्पलांशाग्रस्थितपट्यामिनज्यका ।

यत्र स्पृष्टा ततः केन्द्रान्तरे खेष्टहतिर्भवेत् ॥ ४२७ ॥

एवं तत्पट्टिकायां खात् क्रान्त्यंशाग्रज्यका स्पृशेत् ।

यत्र तत्केन्द्रयोरन्तः स्वाग्रा स्यादथ पट्टिका ॥ ४२८ ॥

रविचिह्नगता कार्या तस्यामष्टादशी ज्यका ।

यत्र तस्माद्भुवं यावच्छाया केन्द्रं तु तच्छ्रुतिः ॥ ४२९ ॥

एवं खात् पलभागाग्रस्थितपट्यां च खापमात् ।

ज्यका यत्र भवेच्छिन्ना तत्केन्द्रान्तः समो नरः ॥ ४३० ॥

भूमिस्थायाश्च तत्पद्याः किञ्चदेशज्यकाग्रगम् ।
 समवृत्तगसूर्यस्य चिह्नं नेम्यां प्रकल्पयेत् ॥ ४३१ ॥
 शङ्कुभाकर्णनाद्यादि ततः सर्वं यथोक्तवत् ।
 एवं खात्समशङ्कुग्रे पट्टी स्थाप्यापमज्यका ॥ ४३२ ॥
 खागता तां स्पृशेद्यत्र तत्केन्द्रान्तः पलज्यका ।
 तत्पद्यामेव या केन्द्रात्पलज्याग्रगता ज्यका ॥ ४३३ ॥
 यदग्रखान्तरे नेम्यां क्रान्त्यंशा वा स्वगोलजाः ।
 यद्वा सदोदितर्षं च परमं सन्नतोन्नतम् ॥ ४३४ ॥
 द्विधा विध्वोन्नतांशैक्यदलं यत्ते पलांशकाः ।
 एवं मध्यनतांशानां क्रान्त्यक्षाभ्यां भवन्ति च ॥ ४३५ ॥
 व्यस्तसंस्कारतोक्षांशाः क्रान्त्यंशाश्च क्रमाद् भ्रुवम् ।
 एवं खतः क्रान्तिभागान्तरे संस्थज्यया स्पृशेत् ॥ ४३६ ॥
 जिनज्यामण्डलं यत्र तत्र पट्टी न्यसेत्खतः ।
 यावत्पद्यग्रकं नेम्यां चलार्कस्य भुजांशकाः ॥ ४३७ ॥
 रसर्तुज्यां २७।२४ परां कुज्यां प्रकल्प्य चरकर्मणा ।
 ये च राशित्रयोत्पन्नाः स्वस्वपूर्वविशोधिताः ॥ ४३८ ॥
 व्यक्षोदयाः क्रमान्मेषात्स्युः कोटाद्युत्क्रमाच्च ते ।
 उक्तवच्चरखण्डैश्चेद्दीना युक्ताः क्रमोत्क्रमैः ॥ ४३९ ॥
 खोदया मेषषट्कस्य जूकात्ते स्युर्विलोमतः ।
 पृष्ठे यन्त्रस्य नेम्यां तु कृत्वा वृत्ताङ्घ्रिपञ्चकम् ॥ ४४० ॥
 उदयार्थं च संसाध्यं कोष्ठकानां चतुष्टयम् ।
 आद्ये खवज्जिघटिका द्वितीये तत्पलानि वै ॥ ४४१ ॥
 तृतीये मेषषट्कस्य विभागश्चैकभागके ।
 त्रिंशत्तवास्तुर्थे तु तन्नामानि क्रमोत्क्रमात् ॥ ४४२ ॥

चलार्कराशिभागेभ्योभीष्टकालाग्रगं भवेत् ।
 चललग्नं चलांशानां व्यस्तसंस्कारतोङ्गकम् ॥ ४४३ ॥
 चललग्नार्कयोर्मध्ये कालोप्येवं स्फुटो भवेत् ।
 विवाणश्च कुजोर्ध्वं सद्विध्वा यन्त्राक्षतांशकान् ॥ ४४४ ॥
 ज्ञात्वा तत्रार्कवत्साध्यं द्युगतं हीनयुक् च तत् ।
 भध्रुवार्कास्तलग्नान्तःकालेनोनाधिके ध्रुवे ॥ ४४५ ॥
 रात्रियातं भवेज्ज्ञेयं चैवमन्यदपीह वै ।
 सौम्यगोले ज्यकालपत्वात्यष्टौ नैव स्पृशेत्तदा ॥ ४४६ ॥
 तत्र ज्यकानुसारं वा सूत्रं पट्यां च योजयेत् ।
 षडंशाधिकमत्रैकाङ्गुलं १।१० स्याच्चिह्नमर्कजम् ॥ ४४७ ॥
 वित्यंशं चिह्नमत्रेन्दोरङ्गुलत्रितयं २।४० सदा ।
 अथ खात्यष्टिकां धृत्वेनेन्द्रोः केन्द्रभुजान्तरे ॥ ४४८ ॥
 तस्यां केन्द्रात्स्वस्वचिह्नसक्तज्याग्राच्च खावधि ।
 नेम्यां मन्दफलं ज्ञेयं तौ तत्संस्कारतः स्फुटौ ॥ ४४९ ॥
 अङ्घ्रियन्त्रेऽत्र पाताढ्यचन्द्रजा या भुजज्यका ।
 नवघ्नीन्दुशरः स्थूलः स्यात्सपातविधोर्दिशि ॥ ४५० ॥
 अत्र दोःकोटिकर्णानां नामव्यत्यासतो मिथः ।
 गणिते फलसाम्यं स्यात्तथा कार्यं विचक्षणैः ॥ ४५१ ॥
 अनुपाते प्रमाणं तत्फलमिच्छा च तत्र वै ।
 त्रिज्यातुल्यं प्रमाणं चेदिच्छावृत्तं च केन्द्रतः ॥ ४५२ ॥
 लिखेत्तन्मध्यं ततो नेम्यां दत्त्वा पट्टीं न्यसेत्स्वतः ।
 वृत्तं पट्यां च संलग्नं तज्ज्यकाग्रखरेखयोः ॥ ४५३ ॥
 मध्ये त्विच्छाफलं ज्ञेयमथवा केन्द्रतो लिखेत् ।
 लभ्यवृत्तं च खादिच्छाग्रगपट्यां तु तद्युतम् ॥ ४५४ ॥

यत्र तत्र ज्यकाशाच्च खरेखावधि तद्भवेत् ।
 इच्छाफलं यदा लभ्येच्छयोच्चिज्या भवेत्तदा ॥ ४५५ ॥
 खरेखातः प्रमाणाग्रे नेम्यां पटीं न्यसेत्ततः ।
 भूमौ केन्द्रात्रिभज्यान् दत्वा तज्ज्याथ पट्टिकाम् ॥ ४५६ ॥
 यत्र तत्केन्द्रयोरन्तः पट्यामिच्छाफलं भवेत् ।
 यदा कुत्रापि न त्रिज्या तदा त्रिज्याप्रमाणतः ॥ ४५७ ॥
 लभ्यमिच्छां च वा कृत्वा तदेकं केन्द्रतोङ्कयेत् ।
 पट्यामथ तदन्याग्रे पटीं संस्थाप्य खात्ततः ॥ ४५८ ॥
 त्रिज्याप्रमाणतश्चाङ्क्यात्प्राग्बहिच्छाफलं भवेत् ।
 अथ यन्त्रोन्नतांशानां वैचित्त्यं तदिहोच्यते ॥ ४५९ ॥
 यथा खमध्यात्खकुजं तथैव प्रत्युन्नतांशोर्ध्वगमण्डलानि ।
 द्वयोर्दयोर्मध्यगतं द्युरात्रखण्डं स चैकोन्नतभागकालः ॥ ४६० ॥
 तिर्यक्स्थितत्वे स महान् ऋजुत्वेऽ-
 ल्पकः कुजासन्नगतो यथा स्यात् ।
 कालस्तथा कालजखण्डके त-
 दृजुत्वमेवं निकटे दिनार्द्धात् ॥ ४६१ ॥
 तिर्यक्स्थितत्वं भवतीति गोले
 प्रत्यक्षसिद्धं किल तेन भानोः ।
 यन्त्रोन्नतांशप्रभवः स कालो-
 महान्दिनार्द्धान्निकटे कुजाच्च ॥ ४६२ ॥
 तथाल्पकः स्थान्निकटे सदैव
 सर्वत्र देशे दिवि दृश्यतेऽङ्गि ।
 सदा निरक्षे विषुवन्स्थितार्को-
 न्नतांशकालः सम एव वेद्यः ॥ ४६३ ॥

सिद्धान्तज्ञैः शेषगोलप्रयोगै-
व्यक्ताव्यक्तप्रोक्तयुक्तिप्रकारैः ।

अत्रावश्यं ज्ञायते वासनाद्वि-
यन्त्रे सूक्ष्मे सा मया नोदितास्मात् ॥ ४६४ ॥

दिग्देशकालोद्भवजात्यजातै-
र्यच्चानुपातैर्गणितं सुसूक्ष्मम् ।

तद्विद्यन्त्रान्मयका निरुक्त-
मपूर्वमाश्चर्यकरं नृणां च ॥ ४६५ ॥

कालदिग्देशजं किञ्चिद्गणितं तदिहोदितम् ।

तत्सारमखिलं वक्ष्ये ग्रन्थालङ्कारणेनतः ॥ ४६६ ॥

इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके त्रिप्रश्नाधिकारः ।

अथ विम्बाधिकारः ॥

अविदित्वैव यद्विम्बस्वरूपं गणितं न सत् ।

सूक्ष्मं सवासनं विम्बविचारं कथयाम्यतः ॥ १ ॥

ग्रहर्षदेहगोला ये ते तु तद्विम्बगोलकाः ।

आर्यैस्तद्यासमानं तु प्रोक्तं योजनमण्डलम् ॥ २ ॥

तेजसां गोलकः सूर्यो ग्रहर्षाण्यम्बुगोलकाः ।

प्रभावन्तो हि दृश्यन्ते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः ॥ ३ ॥

इत्थं खानुभवादार्यैस्तत्त्वार्थज्ञैः किलोदितम् ।

श्रुतिजोर्ध्वगता दृश्याश्चादृश्यास्तदधःस्थिताः ॥ ४ ॥

गोलेष्टमे तारकनीरगोलाः सदोज्ज्वलाः सूर्यकरैर्विलग्नैः ।

दिने तु ते त्वर्ककरप्रदुष्टदृशा न दृश्याः श्रुतिपृष्ठगानाम् ॥ ५ ॥

अथार्करश्म्युद्भवदौष्यनाशात्सर्वग्रहे भानि सहसररश्मेः ।

सुदृष्टितः कानि चिदेवमत्र दृश्यानि भूसंस्थनृणां दिनेपि ॥ ६ ॥

दृश्यानि रात्रौ सुदृशात एव चैवं त्वशुक्लं हिमरश्मिविम्बम् ।

विना ग्रहाद्यं न कथंचिदत्र दृश्यं सुदृष्टेरभिघाततः स्यात् ॥ ७ ॥

एवं हि दूरान्तरितौ रवीन्दू कुजोर्ध्वसंस्थौ दिवसेपि तत्र ।

रवेः कुजासन्नतयेन्दुशुक्लविम्बं नरः पश्यति तद्विवर्णम् ॥ ८ ॥

तद्वत्पट्टदोषवशादथैवं रवौ तु याम्योत्तरवृत्तसंस्थे ।

तादृग्विधं चापि न पश्यतीत्यं दृक्त्वारतम्याद्विबुधैर्विचिन्त्यम् ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वाधरत्वं परिकल्प्य शङ्कोर्वर्णेन यो दृश्यविधुः सदोर्ध्वः ।

सर्वोर्ध्वगोर्कस्तदधोऽस्यवश्यं व्यासेरितं चेत्यमपि प्रमाणम् ॥ १० ॥

लितिप्रभावद्विधुविम्बगोलच्छाया च या तद्गतदृष्टिचिह्नम् ।

प्रायस्तदर्कग्रहणेस्ति तेन तत्रार्करश्म्यङ्गवदृष्टिदोषः ॥ ११ ॥

नैवेति शीतद्युतिनोरविम्बं नृदर्शनाहं सुदृशेति चन्द्रः ।

रविं पिधत्ते न तथा जशुकौ सदैव यस्मान्नरदृष्टिचिह्नम् ॥ १२ ॥

कुपृष्ठगं तज्जलविम्बगोलच्छायागतो वाह्यगतं युतौ हि ।

प्रत्यक्षतस्तद्गणितेन दृष्टं तयोरतस्तद्वि सुनीरविम्बम् ॥ १३ ॥

द्रष्टा कथंचिद्रविरश्मिजातद्वदोषतः पश्यति नैव तत्र ।

दर्शेन्दुवत्प्रगृहणं विनाथ किं तर्हि सर्वं रविमण्डलं हि ॥ १४ ॥

स सर्वदा पश्यति सप्रभं तु सक्किद्रता तेन न जायतेर्को ।

एवं कदाचिच्छशिविम्बगोलभायाद्विःस्थं नरदृष्टिचिह्नम् ॥ १५ ॥

संदर्शनं तत्र कथं नराणां भवेद्वि सूर्यगृहणस्य चेत्यम् ।

नाशङ्कनीयं हि यतो जशुक्लविम्बान्महत्तद्विमरश्मिविम्बम् ॥ १६ ॥

स्वल्पावशिष्टं रविविम्बमिन्दु-

योगेवशिष्टं च महज्जभृग्वोः ।

स्वल्पावशेषान्नयनाभिघातो-

ल्पको महान्स्थान्महतोत्र नूनम् ॥ १७ ॥

तेनेन्दुयोगे तरणोऽपिधानं संदृश्यते नैव तथा जम्बुवोः ।

सक्त्रिता स्याद्रविमण्डले तत्तेजःप्रभावान्पतया कदाचित् ॥ १८ ॥

दृग्दौर्घ्यनाशाद्भृगुसौम्यजा सा

चोत्पातरूपा कथिता मनोन्द्रैः ।

इत्थं किलोक्तं वलयगर्हस्मिन्

शुक्रार्कदृक्सूत्रजकेन्द्रयोगे ॥ १९ ॥

तथोऽपरस्थूलसुसूक्ष्मतायां यथाश्चिघातो न भवेत्तथैव ।

जलाद्युपायं विरचय्य सूर्यमशक्यमप्यन्यदृशां सरन्ध्रम् ॥ २० ॥

दृष्टाधुना सद्यवनाः सिताम्बुविम्बप्रतीतिं जनयन्ति लोके ।

दूरान्तरस्थाम्बुमयं निशायां तदुज्ज्वलं पश्यति यत्कुजोर्ध्वम् ॥ २१ ॥

एवं गृह्णा येर्कत ऊर्ध्वगोलस्थिताः सदैवार्ककरोज्ज्वलास्ते ।

तत्पूर्णविम्बत्वमतः सदैव त्वधःस्थयोश्चापि सितज्ञयोश्च ॥ २२ ॥

समीपगार्कस्य च कश्चिकातः कक्षा तयोस्तत्र तथार्कतोल्पे ।

विम्बे च तेनोज्ज्वलपूर्णविम्बौ सदैवमाज्झर्द्धगोलविज्ञाः ॥ २३ ॥

राश्यांशकैर्दूरगयोस्तयोश्च दृग्बिम्बमानं सकलं निशायाम् ।

समुज्ज्वलं त्वर्ककरैर्विलग्नैर्द्रष्टा सदा पश्यति वात्र यस्मात् ॥ २४ ॥

नैवं विधोस्तत्र भृगुजविम्बान्महत्कलाविम्बमितिस्तथाकारात् ।

कक्षावशाद्दूरगतस्य तस्य रविः समन्ताद्भ्रमणं करोति ॥ २५ ॥

विलग्नरव्यं शुभिरत्रशौक्ल-

वृद्धिकमेणैव तु पूर्णशौक्लम् ।

शुक्रजतोस्यास्ति महान्विशेषो-

यतोनिशं शीतरुचेरिहैवम् ॥ २६ ॥

यन्नीरविम्बं रविविम्बतश्च

यथायथाल्पं च समीपगं च ।

तथातथा शौक्ल्यमितिश्च तस्या-

धिकात्र लघार्ककरैरधस्तात् ॥ २७ ॥

भानोर्विम्बे किद्रभीत्या निरुक्तं विद्म्वोर्यैस्तैजसत्वं सदेह ।

आर्षैः साकं संविरोधेन तन्त्रे तत्पशोयं मन्मते सुन्दरो न ॥ २८ ॥

यस्मात्कालांशाल्पकांशान्तरेका-

दुक्तौ शुक्रज्ञौ कथं दृष्ययोग्यौ ।

एवं कालांशाधिकांशान्तरेपि

शुक्रः सूर्यान्वैव संदृश्यतेऽङ्गि ॥ २९ ॥

त्वत्पशे तत्तैजसत्वस्थिरत्वे युक्तं स्यात्तद्भेदतुना कोन तत्र ।

यद्युष्णांशोरंशुसंघप्रभावात्स्वल्पं तेजो दीपवन्नाशमेति ॥ ३० ॥

यद्योगे यत्तैजसत्वं न भग्नं तद्भेदे वै स्यात्कथं तत्प्रभग्नम् ।

एवं भेदे यच्च भग्नं कथं तन्न स्याद्योगेकांशुजाक्षिप्रघातात् ॥ ३१ ॥

अर्करश्मिप्रघातोस्ति नेत्रयोश्च महान् युतौ ।

अन्तरे त्वल्पकस्यैवं नृणामनुभवो यतः ॥ ३२ ॥

इत्थं त्वदुक्तिद्वयतर्कतोत्र दोषस्तवायं तदवस्थ एव ।

प्रत्यक्षसिद्धार्थविरोधतस्तु तत्तैजसत्वेस्ति नवीनवर्थ ॥ ३३ ॥

अथाकांशुनिमग्नं तत्तैजसं नैव दृश्यते ।

किं तु सर्वं रवेर्विम्बं दृश्यतेऽत्रेति चेच्छृणु ॥ ३४ ॥

अर्करश्मिजट्टदोषात्तैजसे यास्त्यदृश्यता ।

युतौ साम्बुमये चैव प्रमाणार्थोदितेस्तिवह ॥ ३५ ॥

ये च नीरमया गोलास्तेजोगोलादिवस्वतः ।

स्वल्पाः स्युः सर्वतद्गोले शौक्ल्यमर्द्धाधिकं भवेत् ॥ ३६ ॥

कुपृष्ठस्थैर्नरैर्गोलो नेत्राभ्यां दृश्यतेऽत्र यः ।

तद्दर्शने महानस्ति विशेषस्तं च संशृणु ॥ ३७ ॥

अथैकनेत्रदृष्ट्या तु गोलो यो दृश्यते बुधैः ।

तदर्धाल्पं सदा दृश्यं दृष्टिसूत्रान्तरस्थितम् ॥ ३८ ॥

नेत्रान्तरसमो व्यासो यस्य गोलस्य तस्य तु ।

अर्द्धं संदृश्यते केचिदित्यूचुर्नयनद्वयात् ॥ ३९ ॥

तत्राप्येकाक्षिजार्द्धाल्पवशेन नयनद्वयात् ।

नैव पश्यति गोलार्द्धं सम्यगित्थं तु मन्मतम् ॥ ४० ॥

यथायथा दूरगतो गोलस्तस्य तथातथा ।

दृश्यते त्वधिको भागः परं त्वर्द्धाल्पको हि सः ॥ ४१ ॥

एवं तन्निकटत्वे तु ज्ञेयस्तद्वैपरीत्यतः ।

स्थूलत्वं चाणुविम्बत्वं दृश्यते यच्च तच्छृणु ॥ ४२ ॥

नेत्रगोलककेन्द्रोत्थदृष्टिसूत्राणि देहिनाम् ।

वस्तुग्रहणशक्तानि तदन्तर्विम्बगोलकः ॥ ४३ ॥

दृश्यस्तद्भासमानं तु दृष्टिसूत्रान्तरं किल ।

यथायथा दूरगतो विम्बगोलस्तथातथा ॥ ४४ ॥

दृष्टिसूत्रान्तरं चाल्पं निकटे त्वधिकं सदा ।

स्वीयदृग्गोलवृत्ते स्यात्तेनाणुस्थूलविम्बता ॥ ४५ ॥

दृष्टिसूत्रान्तरे विम्बं दृश्यते नेत्रगोलके ।

सङ्कोचतस्तयोः स्वल्पमसङ्कोचेधिकं ह्यतः ॥ ४६ ॥

स्थूलत्वाणुत्वभेदो हि विम्बेस्ति त्रिविधः सदा ।

दृग्दूरासन्नभावेन चैकस्तद्वितीयकः ॥ ४७ ॥

स्वमध्योदयभेदेन ज्योतिर्दृग्दोषतस्तथा ।

तृतीयश्चेति तज्ज्ञानं सवासनमथोच्यते ॥ ४८ ॥

विम्बीयगोलस्य च पृष्ठभागं स्पृष्ट्वा च ये दृक्किरणाः खगोले ।

लग्नास्तदन्तर्गतगोललिप्तास्ता एव तद्योजनविम्बजाताः ॥ ४९ ॥

योजनात्मकविम्बस्य लिपिकाकरणादुधैः ।

स्थूलत्वे निकटेऽणुत्वं दूरे सम्यक् कृतं किल ॥ ५० ॥

स्थूलत्वाणुत्वचेतोयत्पूर्वाचार्यैः स्वकल्पितम् ।

उक्तं तन्न मतं मेऽस्ति गोलयुक्तिविरोधतः ॥ ५१ ॥

अथागमोक्तसर्वैर्ध्वब्रह्माण्डान्तर्गतं तमः ।

नीलगोलोऽस्ति तन्मध्ये भूमिखेटर्शगोलकाः ॥ ५२ ॥

भगोलान्तस्तमो यत्तत्समर्थार्ककरैः सदा ।

नष्टं स्याच्च तदूर्ध्वं तु तदभावाद्यथास्थितम् ॥ ५३ ॥

नीलाम्बरं सर्वजनप्रसिद्धं यत्तस्य केन्द्रं क्षितिगर्भ एव ।

भगोलपृष्ठोर्ध्वगतं सदैव संदृश्यते भूमिगतैः सुवृत्तम् ॥ ५४ ॥

यत्रानिष्टं तारकखेचरेन्द्रा-

स्यैकत्र संस्था इव भान्ति यान्तः ।

स नीलगोलः किल दर्शनार्थं

भखेचराणां विहितोऽम्बरस्थः ॥ ५५ ॥

नीलं विना स्यान्नयनाभिघातो-

नीलं परं दर्शनयोग्यमस्मात् ।

नृदृष्टिसूत्रान्तरगं च विम्ब-

गोलस्य खण्डं किल विम्बसञ्ज्ञम् ॥ ५६ ॥

नृदृष्टिचिह्नाखगविम्बगोलकेन्द्रं तु तद्गर्भजदृष्टिसूत्रम् ।

तद्विम्बगोलस्य च पृष्ठभागे स्पृष्टं समन्तान्नरदृष्टिसूत्रम् ॥ ५७ ॥

तन्मार्गवृत्तं परिधिस्तु विम्बे तद्विस्तृतिं विम्बमिति वदन्ति ।

तत्पृष्ठजं दृष्टिजसूत्रमुक्तं यतश्च तत्पृष्ठविलग्नमस्ति ॥ ५८ ॥

तद्विम्बगोलस्थसुपृष्ठयोगो-

यत्रास्ति तद्विम्बजगोलगर्भात् ।

यदन्तरे तत्त्वगविम्बगोल-

व्यासार्द्धतुल्यं भुजसंज्ञकं स्यात् ॥ ५८ ॥

तत्पृष्ठजं दृष्टिजसूत्रमत्र

कोटिः श्रुतिर्गर्भजदृष्टिजसूत्रम् ।

दोःकोटियोगाच्छ्रवणः क्षितौ तु

यत्तन्ममानं द्विगुणं हि विम्बम् ॥ ६० ॥

तन्निबन्धनं च ।

आद्योक्ततद्योजनमण्डलार्द्धतद्गर्भद्वक्सूत्रवियोगयोगौ ।

कार्यौ तु तद्वातपदेन चात्र निम्नं हि तद्योजनमण्डलार्द्धम् ॥ ६१ ॥

तद्गर्भद्वक्सूत्रहृतं द्विनिम्नं

खेगामिनां योजनविम्बमानम् ।

परं त्विदं विम्बजगोलखण्डं

संदृश्यतेऽन्यादृशमम्बरे तत् ॥ ६२ ॥

द्वक्सूत्रयोरन्तरगं च तस्यान्तरस्थदृग्भेदवशादिभेदात् ।

भूगोलकेन्द्रं नरदृष्टिचिह्नं प्रकल्प्य कार्यं गणितं सुखार्थम् ॥ ६३ ॥

अथ कुगर्भद्वक्सूत्रवशेन स्वकशागोले कलात्मकद्विम्बानयनम् ।

त्रिज्यागुणं योजनमण्डलार्द्धं

स्वयोजनाख्यस्फुटकर्णभक्तम् ।

द्विनिम्नतच्चापमितं ग्रहाणां

स्यष्टं कलाद्यं भवतीह विम्बम् ॥ ६४ ॥

अत्रोपपत्तिं पृष्टुं भूमिगर्भात्विम्बगोलस्थितपृष्ठलग्नम् ।

सूत्रं नयेत्वेचरगोलदेशे चैकं तथा विम्बजगोलकेन्द्रे ॥ ६५ ॥

अन्यच्च तद्विम्बजगोलपृष्ठ-

तत्सूत्रयोगावधि केन्द्रतः स्यात् ।

तद्व्यासखण्डं भुजहूपमस्ति

कोटिखण्डपात्किल पृष्ठसूत्रात् ॥ ६६ ॥

तत्केन्द्रपृष्ठस्थितसूत्रयोर्द्वयस्य गोले विवरं कलाद्यम् ।

आद्योक्ततद्योजनमण्डलार्द्धचापोन्मितं युक्तियुतं सदैव ॥ ६७ ॥

सार्वभौमकृता कशागोलान्तः परिधौ स्थितम् ।

यत्खेटविम्बगोलस्य खण्डं विम्बं तदेव हि ॥ ६८ ॥

स्वीकृतं स्वधिया तत्र तत्सूत्रपरिधेर्मितम् ।

कलाविम्बं च पूर्वोक्तात्सूत्रं तदसद्भुवम् ॥ ६९ ॥

तद्विम्बकशिकागोलयुतौ नेमिस्तु विम्बजा ।

कर्णान्तरे कुगर्भात्स्यान्नहि तत्पृष्ठदृष्टिजम् ॥ ७० ॥

सूत्रं येनात्र तद्विम्बं दृष्टियोग्यं यतोऽनिशम् ।

विना दृक्सूत्रसम्बन्धं दर्शनं न कथं चन ॥ ७१ ॥

कुगर्भदृष्टिचिह्नाद्यद्विम्बगोलस्य मध्यगम् ।

गर्भदृक्सूत्रसंज्ञं तत्कर्णतुल्यं भवेदिह ॥ ७२ ॥

कर्णो भुजस्तु पूर्वोक्तविम्बयोजनखण्डकम् ।

अत्र कोटिस्तु कर्णाल्पा पृष्ठदृक्सूत्रसंमिता ॥ ७३ ॥

तत्पक्षेऽथ कुगर्भोऽदृष्टिचिह्नवशादपि ।

पृष्ठदृक्सूत्रसिद्धिर्न कथं दृग्योग्यता ततः ॥ ७४ ॥

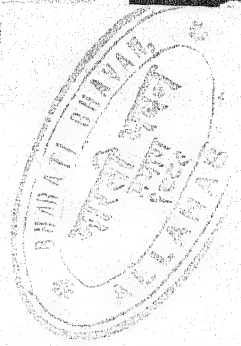
विम्बीयगोला रविणा मयोक्ताः स्वमार्गभेदेऽपि सदैकहृपाः ।

नीचोच्चयोरन्तरतश्च ते स्युस्तद्भासमानं तदपीह चैकम् ॥ ७५ ॥

दृग्गणिसम्बन्धवशात्तु दृष्टं

न्यूनाधिकत्वं गगनेऽस्ति तेषाम् ।

नीचोच्चमध्ये वहवः स्फुटाख्याः

कशाश्च तद्योजनविम्बमेकम् ॥ ७६ ॥

सर्वत्र संस्थं किल तद्वशेन

कलाश्च तद्गोलभवाः स्वविम्बम् ।

यस्याल कशा मच्चती तु तस्य

स्वल्पाः कला योजनविम्बजाताः ॥ ७७ ॥

यस्यालिपिका तत्र कलास्तु वङ्क्यः सदैकतद्योजनविम्बमानात् ।

स्युस्तद्वशादेव भवेदणुत्वं स्थूलत्वमूर्ध्वाधरसंस्थया तत् ॥ ७८ ॥

यङ्गास्करार्थैः सुगमं विहाय स्वार्थैर्विरोधाद्विहितं प्रयासात् ।

स्वत्यंशवृद्धिश्चयकल्पनाभ्यां कलादि भौमादिकविम्बमानम् ॥ ७९ ॥

तद्युक्तिशून्यं त्विह तन्मतेऽस्ति यतोऽत्र तद्योजनलिपिकातः ।

भिन्नं सदा तत्कलिकादिविम्बमेवं रवीन्द्रोश्च न सद्यतोऽत्र ॥ ८० ॥

यस्यार्द्धचापं द्विगुणं न तस्यात्तच्चापतुल्यं गणितात्कथं चित् ।

दृक्सूत्रयोरन्तरगोऽर्द्धचापे द्विगुणे न तच्चापमिदं तदन्तः ॥ ८१ ॥

सूर्येन्दुभूभातनुयोजनानीत्यनेन ता मानकलास्वतश्च ।

दृक्सूत्रयोरन्तरगा नहि स्युस्तद्गन्धरीत्या त्वथ सार्वभौमे ॥ ८२ ॥

प्रोक्तं तदप्यत्र न सद्यतश्च

सूर्येन्दुमन्दश्रवणादिना याः ।

विम्बीयलिप्ताः किल विम्बसक्त-

कशास्थिता नैव कलाश्च ताः स्युः ॥ ८३ ॥

किं त्वन्यलिप्ताप्रमितेस्तु विम्बं कृत्वाऽथ तद्वात्ययतः स्वबुद्ध्या ।

विम्बस्य लिप्ता युगभागजीवेत्यनेन मानैक्यदत्तं कृतं तैः ॥ ८४ ॥

न तत्त्वकशाकलिकाप्रमाणात्स्वेषुः सदैवास्ति च तत्प्रमाणात् ।

ताभ्यां स्वकशाकलिकाप्रमाणात्कथं स्थितेरानयनं कृतं तैः ॥ ८५ ॥

सदैकहूपविम्बीयव्यासः कशाकलावशात् ।

अन्यथा कल्पयित्वा तं प्रतारितमिदं जगत् ॥ ८६ ॥

नीचोच्चविम्बीयकला यथोक्ताः

कुभास्कराद्यैः क्षितिजादिकानाम् ।

तथा रवीन्द्रोर्न कथं कृताः किं

रवीन्दुवन्नैव कुजादिकानाम् ॥ ८७ ॥

स्फुटस्वकशकलिकाप्रमाणादृग्योग्यविम्बीयकला यतः स्युः ।

यत्तद्विरुद्धानयनं विना सद्युक्तिं न सत्तत्सुदृशोच्चार्यैः ॥ ८८ ॥

कुगर्भदृक्चिह्नवशात्तथा तन्स्थितोच्चकर्णः कुजविम्बनिघ्नः ।

तच्छुक्रविम्बेन हतः फलं स्याद्यदारजो योजनजातकर्णः ॥ ८९ ॥

तदा खसंस्थोऽपि सितोत्थविम्ब-

लिप्रासमा दृष्टिजसूत्रयुक्त्या ।

स्युस्तास्तदुक्ताङ्गणितान्नहीत्यं

तद्विरोधो बद्धधा विदोह्यः ॥ ९० ॥

कुगर्भदृक्सूत्रवशात्खगोले दृक्सूत्रयोरन्तरमेकमेव ।

मध्येदयान्तः क्षितिपृष्ठदृष्टिचिह्नादिभेदोऽस्ति तदन्तरस्य ॥ ९१ ॥

अतः कुपृष्ठस्थितदृग्दृशेन दृश्यं हि विम्बं महदल्पकं च ।

नैवं कुगर्भीयदृशा कथं चित्तदृष्टिदोषात्कथयन्ति चान्ये ॥ ९२ ॥

यत्प्रत्यहं स्वक्षितिजात्खमध्यं

यावद्विभिन्नं किल दृश्यविम्बम् ।

वदामि तस्यानयनस्य युक्तिं

कुपृष्ठदृक्चिह्नवशात्सूक्ष्माम् ॥ ९३ ॥

स्पृष्टा विम्बीयपृष्ठं ये दृक्कराश्चावरं गताः ।

तदन्तरे गोलविदा ज्ञेया दृग्बिम्बवासना ॥ ९४ ॥

दृक्करान्तः स्थितं विम्बगोलखण्डं तदेव हि ।

दृश्यते तत्करान्तःस्थमहदाकाशसंस्थितम् ॥ ८५ ॥

खमध्यसंस्थे ग्रहविम्बगोलकेन्द्रेऽथ तद्गोलजपृष्ठभागे ।

स्पृष्टोर्ध्वगा नायनरश्मयो ये नीलाम्बरे वृत्ततया समन्तात् ॥ ८६ ॥

लग्नाश्च तन्मण्डलसंमितं हि

नीलाम्बरस्थं खगदृग्जविम्बम् ।

दृग्ग्रिममध्यस्थितविम्बगोल-

स्वरूपमेव क्षितिगस्य दृश्यम् ॥ ८७ ॥

नृदृष्टिचिह्नात्खगविम्बगोलकेन्द्रान्तरे यत्किल दृष्टिसूत्रम् ।

तद्यत्र तद्गोलजपृष्ठलग्नं तत्रैव दृग्बिम्बजकेन्द्रमूह्यम् ॥ ८८ ॥

तत्केन्द्रचिह्नाच्च समान्तरेण सर्वत्र तद्विम्बजनेमिरत्र ।

नैवं खमध्येऽन्तरसंस्थखेटे सम्यग्विशेषं शृणु तत्र चातः ॥ ८९ ॥

यदा नतं खेचरविम्बगोलकेन्द्रं हि दृक्मण्डलगं तदा स्यात् ।

तद्गोलपृष्ठाधरसंस्थदेशं स्पृष्ट्वैव यच्चोर्ध्वगदृष्टिसूत्रम् ॥ ९० ॥

नीलाम्बरे संमिलितं हि तत्र त्वधःस्थितं विम्बजनेमिचिह्नम् ।

दृश्यं तथोर्ध्वस्थितपृष्ठभागं स्पृष्ट्वा च यत्लग्नामिहाम्बरेऽस्ति ॥ ९१ ॥

दृश्यं हि तच्चोर्ध्वगविम्बनेमि-

चिह्नं न ते द्वे निजपृष्ठकेन्द्रात् ।

तुल्येऽन्तरे स्तोऽथ तयोस्तु मध्ये

विम्बेऽन्यकेन्द्रं सुधिया प्रकल्प्यम् ॥ ९२ ॥

तत्केन्द्रतश्चिह्नयुगान्तरेण वृत्तं कृतं तत्परिधिक्रमेण ।

दृग्ग्रस्योऽपीह युता भवन्ति तेनास्ति तद्वृत्तमितं हि विम्बम् ॥ ९३ ॥

रश्म्यन्तरे संस्थितदृश्यविम्बस्वरूपमेवास्ति महत्तथाऽल्पम् ।

दृग्योग्यनीलाम्बरगोलसंस्थं संदृश्यते भूमिगतैः सुवृत्तम् ॥ ९४ ॥

खमध्यसंस्थेऽल्पतरं सद्वैव महत्तथा स्वक्षितिजस्थिते स्यात् ।

तदन्तरे दृष्टिवशाद्विचित्रं तत्रैकरीत्या गणितं प्रवक्षिम् ॥ १०५ ॥
 त्रिप्रश्नरीत्या खगविम्बगोलगर्भोद्भवं पृष्ठभवं च तावत् ।
 कार्यं हि दृक्सूत्रमिह ग्रहज्ञैः सुसूक्ष्मविम्बानयनप्रवीणैः ॥ १०६ ॥
 कुखण्डखेटश्रवणौ तु यस्य भुजौ च तस्याऽस्ति महीप्रमाणम् ।
 स्याद्गर्भदृक्सूत्रमिहाऽस्यलम्बो गर्भीयलम्बस्त्ववधे च तत्र ॥ १०७ ॥
 याऽल्पा तयोस्तद्गुणितं खगस्य प्रोक्तं च तद्योजनमण्डलार्द्धम् ।
 स्वपृष्ठदृक्सूत्रहतं च लब्धं भुजो भवेत्संस्करणाय नूनम् ॥ १०८ ॥
 चण्णात्मिका चेदवधाऽल्पिका स्या-
 त्तद्गर्भलम्बो भुजयुक्तहीनः ।
 अधःस्थितोर्ध्वस्थितपृष्ठदृष्टि-
 द्धत्राच्च द्धत्रं क्षितिगर्भगं स्यात् ॥ १०९ ॥
 धनात्मिका चेद्विपरीतमुक्ता-
 उज्जेयं हि तत्संगुणितं खगस्य ।
 दृक्पृष्ठद्धत्रं विहतं च गर्भ-
 दृक्द्धत्रकेणाऽत्र फलं द्विधा स्यात् ॥ ११० ॥
 अधःस्थितोर्ध्वस्थितपृष्ठदृष्टिद्धत्रे खलम्बः किल पृष्ठजः स्यात् ।
 खलम्बवर्गेण विहीनितस्य भकर्णवर्गस्य पदं हि यत्स्यात् ॥ १११ ॥
 तत्खलपृष्ठयुत्यफलं प्रकल्प्यमथाऽत्र गर्भीयविलम्बवर्गम् ।
 भकर्णवर्गात्प्रविशोध्य शेषात्पदं युतीनं क्रमशश्च कार्यम् ॥ ११२ ॥
 धनर्णागाऽल्पावधया च तद्गर्भोर्ध्वदृक्सूत्रमनेन निम्नम् ।
 खेटस्य तद्योजनमण्डलार्द्धं तद्गर्भदृक्सूत्रहतं च तत्स्यात् ॥ ११३ ॥
 भगोलजं योजनमण्डलार्द्धमधःस्थपृष्ठीयविलम्बकेन ।
 तद्युक्तमूनं तु तदर्धजेन यत्स्याच्च तद्गश्रवणोत्थकृत्योः ॥ ११४ ॥
 वियोगमूलं किल तत्खलपृष्ठफलान्तरं दृष्टिजमन्तरं स्यात् ।

भगोलतद्योजनमण्डलाईतद्गोयोर्योगपदं विनिघ्नम् ॥ ११५ ॥

त्रिभज्यया भश्रवणोद्धृतं त-
द्वलस्य चापं द्विगुणं द्विधैवम् ।

खपृष्ठदृक्सूत्रवशात्कलाद्यं
तद्योगतुल्यं कलिकादिविम्बम् ॥ ११६ ॥

नशत्रकशाश्रितगोलके स्यात्सम्पूर्णचापप्रमितं तु वेद्यम् ।

तत्पूर्णजीवादलसंमितेन व्यासाईमानेन कृतं च वृत्तम् ॥ ११७ ॥

तद्वृत्ततुल्यं किल दृश्यविम्बमध्येऽस्य केन्द्रं सुधिया प्रकल्प्यम् ।

तत्केन्द्रजं दृष्टिजसूत्रकं यत्तद्विम्बगोलस्य च केन्द्रलग्नम् ॥ ११८ ॥

तथैव तद्गर्भजदृष्टिद्वत्र-

लग्नोक्तपृष्ठोद्भवकेन्द्रलग्नम् ।

कथं चिदप्यत्र भवेत्त्वमध्या-

ङ्गिन्नस्थले नेति सुधोभिरुद्ध्यम् ॥ ११९ ॥

अद्वस्य यद्योजनमण्डलाई

स्यष्टं च यद्योजनकर्णमानम् ।

मत्त्वा तदेवात्र भजं यथोक्त्या

यत्स्याद्वि तदा कलिकादिविम्बम् ॥ १२० ॥

इत्थं खमध्योदयभेदतस्तु सान्निध्यदूरस्थितिभेदतश्च ।

द्विविम्बमाद्यानयनात्सूक्ष्ममतोऽत्र तद्गौरवमप्यदोषः ॥ १२१ ॥

यथायथा कुपृष्ठाच्च नृणां दृक्चिह्नमूर्ध्वगम् ।

तथातथाऽधिकं विम्बमम्बरे दृश्यते नृभिः ॥ १२२ ॥

पृष्ठोर्ध्वदृक्चिह्नमिलासुकेन्द्रान्मत्त्वा कुखण्डं खगदृष्टिसूत्रे ।

ज्ञात्वाऽधरोर्ध्वे निजदृष्टतुल्याङ्गनर्णगाल्पावधयोक्तसिद्धिः ॥ १२३ ॥

अत्रावधाया अल्पाया ऋणत्वं स्वीकृतं तु यत् ।

आवाधायोगभूसिद्धौ त्वन्यतद्गणिते न तत् ॥ १२४ ॥

इत्थं च दृष्ट्वा गणितप्रयासं
स्वल्पान्तरात्तद्व्यवहारसिद्धौ ।

कुजादिनार्द्धाधिकारस्वल्पविम्ब-

हासकमात्तद्विणान्यथोक्तम् ॥ १२५ ॥

सोन्नतं दिनमध्यर्द्धं दिनार्द्धाप्तं फलेन तु ।

क्विन्त्याद्विशेषमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥ १२६ ॥

सम्यक्चापानुपातोऽत्र पूर्वार्थोक्तेन्दुशौक्तावत् ।

ज्यानुपातान्नरैरत्र नाशितं स्वल्पबुद्धितः ॥ १२७ ॥

यथा नाशितं चोक्तमज्याविधाना-

द्विधोः शौक्तामस्तीह लक्षप्रमुख्यैः ।

तथा भास्कराद्यैः क्रमज्याविधाना-

दलं चान्तरं विम्बजं नाशितं हि ॥ १२८ ॥

अभावे त्वभावं तु भावेऽथ भावं

च दृष्ट्वैव मध्येऽपि ये चानयन्ति ।

विलोमानुलोमज्ययात्रानुपाता-

दयोग्येऽपि तेभ्यो महद्भ्यो नमोऽस्तु ॥ १२९ ॥

यदन्यरीत्या कविना स्वबुद्ध्या ज्योतिर्विदा श्रोपतिनैवमुक्तम् ।

द्रष्टा महोव्यासदलेन यस्मात्समुच्छ्रितस्तिष्ठति भूमिपृष्ठे ॥ १३० ॥

नभःस्थभानोर्निकटस्ततस्तं सुभास्करं सूक्ष्ममवेक्ष्यतेऽसौ ।

पिधीयते भानुवपुर्मयूषैः समन्ततः पङ्कजकर्णिकेव ॥ १३१ ॥

तत्कोसरैरम्बरमध्यवर्ती निरीक्ष्यते तेन च सूक्ष्ममूर्तिः ।

वसुन्धरागोलनिरुद्धधामा दूरस्थितोऽयं सुखदृश्यविम्बः ॥ १३२ ॥

महोजवृत्तोपगतो विवस्वा-

नतो मद्धान् भात्यरूपो विरश्निः ।

चेदित्यमाद्यानयने सुयुक्ति-

ज्योतिर्भवाद्दृश्यभिघाततोऽस्ति ॥ १३३ ॥

तर्ह्यिन्दुभान्वोर्ग्रसनेऽल्पके तत्पक्षे त्वलक्ष्यं कथमस्ति विम्बम् ।

नृणां पुनर्दृश्यविधिस्फुटत्वे कृतेऽप्यतस्तन्न मतं हि रम्यम् ॥ १३४ ॥

मानैक्यखण्डं विहितं पुराणैः स्थित्यर्थमर्कग्रहणे रवीन्द्रोः ।

केन्द्रान्तरं तन्न हि नेमियोगेऽतः सूक्ष्मरीत्या तद्वच्चं प्रवक्षिम् ॥ १३५ ॥

अथोर्ध्वस्वकक्षाख्यगोले सदैव

रवेर्विम्बगोलोऽस्ति चैवं विधोश्च ।

अधःस्त्रीयकक्षाख्यगोलेऽस्ति गोलः

सदा विम्बजस्तद्युतिः स्यात्कथं हि ॥ १३६ ॥

अतो दृष्टिसूत्रे बुधैः कल्पिता सा

तयोः सूत्रयोरन्तरे चार्कगोले ।

भवेद्विम्बगोलस्य विस्तारतुल्यं

रवेर्मण्डलं चन्द्रगोलेऽपि तद्वत् ॥ १३७ ॥

तयोः सूत्रयोरेव यच्चान्तरं त-

द्रवेर्मण्डलं योगसिद्धौ प्रकल्प्यम् ।

तयोः सूत्रयोरन्तरं योजनाद्यं

रवेः कक्षिकायां न तच्छीतरश्मेः ॥ १३८ ॥

तयोर्मण्डले पृष्ठदृक्सूत्रके ते

ज्यकाख्ये प्रसाध्ये विधोः कक्षिकायाम् ।

अथ स्पर्शकाले विमुक्तौ कुगर्भात्

कुपृष्ठाच्च यत् पृष्ठदृक्सूत्रमस्मात् ॥ १३९ ॥

रवेर्विम्बगोलस्य केन्द्रं तु वेद्यं

रवेर्मण्डलाद्धेन सूत्रेण तिर्यक् ।

विधोर्विम्बगोलस्य केन्द्रं तु तद्व-

द्ववेभिन्नदिक्स्वार्द्धतन्मण्डलेन ॥ १४० ॥

तदैक्यं तु केन्द्रान्तरं चन्द्रभान्धो-

र्भवेत्पूर्णजीवात्मकं सूत्रमत्र ।

परं पृष्ठसूत्रं द्वयोरेकमेव

यदा नेमियोगस्थितं स्यात्तदेत्यम् ॥ १४१ ॥

यदा विम्बगोलीयपृष्ठाख्यदृष्ट्यु-

द्भवे भिन्नसूत्रे तदा त्वन्यथैवम् ।

विधोः कक्षिकागोलसंस्थेन्दुभान्धो-

र्भवेतां च ये मण्डले तद्युतिर्हि ॥ १४२ ॥

स्वतो नैव किं तर्हि दृक्सूत्रयोगा-

द्भवेदेकगोलेऽपि चोक्तप्रकारात् ।

स्वपृष्ठाख्यविम्बैक्यचिह्नाच्च तिर्यक्

स्वविम्बार्द्धतुल्यान्तरेण स्वकेन्द्रे ॥ १४३ ॥

भुजोऽत्रास्ति मानैक्यखण्डं च कोटि-

स्तयोः पृष्ठदृक्सूत्रयोरन्तरं हि ।

तदुत्थश्रुतेरर्द्धचार्षं द्विनिघ्नं

रवीन्द्रोर्भवेदन्तरं नेमियोगे ॥ १४४ ॥

कुगर्भैकदृक्सूत्रतः सार्वभौमे

यदा मण्डलाद्धे समे स्तस्तदानीम् ।

तयोः पृष्ठसूत्रैक्यतो मानयोगा-

दत्तं विम्बकेन्द्रान्तरं प्रोक्तरीत्या ॥ १४५ ॥

यदा नैव तुल्ये रवीन्द्रोश्च विम्बे

तदा विम्बकेन्द्रान्तरोत्थं च सूत्रम् ।

तयोर्मानयोगार्द्धतुल्यं न तत्र

न सङ्गच्छते सार्वभौमोक्तमस्मात् ॥ १४६ ॥

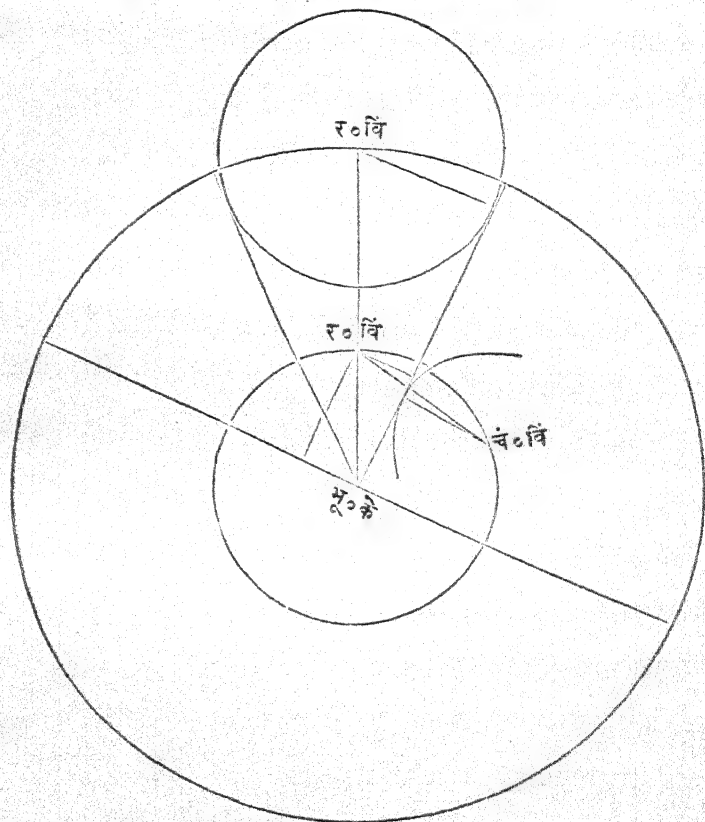
मानैक्यखण्डेन समेऽपि केन्द्रान्तरे तु तत्सूत्रगनेमिजैक्यम् ।

तदुक्तकक्षागतनेमिजैक्यं न जायते तद्युतितोऽपि तत्र ॥ १४७ ॥

यतो हि कक्षागतनेमिजैक्ये

अस्तं च तद्विम्बकमुक्तयोगः ।

कुगर्भद्वक्सूत्रवशेन मानैक्यखण्डदर्शनम् ॥

नो केन्द्रसूत्रस्थितनेमिजात-

इत्थं च ते द्वे अपि दृष्टव्ययोग्ये ॥ १४८ ॥

खदृग्युतौ दृक्तनुनेमिजैक्यं द्वित्वैव तद्गोलसुपृष्ठयोगात् ।

यैः स्वीकृतं विम्बदलैक्यरूपं केन्द्रान्तरं तन्नहि दर्शनार्हम् ॥ १४८ ॥

चन्द्रकर्णं भकर्णाख्यं रविकर्णं खगस्य च ।

कर्णं च कल्पयित्वा खगदृक्सूत्रकादिभिः ॥ १५० ॥

चन्द्रगोलेऽपि पूर्वोक्त्या रवेर्योजनमण्डलम् ।

पृष्ठदृक्सूत्रकं कृत्वा तयोस्ते त्रिज्यकाहते ॥ १५१ ॥

चन्द्रकर्णोद्धृते कृत्वा विम्बकेन्द्रजसूत्रकम् ।

साध्यं मानैक्यखण्डं च तदेव परिकल्पयेत् ॥ १५२ ॥

दुःसाध्यदृक्सूत्रजकल्पनां तां त्यक्तोदितं श्रीरविणा सुखार्थम् ।

शीतांशुकशागतयोरिनेन्द्रोः केन्द्रान्तरं मानदलैक्यमेव ॥ १५३ ॥

अत्रोपपत्तिबोधार्थमित्थं सर्वं विजानता ।

गोलं ज्ञात्वा तु विम्बीयां दर्शयेत् चेन्नसंस्थितिम् ॥ १५४ ॥

दृक्सूत्रयोगे शशितिग्मरश्म्योर्विम्बीयगोलस्थितकेन्द्रयोर्हि ।

तयोश्च दृक्सूत्रवियोगरूपाद्विम्बान्तरादेव यदिन्दुभागम् ॥ १५५ ॥

प्रभाधिकाराद्विहितं तदेव

यदृष्टिचिह्नं किल तद्वशेन ।

चन्द्रस्य विम्बं रविविम्बतुल्यं

भवेच्च दृग्योग्यमिहान्यथा न ॥ १५६ ॥

पूर्णग्रहोऽर्कस्य भवेद्विमांशोः

प्रभाग्रदृक्सूत्रकयोः समत्वात् ।

दृक्सूत्रमल्पं यदि भाग्रमाना-

ज्ञान्तः स्थितं तन्नरदृष्टिचिह्नम् ॥ १५७ ॥

विम्बाधिकत्वाद्भवितो विधोश्च खस्य ग्रहस्तत्र बुधैर्विचिन्त्यः ।

भागाधिकं दृष्टिजसूत्रकं चेद्भागाद्विस्तन्नरदृष्टिचिह्नम् ॥ १५८ ॥

तत्रोष्णरश्मेर्वलयग्रहः स्या-

दल्पत्वतोऽर्काच्छशिविम्बकस्य ।

नैवान्यथेत्यं किल विम्बसूक्ष्म-

दृक्क्षेत्ररीत्या सुधिया विचार्यम् ॥ १५८ ॥

एवं यदा नीचभसंस्थितोर्कः खोच्चेऽथ तद्वाशिग एव चन्द्रः ।

तदा सदा तद्वलयाकृतेश्च नूनं बुधेन्द्रैः परमत्वमूह्यम् ॥ १६० ॥

तद्गर्भदृक्चिह्नवशाच्च पृष्ठ-

दृक्चिह्नरीत्यापि परत्वमेवम् ।

विचित्रदृक्चिह्नवशात् कथं चि-

न्न ज्ञायते विम्बभवं पुरोक्तम् ॥ १६१ ॥

आसन्नत्वात् कुपृष्ठाच्च मध्ये तीव्राः करा रवेः ।

दूरस्थत्वात्तदन्यस्मिन् प्रभावोऽल्प इति स्फुटम् ॥ १६२ ॥

अथ ज्योतिर्मयं खेटविम्बं यदृश्यतेऽल्पकम् ।

तदृग्दोषात्सदा तस्य न्यूनत्वे त्वधिकं च तत् ॥ १६३ ॥

इत्थं तृतीयभेदोत्पत्सूक्ष्मतत्त्वं विजानता ।

रविणा नियमो बद्धस्ततस्तदनुगैश्च सः ॥ १६४ ॥

अथ ग्रहविम्बवशेन नक्षत्रविम्बज्ञानम् ।

यज्ञं च यत्खेटसमं भगोले संदृश्यते योजनखेटविम्बम् ।

भकर्णनिघ्नं निजकर्णभक्तं तत्स्याद्भविम्बं किल योजनाद्यम् ॥ १६५ ॥

परं तु यद्यत्र विहाय कर्णं कृतं च दृक्सूत्रवशादिदं चेत् ।

ततोऽपि तत्सूक्ष्मतरं च बोध्यमेवं भविम्बे सति खेटविम्बात् ॥ १६६ ॥

अर्द्धचिभागादिमिते तथा ह्या-

दि २।३।४ घ्नप्रमे तद्विहृतं गुणं च ।

भजं च तद्योजनविम्बकं स्या-

स्वेष्टं स्वगोलेऽन्यद्गतं न सत्तत् ॥ १६७ ॥

खेटेष्वपीत्यं तु मिथः प्रकल्पं

साम्यादिदृष्टौ दिवि योजनाद्यम् ।

स्वोच्चेऽपि नीचेऽपि तदेव विम्बं

चेद्दिम्बकर्णौ खगजौ यथार्थौ ॥ १६८ ॥

खमध्यस्थयोर्वा तदन्यैकदेश-

स्थयोः सूक्ष्ममृच्छं त्विदं तत्त्वविद्भिः ।

तयोर्मध्यभूजान्तरे विम्बसूक्ष्म-

प्रभेदादसूक्ष्मं यतश्चामनन्ति ॥ १६९ ॥

द्रष्टा दृग्द्वयसंस्थैर्यात्पश्यन्नीलाम्बरे ग्रहम् ।

खचरद्वितयं तत्रावश्यं पश्यति मानवः ॥ १७० ॥

खगद्वयं चैकखगे नरो यत्प्रपश्यति स्वीयविलोचनाभ्याम् ।

सन्दर्शनात्तद्वि न चैकदृष्ट्या तद्वासनां युक्तियुतां प्रवर्त्ति ॥ १७१ ॥

सत्यन्तरेऽपीह खगो विलोक्यो यस्याश्रयेणैव तदम्बरे च ।

परस्परं ये ग्रहसत्तदृष्टिद्वयोत्थसूत्रे च विभिन्नदिक्स्थे ॥ १७२ ॥

लग्ने च यत्राथ तयोर्विभेदाद्गृहद्वयं पश्यति तत्र नूनम् ।

ग्रहोत्थदृक्सूत्रखयोगचिह्ने यतोऽस्त्यवश्यं खचरो नृदृश्यः ॥ १७३ ॥

यदृष्टिसूत्रे खचरोऽस्ति दृश्यो यः खेऽथ तं पश्यति नान्यदृष्ट्या ।

एवं नरा दृग्द्वयसूत्रभेदाद्दिग्वैपरीत्यादवलोकयन्ति ॥ १७४ ॥

इति श्रोकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके विम्बाधिकारः ।

अथ कायाधिकारः ।

यैयैर्भवेद्दृक्किरणारोधस्तैस्तैस्तु सूर्यस्य करावरोधः ।

भवेदवश्यं यदि चान्तरस्थं दृगर्कयोस्तत्किल तर्ह्यदृश्यम् ॥ १ ॥

विम्बं रवेस्तत्र नृणां तदर्ककराश्च तद्वन्न लगन्ति यस्मात् ।

अतः स्वतःसिद्ध इहान्धकारो दृग्गोचरोऽर्कस्य करावरोधात् ॥ २ ॥
 यावान् करावरोधेन व्यक्तो यः करमध्यगः ।
 विस्तारायामतस्तावान् ज्ञेयो भासंज्ञकोऽल सः ॥ ३ ॥
 अर्कतो योऽल्पको गोलस्तच्छायाविस्तृतिर्भृशम् ।
 उत्तरोत्तरमल्पा स्यादधिकस्याधिका स्मृता ॥ ४ ॥
 यथार्काल्पकुगोलस्य क्वायादैर्घ्यं प्रसाधितम् ।
 तथैव ग्रहविम्बीयगोलभादैर्घ्यमानयेत् ॥ ५ ॥
 ग्रहस्य यद्योजनमण्डलाद्धं ग्रहार्कविम्बान्तरसूत्रनिघ्नम् ।
 भक्तं तयोर्योजनमण्डलाद्धान्तरेण तत्स्यात् खगभाग्रदैर्घ्यम् ॥ ६ ॥
 यत्स्वगोलस्थितखेटभान्चोर्विम्बीयगोलोद्भवकेन्द्रसूत्रम् ।
 प्रसिद्धतद्योजनसंख्यया स्याद्भासिद्धये तत्कथयामि सूक्ष्मम् ॥ ७ ॥
 ग्रहार्कयोरन्तरकोटिजीवा ग्रहेषुकोटिज्यकया विनिघ्नी ।
 त्रिज्योद्भूता स्यात्फलशिञ्जिनी तच्चापं फलं तत्तत्रवहीनखाङ्काः ॥ ८ ॥
 स्फुटग्रहार्कान्तरमाद्यपादे भाङ्गींशशुद्धाश्च पदे द्वितीये ।
 तृतीयके भाङ्गलवै १८० युतास्ते चक्रांश ३६० शुद्धाश्च पदे चतुर्थे ॥ ९ ॥
 ग्रहाऽर्कयोस्तद्विवरेऽथ भागाः खान्युद्भूताः स्याद्ग्रहपूर्वकं तत् ।
 ग्रहार्कयोस्तद्विवरं स्फुटाख्यं ग्रहार्कविम्बोर्ध्वगमण्डले हि ॥ १० ॥
 फलस्वकोट्योर्विवरेण वाल ग्रहार्कयोरन्तरकं युतो नम् ।
 पदे विधेयं विषमे समे च क्रमाद्ग्रहार्कान्तरकं स्फुटं स्यात् ॥ ११ ॥
 ग्रहार्कयोः स्पष्टवियोगजीवा ग्रहस्य कर्णेन गुणा विभक्ता ।
 लिभज्यया लब्धमितो भुजः स्यादेवं फलज्या ग्रहकर्णनिघ्नी ॥ १२ ॥
 लिज्योद्भूता तत्सहितो विहीन-
 स्तीक्ष्णांशुकर्णः कथिताल कोटिः ।
 स्पष्टाभिधे कर्कशमृगादिपटके

यच्चाऽर्कयोस्तद्विवरेऽथ कर्णः ॥ १३ ॥

तद्वर्गयोगस्य पदं स्वकर्णागोलस्थयोः खेचरतीक्ष्णभान्वोः ।

स्याद्यत्र कुत्र स्थितयोश्च विम्बकेन्द्रान्तरे योजनसूत्ररूपः ॥ १४ ॥

भाशौक्तायोरानयनाय पूर्वैर्नोदाहृतो यः खचरस्य चैवम् ।

विवृत्तगात्रखेचरतः सुसूक्ष्मः प्रोक्तो मया बुद्धिमतां सुखार्थम् ॥ १५ ॥

इत्थं यदुक्तं रविकक्षिकातस्त्वधःस्थितानां च तयोर्ध्वगानाम् ।

खेटार्कयोर्व्यत्ययतश्च बोध्यं यथोक्ततद्विम्बवियोगसूत्रम् ॥ १६ ॥

अथान्यथा वा कथयामि सम्यक् चन्द्रार्कविम्बान्तरसूत्रयुक्तिम् ।

याम्योत्तरावत्र भुजौ च कोटी पूर्वापरे मण्डलतो रवीन्दोः ॥ १७ ॥

स्वकर्णनिध्नौ त्रिगुणोद्भूते ते

स्ववाङ्गकोटी किल योजनाद्यौ ।

कार्ये च तुल्यान्यदिशोः क्रमेण

वाङ्गोश्च कोट्योश्च वियोगयोगात् ॥ १८ ॥

स्फुटे च ते स्तः खलु वाङ्गकोटी चन्द्रार्कयोर्मध्यगतेऽत्र नूनम् ।

कार्यं तयोर्वर्गयुतेश्च मूलमाद्याभिधं चैवमिनेन्दुशङ्कू ॥ १९ ॥

स्वकर्णनिध्नौ त्रिगुणोद्भूतौ च

तौ यौजनाद्यौ भवतस्तयोश्च ।

ऊर्ध्वाधरैकान्यदिशोः क्रमेण

वियोगयोगाद्भवतीह चान्यः ॥ २० ॥

तयोश्च वर्गैक्यपदं स कर्ण इन्द्रार्कविम्बान्तरसूत्ररूपः ।

यदर्थमज्ञानवशाद्भ्रमन्ति स्वस्वाभिमानाद्भ्रह्मगोलविज्ञाः ॥ २१ ॥

यद्विम्बगोलकेन्द्रोत्थं सूत्रं खेटार्कयोरिह ।

अनल्पं सर्वदैव स्यात्तत्कर्णान्तरतो हि तत् ॥ २२ ॥

गर्हाः कर्कशान्तरसूत्रमुक्तं भासिद्विदं तच्च यथायथाल्पम् ।

तथातथान्ता ग्रहविम्बगोलकायाधिकत्वे त्वधिका सदेयम् ॥ २३ ॥

अथार्कमध्यकर्णप्रमाणेन भूकायादैर्घ्यं २२३६३१ एवमुच्चक-
र्णप्रमाणेन । २३२१२५ एवं नीचकर्णप्रमाणेन । २१५१३६ एवं च-
न्द्रज्ञशुक्राणां मध्यकक्षाप्रमाणेनार्कवशेन कर्णान्तरसमे के-
न्द्रान्तरसूत्रे क्रमेण कायादैर्घ्याणि लिख्यन्ते । चन्द्र ५०५२२ । बु-
११८५४ । शुक्र २१८६२ । एवं नीचस्थिते रवौ तद्राशिग एव विधु-
रुच्चगतस्तदेन्दुकायादैर्घ्यं च ४८०७४ ॥

खमध्यगौ विम्बजगोलकेन्द्रयोगाद्यदा स्तः शशितिग्मरश्मी ।
तदेन्दुभागं क्षितिखण्डहीननिजश्रुतेरल्पतरं च तत्र ॥ २४ ॥
भवेत्कुपृष्ठोर्ध्वगमिन्दुभागं भामण्डलं चेदधिकं पृथिव्याम् ।
एवं खमध्यादितरत्र भागद्वक्सूत्रकाभ्यां सुधिया विचार्यम् ॥ २५ ॥
आर्याविरोधतो गर्भात्तिप्रश्ने या प्रभोदिता ।

तदसूक्ष्मत्वतः पूर्वैः कथिता सा तदन्यथा ॥ २६ ॥
स्वभुक्तित्थ्यंशविवर्जितो ना मद्धान् लघुः खाग्निकतांशहीनः ।
स्यष्टो भवेदस्फुटजातदृग्ज्या संताडिताकैः स्फुटशङ्कुभक्ता ॥ २७ ॥
प्रभा भवेन्ना तिथिभागतोऽल्पो यावद्विधुस्तावदसावदृश्यः ।
दृश्यप्रभासाधनमुक्तमेवं शिरोमणौ स्वक्षितिपृष्ठशङ्कोः ॥ २८ ॥
कुगर्भशङ्कुदृग्ज्ययोर्द्वनृलवौ क्रमेण यौ ।

स्वविम्बखण्डलिप्तिकायुतोनिनौ ज्यको तयोः ॥ २९ ॥

नृदृग्ज्ये ततो दृग्ज्यका सूर्यनिम्नी

धराक्लृप्तसूत्रोन्नशङ्काख्यभक्ता ।

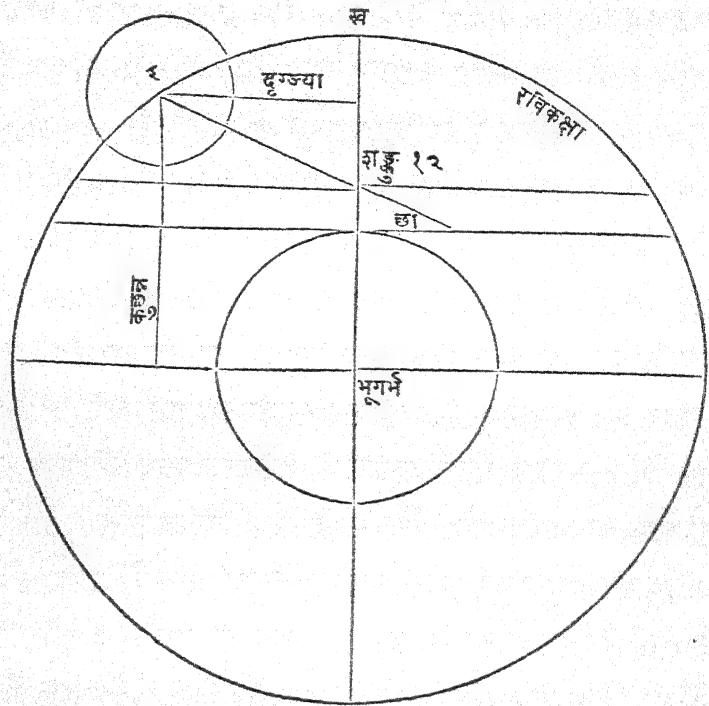
प्रभा दर्शनीया ततो भाश्रुतिः स्वात्

कुपृष्ठे स्वविम्बोर्ध्वनेमिप्रजाता ॥ ३० ॥

कुच्छन्नसूत्रार्कलवेन निम्नी दृष्टप्रभा दृष्टभया युतास्याः ।

कुच्छन्नसूत्रार्कयुतेषु वर्गयोगात्पदं तद्विहता त्रिभज्या ॥ ३१ ॥
 कुच्छन्नसूत्रार्कयुतिप्रगुण्यास्याश्चापभागा रहिता निजेन ।
 विम्बस्य खण्डेन ततो ज्यकासौ भूगर्भतोऽभीष्टनरोऽतिसूक्ष्मः ॥ ३२ ॥
 इत्यमुक्तं हि सिद्धान्तसार्वभौमे खयुक्तितः ।
 रङ्गनाथात्मजेनाद्याङ्गिन्नस्वच्छेत्नरीतितः ॥ ३३ ॥
 रविरश्म्यवरोधतोऽत्र लम्बाकृतिसिद्धचित्तिपृष्ठगार्कशङ्कोः ।
 स्फुटभा भवति प्रमाणमस्याः कथयामि प्रथमानुसारमत्र ॥ ३४ ॥
 त्रिप्रश्नरीत्या प्रथमं प्रसाध्ये दृङ्मण्डलस्थार्कजशङ्कुद्वयज्ये ।
 कुच्छन्नसूत्रेण निजेन हीनः स गर्भशङ्कुर्निजपृष्ठभूजात् ॥ ३५ ॥
 रवेस्तु पृष्ठाख्यनरोऽथ शङ्कुद्वयज्ये तु ते भानयनाय योग्ये ।
 रविघ्नद्वयार्कविहीनपृष्ठनरेण भक्तार्क १२ नरप्रभा स्यात् ॥ ३६ ॥
 दृष्ट्या कुपृष्ठोयनृणां तदर्कवर्गैक्यमूलं किल भाश्रुतिः स्यात् ।
 इत्थं कृतं विम्बजकेन्द्रजातशङ्कुग्रसत्तार्ककरान्तरेण ॥ ३७ ॥
 अत्रोपपत्तिवोधार्थं पृथिवीमपवर्तिताम् ।
 कुर्यादर्कस्य कक्षां च तथा तदुत्तमध्यगम् ॥ ३८ ॥
 तिर्यक्सूत्रं च गर्भीयं कुजसूत्रं तथोर्ध्वगम् ।
 कुर्यान्मध्याभिधं तच्च यत्र लग्नं कुमण्डले ॥ ३९ ॥
 कुपृष्ठं तत्र विज्ञेयं तत्र रव्यङ्गुलो नरः ।
 तथा कुपृष्ठतस्तिर्यग्गर्भचित्तिजसूत्रतः ॥ ४० ॥
 समान्तरेण यत्सूत्रं पृष्ठशित्तिजसंज्ञकम् ।
 स्वीयकशागतार्कस्य विम्बकेन्द्रान्नराग्रतः ॥ ४१ ॥
 सूत्रं कर्णाभिधं कुर्यात्स्वीयपृष्ठकुजावधि ।
 तत्र यच्छङ्कुमूलस्य कर्णसूत्रस्य चान्तरम् ॥ ४२ ॥
 दृष्ट्याया तथा कर्णं क्रायाशङ्कुग्रगस्त्विह ।

इत्यमत्र प्रतीत्यर्थं कायाशेतस्य दर्शनम् ॥ ४३ ॥

सार्वभौमप्रिरोमण्योः कुपृष्ठादर्कसङ्गतम् ।

सूत्रं कर्णो भुजो दृग्ज्या कोटिः पृष्ठस्फुटो नरः ॥ ४४ ॥

दृष्ट्यायान्यजातीयं जात्यमुक्तमिदं तथा ।

पूर्वाक्तादतिसूक्ष्मार्थं दृष्ट्वायानुपाततः ॥ ४५ ॥

कुच्छन्नसूतजं जात्यं तद्योगाच्च तृतीयकम् ।

जात्यं तदनुपाताच्च गर्भशङ्कुप्रसाधनम् ॥ ४६ ॥

कृतं तदप्यसद्विम्बोर्ध्वाद्यद्गर्भकुजावधि ।

यतस्त्रिज्यां गृहीत्वैव नाशितं गौरवाच्च तत् ॥ ४७ ॥

विजातीयानुपातोत्थं यद्यभीष्टं च तन्मते ।

दृष्टभाक्षेतस्तेन न कथं लाघवात्कृतम् ॥ ४८ ॥

कर्णस्य वर्गो द्विगुणः कुखण्डवर्गोनितस्तस्य पदं विहीनम् ।
 कुखण्डकेन त्रिगुणार्द्धनिघ्नं कर्णोद्धृतं तस्य धनुर्नतांशाः ॥ ४८ ॥
 यदा रवेः स्युर्नरभा नरेण समा तदा भास्करपूर्वकोक्त्या ।
 कुपृष्ठजस्यष्टनरोऽस्फुटोऽस्य दृग्ज्यासमस्तत्र यतोऽस्ति नूनम् ॥ ५० ॥
 कुपृष्ठगाल्पस्य नरस्य चाग्रं स्पृष्ट्वा यदर्कात्क्लिप्तं कर्णसूत्रम् ।
 समश्चितौ यत्र विलग्नमस्मात्तच्छङ्कुमूलावधितत्र भा स्यात् ॥ ५१ ॥
 दृश्याथ सा नैव नरेण तुल्या कथं ह्यतस्तद्गणितं सुसूक्ष्मम् ।
 क्वायोद्भवक्षेत्रसुसूक्ष्मतत्त्वविचारणज्ञस्य मतेऽस्ति नूनम् ॥ ५२ ॥
 वस्तुतस्तु धरणीसमपृष्ठे भिन्नभिन्ननरभा नरभेदात् ।
 अस्ति निश्चितमिहोदितदृश्यतत्प्रभाजनितजात्यविभेदैः ॥ ५३ ॥
 लक्ष्यतेऽल्पनरजाल्पनरेण नैव सात्र खलु किं तु समैव ।
 ब्रह्मदीर्घनरमानविभेदेऽप्यत्र ते च रविसंख्यविभागैः ॥ ५४ ॥
 तुल्यतामुपगताः सततं तैर्यच्च भानयनमुक्तवदत्र ।
 तुल्यभेदप्यथ सुसूक्ष्मजतत्तज्जात्यभेदत इहोऽस्ति विभिन्नम् ॥ ५५ ॥
 दृक्शङ्कुदृग्ज्ययोः संख्या प्रसिद्धा येन मानतः ।
 नैव तेनाल्पशङ्कोश्च संख्या तत्र कथं तयोः ॥ ५६ ॥
 वियोगयोगौ युक्तौ स्तस्तज्जं यत्तच्च सत्कथम् ।
 सिद्धान्ततत्त्वं वदतां नराणां सूक्ष्मपक्षतः ॥ ५७ ॥
 अतस्त्वतीयपक्षोक्तं सार्वभौमोदितं च यत् ।
 कुच्छन्नार्कयुतेस्तत्र सूक्ष्मं सत्त्वेनरीतितः ॥ ५८ ॥
 अत्यल्पनरभेदोऽपि क्वायाभेदो न लक्ष्यते ।
 पृष्ठभोत्यमतः सूक्ष्मं स्वाद्यतो भास्करोदितम् ॥ ५९ ॥
 अनन्यगत्या स्फुटभार्थमित्यं युक्तः सतां सङ्गणितप्रपञ्चः ।
 कुपृष्ठतो भानयनं सुखात्सन्नलस्थदृक्खेचरदर्शनार्थम् ॥ ६० ॥

आर्षैः साकं विरोधेन विम्बपृष्ठोर्ध्वदेशतः ।
 भानीता सार्वभौमे तद्विचारं शृणु चादरात् ॥ ६१ ॥
 वस्तुतः खेष्टशङ्कोस्तु मूलं स्वश्रितिपृष्ठगम् ।
 तन्मते तन्न तत्रास्ति यत्र चास्ति हि तन्नरः ॥ ६२ ॥
 तत्पृष्ठात् नरो नैव कुकेन्द्राभिमुखो भवेत् ।
 कुपृष्ठमेव तत्पक्षे क्वायाग्रं च तदग्रतः ॥ ६३ ॥
 विम्बपृष्ठोर्ध्वदेशं तु स्पृष्ट्वा सूत्रं च यद्गतम् ।
 तत्स्पृष्टतत्प्रदेशाच्च यः करोऽर्कस्य विद्यते ॥ ६४ ॥
 क्वायास्वरूपसिद्ध्यर्थं स एवात्रोपयुज्यते ।
 नान्यः स चोर्ध्वदेशस्तु वास्तवश्चाय तन्मते ॥ ६५ ॥
 नायं किं तु स्वकक्षास्थप्रदेशो विम्बनेमिजः ।
 पृष्ठद्वक्सूत्रतस्यायं नहि सिध्यति सूक्ष्मतः ॥ ६६ ॥
 यतः कुपृष्ठभागाद्यद्विम्बगोलस्य मध्यगम् ।
 गर्भद्वक्सूत्रकं तत्स्यादत्रैवं तस्य साधनम् ॥ ६७ ॥
 दक्षशङ्कुद्वययोर्वर्गयुतिमूलं भवेदिह ।
 गर्भद्वक्सूत्रकं तत्स्यात्तद्वर्गाच्च विशोधयेत् ॥ ६८ ॥
 अर्कविम्बीयगोलस्य व्यासार्द्धकलिकाकृतिम् ।
 तन्मूलं पृष्ठद्वक्सूत्रं कुपृष्ठाद्विम्बपृष्ठगम् ॥ ६९ ॥
 तन्मितं तन्मते नैव यच्च तत्पक्षतोऽस्ति तत् ।
 कक्षास्थानात्कथं चिन्न स्वीयभूपृष्ठगं भवेत् ॥ ७० ॥
 सुसूक्ष्मार्थं प्रवृत्तानामुचितं तत् कथं भवेत् ।
 अतस्तस्योर्ध्वदेशस्य किरणयोगतस्त्विह ॥ ७१ ॥
 तच्छायानयनं दुष्टं दृष्टरश्मिबहिर्गतम् ।
 किं च विम्बोर्ध्वदेशस्तु खमध्येऽस्ति यदा तदा ॥ ७२ ॥

अभावस्तन्मते भायाः कदाचिन्मध्यतः स च ।
 प्राक्पश्चात्स भवेदित्यं नैवमानयनं क्वचित् ॥ ७३ ॥
 द्युदले नतभागाश्चेद्विम्बाद्वाल्पा रवेस्तदा ।
 तत्र विम्बोर्ध्वदेशस्तु द्विवारं हि खमध्यगः ॥ ७४ ॥
 दिनार्द्धेऽर्कनताभावे विम्बाद्वाल्पनतेऽपि वा ।
 मध्यादुभयतो यस्माद्विम्बाद्वादनतसंभवः ॥ ७५ ॥
 खमध्ये विम्बकेन्द्रं चेच्छाया नैवास्ति नुः सदा ।
 तद्गोत्या संभवो भायाः कथं तद्भाप्रसाधनम् ॥ ७६ ॥
 या च तद्गोतितः छाया सा च किं दिग्भवा स्मृता ।
 शङ्कग्रात्सर्वविम्बोर्ध्वदेशानां च समत्वतः ॥ ७७ ॥
 परस्परविरोधेन तदेका निश्चयात्किल ।
 अभाव एव तद्भायाः स्वीकार्यस्तत्र धीमता ॥ ७८ ॥
 अथ शङ्कग्रतः सूत्रं विम्बगोलस्य मध्यगम् ।
 तत्तु तद्गोलपष्ठे स्याद्यत्र लग्नं स एव हि ॥ ७९ ॥
 गोलार्द्धाल्पकविम्बस्य मध्यदेशोऽत्र कल्प्यते ।
 ततः शङ्कग्रगो भूमौ स्पृष्टो मध्यकरश्च सः ॥ ८० ॥
 एवं शङ्कग्रतः सूत्रं गोलपृष्ठे स्पृशद्गतम् ।
 समन्ततश्च तत्पृष्ठे जातं यद्विम्बनेमिजम् ॥ ८१ ॥
 मण्डलं तद्गतं ये च करास्तेषां च मध्यजात् ।
 दूरत्वात्तत्प्रभावोऽल्पस्तेन मध्यकरस्य च ॥ ८२ ॥
 सामर्थ्याधिक्यतस्तत्र छाया तद्विशतो भवेत् ।
 नान्यात्तदूर्ध्वदेशात्स्यादन्यथानुपपत्तितः ॥ ८३ ॥
 एवमूर्ध्वैकदेशं तु त्यक्त्वा सर्वं हि मण्डलम् ।
 मेघाक्लृप्तं तदा तत्र तद्देशोद्भवरश्मितः ॥ ८४ ॥

शङ्कुदिग्भा भवेन्नान्यादित्यं प्रत्यक्षतः स्फुटम् ।
 एवं तिर्यगधोदेशाद्विम्बनेमिस्थितादपि ॥ ८५ ॥
 तिर्यगूर्ध्वानुगा सा स्यात्तद्भिन्नानुद्गमात्किल ।
 आसन्नवलवन्मध्यच्छायाभावेऽन्यभा त्वियम् ॥ ८६ ॥
 अतो विम्बकुमध्यः प्रकुमध्यसूत्रानुसारतः ।
 तदूर्ध्वनेमिजैः सर्वैः करैरेव कुभा भवेत् ॥ ८७ ॥
 गोलज्जवर्यगणसंसदि संस्थितानां
 नैवोचितं यदिह गोलविरोधसिद्धम् ।
 तत्रार्पगोलजनिताद्भि विरुद्धमर्थै-
 स्स्याज्यं सदैव निजनिर्मितसन्निवन्धे ॥ ८८ ॥

इति श्रोकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके व्यायाधिकारः ॥

अथ शृङ्गोन्नत्यधिकारः ।

स्वतस्तैजसादर्कगोलात्सदात्पो-
 विधोर्नोरगोलोऽर्करश्म्यन्तरे यः ।
 सच्चक्षांशुदिश्यस्य चार्द्धाधिकं यद्
 भवेदुज्ज्वलं स्वोर्ध्वतद्रश्मिसङ्गैः ॥ १ ॥
 तदर्द्धाल्पकं चान्यदिक्स्थं रवेर्य-
 त्तशुक्लं स्वभान्तः स्थितं सर्वदैव ।
 सितं चासितं बोध्यमर्काल्पकानां
 तदन्याम्बुगोलात्मकानामपीत्यम् ॥ २ ॥
 अमान्ते विधोरूर्ध्वखण्डं सितं स्या-
 द्रवेरेकराश्वंशलिप्तादियोगात् ।
 अधः संस्थितं चासितं रश्म्ययोगा-
 दथैवं रवेरिन्दुदेशाद्गृह्याद्यैः ॥ ३ ॥

विभिन्नो यथा शुक्लवृद्धिस्तथा स्या-

द्वरासम्मुखे ह्यम्बुशीतांशुविम्बे ।

विधोर्गोलकत्वाद्वद्वाल्पशुक्लं

भवेत्तद्विष्टङ्गद्वयाकारमत्र ॥ ४ ॥

इन्द्रकविम्बान्तरसूत्रमुक्तं यद्वाधिकारेऽत्र तदेव योग्यम् ।

सुसूक्ष्मशुक्लानयनप्रसिद्धौ तथेन्दुभान्वोः स्फुटमन्तरं च ॥ ५ ॥

गर्भैकसूत्रस्थितयोर्हि कर्णान्तरं तु विम्बान्तरद्वत्रमूह्यम् ।

षड्भान्तरे तु श्रवणैक्यमेवं तत्कर्णवर्गैक्यपदं त्रिभे स्यात् ॥ ६ ॥

तिर्यक्स्थितोऽर्को विधुतस्तदा तु तत्कर्णयोर्वर्गवियोगमूलम् ।

इत्थं तदेकानयनेन चोक्तमिष्वग्रगेन्दोः खलु भाधिकारे ॥ ७ ॥

भूसम्मुखं भूस्थितदृष्टियोग्यं यद्विम्बगोलस्य च खण्डकं तत् ।

विम्बं भवेद्दर्शविरामकाले तन्नैव शुक्लं च यथायथाकर्त्तुं ॥ ८ ॥

विधुर्विभिन्नोऽस्ति तथातथा त-

द्विम्बं भवेच्छुक्लमिदं हि पूर्णम् ।

स्यात्पूर्णमान्ते त्वथ तन्निभेऽर्का-

च्चिरन्तनार्याः कथयन्ति चार्द्धम् ॥ ९ ॥

नैवं नवीनास्तु यतोऽर्ककक्षातुर्ये विचन्द्रश्रवणान्तरे हि ।

देशे भवेत्तिर्यगिनो यतोऽब्जात्पादोनषट्काष्टलवान्तरेऽतः ॥ १० ॥

दलं नृदृश्यस्य दलस्य शुक्ल-

मत्रापि सूक्ष्मं वदतां मते तु ।

अर्द्धाधिकत्वाच्च सितस्य सम्य-

ग्दलं न शुक्लं नरदृग्जविम्बे ॥ ११ ॥

त्रिज्येन्दुकर्णाद्विर्कर्णकणोद्धृताप्तचापांशविहीनखाङ्काः ।

ज्ञेयास्तदल्पा विधुष्टङ्गयोग्याश्चन्द्रार्कजस्यष्टवियोगभागाः ॥ १२ ॥

सिताख्यवृत्तं तु विहाय पूवः पादोनषट्काष्टलवालपभागाः ।
 भवृत्तचन्द्रार्कवशात्सुखार्थं सदादृता मध्यमकर्णतस्ते ॥ १३ ॥
 रवेर्मण्डलं चन्द्रगोले प्रकल्प्य कुगर्भीयद्वक्सूत्रमध्यस्थितं हि ।
 ततश्चन्द्रविम्बेन साकं च तस्य युतिग्रासपूर्वं कृतं तत्त्वविज्ञिः ॥ १४ ॥
 ययोः स्पर्शनाद्ये कृतेऽप्यत्र हानि-
 र्न दृग्जैकसूत्रस्थितत्वास्तवेऽस्य ।
 सदा गर्भहृत्तान्तरे विम्बलिप्ताः
 समा एव चन्द्रार्ककक्षावशात्ताः ॥ १५ ॥
 नृद्वक्सूत्रमध्ये तु तद्वच्च रव्यो-
 रतुल्याः कलाः स्वस्वगोलस्थितास्ताः ।
 तथाप्यत्र द्वक्सूत्रसम्बन्धतोऽपि
 भवृत्तस्थितास्ताः समानास्तयोः स्युः ॥ १६ ॥
 इदं वासनापूर्वकं विम्बभानु-
 ग्रहैक्याधिकारेष्वपि व्यक्तमुक्तम् ।
 परं त्विन्दुगोलस्थितेन्द्वर्कविम्बो-
 ज्ञवं सूत्रकं नैव सच्चन्द्रभान्वोः ॥ १७ ॥
 स्फुटस्वस्वकक्षास्थयोस्तेन तत्र
 कृतं जिष्णुजार्थैस्तु तन्नैव सम्यक् ।
 विधोः कक्षिकामानमल्पं रवेस्त-
 न्महद्योजनैस्तत्र तद्योजनस्य ॥ १८ ॥
 तदेकं च मानं हि संख्याविभेदाः
 कलामानभेदे तु संख्या समा स्यात् ।
 अथ स्वस्वगोलप्रमाणात्स्वबाहुः
 स्वशङ्कुश्च लिप्तामयो नान्यमानात् ॥ १९ ॥

भुजैक्यान्तरात्सष्टबाहुः कृतो यः

कथं चिन्न स स्वस्वगोलोत्थशङ्कोः ।

भवेदन्तरं दक्षिणोदत्तयोर्ध्वा-

धरं शङ्कुयोगान्तरात्कोटिमानम् ॥ २० ॥

कथं चिन्न तत्तज्जकर्णप्रमाणं

कथं वास्तवेन्द्रर्कयोर्मध्यसूत्रम् ।

विजातीययोगान्तरादेव सिद्धि-

र्यदि स्यात्त्वदिष्टस्य तत्संश्लेषु त्वम् ॥ २१ ॥

यदा भवृत्तं सममण्डलाभं

खमध्यतस्तत्र समैर्नतांशैः ।

प्राक्पश्चिमस्थौ भवतो रवीन्द्र-

पादोनषट्काष्टदलाल्पभागैः ॥ २२ ॥

शिरोमणौ तत्र न तद्रवीन्द्रोर्दृष्टान्तरं तच्छ्रवणोन्मितं हि ।

दोःकोव्यभावेन तदीयकर्णाभावादथान्यत्र तथैव नूनम् ॥ २३ ॥

पादोनषट्काष्टलवालपके या

शृङ्गोन्नतिस्तत्र तदुक्तसूत्रम् ।

कर्णस्य तद्वास्तवचन्द्रभाग्योः

केन्द्रान्तरे नैव भवेदतोऽसत् ॥ २४ ॥

वैजात्यसंस्कृतिभवाविह कोटिबाहू

ह्यर्येन्दुमानयुतिखण्डवदित्यदोषः ।

इत्थं वदन्ति तदसिद्धि यतोऽर्कविम्बं

यत्कल्पितं बुधवरैः शशिगोलगं तत् ॥ २५ ॥

तद्गोलजातपरिधेः कलिकाप्रमाणा-

त्साजात्यमेव तु तयोस्तनुजं प्रसिद्धम् ।

यद्दृष्टिसूत्रवशतः कलिकार्कविम्बं
वेद्यं तदेव हि बुधैर्हिमरश्मिगोले ॥ २६ ॥

अत्रेन्दुगोलस्थितचन्द्रभान्वो-
र्मध्ये च यज्जिष्णुसुतोक्तसूत्रम् ।
तेनापि तुल्यं नहि भास्करोक्तं
किं तन्निरुक्तं तदहं न वेद्मि ॥ २७ ॥

शुक्लं पूवः स्थूलमुक्तं सुखार्थं
पारम्येणोपदेशादथात्र ।

वाणाग्रस्थेन्द्रोः सुसूक्ष्मं यथा त-
च्छुक्लं वक्ष्ये पण्डितानां सुखार्थम् ॥ २८ ॥

प्रभाधिकारोदितवज्रहार्कान्तरं त्विह व्यर्कविधुं प्रकल्प्य ।
कार्यं तु विम्बान्तरद्वयमार्थैश्चन्द्रार्कयोरन्तरकं स्फुटं च ॥ २९ ॥
तदन्तरज्या रविकर्णनिघ्नो चन्द्रार्कविम्बान्तरसूत्रभक्ता ।
लब्धस्य चापं विधुवृत्तसंस्थं तद्भागति*व्यंशमितं सितं स्यात् ॥ ३० ॥

आद्ये तथान्त्ये च पदे स्फुटाख्ये
चन्द्रार्कजाते विवरे तदेव ।

अर्कादिशुद्धं च यथागतं स्या-
त्सितं द्वितीये च पदे तृतीये ॥ ३१ ॥

पदान्यथ त्रिज्यकयोक्तपद्याद्ये चापभागाच्चिभतो विशुद्धाः ।
आद्यं चतुर्थं त्रिभयुक्तभागा द्वितीयकं चाथ तृतीयकं च ॥ ३२ ॥
व्यस्तं सितोदप्यसकृदिधानाञ्चर्केन्दुविम्बान्तरद्वययोश्च ।
ज्ञानं यथा स्यादचलं तथा तत्कुशाग्रधीभिर्गणितेन साध्यम् ॥ ३३ ॥
यदा त्रिभज्याभ्यधिका ज्यका स्यात्तदा त्रिभज्योनितया तथात्र ।

चापांशकाः स्वाङ्कयुताः प्रकल्प्याश्चापांशकाः सङ्गणितप्रसिद्धौ ॥३४॥
 इत्थं शराग्रस्थितचन्द्रविम्बे कृतं सितं गोलविदां सुखार्थम् ।
 अर्केन्दुयाम्योत्तरभेदजातसंस्कार आद्यैर्न कृतः सितार्थम् ॥३५॥
 सितारख्यवृत्ते विधुविम्बगोले चन्द्रार्कविम्बान्तरसूत्रमस्ति ।
 चन्द्रोर्ध्वसूत्राच्च यदन्तरेण सितार्थमर्काभिमतं लवास्ते ॥३६॥
 पादेन्दुविम्बान्तरसूत्रानित्री ज्यकेषुवेदप्रमितांशकानाम् ।
 भक्तार्ककर्णेन फलस्य चापांशकैरिनात्प्राक्परतो यदेन्दुः ॥३७॥
 तत्तिर्यग्गूर्वाधरमध्यगेन्दुस्तत्र खवृत्ते नियतं रवेः स्यात् ।
 तदानिर्गमविम्बदलार्धशुक्लं तद्भास्करोक्त्या न भवेत्कथंचित् ॥३८॥
 इनात्कल्पितेन्द्रन्तरांशानुमाना-
 त्सितं नैव नांशानुपातोऽपि तेन ।
 यथार्थाद्विशुक्लप्रदेशानुरोधा-
 त्सितं कल्पितेन्द्रोः कृतं तन्न युक्तम् ॥ ३९ ॥

अथोपपत्तिः ।

कुगर्भाद्रविकशास्थरविविम्बगोलकेन्द्रं यावत्सूत्रं रविसूत्र-
 संज्ञं स्यात् । तथा कुगर्भाच्चन्द्रकशास्थगणितागतं चन्द्रं स्पृष्ट्वा
 रविगोलं यावत्सूत्रं तच्चन्द्रभोगजसूत्रं तयोः कलाद्यमन्तरं च-
 न्द्रार्ककशयोस्तुल्यं गणितागतव्यर्केन्दुसमं रविसूत्रं यत्रेन्दुक-
 शायां लग्नं तत्र तत्कलागतं रविचिह्नं स्यात् । तत्र चन्द्रविम्ब-
 गोलकेन्द्रं तु तत्कशास्थचन्द्रभोगाच्चरान्तरेऽस्ति । अतश्चन्द्र-
 गोले रविचिह्नचन्द्रविम्बगोलकेन्द्रयोः स्पृष्टं वृत्तमेकं चन्द्रगो-
 लपरिधिमितं सितसिद्धौ कल्प्यम् । एवं कुगर्भाच्चन्द्रविम्बगोल-
 केन्द्रं स्पृष्ट्वासूत्रं रविगोले नेयं तच्चन्द्रसूत्रम् । अथ तत्सितवृत्ते
 चन्द्रार्कसूत्रयोरन्तरं स्फुटाख्यमर्केन्द्रन्तरं स्यात् । तदेवान्त-

रं रविगोले तन्सूत्रयोश्च स्यात् । तज्ज्या योजनरूपा भुजश्च-
 न्द्रार्कविम्बान्तरसूत्रं कर्णस्तत्कोटिश्चन्द्रसूत्रे कोटिकर्णयोगे तु
 चन्द्रविम्बगोलकेन्द्रम् । ततस्तद्योजनमण्डलाद्वान्तरेण तद्गोल-
 पृष्ठपरिधिः तत्परिधौ चक्रांशाश्चतुर्विंशतिमितान्यङ्गुलानि च
 सितज्ञाप्यै कल्पितानि तच्चन्द्रवृत्तं चन्द्रसूत्रविम्बान्तरसूत्रास-
 त्तं चन्द्रविम्बगोले सिताख्यं स्यात् । यद्यस्मिन् कर्णे भुजोऽयं तदा
 चन्द्रयोजनमण्डलाद्वेन क इति पुनर्यद्यस्मिन् व्यासार्धे चायं तदा
 त्रिज्याव्यासार्धे क इति । अत्र स्फुटाख्यव्यर्केन्दुज्या रविकर्ण-
 गणा त्रिज्याभक्ता भुजोऽस्ति तेन समगुणहरनाशे तच्चापं यथो-
 क्तमेवोपपन्नम् । तत्कर्णसूत्रं चन्द्रविम्बकेन्द्रेऽर्ध्वगचन्द्रसूत्रयो-
 रन्तरं चन्द्रविम्बगोलपरिधौ । इदमुक्तं चन्द्रार्कयोस्तिर्यक्स्थित्वं
 यावत् । अनन्तरं तु चन्द्रविम्बकेन्द्राधःस्थितचन्द्रसूत्रतत्कर्णद्व-
 चयोस्तदन्तरं स्यात् । अत्र शराभावे क्रमादमान्तपूर्णान्तकाल-
 योस्तत्सूत्रकर्णसूत्रयोर्नान्तरं तदन्यत्र तु तत्स्यात् । कर्णसूत्रस्थ-
 शुक्लमध्याभिप्रायेण च यत्र कुत्र स्थितचन्द्रविम्बगोलपृष्ठस्य
 खण्डमर्द्धाधिकमिनाभिमुखं विनाग्रहं सदोज्ज्वलमिति दर्शान्ते
 चन्द्रसूत्रकर्णसूत्रयोरन्तराभावश्चन्द्राम्बुगोलस्यार्द्धाल्पनृदृश्य-
 खण्डं भूसम्मुखं न सितं तदूर्ध्वं तु सितं स्यात्कर्णसूत्रं चन्द्रसूत्राद्य-
 थायथान्तरितं तथातथा तदृश्याम्बुगोलखण्डं सितं स्यात् चन्द्रा-
 म्बुगोले कर्णस्थशुक्लमध्यादुक्तसर्वतच्छुक्लत्वनियमात् । अर्क-
 स्येन्दोस्तिर्यक्स्थितत्वं यावदूर्ध्वं चन्द्रसूत्रतत्कर्णसूत्रान्तरं शु-
 क्लमुक्तं अनन्तरं हि चन्द्राधःस्थितचन्द्रसूत्रस्य कर्णसूत्रस्य चा-
 न्तरं सिद्ध्यति तत्त्वित्वेनैव शुक्लं चन्द्रविम्बकेन्द्रेऽर्ध्वचन्द्रसूत्रा-
 न्तत्कर्णसूत्रान्तरेण तच्छुक्लस्योपचयदर्शनात् । अतस्तदन्तरं

द्वादशशृङ्गं सितं तत्र स्यादित्यादि स्पष्टम् ॥
 यत्सिद्धान्तशिरोमणौ समुदितं न्यूनाधिकत्वं विधौ
 सच्छृङ्गोन्नतने सुवास्तवसितार्थं सार्वभौमेऽपि तत् ।
 तुच्छं स्याद्वसितस्थले नहि भवेत्तद्रीतितस्तद्यतः
 शृङ्गोत्पत्तिरपीह तद्गणिततः स्वासंभवे जायते ॥ ४० ॥
 अथात्र यदुत्तगयोरिनेन्द्रोः पादोनषट्काष्टलवाल्लभागाः ।
 विम्बान्तरं तत्परपूर्ववृत्ततिर्यक्स्थिते चोत्तरयाम्यवृत्ते ॥ ४१ ॥
 लग्ने सदेन्द्रोः सितशृङ्गकाये
 तदन्तरं दक्षिणसौम्यमस्मात् ।
 सितं तु तद्विकथयन्ति चेन्द्रो-
 र्यद्विग्रविः स्यान्न तदन्यदिकस्थम् ॥ ४२ ॥
 यस्योर्ध्वनेमिः शशिविम्बनेस्यां स्वभावृतौ स्यात्तदधःस्थनेमिः ।
 सितं परं यद्वनुषोश्च मध्ये शृङ्गाग्रगं चापचयस्ततः स्यात् ॥ ४३ ॥
 नैवेन्दुवाणोऽथ तदा भवृत्तं सत्त्वे तु तत्स्यात्सितसंज्ञवृत्तम् ।
 अर्केन्दुविम्बद्वयसक्तमस्मात्तिर्यक्स्थवृत्ते सितशृङ्गकाये ॥ ४४ ॥
 इन्दुवाणस्य सत्त्वे तु यच्चेन्द्रर्कजकेन्द्रयोः ।
 स्पृष्टं तद्वलयं ज्ञेयं चन्द्रगोले सिताभिधम् ॥ ४५ ॥
 तुल्यान्यदिकस्वापमकाक्षदेशे
 राशिः खमध्येऽस्ति यदा तदा स्यात् ।
 भवृत्तदृङ्मण्डलयोरभेद-
 स्तत्रास्ति लग्नं त्रिभयुक्तराशिः ॥ ४६ ॥
 एवं तुलामेषमुखोदये तद्भवृत्तरूपं सममण्डलं स्यात् ।
 तत्रास्ति नूनं त्रिभन्धोनलग्नं खमध्यगं भिन्नमिदं परत्र ॥ ४७ ॥
 भवृत्तदृङ्मण्डलयोरभेदे शृङ्गे समे ते नरदर्शनार्हे ।

शृङ्गाग्रनम्रांशकयोः समत्वादेवं भवृत्ते सममण्डलेऽपि ॥ ४८ ॥
 तिर्यक्समाख्यद्वयसक्तवृत्ते दृक्सम्मुखं शृङ्गयुगं समं स्यात् ।
 तिर्यग्गतं शृङ्गयुगं च तत्र दृग्वृत्ततोऽथ त्रिभङ्गीनलम्ने ॥ ४९ ॥
 चेदिन्दुरत्रापममण्डलं हि तिर्यक्स्थितं दृष्टिजवृत्ततः स्यात् ।
 दृग्वृत्तगं शृङ्गयुगं समं न शृङ्गाग्रनम्रांशकयोरसाम्यात् ॥ ५० ॥
 ऊर्ध्वाधरत्वं शशिशृङ्गयोर्यत्खमध्यगेन्दोर्वशतो न दृष्टम् ।
 यथा नतः सोऽत्र तथा तदुत्थशृङ्गद्वयोर्ध्वाधरताथ तेन ॥ ५१ ॥
 नरैः कुजासन्नतयात्र दृष्टा शृङ्गद्वयोर्ध्वाधरता विशेषात् ।
 तत्तिर्यगूर्ध्वाधरभिन्नदेशे भवृत्तदृङ्मण्डलभेदजाता ॥ ५२ ॥
 स्यादेकशृङ्गीन्नतिरन्यशृङ्गं नतं भवेत्तत्र वदामि युक्तिम् ।
 खल्पा यदयस्य नतांशकास्तदृक्सूत्रमूर्ध्वं त्वधिकाश्च यस्य ॥ ५३ ॥
 तदृष्टिसूत्रं तदधश्च तेन द्रष्टोन्नतं पश्यति तन्नतं च ।
 नैकस्यदूरस्थितितस्तदित्यं क्रमेण चिन्त्यं सुधिया खसंस्थम् ॥ ५४ ॥
 इत्यमुक्तं शराभावे भवृत्ताद्यत्तदेव हि ।
 शरसत्त्वे सिताख्याच्च स्फुटं ज्ञेयं विजानता ॥ ५५ ॥
 भिन्ने नते शृङ्गयुगं यदैकदृग्वृत्तगं तत्त्वधरोर्ध्वगं स्यात् ।
 विभिन्नदृग्वृत्तगतं तु किञ्चिन्नतोन्नतं तुल्यनते समं स्यात् ॥ ५६ ॥
 शृङ्गे समे स्तो यदि बाह्वभाव ऊर्ध्वाधरे ते यदि कोव्यभावः ।
 इतीरितं तत्र खगोलजातसुयुक्त्यभावाद्भुविचार एवं ॥ ५७ ॥
 भवृत्तदृङ्मण्डलयोरभेदे शृङ्गे समे दृष्टिवशात् सदा ते ।
 लम्ने कदम्बद्वयसक्तवृत्ते भुजस्य सत्त्वेऽत्र कथं तदुक्त्या ॥ ५८ ॥
 शृण्वन्न योक्ता समता कथं चि-
 न्न तन्नते किं तु समाख्यसक्ते ।
 याम्योत्तराख्ये बलये तु योग्या

सा या भवृत्ते सममण्डले स्यात् ॥ ५८ ॥

या वाङ्गभावात् समतात्र शृङ्गे सा स्यात्समाख्यद्वयसक्तसूत्रे ।

या स्यात्तदूर्ध्वाधरताश्च कोटेरभावतः सा परपूर्वसूत्रे ॥ ६० ॥

इत्थं तद्गोतिसंसिद्धात्परिलेखाद्विनिर्णयः ।

कृतस्तदवगैरत्र वङ्गधा स्वकृतौ किल ॥ ६१ ॥

अत्रोच्यते चेत्प्रकृते खमध्याद्विभिन्नदिक्स्थैश्च समैर्नतांशैः ।

दृग्वृत्ततुल्यापममण्डलस्थैः पादोनषट्काष्टदलाल्पकैश्च ॥ ६२ ॥

शशाङ्गसूर्यौ भवतश्च तत्र शीतांशुशृङ्गोद्गमनस्य काले ।

शृङ्गे विधोस्तत्परिलेखरीत्या तत्कोव्यभावात्परपूर्वसूत्रे ॥ ६३ ॥

तिर्यक्कदम्बद्वयसूत्रसक्ते

प्रत्यक्षतस्ते भवतोऽथ चैवम् ।

निरक्षदेशेऽस्तगतौ मृगादि-

स्ततः क्रमात् प्राक्परगौ शशीनौ ॥ ६४ ॥

तुल्यैर्लवैस्तत्र हिमांशुशृङ्गसमुद्गमे तत्स्फुटवाङ्गभावात् ।

शृङ्गे च ते तत्परिलेखरीत्या समाख्यसूत्रे भवतोऽथ ते तु ॥ ६५ ॥

प्रत्यक्षदृष्ट्या गगने कदम्बद्वयोत्थसूत्रे भवतो हिमांशोः ।

एवं भवृत्ते सममण्डलेऽपि खमध्यतस्तुल्यनतांशकैस्तौ ॥ ६६ ॥

पूर्वापरस्थौ भवतो रवीन्दू

पादोनषट्काष्टदलाल्पभागैः ।

वाङ्गोरभावात्स्फुटवाङ्गभावः

शङ्कोश्च साम्यादिह कोव्यभावः ॥ ६७ ॥

शृङ्गोद्गवोऽस्यत्र विधोस्तु ते द्वे शृङ्गे तदुक्त्या न समाख्यसूत्रे ।

किं तत्र पूर्वापरसूत्रके तद्दृष्टान्तगोले विपरीतमस्मात् ॥ ६८ ॥

एवं कुजादूर्ध्वभमण्डलाद्वि

तस्योच्चदेशस्त्रिभङ्गीनलग्नम् ।

सदा ततः प्राक्परगौ शशीनौ

पादोनषट्काष्टदलाल्पकैस्तौ ॥ ६६ ॥

यदा समाशैर्भवतश्च तत्र शृङ्गोद्भवे तन्नरयोः समत्वात् ।

तत्कोव्यभावः स्फुटसंज्ञवाद्योर्भावेऽप्यभावेऽपि भवेत्स तत्र ॥ ७० ॥

शृङ्गाग्रयोस्तन्निधमेन तत्स्यादूर्ध्वाधरत्वं किल कोव्यभावात् ।

तद्वाङ्गभावात्किल शृङ्गयोश्च समत्वमेकत्र विरुद्धमित्यम् ॥ ७१ ॥

समाख्ययाम्योत्तरभिन्नसक्ते शृङ्गे न तत्स्याद्वयमप्यथात्र ।

सिद्धं भवेत्तत्परिलेखरोत्या तूर्ध्वाधरत्वं परपूर्वसूत्रे ॥ ७२ ॥

प्रत्यक्षतस्ते किल शृङ्गकाये कदम्बयाम्योत्तरवृत्तगे स्तः ।

शून्ये भुजे शृङ्गसमत्वमुक्तमपीह तत्तत्परिलेखतो न ॥ ७३ ॥

स्यात्केवले प्रस्फुटवाङ्गभावे

तच्छृङ्गसाम्यं नियतं त्विदं तु ।

तत्परिलेख्यात्समचिह्नवृत्ते

तन्नाम्बरे किं तु कदम्बगं तत् ॥ ७४ ॥

एवं यदा विस्त्रिभङ्गमिन्दोः

केन्द्रं तदा दृष्टिजमण्डलात्तत् ।

तिर्यग्गतं चापममण्डलं स्यात्

सुधाकरात्तिग्मकरोऽपि तिर्यक् ॥ ७५ ॥

पादोनषट्काष्टलवान्तरेण तत्रार्द्धमिन्दोस्तु सितं हि तच्च ।

यथा खट्वण्डलखण्डितं स्यात्संदृश्यते तद्वदिहावनिस्थैः ॥ ७६ ॥

अथैवं तदर्द्धाल्पशौक्येऽपि शृङ्गे

न दृग्बृत्तसंस्थे सदेन्दोश्च तत्र ।

कुजासन्नभावात्कुजोर्ध्वस्थितं य-

तदूर्ध्वाधरं दृश्यते शृङ्गमिन्दोः ॥ ७७ ॥

कुजोर्ध्वगस्य त्रिभङ्गीनलये
चेदिम्बगोलस्य च केन्द्रमिन्दोः ।

तदा तदूर्ध्वाधरताद्दृशौक्यं
यावद्भवेत्सा नहि कोव्यभावात् ॥ ७८ ॥

तलेन्दर्कनरौ समौ नहि तयोस्तत्त्वान्तरं स्यादतः
शृङ्गोर्ध्वाधरता कुजोपरि सदा कोटेरभावः कुतः ।

एवं स्वशितिजापमाख्यवृत्तितोऽन्यत्र स्वदेशे यदा-
केन्द्रोर्विम्बजकेन्द्रयोर्भवत्ये मध्ये त्रिभोनाङ्गकम् ॥ ७९ ॥

सा स्यात्तत्त्वान्नरद्वयस्य सततं कोटेरभावस्तदा
शृङ्गोर्ध्वाधरता विधोर्नहि भवेद्दृष्टान्तगोले क्वचित् ।

तेनैवं किल यत्नयत्न च भवेत्कोटेरभावो विधोः
शृङ्गोर्ध्वाधरता तु तत्र च कुतो या दृग्गणेनोदिता ॥ ८० ॥

अथात्र षट्षष्टिपलांशदेशे भचक्ररूपं शितिजं च तिर्यक् ।
सर्वत्र दृङ्मण्डलतश्च तत्र शृङ्गोद्भवः शीतरुचेर्यदा स्यात् ॥ ८१ ॥

अदृश्यशृङ्गं शितिजादधःस्थं दृश्यं च शृङ्गं शितिजोर्ध्वसंस्थम् ।
एवं तदूर्ध्वाधरता भवेद्या सा कोव्यभावादिति गर्भवृद्धः ॥ ८२ ॥

सर्वत्र तद्देशवशात्स्वकीयं गुणं तथा जिष्णुसुतार्यदोषम् ।
स्वाज्ञानतो वर्णयतीह मत्वा चात्मानमत्यन्तकृतार्थकत्यम् ॥ ८३ ॥

दृग्वृत्ततिर्यगातवृत्तलभं शृङ्गाग्रयुग्मं तु समं नृदृष्ट्या ।
दृग्वृत्तगं तत्त्वधरोर्ध्वगं स्यान्नान्यच्छराग्रस्थितचन्द्रविम्बे ॥ ८४ ॥

वृत्ते तु ते चात्र सिताख्यवृत्ते
भमण्डले चेतरेषा प्रकल्पे ।

अतोऽन्यथा तद्वितयं तु येऽन्धा

वदन्ति सालपेन्दुसितोन्नतिर्मे ॥ ८५ ॥

यत्कोवलेऽपि स्फुटवाङ्गभावे स्याच्छृङ्गसाम्यं किल भास्करोक्त्या ।

सिताख्यदृङ्गण्डलयोर्विभेदे तन्नैव सदृक्समताविरोधात् ॥ ८६ ॥

एवं हि यत्र स्फुटवाङ्गभावो

न तत्र साम्यं नियमेन दृग्जम् ।

दृग्जे तु साम्ये नियमात्स्फुटाख्य-

वाहोरभावो न हि चाथ कोटेः ॥ ८७ ॥

अभावतः स्यान्नियमेन दृग्जं चोर्ध्वाधरत्वं न तथाधरोर्ध्वात् ।

दृक्शृङ्गकाग्रान्नियमेन नैव तत्कोव्यभावोऽनुपपत्तिरित्यम् ॥ ८८ ॥

प्रसिद्धसिद्धान्तशिरोमणिस्थसमाधरोर्ध्वेन्दुसितप्रजाता ।

समर्थनं तत्र तु सार्वभौमे श्रीविश्वरूपेण कृतं तदेवम् ॥ ८९ ॥

स्वतत्कोव्यभावोऽस्ति यत्राय तत्रै-

व हि प्राक्परं सूत्रकं शृङ्गसूत्रम् ।

यतो भास्करोक्तप्रकारात्सदैव

भवेत्तेन तत्कोव्यभावं विना न ॥ ९० ॥

यदुक्तं च पूर्वापरं शृङ्गसूत्रं स्वतन्त्रैर्यदूर्ध्वाधरत्वेन चोक्तम् ।

परं त्वम्बरे स्वीयदृष्टान्तगोले विधोः शृङ्गयोरन्तरे तन्न सूत्रम् ॥ ९१ ॥

तथैवात्र कोटेरभावेन चोर्ध्वा-

धरं चापि दृग्वृत्तगं शृङ्गयुग्मम् ।

अलीकं च तत्प्राक्परं तत्किमर्थं

निरुक्तं बुधैस्तदिभाव्यं स्वबुद्ध्या ॥ ९२ ॥

अवोधान्तिसतकर्णार्थं गदितं यच्छिरोमणौ ।

अन्यजातिभवं जात्यं चन्द्रार्कान्तश्च तन्न सत् ॥ ९३ ॥

एवं हि षट्षष्टिपलांशदेशे

भचक्ररूपक्षितिजे मृगादौ ।

चन्द्रे रविर्मेषमुखेऽथ तत्र

विधोः सितं स्यादधिकं सदाद्वात् ॥ ८४ ॥

शृङ्गाङ्गवो नैव ततश्च तत्र मत्कोटिपयोर्द्विसितं विधोः प्राक् ।

यद्याम्यसौम्याभिधमण्डलेन प्रखण्डितं शुक्लमिवास्ति पूर्णम् ॥ ८५ ॥

तद्ब्रह्मपक्षे परवाङ्मकोव्योः

साम्यान्नहि स्यादिति भास्करोक्तिः ।

मत्कोव्यभावे शशिशृङ्गजं य-

च्चोर्ध्वाधरत्वं परपूर्वसूत्रे ॥ ८६ ॥

तत्कोव्यभावान्न भवेद्विहेत्यं

श्रीजिष्णुजार्थं प्रति भास्करोक्तिः ।

स्वदूषणं हि स्वमुखात्कृतं तैः

सिद्धान्तविद्वयसभां प्रविष्टैः ॥ ८७ ॥

विम्बे विधोस्तत्परिलेखतो या

पूर्वापरा सा सममण्डलस्था ।

समान्तरस्था यदि वा ततः स्या-

द्यद्याम्यसौम्यं च समाख्यसक्तम् ॥ ८८ ॥

एवं हि या स्यात्प्रकृतस्थचन्द्रे

पूर्वापरा सा सममण्डलीयात् ।

पूर्वापराख्याच्च समान्तरेण

स्थिताथ तत्प्राग्भवसूत्रमेव ॥ ८९ ॥

तिर्यग्गतं यत्र शशीनयोः स्यात्तत्रार्द्धशुक्लं विधुपूर्वभागे ।

पादोनषट्काष्टलवान्तरेण निर्णीतमार्यैः सितसूक्ष्मभेदैः ॥ ९० ॥

तत्तत्र याम्योत्तरमण्डलेन

प्रखण्डितं शुक्लमिवास्ति पूर्णम् ।
 नान्यत्र तेन प्रकृते न तत्प्राक्
 सितं न याम्योत्तरखण्डितं तत् ॥ १०१ ॥
 अर्द्धेन शृङ्गेन तदन्तरं तत्पूर्वापरं याम्यवृत्तिस्थचन्द्रे ।
 अतस्तदाकारतयोदितं यच्चोर्ध्वाधरत्वं नियमान्न तत्सत् ॥ १०२ ॥
 यत्सम्भवोऽसम्भवलक्षणेऽस्ति
 तस्यात्र दोषो नहि तत्परस्य ।
 जानन्ति नो ये गणितं सगोलं
 तेषां हि तन्त्रव्यसनं वृथैव ॥ १०३ ॥
 दृग्गोलजश्चेत्रविचारदक्षै-
 र्यदम्बरे ज्ञानदृशा न दृष्टम् ।
 प्रकल्प्य तत्स्वात्परिलेखतस्तैः
 प्रतारिता मूढधियोऽत्र सर्वे ॥ १०४ ॥
 अथान्यथा गोलविदां सुखार्थ-
 मपूर्वचन्द्रोदयदृश्यकाले ।
 शुभाशुभज्ञानविधौ हिमांशोः
 शृङ्गोन्नतिं दृग्गणतः प्रवच्मि ॥ १०५ ॥
 अर्केन्दुपातास्त्रिभङ्गीनलग्नं
 दक्षेपचापं च शशाङ्कवाणः ।
 विम्बोयदृग्गुत्तगता नतांशा
 विधोः स्फुटं चान्तरमिन्दुभान्वोः ॥ १०६ ॥
 इत्थं विदित्वा प्रथमं ग्रहज्ञैः शृङ्गोन्नतेः सङ्गणितं विधेयम् ।
 बुद्धं न यज्जिष्णुसुतार्यलक्षप्रथूदकश्रीपतिभास्कराद्यैः ॥ १०७ ॥
 त्रिभज्यका वाणलवैर्विनिम्नी

चन्द्रार्कजस्यष्टवियोगभक्ता ।

लब्धस्य चापं प्रथमः शरान्य-

दिकसंस्थितोऽन्यः शरसंस्कृतस्य ॥ १०८ ॥

दृष्टेपचापस्य लवैस्त्रिभज्या-

गुणा नतांशैर्विहृताप्तचापम् ।

स्फुटाख्यदृष्टेपकचापदिक् स्या-

देकान्यदित्ते तु वियोगयोगात् ॥ १०९ ॥

तयोर्यदाप्तं गगनेन्दुभिस्तत्प्रजायते दृग्वलनं हिमांशोः ।

अपूर्वशुक्लादिगतस्य चेन्दोः सुसूक्ष्मशृङ्गेऽस्तकुजोर्ध्वसंस्थे ॥ ११० ॥

अत्रैकदित्ते प्रथमान्ययोर्हि

यदाधिकोऽन्यः प्रथमात्तदा स्यात् ।

तदाद्यदिकस्थं च तदन्यथात्वे

सर्वत्र तत्स्यात्प्रथमान्यदिकस्थम् ॥ १११ ॥

अथोक्तशुक्लेन विहीनिताः षट् चारोऽमुना षट्कतितो यदाप्तम् ।

द्विस्थं च चारोऽन्युतं तदङ्गे स्यातां क्रमादत्र विभास्त्रभाख्ये ॥ ११२ ॥

षडङ्गुलव्यासदलेन वृत्तं

कार्यं च षड्रामलवाङ्कितं तत् ।

मध्येऽस्य दृङ्गण्डलरूपरेखा-

मूर्ध्वाधरां चाथ तथा द्वितीयाम् ॥ ११३ ॥

तिर्यक्स्थितां मध्यगतां प्रकुर्या-

त्तद्याम्यसौम्याभिधया प्रसिद्धाम् ।

वृत्ते तु दृङ्गण्डलसूत्रमूर्ध्वं

यत्रास्ति तत्प्राक्स्थितदृष्टिचिह्नम् ॥ ११४ ॥

अधःस्थितं चैवमिहास्ति यत्र तत्पश्चिमस्थं किल दृष्टिचिह्नम् ।

प्राग्दृष्टिचिह्नादलनं यथाशं दृग्जं विधेयं सुधियात्र वृत्ते ॥ ११५ ॥

केन्द्रादिभां तद्वलनाग्रसूत्रे

कृत्वा विभाग्ने स्वभया च वृत्तम् ।

ज्ञेयेन्दुखण्डाकृतिरेवमत्र

स्यात्तुङ्गशृङ्गं बलनान्यदिक्स्थम् ॥ ११६ ॥

हिमांशुविम्बीयदगुत्यसूत्रात्तत्सिद्धतिर्यग्गतसूत्रतस्तत् ।

शृङ्गप्रमाणं बलनाङ्गुलैस्तज्ज्ञेयं सतां तत्परिलेखतः किम् ॥ ११७ ॥

अत्रोपपत्तिं शृणु भूमिगर्भात्सूत्रं नयेत्सूर्यगतं तदत्र ।

शशाङ्कगोले किल यत्र लग्नं तदर्कचिह्नं हिमरश्मिगोले ॥ ११८ ॥

तदिन्दुविम्बकेन्द्रयोर्यदन्तरं सिताभिधे ।

तदर्कचन्द्रयोर्भवेत् स्फुटान्तरं पुरोदितम् ॥ ११९ ॥

इहेन्दुकशिकासमं तदिन्दुविम्बकेन्द्रयोः ।

गतं किल स्फुटं भवेत्सिताभिधं च मण्डलम् ॥ १२० ॥

शरो न चेद्विधोस्तदा भमण्डलं सिताभिधम् ।

सिताभिधे च मण्डले यदान्तरं तयोर्नहि ॥ १२१ ॥

तदा नृदृश्यमण्डलं हिमद्युतेर्न चोज्ज्वलम् ।

यथेन्दुविम्बकेन्द्रतोऽन्तरेण चिह्नमर्कजम् ॥ १२२ ॥

भवेच्च तद्दिशि ध्रुवं सिताभिधे च मण्डले ।

तदुज्ज्वलं तथा भवेद्यथोक्तशुक्लमानतः ॥ १२३ ॥

सिताख्यमण्डलं यदा भवेच्च दृष्टिमण्डलम् ।

तदेन्दुयाम्यसौम्यके समं च शृङ्गकद्वयम् ॥ १२४ ॥

नृदृष्टिसम्मुखं भवेदिदं ममास्ति सम्मतम् ।

कुजोर्ध्वगेन्द्रमण्डले त्वधःस्थदृष्टिचिह्नतः ॥ १२५ ॥

सितं भवेदिह ध्रुवं विलग्नदृष्टिमण्डले ।

यदा त् इक्षिताख्ययोर्विभेद एव तत्र वै ॥ १२६ ॥

अधःस्थदृष्टिचिह्नतः सिताभिधं यथोर्ध्वगम् ।

तथा सितं तदूर्ध्वगं तथैव शृङ्गमूर्ध्वगम् ॥ १२७ ॥

तिर्यग्गते दृग्वृत्तितः सिताख्ये

तद्वृत्तजैक्येन्दुवशाद्यदस्ति ।

ऊर्ध्वाधरत्वं खलु शृङ्गयोश्च

खस्थं न तद्भास्करपारिलेख्यात् ॥ १२८ ॥

यत्रोर्ध्वशृङ्गाग्रकदङ्गतांशा विम्बाधिकाः स्युस्तदधःस्थितस्य ।

शृङ्गाग्रकस्याथ तदेव तत्र दृग्वृत्तगोर्ध्वाधरशृङ्गयुग्मम् ॥ १२९ ॥

दृग्वृत्तगोर्ध्वाधरताञ्च या सा

कुजोर्ध्वगेन्द्रकवशाददृश्या ।

कुजादधःस्थे तु रवौ कुजोर्ध्व-

विधौ तु सा नैव भवेत्कथं चित् ॥ १३० ॥

चेदृश्यशृङ्गोन्नमनं तवेष्टं

दृग्वृत्तगोर्ध्वाधरशृङ्गताञ्च ।

कुत्रापि नो भास्करकोव्यभावा-

त्तत्सिद्धिरुक्तापि वृथैव चातः ॥ १३१ ॥

यदृश्यते स्थूलदृशा कदाचित्

खलपान्तराच्छृङ्गमिहाधरोर्ध्वम् ।

भूस्थैः कुजोर्ध्वं नहि वास्तवं त-

दृष्टान्तगोलाभिमतं न यस्मात् ॥ १३२ ॥

अदृश्यशृङ्गोन्नमने विनैव

तत्कोव्यभावं किञ्च सिद्धिरस्याः ।

कुकोव्यभावभ्रमजातदोषात्

सङ्गिर्विरोधं जनयन्ति चाज्ञाः ॥ १३३ ॥

तदम्बुचन्द्रमण्डले भवेच्च मण्डलत्रयम् ।

सिताभिधं च मण्डलं तथा दृगुत्थमण्डलम् ॥ १३४ ॥

भमण्डलाच्छरान्तरे समन्ततश्च संस्थितम् ।

भवृत्ततुल्यमण्डलं द्विमांशुकेन्द्रगं सदा ॥ १३५ ॥

अथात्मभूजोर्ध्वगचन्द्रविम्बे

त्वधःस्थनेभ्यां प्रथमाभिधं स्यात् ।

भवृत्ततुल्याख्यसिताख्यमध्ये

भवृत्ततुल्याख्यदृगुत्थमध्ये ॥ १३६ ॥

अन्याभिधं स्यात्सितसंज्ञदृष्टिवृत्तान्तरं दृग्वलनं स्फुटं स्यात् ।

तत्रेन्दुगोले रविचिह्नचन्द्रकेन्द्रान्तरं यत्सितसंज्ञवृत्ते ॥ १३७ ॥

स्फुटं रवीन्द्रोर्विवरं श्रुतिः स्यात्

तथार्कचिह्नाच्छशिकशिकायाम् ।

चन्द्रस्य भोगावधि चाऽस्फुटं त-

च्चन्द्रार्कयोः स्याद्विवरं तु कोटिः ॥ १३८ ॥

तदन्तरे स्याच्छशिवाणरूपो भुजस्तदित्यं किल चापजात्यम् ।

एवं खमध्याच्छशिविम्बकेन्द्रं यावद्दृगुत्थे वलये स्फुटाख्याः ॥ १३९ ॥

नतांशकाः स्याच्छ्रवणो भवृत्ततुल्याख्यवृत्ते कथिताश्च कोटिः ।

दृक्षेपवृत्ताच्छशिविम्बकेन्द्रं यावच्च दृक्षेपधनुः स्फुटाख्यम् ॥ १४० ॥

भुजस्तदित्यं किल चापजात्य-

माद्यान्ययोरानयनाय योग्ये ।

खलपान्तरान्ते ऋजुसूत्रजात्ये

मत्त्वा रवीन्द्रोर्निकटस्थितत्वात् ॥ १४१ ॥

खलपान्तरत्वादवह्नपयोगा-

त्रसिद्धभावाच्च वज्रप्रयासात् ।
 ग्रन्थस्य तज्ज्ञैर्गुस्ताभयेन
 यस्त्यज्यतेऽर्थः स न दूषणाय ॥ १४२ ॥
 प्रोक्तं शिरोमणिकृता किञ्च कोट्यभावे
 शृङ्गाधरोर्ध्वमिह तत्परपूर्वसूत्रे ।
 तस्याधुना वज्रविधानुपपत्तिरत्र
 प्राग्दर्शितास्ति नियमान्न यतोऽन्तरं तत् ॥ १४३ ॥
 शृङ्गाग्रयोश्च परपूर्वमथाधरोर्ध्व-
 मित्यं च तेन तदुदाहृतकोटिवाङ्कोः ।
 नास्तीव भाति मम दृग्गणितैक्यमत्र
 शृङ्गोन्नतौ सुगणकैर्निपुणं विलोक्यम् ॥ १४४ ॥
 कुगर्भद्वक्चिह्नवशात्सुखार्थं शृङ्गेन्दुशृङ्गोन्नतिजं मयोक्तम् ।
 खद्वग्वशात्तन्वनतोऽन्यथान्वे यत्तन्न विस्तारभयादिहोक्तम् ॥ १४५ ॥
 सूर्याच्छुक्लोत्पादकाः सत्करा ये
 चन्द्रं स्पृष्ट्वा निर्गताः खोर्ध्वमार्गैः ।
 शृङ्गाङ्गिन्नं तत्प्रकाशैस्तु किञ्चि-
 द्भूतं चान्द्रं चाम्बुविम्बं नृदृश्यम् ॥ १४६ ॥
 अर्कस्यास्तानन्तरं तज्जद्वग्ज-
 दोषाभावादिन्दुशृङ्गोद्गमेऽल्पे ।
 शृङ्गाधिक्ये तज्जद्वग्दोषतस्त-
 दृश्यं नैवाङ्गाधिके तत्कथं चित् ॥ १४७ ॥
 अथाम्बुचन्द्रमण्डलं रवीन्दुपर्वणोः क्रमात् ।
 स्वभाकुभास्थितं यतोऽत एव दृश्यमत्र वै ॥ १४८ ॥
 इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके चन्द्रशृङ्गो-

न्नत्यधिकारः ॥

अथोदयास्ताधिकारः ॥

विवृत्तगानां विधुपूर्वकाणां विम्बात्मकानां गणितप्रसिद्धिः ।

इषुं विना नैव भवेदिनोक्त्या तत्साधनं तावदतः प्रवक्षि ॥ १ ॥

चन्द्रात्रिघनरन्ध्राकारसार्काकां दशाहताः ।

चं२७० मं२० बु१२० वृ६० शु१२० श१२०

परेषुलिप्तिकाः सौरे कृतवारक्रमात्सृताः ॥ २ ॥

सपातमन्दस्फुटखेटदोज्यां परेषुमौर्व्यां गुणिता विभक्ता ।

स्वशीघ्रकर्णेन कुजादिकानां त्रिभज्यया शीतरुचेः फलस्य ॥ ३ ॥

चापं कलाद्यो विशिखः स्फुटः स्यात्सपातमन्दस्फुटगोलदिकः ।

स्फुटग्रहान्नैव कथं चिदेवं कार्यं शरस्यानयनं बुधेन्द्रैः ॥ ४ ॥

पातेऽथ वा शीघ्रफलं विलोमं कृत्वा विवृत्तस्फुटतस्य तेन ।

युक्ताच्छरस्यानयनं विधेयं यथोक्तरोत्योक्तशरेण तुल्यम् ॥ ५ ॥

स्फुटं परेषुं परिगृह्य वाच्यं चलाख्यकर्णं त्रिभशिञ्जिनीं च ।

यथोक्तपाताढ्यखगाच्छरो यो विधोरिवोक्तस्फुट एव भौमात् ॥ ६ ॥

नाद्याख्यतोऽपमस्तिर्यक् न तथेषुर्विमण्डलात् ।

भवृत्तस्थेन्दुतो मूढैः क्रान्त्युत्तयेषुः कथं कृतः ॥ ७ ॥

विधुर्यदि विवृत्तस्थः कथं तज्जोऽपमो हि सन् ।

एकरोत्या द्वयोः सिद्धिर्नैकग्रहवशादिह ॥ ८ ॥

भवृत्तखेटभोगाच्च नवत्यंशैस्तु तत्कुजम् ।

तत्र ग्रहात्कदम्बाख्यध्रुववृत्तान्तरं तथा ॥ ९ ॥

भवृत्तनाडिकावृत्तान्तरं वलनमायनम् ।

तज्जीवा वलनज्या स्यादथ तत्साधनं शृणु ॥ १० ॥

चलखेटस्य कोटिज्या परक्रान्तिज्यया गुणा ।

द्युज्योद्धृतात्र तच्चापमायनं वलनं भवेत् ॥ ११ ॥
 सन्निराशिशृङ्गक्रान्तिज्यका सा त्रिज्यकागुणा ।
 केवलग्रहजद्युज्याभक्ता वा वलनज्यका ॥ १२ ॥
 गोलसन्धौ तु परमा परक्रान्तिज्यकामिता ।
 तदभावोऽयनादौ सायनदिक्सायनाभिधा ॥ १३ ॥
 तच्चापं वलनं ज्ञेयमथ विम्बावधीह ये ।
 पातस्थानाक्तवास्तेषां शरांशानां ज्यके च ये ॥ १४ ॥
 मिथः कोटिज्यकानिघ्न्यौ स्यातां हारगुणौ च तौ ।
 त्रिज्या गुणगुणा हारोद्धृता तच्चापसंज्ञितम् ॥ १५ ॥
 शरजं वलनं ज्ञेयं भवुत्तग्रहतो न तत् ।
 यथोक्तपरवाणान्न कथं चिच्छीतगुम्बिना ॥ १६ ॥
 यत्विहायनवत्प्रोक्तं सार्वभौमे शरोद्भवम् ।
 गोलयुक्त्ययुतं तत्तु त्याज्यमार्यवरैर्ध्रुवम् ॥ १७ ॥
 आयनानयने यस्मात्तत्कृता तु भमण्डले ।
 स्फुटग्रहो गृहीतोऽस्ति शरीयानयने किल ॥ १८ ॥
 विमण्डले गृहीतोऽस्ति स एवेत्यमसङ्गतम् ।
 पातस्थानाद्भवुत्ते यद्भोगावध्यन्तरन्तु तत् ॥ १९ ॥
 यावद्विम्बं विवृत्ते स्यात्कर्णकोट्योरनिश्चये ।
 शरीयायनयोरेकं नैव सिद्ध्यति तत्त्वतः ॥ २० ॥
 सन्निभग्रहजद्युज्योद्धृता खेटापमज्यका ।
 त्रिज्यागुणाय तच्चापमन्यक्रान्तिः खदिग्भवेत् ॥ २१ ॥
 चलग्रहपरक्रान्तिज्ययोराहतिरुद्धृता ।
 सन्निग्रहद्युमौर्व्या वा चापमन्यापमस्ततः ॥ २२ ॥
 खेषसंस्कारतः स्यष्टौ भवेत्संस्कारदिक् च सः ।

ग्रहकोटिद्युजोवाग्नी तज्जीवा त्रिज्ययोद्धृता ॥ २३ ॥
 तच्चापं तु स्फुटा क्रान्तिः स्पष्टान्यापमदिकस्थिता ।
 यद्वान्यापमजोवाग्ना स्फुटान्यापमशिञ्जिनी ॥ २४ ॥
 खेटापमज्यया निम्नो चापं विम्बस्फुटापमः ।
 तद्वाययात्स्फुटाख्यान्या क्रान्तिर्ज्ञेया बुधैरिह ॥ २५ ॥
 जिनज्ययाधन्यास्त्रिगुणोद्धृताया-
 चलांशमौर्व्याश्च धनुर्लवानाम् ।
 कोटिज्यकाद्योऽथ चलांशकोटि-
 ज्यका जिनज्यागुणिताद्यभक्ता ॥ २६ ॥
 तच्चापषट्षष्टिलवैक्यजीवा
 कृताद्यनिम्नो त्रिगुणोद्धृतास्याः ।
 चापं स्फुटाद्यापमभागकाः स्युः
 स्थानच्युतेऽपि ध्रुवभेऽस्य नूनम् ॥ २७ ॥
 क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलं चलांशजं तद्गुणिता जिनज्या ।
 त्रिज्योद्धृता तद्वत्चापमत्र द्विग्नं लवाद्यं खनवच्युतं वा ॥ २८ ॥
 विदन्ति ये गोलसुमूल्यतत्त्वं
 तैरन्यथैवानयनं तु कार्यम् ।
 विम्बस्फुटक्रान्तिभवांशकानां
 चान्यस्फुटक्रान्तिभवांशकानाम् ॥ २९ ॥
 चलांशकैः संस्त्रुतखेचरस्य
 कोटिज्यका स्वेष्टजकोटिमौर्व्या ।
 निम्नो त्रिमौर्व्या विहृताप्तचाप-
 लवोनखाङ्का लवपूर्वकः स्यात् ॥ ३० ॥
 विम्बग्रहस्वाद्यपदे चलाख्यग्रहे तथा द्यादिपदक्रमेण ।

भार्द्वाशशुद्धः सहितोऽथ भार्द्वलवैस्तथा स्याद्भगणांशशुद्धः ॥ ३१ ॥

लवाः खरामैर्विहता विलब्धं गृहादिकोऽसौ चलवृत्तगः स्यात् ।

आदौ तथान्तो च पदस्य विम्बचलाख्यखेटौ समभांशसंस्थौ ॥ ३२ ॥

त्रिज्याशरज्यानिहतस्तु विम्बगृहस्य मौर्व्या विहताप्रचापम् ।

स्यात्खेषुदिकः परमः शरोऽसौ विम्बगृहस्याथ चलग्रहस्य ॥ ३३ ॥

गोलस्थितेनैव परापमेन सुसंस्कृतः स्पष्टपरापमः स्यात् ।

तज्ज्याथ विम्बगृहजज्ययाघ्नी त्रिभज्ययाप्ता फलचापमत्र ॥ ३४ ॥

क्रान्तिः स्फुटा स्यात्परमस्फुटाख्य-

क्रान्त्यंशदिग्विम्बखगस्य दिक्स्था ।

एवं हि विम्बगृहजज्यकाघ्नी

परस्फुटक्रान्तिज्वज्यकैव ॥ ३५ ॥

सत्रिगृहद्युज्यकया हताप्रचापं स्फुटान्यापमकः पुरोक्तः ।

खेटोक्तरीत्यैव हि विम्बखेटादपीह सर्वं गणितं प्रसाध्यम् ॥ ३६ ॥

एवं नाद्याङ्गयाद्विम्बावधिः स्पष्टापमः कृतः ।

व्यस्तसंस्कारतः खेटापमस्यात्र स्फुटः शरः ॥ ३७ ॥

शिरोमणौ प्रकाराभ्यां साधयित्वा शरं स्फुटम् ।

स्फुटापमः कृतस्तस्य व्यभिचारोऽस्ति हि क्वचित् ॥ ३८ ॥

त्यक्त्वा गोलायनादिं वै सर्वतः खनवेपुगे ।

कदम्बभे स्फुटक्रान्तिज्यात्यल्पद्युज्यकासमा ॥ ३९ ॥

वस्तुभूतापि तद्गीत्या नायात्येवं स्थलान्तरे ।

व्यभिचारोऽपि तेनासत्तत्कृतं गणितं किल ॥ ४० ॥

अथोपपत्तिः । ध्रुवाभ्यां कदम्बाभ्यां च चलवृत्ते कार्ये ते क्रान्तिवृत्तस्थग्रहभोगचिह्नोपरिनेये ते च नाडोवृत्ते यत्र स्पृष्टे ततः स्वस्ववृत्ते ग्रहभोगावधि स्वस्वक्रान्त्यंशाः ध्रुववृत्ते आद्यसंज्ञाः

कदम्बवृत्तेऽन्यसंज्ञा इति । गोलसन्धौ तयोरभावोऽयनसन्धौ त
 योः परमत्वं जिनांशतुल्यम् । क्रान्तिवृत्ते यत्र ग्रहचिह्नं तत्सक्तक-
 दम्बवृत्तनाडीवृत्तसम्पातेऽन्यग्रहचिह्नं ताभ्यां ये स्थितिजे तेऽपि
 स्वस्वसंज्ञया भवतः तत्कुजयोः सन्निभग्रहस्थाने साङ्कग्रहस्थाने
 च सम्पातः तत्रान्यग्रहचिह्नकुजे यथा नाडीवृत्तात्सन्निभग्रहचिह्नं
 स्वक्रान्त्यन्तरेऽन्तरितं तथा ध्रुवाद्ग्रहसम्बन्धिकदम्बवृत्तमप्यन्त-
 रितं तत्तुल्येऽन्तरे । तत्कदम्बवृत्तनाडीवृत्तं तु सन्निभग्रहद्युज्या-
 चापांशैरन्तरितम् । तत्र तत्कदम्बवृत्तं क्रान्तिवृत्तं कल्प्यं नाडी-
 वृत्तं नाडीवृत्तमेव सन्निभग्रहद्युज्याचापांशः परक्रान्त्यंशः आ-
 द्यक्रान्त्यंशः स्पष्टक्रान्त्यंशश्च क्रान्त्यंश एव कल्प्याः । अन्यक्रान्त्यं-
 शाः स्पष्टान्यक्रान्त्यंशाश्च तत्र क्रमेण क्षेत्रांशाः ध्रुवौ ध्रुवावन्य-
 ग्रहचिह्नं गोलसन्धिरित्यन्यक्रान्तिस्पष्टक्रान्त्योरानयनं यथोक्त-
 मुपपन्नमुक्तक्रान्तिक्षेत्रीत्या । एवं ग्रहसम्बन्धिकदम्बवृत्तं नाडी-
 वृत्तं ग्रहसम्बन्धि ध्रुववृत्तं क्रान्तिवृत्तं आयनवलनं ग्रहचिह्नकुजे
 परक्रान्त्यंशाः अन्यग्रहचिह्नकुजे सन्निभग्रहक्रान्तिः क्रान्तिरेव
 ग्रहात् ध्रुवावधि ग्रहद्युज्याचापांशाः क्षेत्रांशाः ग्रहचिह्नं गो-
 लसन्धिः सन्निभग्रहचिह्नसाङ्कभग्रहचिह्ने ध्रुवावित्युक्तायनवल-
 नानयनमप्युपपन्नं ज्ञातेष्टक्रान्त्या परक्रान्त्यानयनरीत्या । खेट-
 कोत्थपमो बाह्वर्षिमोऽन्यापमः समः । एकपाश्वरे परक्रान्तिश्रु-
 तेरन्यत्र चासमः ॥ खेटापमोऽयनाख्यं चवलनं हि समस्विदम् ।
 चतुष्कोणं ध्रुवश्रुत्यग्रैक्यकोणोऽसमोऽन्यतः ॥ अथ स्पष्टक्रान्तिवा-
 सनान्यप्रकारात्सा यथा । गोलसन्धियसक्तं चलवृत्तं यत्तद्ग्रहवि-
 म्वोपरि नेयं । अयनमण्डले क्रान्तिवृत्ततद्वृत्तयोरन्तरं परमशरः
 क्रान्तिवृत्तनाडीवृत्तान्तरं परापमो नाडीवृत्ततद्वृत्तयोरन्तरं तु

परस्पष्टापमस्तत्र चलवृत्तं क्रान्तिवृत्तं कल्प्यं क्रान्तिवृत्तं नाडी-
वृत्तं शरसम्बन्धिशेत्रे । स्पष्टक्रान्तिसम्बन्धिशेत्रे तु नाडीवृत्तं वा-
स्तवमेव चलवृत्तं क्रान्तिवृत्तं तत्र विम्बसम्बन्धिशेत्रांशा विम्ब-
ग्रहः स्यात्तथा ध्रुववृत्ते तत्सम्बन्धिक्रान्त्यंशाश्च स्पष्टाख्यास्तेऽत्र
साध्या गोलशेत्रप्रपञ्चकुशलैः ॥

षाणो यदा स्यात्स्वचरस्य तस्य दृग्मृत्तनम्रोन्नतभागजीवे ।
विम्बोद्भवे तन्नयनं विनैव दृक्कर्मसिद्धिं कथयामि सूक्ष्मम् ॥ ४१ ॥
लग्नोन्नितं सन्निभखेचरेन्द्रं केन्द्रं प्रकल्प्यास्य च बाहुमौर्वी ।
निम्नोषुकोटिज्यकया त्रिमौर्व्योद्भूताप्तचापोनितखाङ्गतो ज्या ॥ ४२ ॥

हारो गुणः स्यात्त्रिगुणोऽथ हारो-

दृता गुणघ्नी त्विषुशिञ्जिनी या ।

चापं चलेषुस्त्रिषुदिक च तेन

दृशेपचापं किल संस्कृतं स्यात् ॥ ४३ ॥

स्पष्टं कुजोर्ध्वं मकरादिकेन्द्रे कर्क्यादिकेन्द्रेऽथ विभिन्नदिकस्यात् ।

दृशेपकाद्यत् किल तत्कुजाधः स्पष्टं हि दृशेपकचापमूक्ष्मम् ॥ ४४ ॥

कृत्वाप्तसंज्ञं प्रथमं यदुक्तं

तत्सङ्गुणा त्रिज्यकया विभक्ता ।

सा स्पष्टदृशेपकचापकोटि-

ज्यका भुजः स्यादथ कोटिरत्र ॥ ४५ ॥

स्फुटाख्यदृशेपकचापमौर्वी तद्वर्गयोगस्य पदं नतज्या ।

चापं नतांशाश्च तदूनखाङ्गोन्मिताः स्वदृष्ट्यण्डलग्नोन्नतांशाः ॥ ४६ ॥

विम्बोद्भवास्तत्स्वचरस्य नूनं ते चोर्ध्वदृशेपवशात्कुजोर्ध्वम् ।

अधःस्थितास्ते क्षितिजादधःस्थाः खेटदुराचे प्रगतैव्यजाताः ॥ ४७ ॥

कृतान्यथैवानयनं चलेषोस्तदासना स्पष्टतरा मरोचौ ।

प्रोक्ताय सा गोलजयुक्तिप्रून्या वेद्या बुधैश्चापजजात्यविज्ञैः ॥ ४८ ॥

विमण्डलस्थग्रहविम्बगोलकेन्द्रोद्भवं योजनसूत्रमेवम् ।

गोलोद्भवत्वेनविचारदत्तैः साध्यं सुसूक्ष्मैर्गणितप्रकारैः ॥ ४९ ॥

खे स्वखगोलस्थितखेटयोश्चा-

भीष्टो दिनेशः खचरस्तदन्यः ।

कल्पयोऽर्कखेटान्तरशिञ्जिनी या

ग्रहेषुकोटिज्यकया विनिम्नी ॥ ५० ॥

भक्ता त्रिमौर्व्या फलचापतुल्यं चात्र ग्रहेषुं परिकल्प्य तस्मात् ।

प्रकल्पितेषूद्भवकोटिमौर्व्याद्भूता प्रसिद्धेषुगुणेन निम्नी ॥ ५१ ॥

त्रिभज्यका लब्धमतस्तु चापं

तदर्कखेटस्थशरान्तरैक्यम् ।

एकान्यदिक्को शरयोस्तदत्र

खेटार्कयोः कल्पितमन्तरं स्यात् ॥ ५२ ॥

प्रभाधिकारानयनेन ताभ्यां साध्यं गृहार्कान्तरकं स्फुटाख्यम् ।

अर्काभिधात्वेचरतो ग्रहस्याधरोर्ध्वकशावशतस्तु तस्मात् ॥ ५३ ॥

प्रोक्ताधिकारोक्तिवदत्र कार्यं तत्खेटयोर्योजनविम्बसूत्रम् ।

यदा खगेषू भवतः तदैवमतोऽन्यथात्वे गदितं पुरावत् ॥ ५४ ॥

अत्र विस्तरभयान्न मयोक्ता वासना मतिमता सकलोद्धा ।

गोलचापभवजात्यविभेदैर्गोलबोध इदमेव फलं हि ॥ ५५ ॥

भवृत्तगं खेचरभोगचिह्नं गर्भोद्भवस्वस्थितिजे यदा स्यात् ।

तदा शराग्रस्थितखेटविम्बं नो तत्र तद्येन च भूजसंख्यम् ॥ ५६ ॥

इकर्मकालः स बुधैर्निरुक्तः स च द्विधाशायनभेदसिद्धः ।

निरक्षजं यावदिच्छायनाख्यः स्वीयं कुजं यावदतोऽश्वसंज्ञः ॥ ५७ ॥

यतः समाख्याभिमुखो न वाणस्त्वसौ कदम्बाभिमुखः सदातः ।

उन्नामनं नामनकं खभूजात्तत्सौम्ययाम्येषुवशाद्गृहस्य ॥ ५८ ॥
 सौम्यायने प्रोक्तमिदं विलोमाद्याम्येऽप्यतो व्यस्तमथास्तभूजे ।
 तन्नामनेऽग्रे खचरोदयः प्राक् चोन्नामने व्यस्तमतोऽस्तखेटे ॥ ५९ ॥
 स्पृष्ट्वा खेटस्य विम्बं यद्भ्रुवात्सूत्रं विनिर्गतम् ।
 भवृत्ते यत्र लग्नं स ज्ञेयः स्वायनदृग्गृहः ॥ ६० ॥
 निरक्षश्रितिजे लग्नं सः स्याद्विम्बोदये ध्रुवम् ।
 आयनं किल दृक्कर्म तद्गृहान्तरलिप्तिकाः ॥ ६१ ॥
 ग्रहायनेषुभिन्नैकदिक्को खणं ग्रहे स्तम्भम् ।
 दृग्गृहापमतत्स्यापमयोर्व्यस्तसंस्कृतेः ॥ ६२ ॥
 स्फुटः शरः स दृक्खेटापमसंस्कृतिहेतवे ।
 अथ वा दृग्गृहादेव बलनं कार्यमुक्तवत् ॥ ६३ ॥
 तदूनखाङ्गभागज्या यष्टिः स्यादथ यष्टिहृत् ।
 अस्फुटेषुज्याकाञ्चिज्यानिहतस्तद्वनुः स्फुटः ॥ ६४ ॥
 शरोऽसौ विम्बदृक्खेटान्तरे स्याद्भ्रुवसूत्रगः ।
 दृक्खेटापमविम्बोत्थस्फुटसंज्ञापमान्तरे ॥ ६५ ॥
 क्षेत्रस्थितिं गोलगतामबुधैवोक्तौ प्रकारद्वयतः स्फुटेषू ।
 शिरोमणौ ताविह नोपयुक्तौ सिद्धान्ततत्त्वं वदतां बुधानाम् ॥ ६६ ॥
 अथायनाख्यदृक्खेटं पूर्वाक्तादपि संस्फुटम् ।
 अन्यरीत्या प्रवक्ष्यामि गणकानन्दहेतवे ॥ ६७ ॥
 त्रिज्यागुणः खेटगुणः स्वकोटि-
 द्युज्योद्धृतस्यापमतः स चाद्यः ।
 अन्यापमज्या त्रिगुणेन निम्नो
 जिनांशमौर्व्या विहृताप्रचापम् ॥ ६८ ॥
 वाद्यो भवेदन्य इह स्फुटाख्यापमस्फुटान्यापमजीवयोर्यत् ।

पदं च वर्गान्तरतस्त्रिभज्यागुणं स्फुटक्रान्तिदिनज्ययाप्तम् ॥६९॥
 तच्चापतुल्यस्त्रिभयुक्तखेटापमज्यया वा गुणिता विभक्ता ।
 स्पष्टापमद्युज्यकया स्फुटान्यापमस्य जीवा फलचापमन्यः ॥७०॥
 यदा स्फुटान्यापमकोटिजीवा त्रिभज्यया सङ्गुणिता विभक्ता ।
 स्पष्टापमद्युज्यकयाप्तचापकोट्यंशसंख्याक इक्षान्यसंज्ञः ॥७१॥
 मध्यस्फुटान्यापमयोः समान्यदिक्को कृताद्यान्यवियोगयोगः ।
 स्फुटाश्च ते स्युर्विषुवांशकास्तत्त्रिंशकाश्चापमिह प्रकल्प्यम् ॥७२॥
 पदं भवेद्योऽयनखेचरस्य वेद्यं तु तत्पादभवं हि चापम् ।
 आद्याधिकोऽन्ये प्रथमान्यपादोद्भवं तथा द्विपदोद्भवं हि ॥७३॥
 परस्परं व्यत्ययतः पदस्थं ज्ञेयं तदन्यापमयोर्दिगैक्ये ।
 यथागतं चाद्यपदोद्भवं च द्वितीयके भार्द्वलवच्युतं तत् ॥ ७४ ॥
 तृतीयके भार्द्वलवैर्युतं स्यादन्ये तु चक्रांशविहीनितं स्यात् ।
 लवादिकं यद्गृहपूर्वकं तत् कृत्वा च तद्वास्तवलांशकैश्च ॥ ७५ ॥
 संख्यत्य सोऽत्रायनदृग्गृहः स्यान्नेषादितस्तद्गृहयोश्च मध्ये ।
 अल्पं रविं चाभ्यधिकं तनुं तु प्रकल्प्य चोक्तानयनेन कार्यः ॥७६॥
 दृक्कर्मकालः खचरोदयेऽस्ते निरक्षजैस्तैरुदयेर्ग्रहजैः ।
 निरक्षभूजस्थितखेटभोगादग्रे ग्रहस्योद्गमनं त्वनेन ॥ ७७ ॥
 याम्ये शरे सौम्यशरे तु पूर्वं
 कालेन चास्तेऽपि तदुक्तरीत्या ।
 खेटायने प्रोक्तमिदं हि सौम्ये
 याम्ये विलोमात्सधिया प्रकल्प्यम् ॥ ७८ ॥
 अत्रोदयाङ्गं त्वयनाक्षदृष्टिगृहो भवेत् षड्युतः स एव ।
 अस्ताख्यलङ्गं भवति गृहर्षविम्बे निरक्षश्चित्तिजस्थिते हि ॥७९॥
 यच्छिरोमणिकृता निजबुद्ध्या दृष्टिकर्म कलिकामयमुत्तम ।

तन्न सङ्ग्रामिचरत्ययनान्तादन्यतस्तदुदितं हि यतोऽत्र ॥ ८० ॥

अथवा चलखेटस्य स्थिराजाद्विषुवांशकाः ।

खपादेऽयनदृक्कर्मकालांशैस्ते युतोनिताः ॥ ८१ ॥

खगायनेषुभिन्नैकदिक्को चेच्चक्र ३६० तोऽधिकाः ।

तदूनास्तेऽथ चेच्छोध्यं न शुद्धोत् चक्रसंयुताः ॥ ८२ ॥

खोयायनाख्यदृक्खेटोद्गवास्ते विषुवांशकाः ।

तज्ज्ञानात्तच्च तज्ज्ञानं व्यत्ययाद्भवतौ स्फुटम् ॥ ८३ ॥

अथ विम्बगृहादेवायनदृग्गृहसाधनम् ।

सूक्ष्मदृक्कर्मकालं चान्यथैव प्रवदाम्यहम् ॥ ८४ ॥

ये खेटविम्बोपरिगे कदम्बद्वयध्रुवाख्यद्वितयोत्थवृत्ते ।

भमण्डले ते किल यत्र लग्ने तत्र गृहस्वायनदृग्गृहौ स्तः ॥ ८५ ॥

तयोः सदैवायनदृष्टिकमकला भवृत्ते विवरं तथाच ।

विम्बगृहान्तश्च शरः कदम्बवृत्ते तथैवाथ भवेद्भुवोत्ये ॥ ८६ ॥

स्फुटस्तु विम्बायनदृग्गृहान्तः शरोऽथ नाद्याङ्गयविम्बमध्ये ।

स्फुटापमोऽथायनदृग्गृहस्य क्रान्तिर्भवेत्तद्विषुवान्तराले ॥ ८७ ॥

विम्बाच्चलाख्यध्रुववृत्तयोश्च यदन्तरं स्याद्विषुवाख्यवृत्ते ।

ते गोलसन्धेर्विषुवांशकाः स्युर्विम्बगृहस्यायनदृग्गृहस्य ॥ ८८ ॥

चलस्थितस्याथ भवृत्तगस्य

तुल्याः सदैकध्रुवसूचयोगात् ।

तौ दृक्चलाख्यौ खचरौ भवृत्ते

विम्बगृहोऽसौ चलवृत्तगः स्यात् ॥ ८९ ॥

परस्फुटक्रान्तिभवद्युमौर्व्या

निम्नौ स्फुटक्रान्तिदिनज्ययाप्रा ।

विम्बगृहज्यात्र फलस्य चापा-

शा ये तयोस्ते विषुवांशकाख्याः ॥ ८० ॥
 षट्षष्टिभागज्यकया विनिष्ठी
 खद्युज्ययाप्रायनद्वगृहज्या ।
 तच्चापतुल्या विषुवांशका वा
 विम्बगृहस्यायनद्वगृहस्य ॥ ८१ ॥
 खकोटिजातद्युगुणेन भक्ता
 तज्ज्या त्रिमौर्व्या गुणिताप्तचापम् ।
 भुजो भवेदायनद्वगृहस्य
 चलगृहस्यैव पदस्थितः स्यात् ॥ ८२ ॥
 परस्फुटक्रान्तिज्वाः खनन्दा-
 धिकास्तदाद्यान्यपदोक्तवाङ्मः ।
 स्याद्यस्तथा द्वित्रिपदोद्भवो यो-
 ऽन्योन्यं स च व्यत्ययतः पदस्थः ॥ ८३ ॥
 ज्ञेयो बुधैस्तद्वशतः पुराविस्मृतो भवेदायनद्वगृहः सः ।
 एवं हि खेटायनद्वगृहोत्थौ यौ वैषुवांशौ तु तदन्तरैक्यम् ॥ ८४ ॥
 परस्फुटक्रान्तिभवांशकानां न्यूनाधिकत्वे सति खाङ्गतो यत् ।
 रसोद्धतं दृष्टिकर्मकालो भवेच्च सूक्ष्मो घटिकादिकोऽत्र ॥ ८५ ॥
 या चलांशखचरान्तिभयुक्ताद्दोर्ज्यका जिनलवज्यकयाप्ती ।
 प्रस्फुटापमदिनज्यकयाप्ता विम्बजायनभवा वलनज्या ॥ ८६ ॥
 क्रान्तिवृत्तखगभोगजमेव विम्बगं किल कदम्बकवृत्तम् ।
 विम्बतद्भ्रुवसुवृत्तविभेदात्खीकृता बुधवरैरियमत्र ॥ ८७ ॥
 आयनं हि वलनं खगजं यत्तज्ज्यका च गुणिता श्रमौर्व्या ।
 प्रस्फुटापमदिनज्यकयाप्ता तद्वनुर्लवषडंशमितं तत् ॥ ८८ ॥
 दृष्टिकर्म घटिकादि सुसूक्ष्मं स्याच्छिरोमणिकृतादपि दृग्जात् ।

प्रस्फुटेषु भवकोटिजमौर्वीसङ्गुणा त्रिभगुणेन विभक्ता ॥ ८८ ॥
 अस्फुटेषु भवकोटिजमौर्व्या लब्धचापभवकोटिजनिष्ठाः ।
 दृष्टिकर्म भवतौ यदि वा सा विम्बजायनभवा वलनज्या ॥ १०० ॥
 प्रस्फुटेषु गुणसङ्गुणितात्रा त्रिज्यया प्रधनुरायनकर्म ।
 स्यात्तदेव खलु तद्वशतोऽत्र प्रस्फुटेषुरपि चोक्तमरीत्या ॥ १०१ ॥
 त्यक्त्वात्र विम्बापमजद्युजीवां कृतः खगद्यज्यकयैव मूढैः ।
 दृक्कर्मकालः स्विधियानुपातात्त्वेन स्थितिं चापभवामबुध्वा ॥ १०२ ॥
 इत्यायनं दृष्टिजकर्म चोक्त-
 माहं हि दृक्कर्म वदाम्यथाहम् ।
 मध्यापमः स्थायनदृग्ग्रहोत्थः
 स्फुटापमो विम्बभवः खखेटात् ॥ १०३ ॥
 ताभ्यां यथोक्ते चरखण्डके ये
 तयोस्तु तुल्यान्यदिशोः क्रमेण ।
 वियोगयोगाद्भवतीह चाहं
 दृक्कर्म चेत्यं हि सतां प्रसिद्धम् ॥ १०४ ॥
 अथात्र तेनायनदृग्ग्रहाद्यन्तर्गं धनर्णं यमसौम्यवाणे ।
 तच्चोदयाख्यं च तथास्तसंज्ञमुक्तादिलोमेन ततः सप्तङ्गात् ॥ १०५ ॥
 एवमेव नतकालजदोर्ज्याश्च ज्यया च गुणिता विद्वतां ।
 स्वापवृत्तदलविस्तृतिमित्या लब्धमाक्षवलनोद्भवजीवा ॥ १०६ ॥
 विम्बजद्युगुणमानविभक्ता त्रिज्यया च गुणिताश्चलवज्या ।
 उद्गमास्तसमये नियमात्सा चापमक्षवलनं क्रमतस्तत् ॥ १०७ ॥
 सौम्ययाम्यमयनाक्षजतत्तदालनांशकसुसंस्कृतितो यत् ।
 स्पष्टसंज्ञवलनं द्विविधं तत्त्वोद्गमास्तवशतोऽस्य च या ज्या ॥ १०८ ॥
 सेषु कोटिगुणसङ्गुणितात्रा त्रिज्यया च फलचापलवा ये ।

तद्विहीनखनवज्यकयाप्रा त्रिज्यया च गुणिता शरदोज्या ॥१०८॥

तद्वनुः स्फुटशरः समसूत्रे चाक्षद्वगृहभुजेन सदास्य ।

संस्कृतेर्भवति विम्बभुजोऽत्र स्पष्ट एव हि कृतापमवत्सः ॥११०॥

आक्षद्वगृहभवस्फुटसंज्ञवालनांशकवियुज्यवतिज्या ।

या तथात्र विहता त्रिगुणघ्नीषुज्यका स्फुटतरा शरदिग्वा ॥१११॥

विम्बजस्फुटतरा वलनज्या सा स्फुटेषुगुणसङ्गुणिताप्रा ।

त्रिज्यया धनुरिह स्फुटसंज्ञं दृष्टिजं भवति कर्म भवत्ते ॥११२॥

प्रश्नोत्तराधिकारस्य सन्धिखेटप्रकारतः ।

स्फुटं वा वलनं कृत्वा दृक्कर्म स्फुटमानयेत् ॥११३॥

दक्षिणोत्तरशरक्रमतः स्वं चास्वकं त्विदमुदग्वलने स्यात् ।

याम्यगे तु वलने विपरीतं तद्गृहे कुरु स द्वगृह आशः ॥११४॥

स द्विधोदयभवस्त्विह विम्बस्योदये भवति लग्नमिहास्ते ।

यः सषड्भूइह सोऽस्तविलग्नं स्वीयभूजवशतस्त्विदमुक्तम् ॥११५॥

भानां ग्रहणामुदयाख्यलग्नसमुद्गमे स्यादुदयस्तथास्तः ।

अस्ताख्यलग्नोद्गमनेऽन्वहं स्यात्प्रत्यग्भ्रमेण प्रवहानिलस्य ॥११६॥

निशीथलग्नादुदयास्तलग्ने न्यूनाधिके यस्य खगः स दृश्यः ।

सषड्भूसूर्यादधिकोऽर्कतोऽल्पो रव्यस्तकाले निजद्वगृहस्येत् ॥११७॥

विम्बग्रहो निष्पुदयं प्रयाति तदन्यथा चास्तमनं सदा सः ।

यत्त्विष्टलग्नादुदयास्तलग्नेऽधिकेऽल्पकेऽस्तोदय एष्ययातः ॥११८॥

तदन्तरोत्था घटिका गतैष्या-

स्तच्चालितः स्यात् स निजोदयेऽस्ते ।

तत्लग्नयोरन्तरतोऽसकृद्याः

कालात्मिकास्ता घटिकाः स्युरार्च्यः ॥११९॥

अभीष्टकालद्युचरोदयान्तर्यद्वेष्टकालद्युचरास्तमध्ये ।

प्रायस्विदं सन्निकटस्थितत्वात्खट्वग्रहे तन्नियमान्यथात्वे ॥ १२० ॥

यत्रयत्र कृतं जात्यादन्यस्यानयनं मया ।

नूनं तत्त्वात्मकात्तस्माद्विधिमन्यत्र धीमता ॥ १२१ ॥

अथान्यथैवेन्दुमुखग्रहाणां भानां च विम्बोज्जमनास्तकाले ।

विनैव दृक्कर्म विलग्नसिद्धिस्तथा सतां तद्गणितं प्रवक्षि ॥ १२२ ॥

रव्यस्तकाले प्रथमं खगस्य

विम्बोज्जतज्योक्तवदत्र कार्या ।

दृग्वृत्तगोक्तस्फुटसंज्ञका च

क्रान्तिश्चरान्त्यादि ततः खदेशात् ॥ १२३ ॥

कृत्वा ग्रहस्योज्जतनाडिकाः स्व-

दुरात्रियातैष्यभवाः प्रसाध्याः ।

केन्द्रे त्रिभालपे द्युगतं खगस्य

षड्भालपके खेचररात्रिशेषम् ॥ १२४ ॥

षड्भाधिके रात्रिगतं तथैष्यं दिनस्य चाङ्गाभ्यधिके तु नूनम् ।

तथैव साध्ये दिनरात्रिमाने खेटर्जयोस्तद्गणितप्रसिद्धौ ॥ १२५ ॥

सिद्धे गते खोन्नितितो विशुद्धं तद्गम्यमूह्यं किल तस्य सिद्धौ ।

तत्खोन्नितेः शोध्यमिदं तु यातमित्यं दुरात्रिप्रभवं गतैष्यम् ॥ १२६ ॥

स्वार्कास्तकालोज्जवषड्भयुक्तादर्काच्च रात्रिद्युजशेषयाते ।

लग्नं धनर्णं गदितप्रकाराद्गृहोदये स्यादुदयाख्यलग्नम् ॥ १२७ ॥

एवं द्युशेषे रजनीतकाले प्रोक्तक्रमेणैव खगास्तलग्नम् ।

अर्कोदयादेत्यमिनोदयार्कादेवोक्तवक्ष्यमिति तैष्यकाले ॥ १२८ ॥

स्वरात्रिकालादपि बोध्यमित्यं

ततो गतैष्यक्रमतः स्वबुद्ध्या ।

नित्योदयास्तावुदितौ किलैवं

तावर्कसन्निधवशाच्च वच्मि ॥ १२८ ॥
 अर्कोद्भवानामिह यस्य पूर्वं निरन्तरं दर्शनमस्ति तस्य ।
 चण्डांशुसन्निधवशादकस्माददर्शनं वास्तमनं वदन्ति ॥ १२९ ॥
 ततः कियत्कालमदर्शनेऽपि
 तद्दर्शनं चोद्गमनं मुनीन्द्राः ।
 प्रायोऽस्यदृश्यत्वमिदं नराणां
 चण्डांशुजालोकभवाश्चिघातात् ॥ १३० ॥
 यदासन्नभावेन यस्योचितं हि
 निरुक्ताश्च तैस्तादृशास्तस्य भागाः ।
 सदास्तोदयारम्भकालोद्भवाः स्वे
 कुजोर्ध्वे सशुक्लेऽपि विम्बेऽप्यधोऽर्के ॥ १३१ ॥
 अर्कोदयादस्तमयाश्च याता-
 येये स्वकालांशकतोऽपि चोर्ध्वे ।
 दृग्विम्बसन्दर्शनमस्ति तत्र
 स्थूलं तदल्पे त्वधिकेऽथ सूक्ष्मम् ॥ १३२ ॥
 इत्थं हि जीर्णाः कथयन्ति चेदं
 न केवलं कारणमाज्जरायाः ।
 स्थूलं यतोऽस्यल्पकतैजसं य-
 त्सूक्ष्मं तु तच्चाधिकतैजसं स्यात् ॥ १३३ ॥
 जात्याभिन्नान्यभिन्नानि विम्बान्यम्बुमयान्यपि ।
 तयोर्ध्वाधरसंस्थानि दूरासन्नानि चार्कतः ॥ १३४ ॥
 स्थूलसूक्ष्माण्यपीत्यादि भेदादृग्योग्यमस्ति यत् ।
 भिन्नास्तत्समयास्तेषां ज्ञानं नास्मादृशमिह ॥ १३५ ॥
 अतोन्द्रियज्ञैः किल कालभागा-

स्ते लक्षिता योगवशादिभिन्नाः ।
 तत्कल्पनायुक्तिमिह स्वतन्त्रा-
 स्त एव जानन्ति हि नो तदन्ये ॥ १३७ ॥
 दिसप्तवेदेन्दुखपच्चभागा
 दिक्संयुताः काललवा निरुक्ताः ।
 चन्द्रादिकानां भृगुसौम्ययोस्ते
 द्विहीनिता वक्रगयोः स्वतन्त्रैः ॥ १३८ ॥
 इनार्द्धविम्बास्तमनादपूर्व-
 शुक्तं नृदृश्यं मृगलाञ्छनस्य ।
 स्याद्येन कालेन च तस्य ते स्युः
 कालांशका यावदिनं दृगिन्दोः ॥ १३९ ॥
 यदा प्रोक्ताधिकैः कालभागैरर्कात्स्नदृग्ग्रहः ।
 तदा विम्बं नृदृश्यं स्यादल्पैस्तैर्न कथं चन ॥ १४० ॥
 स्त्रीयकालांशतुल्ये हि समयेऽर्कास्ततः परम् ।
 उदयात्प्राक् च सुव्यक्तं तदर्कासन्नविम्बकम् ॥ १४१ ॥
 प्रोक्तं तेनात्र निर्णीतं दृग्ग्रहाकारान्तरं किल ।
 प्रोक्तकालांशजत्वेन भागैस्तुल्यं भवेदिति ॥ १४२ ॥
 कालांशजातत्वेनांशा अर्कदृग्ग्रहयोर्यदा ।
 अन्तरं स्यात्तदा दृश्यं तद्विम्बं सुतरां ततः ॥ १४३ ॥
 अधिके त्वन्तरे चाल्पे दृश्यं नैव कथं चन ।
 परमत्रेष्टकालोत्पद्यद्ग्रहाकारानुपाततः ॥ १४४ ॥
 शरसम्बन्धतः सिद्धं प्रतिक्षणविलक्षणम् ।
 दृग्ग्रहाकारान्तरं तच्च ज्ञातुं दुर्वोधमस्यतः ॥ १४५ ॥
 कृपालुना श्रीरविणा त्वन्यथोक्तं च तद्यथा ।

केवलं स्फुटखेटार्कविवरं हि यदा भवेत् ॥ १४६ ॥

प्रोक्तकालांशजश्चेन्नभागैस्तुल्यं तदा ततः ।

आसन्नमेव तत्प्रोक्तं द्वक्खेटार्कान्तरं भवेत् ॥ १४७ ॥

तदिन्दोः प्रतिपत्त्रान्ते प्रायः सूर्यान्तरं ततः ।

आसन्नमेव द्वक्चन्द्रसूर्ययोरुक्तमन्तरम् ॥ १४८ ॥

नक्षत्राणां च कालांशैर्ज्ञातैर्विम्बस्य साधनम् ।

सार्वभौमे कृतं यच्च प्रसङ्गात्तदिहोच्यते ॥ १४९ ॥

शनियोजनकर्णसम्बन्धिं

शनिविम्बं कलिकामयं स्फुटं यत् ।

भजयोजनकर्णसंविभक्तं

तिथिकालांशविम्बलिप्तिकाः स्युः ॥ १५० ॥

एताः कलाः पञ्चदशाहताः स्वकालांशभक्ता निजविम्बमित्यम् ।

यैर्भास्करोक्तर्जजतारतम्यवलादिलोमादुदितं न सत्तत् ॥ १५१ ॥

शनेर्निरुक्तश्रुतिविम्बकाभ्यां तिथ्यंशकालांशकभस्य विम्बम् ।

यथा कृतं तददिह ग्रहाणां विम्बप्रसिद्धिर्न कथं यतोऽत्र ॥ १५२ ॥

अत्रान्यखेटश्रुतिविम्बकाभ्यां तत्तुल्यकालांशकभस्य विम्बम् ।

कृत्वैव तद्वारकृतं यदस्ति तिथ्यंशकालांशकभस्य विम्बम् ॥ १५३ ॥

शन्युद्भवेनैव न तत्समानं

भवेदतस्तद्वि मतं न रम्यम् ।

किं चाग्निचन्द्रोन्मितकालभागा-

गत्यादिसुस्थूलसुदृश्यभानि ॥ १५४ ॥

शन्युद्भवात्तद्गणितप्रकारा-

च्छन्युक्तविम्बादपि चाल्पकानि ।

नैवाधिकानीति सुदृष्टिभाजां

न तानि युक्तानि च दृग्विरोधात् ॥ १५५ ॥
 सूर्यास्तकालिकौ पश्चात्प्राच्यामुदयकालिकौ ।
 स्फुटार्कग्रहौ कार्यौ दृग्ग्रहोऽप्यथ पूर्ववत् ॥ १५६ ॥
 रविगत्यधिका भुक्तिर्यस्य शीघ्राभिधोऽत्र सः ।
 एवं यस्याल्पिका भुक्तिः स ज्ञेयो मन्दसंज्ञकः ॥ १५७ ॥
 मन्दा अर्काधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः ।
 जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रजौ वक्रिणौ तथा ॥ १५८ ॥
 जना विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवाः ।
 ब्रजन्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः ॥ १५९ ॥
 इत्थं स्वशास्त्रे रविणा प्रोक्तावस्तोदयौ क्रमात् ।
 अथ तद्गतगम्यं हि कालज्ञानमिहोच्यते ॥ १६० ॥
 स्फुटार्कखेटान्तरजातनाद्यो-
 रसाहताः कालज्वाः सूरिष्टाः ।
 उक्तेभ्य जनाभ्यधिका यदीष्टाः
 खेटोदयो गम्यगतोऽन्यथास्तः ॥ १६१ ॥
 प्रोक्तेष्टकालांशवियोगलिप्ताः खेटस्थितांशोदयभागभक्ताः ।
 ग्रहार्कगत्यन्तरलिप्तिकाप्ता वक्रौ जवैक्येन हताः पुनस्ते ॥ १६२ ॥
 लब्धो दिनाद्यो गतगम्यकाल-
 स्तत्कालखेटार्कवशान्मुक्तः सः ।
 स्थिरो भवेत्संव्यवहारयोग्यः
 स्पष्टः खगस्योद्गमनास्तयोर्हि ॥ १६३ ॥
 अर्काल्पकत्वे मृदुखेचरस्य
 पूर्वोदयश्चास्तमयः प्रतीच्याम् ।
 अर्काधिकत्वे त्वथ शीघ्रगस्य

सूर्याल्पकत्वेऽस्तमयोऽस्ति चैन्द्र्याम् ॥ १६४ ॥

अर्काधिकत्वेऽभ्युदयः प्रतीच्या-

मित्यं तदेकावगमः स्वकालात् ।

शीघ्रेऽल्पके वा मृदुगेऽधिकेऽर्का-

त्वात्यस्तमुल्लङ्घ्य समुद्रमं यः ॥ १६५ ॥

ज्ञातुं प्रवृत्तोऽस्ति तदर्थमेनं

विशेषमाद्याभिमनं प्रवचिम ।

प्रोक्तेष्टकालांशयुतेः कलाभिः

साध्यास्तदानीं दिवसा गतैष्याः ॥ १६६ ॥

अग्रेऽत्र तैः खेटसमुद्रमः स्यात्सदाय चैवं मृदुगेऽल्पकेऽर्कात् ।

शीघ्रेऽधिके वोक्तवदेव पूर्वं प्रोक्तेष्टयुत्युद्यदिनैः सदास्तः ॥ १६७ ॥

शीघ्रग्रहे वक्रिणि मन्दवत्स्यादस्तोदयान्तर्दिवसा अपीत्यम् ।

द्विघ्नैस्तु तैः काललवैस्तदित्यं नोक्तं हि देवैः प्रकृतं विहाय ॥ १६८ ॥

खेटार्कजं वेत्यमिहानुपातात्स्थूलं हि तत्सन्निहितं तु सन्स्यात् ।

दूरे न तच्छीरविणात एवं नोक्तं विशेषानयनं मयार्थम् ॥ १६९ ॥

जग्रुकावृज्जू प्रत्यगुद्गम्य वक्रां

गतिं प्राप्य तत्रैव यातः प्रतिष्ठाम् ।

ततः प्राक् समुद्रस्य वक्रावृजुत्वं

समासाद्य तत्रैव चास्तं व्रजेताम् ॥ १७० ॥

अत्रोपपत्तिः ।

उदयोऽस्तश्च न्यूनस्य पूर्वमधिकस्यानन्तरमिति तावत्सुप्र-
सिद्धं । क्षितिजोर्ध्वगो रात्रौ चेदृश्योऽन्यथा त्वदृश्यः अर्काद-
ल्पे मन्दे तस्योदयानन्तरमर्कोदय इति शेषरात्रौ पूर्वदिश्यु-
दयस्तदन्तरोपचयात् अधिके तु गतरात्रावेवं पश्चिमास्तस्त-

दन्तरापचयात् एवं शीघ्रस्य व्यत्ययेन सुगमं । अर्काधिके मन्दे
भावी योग इति परमास्तोऽग्रे स्यात् तत्कालादुत्तरोत्तरं ग्रहा-
र्कान्तरापचयः पूर्वमुपचयः तत्र तयोरन्तरे खेष्टाकलांशा उ-
त्तकालांशा उदयास्तारम्भजाः । तत्र यदेष्टाः उक्ताधिकास्तदा
तन्मूनज्ञानेच्छयाऽग्रेऽस्तः अल्पे त्वधिकान्तरेच्छया पूर्वमस्तः
एवमर्काल्पे मन्दे उत्तरोत्तरं अन्तरोपचयोऽग्रे पूर्वं त्वपचयः त-
त्र यदोक्ताधिकाः इष्टास्तदा तन्मूनान्तरेच्छया पूर्वमुदयोऽल्पे
त्वधिकान्तरेच्छयाग्रे तदुदयः एवं शीघ्रेऽर्काधिकेऽपि तयोरन्तरो-
पचयोऽग्रे पूर्वं त्वपचयस्तत्रोक्ताधिके खेष्टे तन्मूनान्तरापेक्षया
पूर्वमुदयोऽल्पे त्वधिकान्तरेच्छयाग्रे समुदयश्च एवमर्काल्पे शीघ्रे
उत्तरोत्तरं तदन्तरापचयादस्त एवाग्रे तत्रोक्तादिष्टस्याल्पत्वे-
ऽधिकान्तरज्ञानेच्छया पूर्वमस्तोऽधिकत्वे तन्मूनज्ञानेच्छयाग्रेऽ-
स्तश्चेत्युपपन्नं यथोक्तम् । एवं मन्देऽधिके शीघ्रेऽल्पे वार्कान्तदा
तयोर्योगः परमास्तसञ्ज्ञोऽग्रे स्यात् तत्र रविर्मन्देन सह संयुज्य
ततो मन्दादग्रेऽपि कालांशजश्चेनांशान्तरित उदयार्थं परमास्तं
यावत्तयोः प्रथमान्तरं खेष्टकालांशास्तत उक्ता इति तद्युत्युत्य-
दिनैरुदयः स्वकालात्परमास्तमुल्लङ्घ्येति च स्पष्टं । एवमत्र स्व-
कालादस्तज्ञानं युत्युत्यदिनैरर्थाद्गतसंज्ञं स्यादित्युपपन्नं सर्वम् ॥
इत्थं कालांशतुल्याच्च ग्रहार्कान्तरतः कृतम् ।

साधनं स्थूलकालस्य तत्रार्कादृग्ग्रहावधि ॥ १७१ ॥

यद्यन्तरं कालभागाधिकं स्यात्तर्हि तद्दिने ।

रात्रावत्र ग्रहो दृश्यः खट्वग्रे समये किल ॥ १७२ ॥

तदान्यथासन्नरात्रौ कालांशाभ्यधिकान्तरात् ।

दृश्यः खेटोऽथ वास्तः स्यात्तदल्पान्तरतस्तथा ॥ १७३ ॥

अगस्त्यलुब्धकजह्मदयाभिजिदिन्द्रमे ।

चित्रादित्यानिर्लक्ष्ये च कालांशा विश्वसंमिताः ॥ १७४ ॥

भगार्यमाश्विनोद्दीपमघाधाटभवासवे ।

हस्तश्रवणयोर्भागाः शक्राः स्युः सूर्यसंमताः ॥ १७५ ॥

अग्निरुद्राहिमित्राम्बुवैश्वदैवतमूलभे ।

तिथ्यंशाः स्युः पुष्यमृगयमभानां तु मूर्च्छनाः ॥ १७६ ॥

शेषभानां घनाः १० कालभागास्तैः खोदयाङ्गतः ।

लग्नं खोदयभानुः स्यात्वास्तलग्नादृणाभिधम् ॥ १७७ ॥

लग्नं तैरेव भागैः स्यादस्तभानुश्च षड्युक् ।

खेष्टसूर्यान्तरे लिप्ता रविभुक्त्युद्धृताः फलम् ॥ १७८ ॥

दिनाद्यं गतगम्यं स्यादिष्टसूर्येऽधिकोनके ।

खस्वार्कोदयतो भस्वोदयास्तावुदितौ यतः ॥ १७९ ॥

यत्राधिकोऽस्तभानुस्तु यस्य खोदयभानुतः ।

सौम्येषोरतिदैर्घ्यात्स्यादिनासन्नवशान्न हि ॥ १८० ॥

कथं चित्तत्र तस्यास्तः किं तु भूजवशाद्भवेत् ।

अभिजिद्वह्मदयं स्वातीवैष्णववासवाः ॥ १८१ ॥

अहिर्बुध्न्यमुदकस्थत्वान्न लुप्यन्तेऽर्करश्मिभिः ।

व्यक्षोत्तरे तु कालांशाधिकोत्तरशरान्तरे ॥ १८२ ॥

उक्तास्तेऽप्यर्कतो विम्बं दूरेऽतस्तन्न लुप्यते ।

भानामत्रोदयः प्राच्यां प्रतीच्यामस्त ईरितः ॥ १८३ ॥

सौम्ये स्पष्टापमो लम्बाधिकस्तङ्गं सदोर्ध्वगम् ।

गर्भभूजात्तथाधःस्तद्याम्यस्पष्टापमोक्तितः ॥ १८४ ॥

अथात्र शुक्लप्रतिपद्दिनेऽस्त-

गते रवौ तौ शशितिमरश्मी ।

साधौ स्फुटौ चन्द्रमसश्च पात-
 स्ततः शरः स्यात्वनु सौम्ययाम्यः ॥ १८५ ॥
 स्पष्टापमश्चाथ विलग्नकं तत्केन्द्रं च दत्तेप उदयमाशः ।
 यथोक्तरीत्या गणकेन कार्यास्तत्रेन्दुविम्बीयनतोन्नतांशः ॥ १८६ ॥
 त्रिप्रश्नरीत्याथ ततः प्रसाध्य-
 इनास्ततश्चन्द्रमसोऽस्तकालः ।
 घन्यादिकः षड्गुणितः स चेत्स्यात्
 कालांशकेभ्योऽभ्यधिकस्तदानीम् ॥ १८७ ॥
 सुसूक्ष्मशृङ्गाकृतिरेष इन्दुः
 शुक्लोऽखिलानन्दकरो नृदृश्यः ।
 नैवान्यथा किं तु तदग्रिमे स्या-
 दसंशयं चोर्ध्वमिनास्तकालात् ॥ १८८ ॥
 यद्युक्तकालांशकतोऽल्पकेऽपि
 वदत्यखर्वस्वकुर्वधृष्टः ।
 जडो जडांशोरवलोकनं यः
 कस्योपचास्यो न नरस्य स स्यात् ॥ १८९ ॥
 उक्तवत्प्रतिपत्प्रान्तज्ञातदर्शननिर्णयात् ।
 निर्णयं ये वदन्यस्ते तदर्थं शृष्टिखनस्य तु ॥ १९० ॥
 यदस्तकालात्परतोऽथ पूर्वमासन्नकाले प्रतिपद्विरामः ।
 इन्दोस्तदस्ते च यथोक्तवत्स्यात्संदर्शनादर्शनकन्तु मुख्यम् ॥ १९१ ॥
 अर्कोदयात्पाक्परतः स चेत्स्यादासन्नकाले नियतं तु तत्र ।
 अस्तेऽग्निमे दर्शनकं तथा स्याददर्शनं पूर्वभवेऽस्तकाले ॥ १९२ ॥
 उदयासन्नकालस्थो यद्यन्तः प्रतिपत्तिथेः ।
 तत्रस्थादर्शनादेवाग्निमास्ते निर्णयो न हि ॥ १९३ ॥

तत्रस्थदर्शनादेवं प्राग्भवेऽस्ते न निर्णयः ।

किं तु तद्व्यययाद्वाच्यो दर्शनादर्शनक्रमात् ॥ १८४ ॥

सारण्यामङ्कपत्रज्ञैर्ज्ञेयमित्यं स्वयुक्तितः ।

उपहास्योऽन्यथा चन्द्रादेशे खे निर्मले नरः ॥ १८५ ॥

इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके उदयास्ता-
धिकारः ॥

अथ पर्वसम्भवाधिकारः ।

अथेन्दुभान्धोर्ग्रहणं प्रवक्तुं तत्सम्भवं प्राक् प्रवदामि सम्यक् ।

यज्ज्ञानतस्तद्गणितप्रयासः कृतो वृथा नैव भवेद्गृहज्ञैः ॥ १ ॥

सपातचन्द्रस्य भुजांशकाश्वेदिन्द्राल्पकाः स्युर्ग्रहसम्भवः स्यात् ।

पूर्णान्तकाले तु तदा हिमांशोरेवं रवेर्दर्शविरामकाले ॥ २ ॥

तत्कालजानां नतनाडिकानां गृहादिको यः किल वेदभागः ।

तदूनयुक् प्राक्परगे नतेऽर्कस्तदुद्भवा मध्यनतांशका ये ॥ ३ ॥

तेषां रसांशेन सुसंस्कृताः स्युः स्फुटाः सपातेन्दुभुजांशकास्ते ।

नगाल्पकाश्वेद्गृहसम्भवः स्याद्भवेरिदं सद्ब्रह्मधेति बोध्यम् ॥ ४ ॥

मासे क्षेपो भादिकः पातयुक्ते

चन्द्रे भूः खं खाब्धयः पञ्चचन्द्राः । १ । ० । ४० । १५ ।

मासैः षड्भिः पञ्चयुक्तो नितैर्वा

पक्षे वा तत्सम्भवः संविलोक्यः ॥ ५ ॥

दृक्सूत्रसंस्थौ भवतः कुभेन्दू भूपृष्ठदेशेऽपि यतः सदातः ।

स्यात्पूर्णमान्ते गृहणं सुधांशोर्नैवं रवेर्दर्शविरामकाले ॥ ६ ॥

रवेश्च तत्स्यात्स्फुटदर्शकाले सोऽत्र स्फुटो लम्बनसंस्कृतो यः ।

दृक्सूत्रसंस्थौ रविशोतरश्चो यतः स्फुटे दर्शविरामकाले ॥ ७ ॥

विधोः पर्वान्तकालश्चेद्रात्रौ सूर्यस्य चेद्दिवा ।

विलोक्यं ग्रहणं तत्रान्यथाप्यत्र स्थितेर्वशात् ॥ ८ ॥
उदीरितं यद्ग्रहणे रवीन्द्रोस्तिथौ पुनर्लम्बनवत्स्फुटत्वे
श्रीजिष्णुजार्येनतकर्म तत्र युक्तिं न पश्यामि परां खगोले ॥ ९ ॥
इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके ग्रहणसम्भ-
वाधिकारः ॥

अथ चन्द्रग्रहणाधिकारः ।

अथात्र षडान्तरितौ लवाद्यैस्तुल्यौ स्फुटौ सूर्यविधूयदा स्तः ।
स पूर्णिमान्तोऽस्यसकृत्स एव चन्द्रग्रहार्थं प्रथमं प्रसाध्यः ॥ १ ॥
तत्कालजाता रविचन्द्रपाता ज्ञेया रवीन्द्रोः श्रवणौ स्फुटौ च ।
तथैव दृक्सूत्रमितिस्तदुत्थं दृक्स्पष्टविम्बं हि कलाद्यमिन्द्रोः ॥ २ ॥
विधोः कलाद्यो विशिखः पुरावत्तथैव भूभानयनं हि सूक्ष्मम् ।
इत्थं विदित्वा प्रथमं ग्रहज्ञैः कार्यं हि चन्द्रग्रहणं निशायाम् ॥ ३ ॥
तरणिकिरणसङ्गादेष पानीयपिण्डो
दिनकरदिशि चञ्चच्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति ।
तदितरदिशि नैवं सर्वदा शीतभानु-
र्घट इव निजमूर्त्तिच्छाययैवातपस्थः ॥ ४ ॥
यच्चन्द्रविम्बीयसुगोलखण्डं
भूसम्मुखं भूस्थितदृष्टियोग्यम् ।
नान्यच्च तद्दर्शनयोग्यविम्बं
स्यात्पूर्णिमान्ते सकलं हि शुक्लम् ॥ ५ ॥
चेदर्कषड्भान्तरभूमिभाया बहिर्गतं तद्विधुविम्बमस्ति ।
यदा कुभान्तर्गतमिन्दुविम्बं तदा भवेत्तद्ग्रहणे त्वशुक्लम् ॥ ६ ॥
यद्दर्शनानर्हमिहास्ति तच्च
विचारणानर्हमपीति वेद्यम् ।

स्यात्खोदयास्तश्चिज्जाद्यदोर्ध्वं

शशाङ्कविम्बं किल पूर्णिमान्ते ॥ ७ ॥

अर्कस्ततः षड्भूमितान्तरे च यदा भवेत्तत्त्रिज्यादधस्तात् ।

तदा कुभाच्छन्नमिवेन्दुविम्बं भूसंस्थितः पश्यति पूर्वदृष्टम् ॥ ८ ॥

नन्वत्र शीतांशुकरप्रकाशात्कुभाविनाशो न कथं भवेत्तत् ।

शृणु त्वमिन्दोर्न सितं स्वतस्तद्यतो भवेदर्ककरप्रसङ्गात् ॥ ९ ॥

कुगोलरुद्धार्ककरा न चन्द्रे पतन्ति तस्मादसितः सुधांशुः ।

कुभागतं तं कथयन्ति लक्ष्यौ परस्परं तौ खयुतौ कुभेन्दू ॥ १० ॥

अर्कस्य विम्बगोलोऽत्र महानल्पस्ततः सदा ।

भूमिगोलोऽथ तेनास्ति सूच्यग्रा भूमिभानिशम् ॥ ११ ॥

अतीत्य चन्द्रकशां च दूरं सा हि वहिर्गता ।

इत्थं गणितरीत्यास्ति प्रसिद्धं गोलविन्तृणाम् ॥ १२ ॥

भूक्यायान्तर्गतानां च रात्रिः स्याद्रव्यदर्शनात् ।

रात्रिरूपा च सा तां च कथयन्ति तमोऽभिधाम् ॥ १३ ॥

अतस्तद्गृहणे चन्द्रं पिधत्ते तद्गमाच्च यैः ।

चन्द्रपातो गृहीतोऽत्र तन्मतं नैव मन्मतम् ॥ १४ ॥

अर्कगहेऽपि चन्द्रस्य क्वायासंस्थो न पश्यति ।

पिधानात्सूर्यविम्बं च स्वक्यायान्तर्गतेन्दुना ॥ १५ ॥

स एव क्वादको युक्तो योऽस्ति दृष्ट्यवरोधकृत् ।

नन्दुपातस्तथा किं तु तस्मान्निध्याद्गृहस्तु सः ॥ १६ ॥

सनिर्मले रूपविहीनितेन्दुगोले रवेर्नैव करावरोधः ।

दृष्टोऽस्ति तद्गोलजवृत्तयोग आयामविस्तारविवर्जितोऽतः ॥ १७ ॥

करावरोधेन विना विरूपः कथं पिधत्ते च सच्चरश्चिम् ।

विरूपगोलावयवा विरूपाः पातस्य रूपं तु कथं नदृश्यम् ॥ १८ ॥

गृहणादन्यकालेऽपि कथं न गृहसतीह सः ।
 पातस्थानस्थिते ग्राह्ये तदग्रान्न गृहस्वतः ॥ १८ ॥
 वृत्तसंपातराजस्तु ग्राहकं तनुमाश्रयन् ।
 ग्राह्यमाच्छादयत्येवं श्रुतिस्मृत्यविरोधतः ॥ २० ॥
 शिरोमणौ समाधानं कुर्वन्ति तदसद्भुवम् ।
 यतो ग्राहकविम्बाच्च वह्निः पातेऽपि स गृहः ॥ २१ ॥
 स्वभान्तर्गत एवेन्दुः पिधत्तेऽर्कं हि तेन वै ।
 अर्थसिद्धं तु तद्भायाः क्वादकत्वं रविगृहे ॥ २२ ॥
 इन्दोस्तदस्ति भूभाया इत्यमर्यैः पुरातनैः ।
 गृहद्वयेऽपि निर्णीतं तिमिरावरणं यतः ॥ २३ ॥
 अतस्तत्तम एवात्र राजरावरणं किल ।
 चन्द्रार्कगृहणे यस्य श्रुतिस्मृत्यादिषूदितः ॥ २४ ॥
 गच्छन्संप्राप्नुवो यस्मात्प्रवेशं कुरुते शशी ।
 कुभान्तः पूर्णिमान्ते च स्पर्शः प्राक् तेन जायते ॥ २५ ॥
 मोक्षः पश्चाच्छशाङ्कस्य गृहणेऽथ रविगृहे ।
 स्पर्शः प्रत्यक् विमुक्तिः प्राक् जायते तरणेः सदा ॥ २६ ॥
 रवेरधःस्थितश्चन्द्रो यतः पश्चिमतः सदा ।
 एतय प्राग्याति सज्ज्वाद्य घनवद्भविमण्डलम् ॥ २७ ॥
 पारम्पर्यात्कुभाज्ञानमसत्त्वेन्नान्न सत्कृतम् ।
 अतो युक्तियुतं तद्वि गोलं ज्ञात्वा वदाम्यहम् ॥ २८ ॥
 इनावनीव्यासवियोगखण्डं भुजोऽर्ककर्णः श्रवणश्च कोटिः ।
 तद्गर्गयोरन्तरमूलमेवं जात्यं हि भभानयनप्रसिद्धौ ॥ २९ ॥
 कुखण्डनिम्नः श्रवणो भुजाग्रः
 कुगर्भतः स्यात्त्वितिभागदैर्घ्यम् ।

कुखण्डकोट्योनिहतिर्भुजाग्रा

कुपृष्ठतः स्याद्वित्तिभाग्रपृष्ठम् ॥ ३० ॥

कुभाग्रदैर्घ्यश्रितिखण्डवर्गान्तरात्पदं वा श्रितिभाग्रपृष्ठम् ।

कोट्याहतं कर्णहतं कुखण्डं लब्धं भवेद्भूसदृशप्रमाणम् ॥ ३१ ॥

कुखण्डशीतद्युतिकर्णवर्गवियोगमूलं तदिदं सञ्ज्ञम् ।

आद्योनितं तद्वित्तिभाग्रपृष्ठमन्त्यं च तद्भूसदृशेन निम्नम् ॥ ३२ ॥

कुभाग्रपृष्ठेन हतं फलज्या स्यादान्त्यसंज्ञं तु भुजेन निम्नम् ।

कर्णेन भक्तं हि फलज्यकैव स्याद्योजनैः सा त्रिगुणेन निम्नी ॥ ३३ ॥

भक्तेन्दुकर्णेन फलस्य चापं द्विग्नं कुभाव्यास इहेन्दुगोले ।

कशास्थलिप्लामयचापरूपः खग्राह्यलिप्लामयपङ्क्तिरसंस्थः ॥ ३४ ॥

सङ्गोलजलेत्रसुसूक्ष्मरीत्या सूर्याच्च षड्भान्तरितः सदैव ।

तद्विम्बकेन्द्रं तु तद्वर्द्धचिह्ने यदर्कगत्या भ्रमतोन्द्रकाष्ठाम् ॥ ३५ ॥

या भादतोर्ध्वाधरमध्यसूत्रात्पूर्वैस्तु तिर्यग् द्युजसूत्ररूपा ।

पूर्वादितात्सूक्ष्मतरां कुगर्भात्तां चेन्दुकर्णान्तरितां वदामि ॥ ३६ ॥

आद्योक्तस्थूलभाकोटावियं कर्णखट्वपिणी ।

अतः कर्णगुणाद्योक्तकुभा कोटिहता स्फुटा ॥ ३७ ॥

यदा कर्णन्नभूखण्डं भुजमेन्दुश्रवोऽनितम् ।

कोट्यर्द्धहत्स्फुटा त्रिज्याग्नीन्दुकर्णहता च सा ॥ ३८ ॥

तच्चापं स्थूलभा ते द्वे कुभे चाद्यात्परिस्फुटे ।

अर्कभूदेक्षगोलर्द्धादधः किरणसङ्गमात् ॥ ३९ ॥

कुगर्भतो दूरतरः शशाङ्कः

समीपवर्ती च सहस्रभानुः ।

यथायथा स्यादिह चन्द्रगोले

तथातथानपा श्रितिभा सदेयम् ॥ ४० ॥

तद्वैपरीत्ये त्वधिका द्वयोश्चेद्दूरस्थितत्वे निकटस्थितत्वे ।

स्यात्तारतम्याद्रविचन्द्रसिद्धमध्याख्यकशोद्धवभूमिभातः ॥ ४१ ॥

अयुक्तां कुभामाद्यरीत्या प्रदष्ट्वा

कृता रङ्गनाथस्य पुत्रेण सूक्ष्मा ।

निजे सार्वभौमाशये या खबुद्ध्या

ब्रवीम्यत्र तां तन्मुखोक्त्यैव सम्यक् ॥ ४२ ॥

भूव्यासवर्गो रविविम्बभक्तः फलोनयुग्मभूमिजविस्तृती ये ।

तद्वातपादस्य पदाद्यहीनसूर्येन्दुकर्णौ भवतस्तदा तौ ॥ ४३ ॥

फलेन हीनं रविविम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् ।

लब्धेन हीनं फलमत्र सूक्ष्मा भवेत्कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे ॥ ४४ ॥

इति तन्न मतं सदस्ति यस्माद्व्यतिभा तस्य मते तु नेन्दुमार्गे ।

तदुदीरितरीतितः कुभायं शशिमार्गादध एव सर्वदातः ॥ ४५ ॥

इह नावरणं कुभा विधोस्तद्गृहणं तज्जनितं कथं भवेच्च ।

अथ मूढपरम्पराप्रसिद्ध्या शशिपाताश्रय एव तस्य नान्यः ॥ ४६ ॥

यत्तत्कृतं भानयनं विभाव्यमत्यादरेणार्थवरैस्तदत्र ।

सङ्गोलजज्ञेनविचारदक्षैः किं तद्विरोधेन ममास्ति लभ्यम् ॥ ४७ ॥

इनेन्दुविम्बगृहणादिनेन्दोः

कर्णस्थलेऽवोदितमाद्यरीत्या ।

यत्सुन्दरेऽप्यानयनं कुभायाः

स्वल्पान्तरात्तद्वि ततोऽति सम्यक् ॥ ४८ ॥

यतः स्वल्पान्तरात्कर्णात्कर्णौ यद्गुणितो भवेत् ।

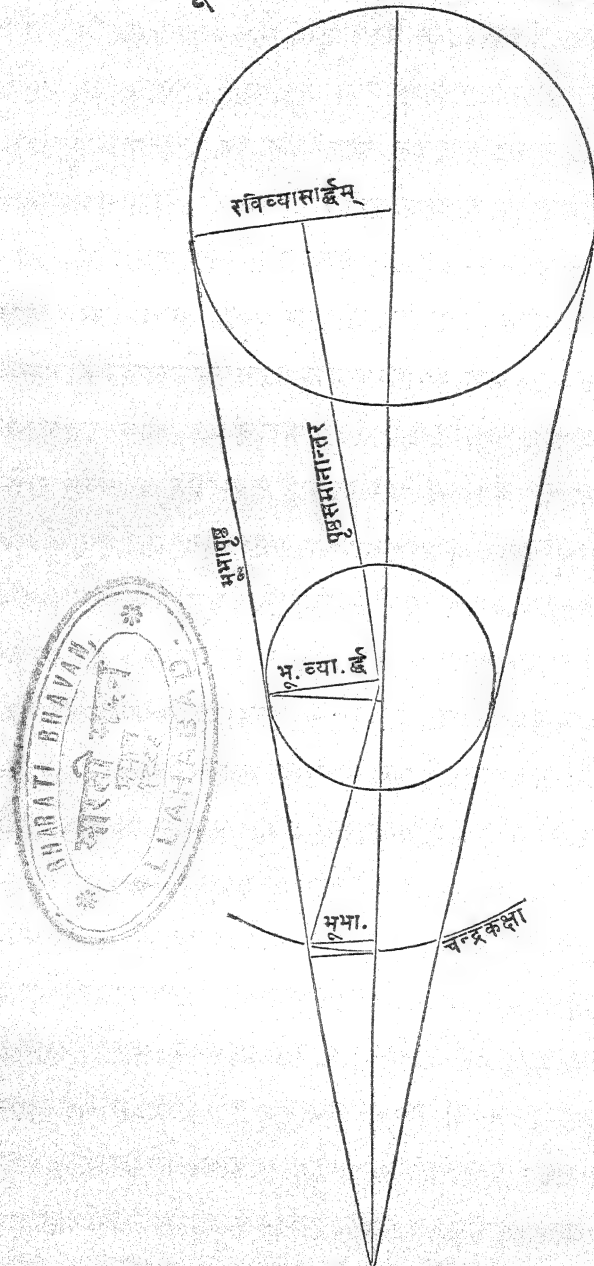
तथा तद्गुणितं विम्बाद्विम्बं चन्द्रार्कयोः क्रमात् ॥ ४९ ॥

अथोपपत्तिः ।

रविविम्बगोलकेन्द्राद्रविकर्णान्तरे भूगोलकेन्द्रं । तत्र ये र-
विकिरणा भूम्यवरुद्धाः भूम्यग्रे न प्रभवन्तीति तदभावादृग्विष-
योऽन्धकार एव नीलरूपवान् रव्यदर्शनाद्रात्रिसंज्ञको भूक्का-
याशब्देनोच्यते । सा च क्वायैवं । रविविम्बगोलाद्भूगोलस्याल्प-
परिमाणत्वाद्भविविम्बगोलपृष्ठादासमन्तान्निःसृतानां किरणानां
भूगोलपृष्ठस्यर्शेनागतानामग्रे तत्सम्बन्धः स्यादेव तच्चात्र भूक्का-
याग्रचिह्नं स्यात् । रविकिरणैराच्छादितो भूगोलोऽस्तीति त-
त्स्पृष्टकिरणैर्वृत्तसूचीखातखरूपं भूक्कायाक्षेत्रं सिद्धं तत्रासमा-
न्ताद्यन्मार्गे भूपृष्ठस्पृष्टाः किरणास्तन्मार्गेण यद्भूमौ वृत्तमुत्पन्नं
तत्तत्र मुखं तद्वृत्तकेन्द्राद्भूक्कायाग्रावधिको वेधश्च किरणानाम-
न्तःकिरणसम्बन्धाभावाद्वृत्तसूच्यग्राकारा दीर्घा क्वायैवास्ति
किरणाद्विस्तृतु सर्वत्र किरणसम्बन्धान्न क्वाया । चन्द्रकक्षा-
गोले यः क्वायाविस्तारः स एव चन्द्रग्रहणार्थमुपयुक्तः तज्ज्ञा-
नार्थं रविविम्बगोलकेन्द्राद्भूगोलकेन्द्रस्युक् भूक्कायाग्रावधिकं
दीर्घसूत्रं संविधेयं तन्मध्यसूत्रं । तच्चार्कविम्बभूगोलपृष्ठयोर्य-
त्र स्पृष्टं तत्र तयोः खखपृष्ठकेन्द्रं स्यात् । तत्केन्द्रात्खखगो-
लपृष्ठे तद्गोलपरिधिचतुर्थांशेन चापरूपेण यद्वृत्तं तत्तत्खखपृ-
ष्ठार्धवृत्तं स्यात् । अथ रविविम्बगोले पृष्ठार्धवृत्तादूर्ध्वं यद्गो-
लखण्डं तद्भूक्कायासिध्यर्थं वाधितमेव तत्किरणानां भूसम्ब-
न्धाभावात् । अथ पृष्ठार्धवृत्ते विचारः । स यथा । रविविम्ब-
गोलकेन्द्रात्तत्पृष्ठार्धवृत्तप्रदेशपर्यन्तं रविविम्बगोलव्यासार्ध-
मितं सूत्रं भुजरूपम् । ततः कोटिरूपं मध्यसूत्रसमानान्तरालं
यत्सूत्रं तत्तु तत्प्रदेश एव स्पृष्टं नान्यत्र परं तदपि प्रकृते न
कार्यक्षमं सर्वत्र समान्तरितत्वेन तस्य मध्यसूत्रेण सह सम्ब-

न्धाभावात् । अथ यत्र कोटिरूपं तदपि यद्विविम्बगोलपृष्ठा-
 र्धवृत्ताङ्गुलपृष्ठाध्वजसूत्रं मध्यसूत्रे स्पृशति । ता-
 दृशं तु पृष्ठाध्वजसूत्रप्रदेशेन चापरूपेणावरोधान्न कथमपि
 स्यात् यदि तु प्राचीनोक्तिवदलादिधीयते तदपि विना गोलपृ-
 ष्ठभेदं नोपपन्नमिति न स्वकार्यक्षमं तद्वीत्या किरणानामसम्भ-
 वात् । अतो रविविम्बगोलपृष्ठाध्वजसूत्रादपि किरणानां भूसम्ब-
 न्धाभावात्ततो ह्यसम्भाविततच्छायाज्ञानं मूढैः कल्पितम् । अथ
 रविविम्बगोलभूगोलपृष्ठाध्वजसूत्रप्रदेशात्तद्गोलकेन्द्राङ्गुल-
 रूपान्तराग्रस्थिताद्यत्कोटिरूपं किरणसूत्रं मध्यसूत्रस्पर्शनाहं
 तत्तु योग्यं स्यादेव । यतो गोलकेन्द्राङ्गुलपृष्ठप्रदेशपर्यन्तं गो-
 लव्यासाहमितं भुजरूपं प्रकल्प्य ततो यद्वजसूत्रं कोटिरूपं त-
 त्तु तद्गोलपृष्ठे तत्प्रदेश एव स्पृष्टं नान्यत्रेति सुप्रसिद्धतरम् । अ-
 न्नोर्ध्वाधःस्थत्वं तु स्वस्थानादूरासन्नस्थित्या बोध्यम् । तदर्थमेकं
 यद्वजसूत्रं पृष्ठसूत्रसञ्ज्ञं यथा रविविम्बगोलभूगोलपृष्ठप्रदेशयोः
 स्पृष्टं सन्मध्यसूत्रं यत्र स्पृशति तथा तद्विधाय तत्सूत्रं रविविम्ब-
 गोलभूगोलपृष्ठयोर्यत्र स्पृष्टं तत्र क्रमेण रविभूसंज्ञे चिह्ने कार्ये ।
 अथ तच्च सूत्रं मध्यसूत्रे यत्र स्पृष्टं तत्र भूकायाग्रचिह्नम् । रवि-
 विम्बगोले तद्गोलपृष्ठकेन्द्राद्विचिह्नान्तरेण यद्वृत्तं तद्विवृत्तं
 एवं भूगोले भूवृत्तमपि । तदेवं रविवृत्तान्निःसृता भूवृत्तस्पृष्टा
 रविकिरणा मध्यसूत्रं संमिलितास्त एव भूकायाग्ररूपसिद्ध्यर्थं
 नेतरा इति सिद्धम् । रविविम्बगोलकेन्द्राद्विचिह्नपर्यन्तं रवि-
 विम्बगोले व्यासाहं वृत्तङ्गुलः मध्यसूत्रे रविविम्बगोलकेन्द्राङ्गु-
 लायाग्रचिह्नपर्यन्तं वृत्तार्कस्तद्वर्गान्तरपदरूपा रविचिह्नाङ्गु-
 लायाग्रचिह्नपर्यन्तं पृष्ठसूत्रे वृत्तकोटिरिति वृत्तत्वेवम् । अ-

अत्र भूभाजानार्थं व्याप्योत्पन्नक्षेत्रसन्दर्शनम् ।

थान्यानि तत्त्वजातीयानि क्षेत्राणि । कुगर्भाद्भूचिह्नपर्यन्तं भूव्या-

साङ्गं भुजः मध्यद्वत्रे कुगर्भभूभाग्रयोरन्तरं कर्णस्तद्वर्गान्तरपदं
 कुभाग्रपृष्ठसूत्रखण्डं कोटिः । एवं कुगर्भात् भूचिह्नवृत्तपर्यन्तं
 भूव्यासाङ्गं कर्णस्ततो मध्यद्वत्रावधि भूसदृशसंज्ञिका कोटिर्म-
 ध्यसूत्रे तयोरन्तरं भुजः । एवं भूसदृशं भुजः भूवृत्तात्कुभागावधि
 कुभाग्रपृष्ठद्वत्रखण्डं कर्णः मध्यद्वत्रे तयोरन्तरं कोटिः । एवं कु-
 भागाच्चन्द्रगोलावधि कुभाग्रपृष्ठद्वत्रखण्डमन्त्यसंज्ञं कर्णस्त-
 तश्चन्द्रगोलस्थितकुभाविस्तारखण्डस्य ज्या भुजः मध्यद्वत्रे
 तदन्तरं कोटिः । एवमत्र सर्वानयनसिद्ध्यर्थं तत्सजातीयं प्रमा-
 णक्षेत्रम् । उक्तवृद्धज्जे इनावनीव्यासाङ्गान्तरं भुजः मध्यसूत्रे र-
 विकर्णः कर्णस्तद्वर्गान्तरपदं भूकेन्द्राङ्गपृष्ठसूत्रसमानान्तराल-
 सूत्रं कोटिः । अथ कुगर्भात्तद्विजातीयमपि क्षेत्रमिदं भूकेन्द्रा-
 ङ्गव्यासाङ्गं भुजश्चन्द्रकर्णः कर्णस्तद्वर्गान्तरपदं भूपृष्ठाच्चन्द्र-
 गोलावधि कुभाग्रपृष्ठसूत्रखण्डमाद्यसंज्ञं कोटिः इयं कुभाग्रपृ-
 ष्ठसूत्रे विशोद्धा शेषमन्त्यसंज्ञं स्यात् । अथ कुभानयनसिद्ध्यर्थ-
 मनुपातः । कुभाग्रपृष्ठसूत्रकर्णे भूसदृशं भुजस्तदान्त्यसंज्ञकर्णे
 क इति चन्द्रगोलस्थकुभाविस्तरेतद्वर्गस्य ज्या स्यात् । एवमियं
 प्रमाणक्षेत्रानुपातेनापि प्रमाणक्षेत्रकर्णे प्रमाणक्षेत्रभुजस्तदा-
 न्त्यसंज्ञकर्णे को भुज इति । एवं सिद्धा योजनाद्या सा त्रिज्या-
 गुणा चन्द्रकर्णभक्ता तत्फलचापं तु द्विग्नं कलाद्यश्चन्द्रगोले
 कुभाविस्तारः स्यात् । एवं प्रमाणभुजे प्रमाणकर्णस्तदा भूव्यास-
 खण्डमिते भुजे कः कर्ण इति कुभाग्रदैर्घ्यं कुगर्भतः स्यात्तत्त-
 चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं वहिर्गतम् । एवं प्रमाणक्षेत्रानुपातेन तत्स-
 जातीयक्षेत्रीयभुजकोटिकर्णानयनमस्ति सुगमम् । अत्र भास्करा-
 द्याश्चन्द्रगोले ऊर्ध्वाधरकुभामध्यसूत्रात्तिर्यगृजसूत्ररूपकु-

भाविस्त्वतेरानयनं कुर्वन्ति तदानयनं तु तद्रीत्या स्थूलमिति वा-
 स्तवं चैवम् । भूगोले रविकिरणा यन्मार्गेण संलग्नास्तन्मार्गोपरि
 वृत्तं भूवृत्तमित्युक्तं प्राक् । अथ कुगर्भभूभाग्रान्तरवृहत्कर्णे
 यथा कुगर्भभूवृत्तान्तररूपभूव्यासाद्वं वृहद्भुजस्तथा चन्द्रकर्णे-
 नवृहत्कर्णतुल्ये चन्द्रगोलजभूभाकेन्द्रभूभाग्रान्तररूपलघु-
 कर्णे स्थूलभूभामितो लघुभुजः कुभाग्रपृष्ठसूत्रखण्डकोटौ स्था-
 त् । एवं वृहद्भुजे लघुवृहद्भुजान्तरं भुजश्चन्द्रकर्णः कर्णः कुभा-
 ग्रपृष्ठसूत्रसमानान्तरालसूत्रं कोटिः । क्षेत्रमिदं प्रमाणक्षेत्रसजा-
 तीयमिति रविकर्णे इनावनीव्यासान्तराद्वं भुजस्तदा चन्द्रक-
 र्णे किमिति लब्धं भूव्यासाद्वाक्कुद्वं तत् प्राचोनोक्तस्थूलभूभा-
 र्द्वसमं कुभाकेन्द्रकुभाग्रान्तररूपकोटौ यो भुजः स तु वास्त-
 वभूभार्द्ररूपः स्थूलभूभार्द्रकोटौ चायं कर्णरूपः सम्पूर्णभाकोटौ
 तु सम्पूर्णभाकर्णः इति साजात्यात्ममाणक्षेत्रानुपातेन वास्तवभू-
 भाज्ञानमप्यस्ति सुगमम् । तदेवमन्धपरम्परया युक्तियुक्तक्षेत्र-
 संस्थां विद्यायान्यथा गोलार्द्रसूत्रैरसङ्गतैर्भभानयनं कुर्वन्ति
 तदसत् । तद्रीत्यैतादृशवास्तवकिरणसम्बन्धसिद्धचन्द्रगोलस्थ-
 भूकायाविस्तारोपयुक्तक्षेत्रस्थित्यभावात् । अत्र सार्वभौमाशये
 रङ्गनाथपुत्राः । वस्तुतस्तु भूव्यासतुल्यार्कविम्बव्यासेन भूगोल
 द्वयविम्बनेमिस्थकिरणयोर्भूव्यासतुल्यमन्तरं तदा स्वाभिम-
 तार्कविम्बव्यासेन भूगोले तयोः कियदन्तरमिति व्यस्तानुपा-
 तेन किरणान्तरं प्रसाध्य तद्वर्द्धभूव्यासाद्वयोर्वर्गान्तरपदेन भू-
 केन्द्रकिरणान्तररेखामध्ययोरन्तररूपेण सूर्यचन्द्रयोः स्पष्ट-
 योजनकर्णे क्रमेण युतो नौ भूभासाधनोपयुक्तौ कर्णे स्तः ।
 आभ्यां भव्यासस्थानापन्नकिरणान्तरेण ज्ञातेन भभानयनमु-

क्तप्रकारेणैव सूक्ष्मं तत्त्वस्वरूपमित्याहुः ॥

पर्वान्तकाले रवितः कुभेन्दू

षड्भान्तरस्थाविति तद्युतिः स्यात् ।

चन्द्रस्य विम्बं हि ततः शराग्रे

याम्येऽथ सौम्येऽस्ति कदम्बवृत्ते ॥ ५० ॥

कुभेन्दुविम्बान्तरमत्र नैव पूर्वापरं त्वस्ति हि याम्यसौम्यम् ।

तत्केन्द्रयोरन्तरमेव वाणः सदैव मध्यग्रहणस्य काले ॥ ५१ ॥

कुभेन्दुमानैक्यदलेन तुल्ये

शरे तयोः स्पर्श इह ग्रहो न ।

मानैक्यखण्डादिह यावदल्पो

वाणस्तु तावद्व्यतिभान्तरस्थम् ॥ ५२ ॥

चन्द्रस्य विम्बं त्विति मानयोगदलं शरोनं ग्रसनं वदन्ति ।

परं त्विदं सूक्ष्मधियां सदैव योग्यं न मानैक्यदलं प्रसिद्धम् ॥ ५३ ॥

चन्द्रगोलजभाविविम्बस्पर्शे ग्रस्तं विधोर्भवेत् ।

विम्बं चाधःस्थितायां च स्थूलभायां यतो ध्रुवम् ॥ ५४ ॥

अतोऽन्यथा युक्तियुतं वदामि कुभेन्दुविम्बान्तरमिन्दुगोले ।

यथेन्दुविम्बोयत्तुगोलपृष्ठं भूभास्यपृष्ठं स्पृशतीह सम्यक् ॥ ५५ ॥

शशाङ्कस्य गोले कुभामानमल्पं

ततोऽधःस्थितं चाधिकं सर्वदैव ।

अधःसंस्थितायां कुभायां च पूर्वं

विधोर्विम्बगोलस्य संस्पर्शनं स्यात् ॥ ५६ ॥

ततश्चन्द्रगोलस्थितायां कुभाया-

मिदं धीमता प्राग्विचार्यं खबुद्ध्या ।

अधो भूमिभास्पर्शने यत्कुभेन्दो-

भवेद्विम्बगोलोत्थकेन्द्रान्तरं हि ॥ ५७ ॥

शशाङ्कस्य गोले तदेवास्ति युक्तं
तयोः स्पर्शमोक्षस्थितौ नान्यदत्र ।

अतस्तत्त्वगोलस्थसत्त्वेनयुक्त्या
ब्रवीम्यत्र सत्यण्डितानां सुखार्थम् ॥ ५८ ॥

विधोर्विम्बगोलस्य विस्तारखण्डं
कुखण्डेन युक्तं युतिः स्यात्तयात्र ।
स्निग्ध्या विहीनाद्विधोः कर्णवर्गा-
त्पदं चान्यसज्जं भवेदेवमन्यः ॥ ५९ ॥

कुभावाङ्गनिम्नस्य तत्कोटिभक्तः
फलं तद्विशोध्यं युतेर्यच्च शेषम् ।
कुभाकोटिनिम्नं च तत्कर्णभक्तं
पुनस्त्रिज्यकान्नं विधोः कर्णभक्तम् ॥ ६० ॥

तदीयं तु चापं भवेदिन्दुगोलेऽ-
न्तरं स्पर्शमोक्षस्थितौ सत्कुभेन्दोः ।
अथान्योनभूमिप्रभाद्यस्य वर्गा-
द्विधुव्यासवर्गाङ्घ्रियुक्तात्पदं यत् ॥ ६१ ॥

ततश्चन्द्रकर्णस्य खान्यंशकोन
हृताद्यच्च चापं द्विनिम्नं युतं तत् ।
कुभाव्यासखण्डेन तद्धान्तरं स्या-
त्कुभेन्दोश्च तत्स्पर्शमुक्त्योस्तु काले ॥ ६२ ॥

दृक्सूत्ररूपे शितिभास्थपृष्ठे सङ्गच्छते तद्विवरं कुभेन्दोः ।
यस्मात्कुभापृष्ठजसूत्रलगा तत्रेन्दुदृग्बिम्बजनेमिरस्ति ॥ ६३ ॥
तदन्यत्रापि संयोज्यं स्वल्पान्तरवशाद्बुधैः ।

अपूर्वानयनं सम्यग्दृष्ट्वा सत्त्वेचरीतितः ॥ ६४ ॥

प्रयासतोऽप्यत्र कृतेऽन्तरे तत्सर्वत्र योग्यं नहि तत्त्वतोऽतः ।

मानैक्यखण्डं सुगमं त्वसूक्ष्मं ज्ञात्वैव सर्वत्र कृतं तदाद्यैः ॥ ६५ ॥

कृतं यदत्रास्ति चिरन्तनार्यैः स्वल्पान्तरात्तद्व्यवहारसिद्धौ ।

यत्तत्त्वबुद्ध्याच कृतं नवीनैरहंकृतैस्तन्न मतं ममास्ति ॥ ६६ ॥

अत्रोपपत्तिः ।

कुगर्भभूभाग्रयोर्मध्यसूत्रं चन्द्रगोले यत्र लग्नं तत्र भूभाकेन्द्र-
म् । स्यर्शे मोक्षे च ततश्चन्द्रविम्बगोलकेन्द्रमपि स्वगोलेऽन्तरित-
म् । तत्केन्द्रयोः सत्तं त्रिज्यावृत्तं तत्स्थितिकर्णवृत्तसूत्रं तद्वृत्ते
तत्केन्द्रान्तरं तु स्थितिकर्णसंज्ञं स्थितिसिद्धौ योग्यमिति । तत्सा-
धनोपायः स यथा स्यर्शे मुक्तौ च चन्द्रगोलस्थभूभात्पतया त-
दधःस्थिताधिकभूभापृष्ठे विधुविम्बगोलस्यर्शः । तत्र भूभापृष्ठा-
दूर्ध्वाधःस्थितात्कोटिरूपात्तत्स्पर्शचिह्नान्तिर्यग्भुजरूपेन्दुव्या-
साद्धान्तरेण चन्द्रविम्बगोलकेन्द्रं चन्द्रगोलेऽस्ति । एवं कुभा-
पृष्ठसूत्रकुपृष्ठे यत्र लग्नं ततश्च भूव्यासाद्धान्तरेण भुजरूपेण च-
न्द्रकेन्द्रान्यदिशि भूकेन्द्रमप्यस्ति कोटिरूपाद्भूभापृष्ठात् भू-
गोलपृष्ठचन्द्रविम्बगोलपृष्ठयोः स्पृष्टं भूभापृष्ठखण्डं यदस्ति त-
च्चेन्दुभूव्यासदलैक्यरूपभुजे चन्द्रकर्णरूपे कर्णे कोटिरूपं स्या-
त् तच्चोक्तकुभानयनक्षेत्राद्विजातीयम् । अथ तद्रूपकोटौ मध्य-
सूत्रखण्डरूपकर्णे यो भुजस्तदूनेन्दुभूव्यासैक्यदलं कर्णं प्रक-
ल्प्य या कोटिः सैवेन्दुगोलस्थकुभेन्दुविम्बगोलकेन्द्रयोरन्तर-
ज्या प्रोक्तकुभानयनोपयुक्तजात्यसजातीयमिदं क्षेत्रद्वयमिति
तदनुपातेनात्रानयनं सुगममित्युपपन्नं पूर्वप्रकारोक्तम् । एवं भू-
व्यासाद्भुजे चन्द्रकर्णरूपकर्णे या कोटिः सा तु चन्द्रगोलान्त-

र्गतभूमापृष्ठखण्डरूपा । अस्यां पूर्वानीतं कुभापृष्ठखण्डं विशो-
ध्य यच्छेषं तद्रूपां कोटिं प्रकल्प्य चन्द्रव्यासखण्डरूपे भुजे यः
कर्णस्तत्पूर्णचापं कार्यं तत्तु कुभापृष्ठसूत्रचन्द्रविम्बगोलकेन्द्र-
योरन्तरमिन्दुगोले स्यात् । कुभामध्यसूत्रपृष्ठसूत्रयोश्चन्द्रगोले-
ऽन्तरं तु भूभाईमिति । तयोर्योगे कुभेन्दोरन्तरं चन्द्रगोले स्या-
दित्युपपन्नं द्वितीयप्रकारोक्तम् । यद्यत्र कुभापृष्ठसूत्रं नृदृष्टसूत्रं
स्यात्तर्हि तदन्तरं कुभेन्दोर्युक्तं चन्द्रद्विम्बवनेमौ कुभापृष्ठस्प-
र्शात् । अन्यथा तु स्थूलमित्युपपन्नं सर्वम् ॥

अथात्र यत्स्पर्शविमुक्तिकाले कुभेन्दुविम्बान्तरमिन्दुगोले ।
ज्ञेयं बुधैस्तत्स्थितिकर्णमञ्जं तत्सक्तवृत्तं स्थितिकर्णवृत्तम् ॥ ६७ ॥

पदं हि वाणस्थितिकर्णजोवा-
वर्गान्तराद्यन्निगुणेन निम्नम् ।

भक्तं च तद्वाणजकोटिमौर्व्या

तत्तद्व्याचापं स्थितिखण्डलिप्ताः ॥ ६८ ॥

यद्वा शरज्या त्रिगुणेन निम्नी विभाजिता सा स्थितिकर्णमाव्या ।

फलस्य चापं परसञ्ज्ञकं स्यादथेषुकोटिज्यकया विभक्ता ॥ ६९ ॥

परस्य कोटिज्यकया विनिम्नी स्थितिप्रसिद्धश्रवणस्य जीवा ।

तच्चापलिप्ताः स्थितिखण्डके स्यादथान्यथा वानयनं स्थितेश्च ॥ ७० ॥

स्थितिकर्णस्य कोटिज्या शरकोटिज्यया हृता ।

त्रिज्यान्नी फलचापं यत्तत्कोटिलिप्तिकास्थितिः ॥ ७१ ॥

चन्द्रार्कगतिभेदेन भक्ताः षष्टिगुणाश्च ताः ।

स्थितिलिप्ताः फलं तत्स्याद्घन्याद्यं स्थितिखण्डकम् ॥ ७२ ॥

अत्रोपपत्तिः ।

चन्द्रगोलोपरि कुभेन्दुविम्बकेन्द्रयोः स्पृष्टं त्रिज्यावृत्तं स्थि-

तिकर्णवृत्तं तत्क्रान्तिवृत्तं कल्प्यं चन्द्रकक्षावृत्तं विषुवन्मण्डलं
चन्द्रविम्बगोलकेन्द्रस्थकदम्बवृत्तं ध्रुवदयसक्तचलवृत्तं कदम्ब-
योर्ध्रुवत्वेन कल्पनाच्छरोऽत्र क्रान्तिः स्थितिकर्णो हि भुक्ताः
क्षेत्रकलाः तत्रोदयमानमेव कक्षावृत्तस्थकलाः स्थितिखण्डलि-
प्ताः स्थिरिति स्पष्टम् ॥

स्यर्शे मोक्षे शरो बाहुः स्थितिकर्णः अतिस्तयोः ।

वर्गान्तरपदं कोटिरित्यं हि बहुभिः किल ॥ ७३ ॥

पाच्युक्तजात्यरीत्यैव पूर्वैस्तद्गणितं स्थितेः ।

व्यवहारप्रसिद्धौ च स्वल्पान्तरवशात्कृतम् ॥ ७४ ॥

यत्तुल्यवृत्तत्रयसिद्धमुक्तमिदं हि पूर्वैः किल चापजात्यम् ।

न तत्कथंचिद्भुजसूत्रजात्यमतोऽत्र सिद्धिर्न तदुक्तरीत्या ॥ ७५ ॥

तच्चापजाताईगुणोत्थसूत्रैः कृतं च यत्तन्न हि जात्यमस्ति ।

तथैव तच्चापजपूर्णजीवोद्भवं न हि स्यात्तदपोह जात्यम् ॥ ७६ ॥

प्रत्यक्षतस्ते त्रिभुजस्वरूपे ह्यतोऽन्यथा चापगुणैस्तु पूर्णैः ।

आद्योदितात्सूक्ष्मतरं प्रवक्तुं यत्सार्वभौमे कथितं न सत्तत् ॥ ७७ ॥

सर्वत्र चापोद्भवपूर्णजीवा

कर्णस्तथा चापभवाईजीवा ।

भुजश्च तत्रोत्क्रमशिञ्जिनोह

कोटिस्तदित्यं भवतीह जात्यम् ॥ ७८ ॥

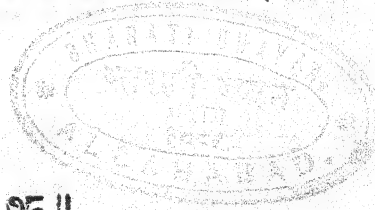
एवं हि जात्यद्वितयं त्रिभज्यावृत्ते तयोर्ये भवतश्च चापे ।

स्वल्पाधिकत्वाद्भुजकर्णसंज्ञे तयोश्च संपूर्णगुणोत्थकृतयोः ॥ ७९ ॥

वियोगमूलं किल पूर्णजीवासूत्रं हि कोटिः श्रवणोऽत्र कल्प्यः ।

तच्चापजाताईगुणोत्थकृतयोर्भेदात्पदं चाईगुणोऽत्र बाहुः ॥ ८० ॥

तदुत्क्रमज्याकृतिभेदमूलं तदन्तरे कोटिरिति तृतीयम् ।

जात्यं भवेत्तत्र तु चापमेकं तदर्द्धपूर्णज्यकयोः सदास्ति ॥ ८१ ॥
 तदल्पचापोद्भवकोटिजीवा-
 वृत्ते भवेन्न त्रिगुणोत्थवृत्ते ।
 अतोऽनुपातादिहितान्निभज्या-
 वृत्ते तु चापार्थमिच्छास्ति तज्ज्या ॥ ८२ ॥
 स्थितेषु चापीकरणात्प्रसिद्धौ
 कथं च तत्पूर्णगुणोद्भवं सत् ।
 अर्द्धज्यकोत्थं तु न सत्तदित्यं
 तदुक्तमार्यैः सकलं विचिन्त्यम् ॥ ८३ ॥
 यैर्जात्यभ्रमतो निजेषुजसुपूर्णज्यां परत्रिज्यया
 कृत्वा तत्स्थितिज्यकां पुनरतो व्यर्थश्रमात्त्वादताम् ।
 कृत्वा गौरवतोऽपवर्त्तनमबुधैर्वेह यच्चैरितं
 स्थित्यर्थं तदसद्यतो न कलिकाः कस्योद्भवास्ता अपि ॥ ८४ ॥
 कुभेन्दोरन्तरं नैव पूर्णिमान्ते ततो भवेत् ।
 प्राक् पश्चात्स्पर्शमुक्तयोस्तद्विवरं स्थितिलिप्तिकाः ॥ ८५ ॥
 खण्डस्थितिकर्णार्थां स्थितिः स्यात्स्पर्शमोक्षयोः ।
 पूर्वमत्र तदज्ञानात्पूर्णमान्तोद्भवं पुरा ॥ ८६ ॥
 ज्ञात्वा तद्वशतः साध्यावसकृद्दिधिना स्फुटौ ।
 तथा तत्स्थितिखण्डे च साध्ये स्पष्टे बुधैः किल ॥ ८७ ॥
 सदैव पूर्णिमान्ते च विधोर्मध्यग्रहो भवेत् ।
 ग्रहस्य सर्वकालः स्याद्विवरं स्पष्टमोक्षयोः ॥ ८८ ॥
 यत्र स्नानाज्जपाद्धोमादानाच्चेष्टरभक्तिः ।
 भूमिस्थितो नरः शीघ्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८९ ॥
 ज्योतिः प्रभावतो दृष्टेऽभिघाताद्यथाकृतात् ।

विम्बादप्यल्पकं विम्बं सदा पश्यति मानवः ॥ ८० ॥
 तत्र तीक्ष्णतयार्कस्य कलाषट्कोनितं हि तत् ।
 विधोः सौम्यतया सार्द्धपञ्चलिप्तेनितं च तत् ॥ ८१ ॥
 इदमप्युदितं मध्ये तूदये चन्द्रवद्भवेः ।
 विधोर्लिप्ताचतुष्कोनं तच्चातीन्द्रियबुद्धिभिः ॥ ८२ ॥
 मध्मोदयान्तरं निम्नं शङ्कशैः खाङ्गद्वत्फलम् ।
 उदये संयुतं तस्यादिष्टकालोद्भवं किल ॥ ८३ ॥
 विम्बयोरन्तरं ज्ञेयं तद्वि चादृश्यदृश्ययोः ।
 तदद्वैप्रमिते ग्रासे त्वदृष्टस्य कथं चन ॥ ८४ ॥
 न ग्रस्तं दृष्टमत्रास्ति नादेश्यं ग्रसनं हि तत् ।
 तज्जैर्दर्शनयोग्यं हि फलार्थमुदितं यतः ॥ ८५ ॥
 तदद्वैलिप्तावगतेष्टकालयुतो नितौ स्पर्शविमुक्तिकालौ ।
 दृग्गोचरौ तौ भवतः स्वबुद्ध्या नवीनवर्याः प्रवदन्ति चैवम् ॥ ८६ ॥
 गोलाकृत्या शुक्लदृग्बिम्बमधो-
 दृष्टेरासन्नोऽस्ति दूरे तदन्तः ।
 लक्ष्यं नातोऽल्पाधिकं नेमिवृत्त-
 मल्पानल्पज्योतिषा दृक्प्रघातात् ॥ ८७ ॥
 उन्नतज्यानुपातेन के चिदाहुरिहान्तरम् ।
 तदसद्युक्तिशून्यत्वात्कथं चेच्छृणु तर्हि तत् ॥ ८८ ॥
 यथायथा ग्राह्यविम्बमुदयादुन्नतं भवेत् ।
 तथातथान्तरं स्वीयं दृश्यते तेन तन्मते ॥ ८९ ॥
 तत्र भागानुपातः स्यादुचितश्चन्द्रशैक्यवत् ।
 अन्यथा चन्द्रशैः कल्पं च तद्रीत्या न कथं कृतम् ॥ ९० ॥
 विम्बं खमध्मोदयभेदसिद्धं

यैः स्वीकृतं दृष्टमभिघाततोऽस्ति ।

ज्योतिर्भवात्तेऽपि पुनस्त्यजन्ति

ह्यलक्षितं यत्तदतीव चित्रम् ॥ १०१ ॥

अथेन्द्रर्कग्रहे वर्णः सूर्यसिद्धान्तरीतितः ।

प्रमाणं स्यान्न चान्यैर्यः स्वीकृतः कल्पनावलात् ॥ १०२ ॥

कुभोर्ध्वसंस्थार्ककरान्तरस्थं समुज्ज्वलं किञ्चिदिहाम्बुविम्बम् ।

विधोस्तदर्कोत्थकरप्रकाशैः पिशङ्गवर्णं सकलग्रहेऽतः ॥ १०३ ॥

अन्य कुगर्भपृष्ठाभ्यां भेदा ये गणितस्य ते ।

नोक्ताः काठिन्यतोऽत्राय किञ्चिद्वैचित्यमुच्यते ॥ १०४ ॥

भूस्था गृहान्तः किल रन्ध्रजाता-

न्यालोकविम्बान्यवलोकयन्ति ।

सदा निरभ्रे गगने दिनेऽर्का-

द्विधोर्निशायामिति सुप्रसिद्धम् ॥ १०५ ॥

रविग्रहेऽर्कग्रसनस्य रीत्या पूर्वाकृतौ तान्यपि खण्डितानि ।

इत्थं न चेन्दोर्ग्रहणे क्रमेण भिन्नैककक्षावरणस्थितोर्हि ॥ १०६ ॥

ग्रहे त्वम्बुविम्बस्य सन्दर्शनं स्यात्

तदूर्ध्वार्करश्मिप्रकाशैस्तमोऽन्तः ।

विनालोकसम्बन्धमव्युद्भवं त-

त्कथं दर्शनं चान्यथा तार्किकाणाम् ॥ १०७ ॥

करायोगतो वास्तवं म्लानरूप-

मभावाच्च नेत्राभिघातस्य दृश्यम् ।

कुभाक्षादितं पूर्वसद्रूपमिन्दो-

र्यथा स्यात्तथा तन्नृभिर्दृश्यतेऽतः ॥ १०८ ॥

अनुज्ज्वलः सूर्यकरप्रदुष्टदृशा न दृश्यो जलजः कथं चित् ।

दृश्योऽत एव ग्रहणे रवीन्दोर्दृष्ट्यभावात्सुदृशेन्दुरेषः ॥ १०८ ॥

इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके चन्द्रग्रह-
णाधिकारः ॥

अथ सूर्यग्रहणाधिकारः ।

अथैकसूक्ष्मावयवस्थितेऽथ रवेरधः शीतकरोऽस्ति दर्शः ।

ततोऽप्यधो भूमिगतश्च तेन द्रष्टा रविं पश्यति नैव सोऽत्र ॥ १ ॥

तदिन्दुना क्वादितमर्कविम्बं

संदृश्यते ग्रस्तमिवात्र लोकैः ।

किञ्चेन्दुविम्बस्य रविग्रहे या

क्वाया पृथिव्यां पतितास्ति दृष्टा ॥ २ ॥

तत्संमुखेन्दुस्थितदृग्वशाच्च बुधैः प्रकल्प्यं ग्रहणं पृथिव्याः ।

व्यत्यासतः शीतलभानुवत्स्याच्चन्द्रग्रभैवावरणं तु तत्र ॥ ३ ॥

एवं हि चन्द्रग्रहणस्य काले भूभेन्दुसम्बन्धगदृग्वशाच्च ।

रविग्रहोऽत्रावरणं कुविम्बमार्यैर्विचार्यं बहुधान्यदेवम् ॥ ४ ॥

अथात्र भाद्यावयवेन तुल्यौ यत्कालिकौ सूर्यविधू स्फुटौ स्तः ।

अमान्तसंज्ञोऽस्ति स एव विज्ञैरर्कग्रहार्थं प्रथमं प्रसाध्यः ॥ ५ ॥

ज्ञानं तस्यार्केन्दुजन्यं निरुक्तं

तौ तु ज्ञेयौ तस्य विज्ञानतोऽतः ।

दर्शान्तोऽसौ चासक्तसूक्ष्मरीत्या

सिद्धो ज्ञेयो बुद्धिमद्भिर्ग्रहज्ञैः ॥ ६ ॥

तात्कालिकस्पष्टतरौ रवीन्दू

ग्रशाङ्गपातस्त्रिभञ्जीबलग्नम् ।

त्रिप्रश्नरीत्यास्य नतोन्नतांशौ

ज्ञेयौ तु दृङ्मण्डलगौ तु यौ स्तः ॥ ७ ॥

दृष्टेपतदृगतिसंज्ञकौ च तथा रवीन्द्रोः किल योजनादौ ।
 नतोन्नतांशाविह पूर्वरोत्या ततश्च दृक्सूत्रमिती कुपृष्ठात् ॥ ८ ॥
 तथा स्फुटाख्यश्रवणौ प्रसाध्यावित्यादि सर्वं प्रथमं विदित्वा ।
 विलम्बनद्वारकमर्कपर्वसंसाधनं सङ्गणकेन कार्यम् ॥ ९ ॥
 कुगर्भैकसूत्रे रविं संपिधत्ते
 विधुस्तद्गतानाममान्ते तदानीम् ।
 नृदृग्जैकसूत्रे कुपृष्ठेऽत्र यत्स्या-
 त्तयोरन्तरं लम्बनं तन्निरुक्तम् ॥ १० ॥
 श्रीभास्कराचार्यवरैर्बुधेन्द्रशिरोमणित्वेन महत्प्रसिद्धैः ।
 यच्छास्त्रवद्धानयनानुसारं विलम्बनं स्वीयकृतौ कृतं तैः ॥ ११ ॥
 यथार्थवस्तुग्रहणासमर्थै-
 र्यां चेरिता लम्बनकल्पनादौः ।
 सा त्वत्र लोकव्यवहारसिद्धौ
 ज्ञेया यथार्थानुभवे न योग्या ॥ १२ ॥
 अतोऽधुना लम्बनसद्विचारं स्पष्टं प्रकर्तुं हि समुद्यतोऽस्मि ।
 पूर्वं हि पूर्वं विहितं ब्रवीमि स्थूलं हि लोकव्यवहारसिद्धौ ॥ १३ ॥
 गत्यन्तरस्य तिथ्यंशः परलम्बनलिप्तिः ।
 गतियोजनतिथ्यंशः कुदलस्य यतो मितिः ॥ १४ ॥
 परलम्बनलिप्ताग्नी त्रिज्याग्रा रविदृग्ज्यका ।
 दृग्लम्बनकलास्ताः स्युरेवं दृक्षेपतो नतिः ॥ १५ ॥
 केचित्तु सूर्यश्रवणे भुजे तु कोटिश्च भूव्यासदलं च कर्णः ।
 तद्वर्गयोगस्य पदं कुपृष्ठाद्रव्यन्तरे क्षेत्रमिदं तथान्यत् ॥ १६ ॥
 इन्द्रकर्कणान्तरगो भुजोऽर्का-
 तदग्रतः पृष्ठजसत्रमध्ये ।

कोटिस्वरूपा परलम्बनस्य

ज्या योजनैः स्वश्रवणान्तरे स्यात् ॥ १७ ॥

तज्ज्ञानमाद्योक्तभुजाच्च कोटे-

स्त्रैराशिकात् ज्ञाततदन्यकोटौ ।

स्यात्तज्ज्यकायाश्च कलोक्तताया-

श्चापं च गर्भक्षितिजस्थितेऽर्के ॥ १८ ॥

परं खड्गलम्बनमित्यमाङ्गस्तन्नैव युक्तं विहितं नितान्तम् ।

अदर्शनादत्र रवेस्तदुत्पद्यङ्गलम्बनश्चेत्सुयुक्त्यसिद्धेः ॥ १९ ॥

यतो भूमिपृष्ठाच्च तद्भेदतो य-

द्रवेः सम्मुखं दृग्भवं तन्न सूत्रम् ।

असत्स्वीकृतावप्ययुक्तान्यकोटि-

र्न सा लम्बनस्य ज्यकात्वेन सिद्धा ॥ २० ॥

यो हि प्रदेशो रविमण्डलस्य स्थितः कुगर्भक्षितिजे कथञ्चित् ।

न दृश्यते पृष्ठगदृष्टिचिह्नवशात्स पृष्ठोर्ध्वगतस्तु दृश्यः ॥ २१ ॥

सन्दर्शनादेव कृतं दृगुत्थं

योग्यं न चादर्शनतश्च तस्य ।

कुगर्भभूजेऽपि गतस्य भानो-

त्सन्दर्शनं विम्बमहत्त्वतोऽस्ति ॥ २२ ॥

पृष्ठे तु तोनोदितदूषणं न तत्रेति केचित्प्रवदन्ति तत्र ।

कुगर्भसत्कार्कजविम्बदेशाद्विभिन्नतद्देशजदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

गर्भभूजस्थितादकार्क्यो सूत्रे गर्भपृष्ठगे ।

तदन्तरं विधोर्गोले तन्मते लम्बनं यतः ॥ २४ ॥

अत्र तज्ज्या त्वधःस्थास्ति सा तदूर्ध्वगता यतः ।

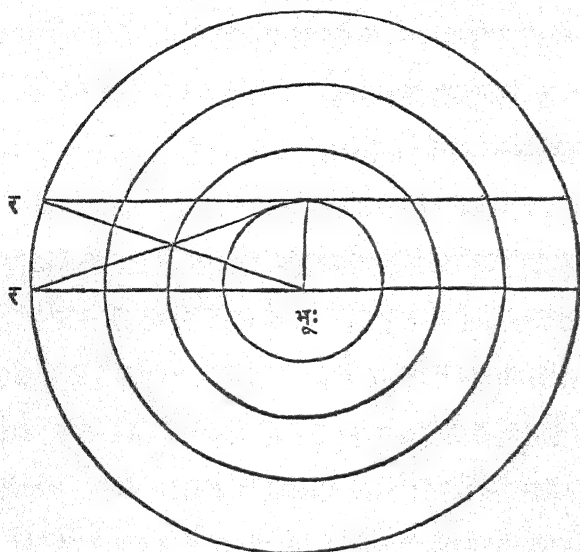
प्रत्यक्षतस्तद्व्या च कथं मूढैरिच्छाहता ॥ २५ ॥

दृग्गुणान्नं तु परमं घटिकाचतुष्कं
 ज्ञातं मयानुपतनादिति गर्भवृद्धः ।
 यो नैव वेत्ति निपुणं गणितं सगोलं
 तस्यात्र तन्त्रकरणव्यसनं वृथैव ॥ २६ ॥
 यद्गुमिपृष्ठक्षितिजस्थितेऽर्के दृग्गर्भसूत्रान्तरमिन्दुगोले ।
 ततः कुगर्भक्षितिजार्कसिद्धतत्सूत्रयोरन्तरमल्पकं हि ॥ २७ ॥
 तदत्र पूर्वैः परमं प्रकल्प्य ततोऽनुपातात्कृतमिष्टकाले ।
 तत्स्यात्ततोऽप्यल्पतरं हि तस्माद्गुपृष्ठचिह्ने तु तदुक्तरीत्या ॥ २८ ॥
 कृतं च तन्मूलनतरं हि दृष्टि-
 तुल्ये तु वृत्ते सुतरां तदल्पम् ।
 प्रत्यक्षसिद्धे त्वधिके कथं त-
 न्मध्यस्थवृद्धा सुधिया विचार्यम् ॥ २९ ॥
 दत्तुल्ये परमं त्यक्त्वा तद्गर्भे स्वीकृतं तु यैः ।
 ततोऽनुपाततश्चेष्टकालजं तन्न सत्कृतम् ॥ ३० ॥
 यदुक्तं च सदा खलपं पृष्ठजाद्गर्भलम्बनम् ।
 गर्भपृष्ठजजात्याभ्यां शृणु तत्र सुवासनाम् ॥ ३१ ॥
 कर्णद्वक्सूत्रके भानोः कोटिकर्णौ तु गर्भजौ ।
 पृष्ठजे कर्णकोटी स्तः कुखण्डं तु तयोर्भुजः ॥ ३२ ॥
 कोटिकर्णैक्ययोस्तत्र युतिः स्याच्च यथायथा ।
 गर्भस्थभुजकोट्यैक्यपृष्ठश्रुतिभुजैक्ययोः ॥ ३३ ॥
 युतिः कुकेन्द्रजा तदज्जात्ययोः संयुतिर्भुवि ।
 कार्या समीकृतायां च दृक्चिह्ने क्षितिपृष्ठगे ॥ ३४ ॥
 गर्भजं पृष्ठजान्मूलनमित्यं प्रत्यक्षतः स्फुटम् ।
 दृग्गर्भसूत्रयोर्मध्ये तज्जात्यदयदर्शनम् ॥ ३५ ॥

अत्रैव त क्षेत्रजसप्तकारैर्दृग्गुलम्बनस्यानयनं यदीष्टम् ।

कुपृष्ठदृक्चिह्नवशादयोग्यं विचारणानर्हमपि शृणु त्वम् ॥३६॥

दृग्गुलम्बनदर्शनार्थं क्षेत्रम् ।

दोः कोटियोगाच्छ्रवणक्षितौ तु साधोऽवलम्बस्य तथा कुखण्डे ।

लम्बेन्दुकर्णान्तरयोगघातात्पदेन क्षीनं तु बृहत्कुखण्डम् ॥३७॥

तत्कोटिनिम्नं श्रवणेन भक्तं क्लीकृतं चापमतः प्रसाध्यम् ।

दृग्गुलम्बनं तत्क्षितिगर्भभूजे तत्स्वीकृतक्षेत्रत एव चोक्तम् ॥ ३८ ॥

सदोदयास्तक्षितिजादधस्तादयोग्यदृक्सूत्रवशात्कृतं यत् ।

तन्नोपयुक्तं ग्रहणप्रजातं तथापि चोक्तक्षितिजोर्ध्वदेशे ॥ ३९ ॥

दृष्टग्रहज्ञानमिहास्ति तस्याधीनं यतः स्यात्तदतोऽस्ति युक्तम् ।

ग्रस्तोदयास्ते त्वत एव पूर्वैर्न स्वीकृतं तस्य फलं कुजाधः ॥ ४० ॥

अथ वास्तवदृग्गुलम्बनस्वरूपं तदानयनं चोच्यते ।

नेयं स्वकक्षास्थितखेटचिह्नं भित्त्वा भचक्रावधि सूत्रमेकम् ।

कुगर्भतस्तत्र भचक्रदेशे तत्खेटचिह्नस्य च भाग्यकः स्यात् ॥ ४१ ॥

तत्सूत्रगः पश्यति भांशं तं खेटं स्वभूपृष्ठगतो न तत्र ।

स पश्यति स्वीयद्वगुत्थसूत्रे नान्यत्र तस्मान्नरदृष्टिचिह्नात् ॥ ४२ ॥

नेयं भगोलावधि सूत्रमन्यद्भित्त्वा स्वकलास्थितखेटचिह्नम् ।

तत्सूत्रसंसक्तभगोलदेशे द्रष्टा सदा पश्यति खेचरेन्द्रम् ॥ ४३ ॥

स्वीयं भचक्रस्थितभांशसंस्था-

दङ्गीकृतात्मविवृत एव सोऽत्र ।

दृश्यो हि दृग्बृत्तगतोऽयतोऽस्मा-

त्सिद्धं भगोलस्थितदृष्टिवृत्ते ॥ ४४ ॥

द्वगर्भसूत्रान्तरतश्च सम्यग्द्वग्लम्बनं तस्य खगस्य तद्वि ।

यदा भचक्रस्थितखेटभांशे नेयं कुगर्भादुजसूत्रमेकम् ॥ ४५ ॥

तथा द्वितीयं किल दृष्टिचिह्नाद्गृहस्य गोले विवरं तथोर्यत् ।

दृङ्मण्डले दृष्टिविलम्बनं तत् स्थात्स्वीयकलास्थितखेचरस्य ॥ ४६ ॥

यद्गर्भयोगे प्रथमं द्वगुत्थं विलम्बनं तत्कलिकान्तरेण ।

खगः स्वभांशात्पुरतोऽस्ति तत्र सदैव तस्मान्नतभागका ये ॥ ४७ ॥

त स्थाद्यद्वग्लम्बनकेन युक्तास्तत्कालजाः खेटनतांशकाः स्युः ।

नैव द्वितीयस्वविलम्बनात्ते तद्योगसिद्ध्यर्थमिहेति केचित् ॥ ४८ ॥

इत्थं ग्रहास्तोदयभूजगे यत्ततोऽधिकं दृष्टिसमे परं स्यात् ।

अनन्तरं तत्त्वपचीयमानं खमध्यसंस्थे खचरे त्वभावः ॥ ४९ ॥

यथायथा दूरतरो ग्रहः स्या-

त्तथातथा लम्बनमल्पकं हि ।

यथायथा सन्निहितः कुगर्भा-

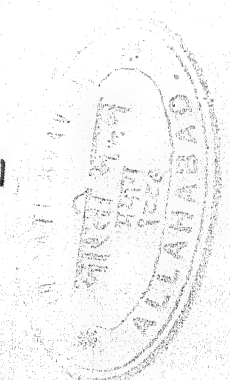
त्तथातथा स्यादधिकं किलेदम् ॥ ५० ॥

एवं रविग्रहेऽर्काच्च द्विधा चन्द्रस्य लम्बनम् ।

तत्तु लम्बनयोरर्कचन्द्रयोरन्तरं किल ॥ ५१ ॥

वदन्ति दृग्युतौ तत्स्यादाद्ययोरेव नान्ययोः ।
 गर्भयोगे रवीन्द्रोश्च नाद्ययोर्न द्वितीययोः ॥ ५२ ॥
 ये चन्द्रतश्चोर्ध्वमुखे तथार्कादधोमुखे गर्भजदृग्यसूत्रे ।
 क्रमात्तयोरत्र रवीन्दुगोले यतोऽन्तरं स्यात्प्रथमान्यसंज्ञम् ॥ ५३ ॥
 दृष्टिमण्डलसंस्थानादृग्लम्बनमुदाहृतम् ।
 एवं चिभोनलघात्तु तदेव नतिसंज्ञकम् ॥ ५४ ॥
 एकावयवगौ दर्शे चन्द्राका गर्भसूत्रगौ ।
 यदृष्टिसूत्रे दर्शान्ते रविर्दृष्टो न तद्गतः ॥ ५५ ॥
 द्विमांशुः स च दृगसूत्रादध एव विलम्बितः ।
 यतस्तत्रास्ति दृक्सूत्राद्गर्भसूत्रमधःस्थितम् ॥ ५६ ॥
 कर्णान्तरेऽल्पे तु विलम्बनं स्या-
 दल्पं तथा चाभ्यधिकेऽधिकं स्यात् ।
 आद्यैः स्वतन्त्रैस्तु तदेकरूपं
 विलम्बनं संविद्धितं सुखार्थम् ॥ ५७ ॥
 अथोदयास्तकालेऽस्ति लम्बनं तद्वदाम्यहम् ।
 भूव्यासदलवर्गोने चन्द्रार्कश्रुतिजे कृती ॥ ५८ ॥
 तन्मूलयोर्यद्विवरं भूव्यासदलसङ्गुणम् ।
 रविकर्णहृतं तच्च त्रिज्याघ्नं चन्द्रकर्णहृतम् ॥ ५९ ॥
 लम्बनज्या ततश्चापं खोद्गमास्तकुजस्थिते ।
 अर्कस्य मण्डले प्रोक्तं दृग्युतौ दृग्विलम्बनम् ॥ ६० ॥
 त्रिज्या कुखण्डेन गुणा पृथक्स्था चन्द्रार्कयोर्योजनकर्णभक्ता ।
 तच्चापयोरन्तरसंमितं वा दृग्लम्बनं स्वार्कसमुद्गमास्ते ॥ ६१ ॥
 एवं हि नश्चत्रखगश्रुतिभ्यां स्याद्भोदये लम्बनकं खगस्य ।
 कुगर्भभूजे ग्रहभोगचिह्ने तदेव सूक्ष्मं परमं सदैव ॥ ६२ ॥

मुनीश्वरेण स्वकृतौ निरुक्तं वच्मीह तत्स्वीकृतवासनां च ।
 कुगर्भपृष्ठस्थितिजोत्थसूत्रे भूव्यासखण्डेन समान्तरेण ॥ ६३ ॥
 कृते भगोलावधिके तयोश्च यत्स्वखगोले विम्बरं भवेत्तत् ।
 कुच्छन्नसूत्रस्य धनुः कलाद्यं भवेचराणां प्रवदन्ति विज्ञाः ॥ ६४ ॥
 यत्पृष्ठजं गर्भकुजस्थितस्य सूत्रं च तत्पृष्ठकुजोत्थसूत्रे ।
 तयोः कलाद्यं विवरं भगोले ग्रहस्य गोलेऽपि समं विदित्वा ॥ ६५ ॥
 ग्रहर्शकुच्छन्नजचापभेदात्सूक्ष्मोपपत्तिर्ग्रहलम्बनस्य ।
 तत्रत्यदृग्गर्भजसूत्रमध्ये स्याद्गर्भभूजस्थितखेटभांशे ॥ ६६ ॥
 इति तन्न यतोऽत्र पृष्ठसूत्रा-
 न्तरसाम्यं न भवेद्भिः सर्वगोले ।
 स्थितिगर्भजसूत्रयोश्च तत्स्या-
 दिति विज्ञैः स्वधियादराद्भिर्लोक्यम् ॥ ६७ ॥
 एवमिष्टसमयेऽपि रवीन्दोर्मध्यसंस्थितविलम्बनसिद्धौ ।
 स्वस्वभान्तरवशाच्छशिभान्वोः स्वस्वगोलभवलम्बनयोर्हि ॥ ६८ ॥
 अन्तरं निजकृतौ कृतमत्र स्वीयबुद्धिवशातोऽन्यविशेषात् ।
 रङ्गनाथतनयेन सदैव तन्न सम्यगिति गोलविदोद्यम् ॥ ६९ ॥
 यत्त्वमान्तनतसिद्धमिनेन्दो-
 र्लम्बनान्तरविलम्बनमुक्तम् ।
 अर्कलम्बनविहीननतांशैः
 स्यात्स्थिते दिनमणौ हि यतस्तत् ॥ ७० ॥
 यच्च दृग्वृत्तिभवं तदपीहा-
 स्थान्यकालजनितं प्रकृते न ।
 तेन चान्यभवलम्बनयुक्तिः
 स्वीकृता निजकृतौ किल यस्मात् ॥ ७१ ॥

सदैव दृक्सूत्रयुताविनेन्द्रोः
 स्यादन्तरं स्पष्टविलम्बनं हि ।
 नायाति तत्तत्कृतसार्वभौम-
 रीत्यैवमार्दैर्बहुधा विचिन्त्यम् ॥ ७२ ॥
 चन्द्रार्कयोर्लम्बनयोर्विभेदे यत्तन्म्वनं तन्न हि चन्द्रगोले ।
 तत्कालजातार्कगर्भदृग्जसूत्रान्तरेऽतस्तदसच्च तत्र ॥ ७३ ॥
 आद्यलम्बनभेदेन दृग्योगे लम्बनं यथा ।
 तद्भुमान्नाशितं तेन चान्यलम्बनभेदतः ॥ ७४ ॥
 गोलतत्त्वमबुधैव ग्रन्थबन्धनतत्पराः ।
 विद्वत्सदसि ते चैवं प्राप्नुवन्त्युपहास्यताम् ॥ ७५ ॥
 इत्थं च यत्तन्म्वनकं मयोक्तं तत्सर्वदृक्चिह्नवशेन तुल्यम् ।
 सन्दर्शनात्त्रैजतुल्ययुक्तोविनात्र तत्तच्छ्रुतिजान्तरोक्त्यम् ॥ ७६ ॥
 उद्गमास्तकुजोद्भूतमिदं यदृष्टिवृत्तगम् ।
 ततोऽधिकं कुपृष्ठेऽस्मादृक्तुल्ये त्वधिकं परम् ॥ ७७ ॥
 कुपृष्ठभूजादुदयास्तभूजे भिन्ने त्विदं स्याच्च तयोरभेदे ।
 स्वाकोदयास्तोद्भवलम्बनं यत्तदेव वेद्यं परमं कुपृष्ठे ॥ ७८ ॥
 यदृष्टिचिह्नं क्षितिपृष्ठचिह्ना-
 दूर्ध्वं तु तन्मानयुतं कुखण्डम् ।
 भूव्यासखण्डं परिकल्प्य तस्मा-
 त्स्वाकोदयास्तोचितलम्बनोक्त्या ॥ ७९ ॥
 कृतं च यत्तत्परमं निरुक्तं दृक्तुल्यवृत्तस्थिततीक्ष्णभानौ ।
 यत्स्थानतः प्राक्परतः सदैव दृग्लम्बनस्यापचयोऽस्ति नूनम् ॥ ८० ॥
 भूव्यासखण्डोनयुतार्ककर्ण-
 घातात्पदं स्यादिह कोटिसंज्ञम् ।

भूव्यासखण्डं रविकर्णनिम्नं

कोट्या हृतं दृष्टिसमुन्नतिः स्यात् ॥ ८१ ॥

कुगर्भतस्तत्र दलीकृतं भूव्यासं विशोध्यावनिपृष्ठदेशात् ।

स्यादृष्टिचिह्नं त्वथ तत्स्थदृष्ट्या द्रष्टानिर्गमं पश्यति गर्भभूजे ॥ ८२ ॥

पृष्ठोर्ध्वगोऽर्कोदयमत्र यस्मादस्तोदयाख्यं हि कुगर्भभूजम् ।

अत्रान्यदृक्चिह्नवशात्पृष्ठादूर्ध्वं तु सूर्योदयदर्शनं न ॥ ८३ ॥

विम्बसक्ष्मप्रदेशो हि गर्भक्षितिजसंस्थितः ।

यः स एव सहस्रांशुर्ज्ञेयस्तत्र विचक्षणैः ॥ ८४ ॥

यत्रोदयास्तजं गर्भक्षितिजं तत्र लम्बनम् ।

उक्तोदयास्तभूजोक्त्या साध्यं नान्यप्रकारजम् ॥ ८५ ॥

स्थूलमाद्योदितं त्यक्त्वा सूक्ष्मं यत्क्षेत्रसम्भवम् ।

तच्चोदयास्तयोः प्रोक्तमिष्टकाले तथोच्यते ॥ ८६ ॥

क्षितिर्विस्तृतिखण्डचन्द्रकर्णौ त्रिभुजे यत्र भुजौ मही च तत्र ।

शशिदृष्टिजसूत्रमत्र लम्बः क्षितिखण्डे च वृहद्यदत्र चाद्यम् ॥ ८७ ॥

अथ लम्बकसूर्यकर्णवर्गा-

न्तरमूलं च भवेत् द्वितीयखण्डम् ।

कृतखण्डकयोर्वियोगनिम्नो-

रविकर्णेन विभाजितोऽत्र लम्बः ॥ ८८ ॥

शशिकर्णहतखिभज्यकान्नः

फलचापं किल लम्बनं दृगुत्थम् ।

प्रथमानयनानुसारमेतत्

कृतमिष्टे समये द्वितीयतोऽन्यत् ॥ ८९ ॥

क्षितिर्विस्तृतिखण्डसूर्यकर्णौ त्रिभुजे यत्र भुजौ मही च तत्र ।

रविदृष्टिजसूत्रमत्र लम्बः क्षितिखण्डे च वृहद्यदत्र चाद्यम् ॥ ९० ॥

अथ लम्बकचन्द्रकर्णवर्गा-

न्तरमूलं च भवेत् द्वितीयखण्डम् ।

कृतखण्डकयोर्वियोगनिम्नो-

रविकर्णेन विभाजितोऽत्र लम्बः ॥ ८१ ॥

शशिकर्णद्वयसिभज्यकान्नः फलचापं किल लम्बनं दृगुत्थम् ।

प्रथमानयनादिभिन्नमेतद्विहितं चानयनात्कृतात् द्वितीयात् ॥ ८२ ॥

इत्थमर्केन्दुदृक्सूत्रकर्णव्यत्ययतः कृतम् ।

परस्परं द्वयं तच्च ज्ञेयमाद्यान्यसंज्ञया ॥ ८३ ॥

एवमिन्दुनतांशैश्च साध्यमाद्यविलम्बनम् ।

द्वितीयं लम्बनं त्वर्कनतांशैः साध्यमत्र वै ॥ ८४ ॥

अर्कगोले भवेदाद्यं चन्द्रगोले द्वितीयकम् ।

अमान्ते दृष्टिसूत्रान्तर्गर्भसूत्रान्तरे यतौ ॥ ८५ ॥

विचित्रदृक्चिह्नवशाद्विचित्रं

दृग्लम्बनस्यानयनं त्वसाध्यम् ।

अतोऽत्र सर्वैः क्षितिपृष्ठसक्त-

दृक्चिह्नतः सर्वमिदं निरुक्तम् ॥ ८६ ॥

यदन्तरं सूक्ष्माधियामसाध्यं

साध्यं च यन्मूनतरं द्वयं तत् ।

नैवेति विज्ञाः कथयन्ति तेषां

दोषोऽत्र नैवेति सुधीभिरुक्तम् ॥ ८७ ॥

एवं हि सूक्ष्मानयनप्रकारैर्दृग्लम्बनं क्षेत्रभवं मयोक्तम् ।

आद्यैस्तु लोकव्यवहारसिद्धौ स्थूलं कृतं चानयनं सुखार्थम् ॥ ८८ ॥

किं वा तेन अमेणात्र यस्य स्वरूपतरं फलम् ।

इति ज्ञात्वा कृतं स्थूलं व्यवहारप्रसिद्धये ॥ ८९ ॥

चन्द्रार्कयोगार्थमिदं निरुक्त-

मपूर्वदृग्ग्लम्बनसाधनं हि ।

ग्रहस्य यः सूक्ष्मभचक्रदेश-

स्तद्वं च तत्खटयुतावपीत्यम् ॥ १०० ॥

बाहू कुखेटश्रवणौ मही च

तत्रास्ति तत्खेटगट्टिसूत्रम् ।

साध्योऽवलम्बोऽत्र वृहत्कुखण्डं

यदस्ति तच्च प्रथमाख्यखण्डम् ॥ १०१ ॥

तत्तन्मवर्गेण विहीनितस्य भकर्णवर्गस्य पदं हि यत्स्यात् ।

तदन्यखण्डं त्वय खण्डयोश्च यदन्तरं लम्बगुणं विभक्तम् ॥ १०२ ॥

ग्रहस्य कर्णेन फलं त्रिभज्यानिघ्नं भकर्णेन हृतं ज्यका स्यात् ।

तच्चापतुल्यं हि विलम्बनं तद्दृग्जं खगस्य प्रथमप्रकारात् ॥ १०३ ॥

एवं खगं भं किल भं च खेटं

प्रकल्प्य तद्वत्कृततज्जसूत्रैः ।

दृग्जं यथोक्त्यानयनात्कृतं य-

त्तच्च द्वितीयोक्तविलम्बनं स्यात् ॥ १०४ ॥

एवं स्वभान्तरवशाद्भविष्यत्काणां

दृग्ग्लम्बनानि नियतं द्विविधानि सम्यक् ।

आद्यद्वितीयविधिना प्रभवन्ति भस्य

स्वस्यात्र गोलपरिधौ क्रमशोऽथ ते तु ॥ १०५ ॥

भिन्नेऽत्र गर्भजयुतौ किल दृग्युतौ ते

तुल्ये सदैव भवतोऽथ रविग्रहे स्यात् ।

चन्द्रार्कमध्यगतमाद्यविलम्बनं त-

द्योगे तयोः प्रथमलम्बनयोर्विभेदात् ॥ १०६ ॥

एवं प्रकारद्वयतोऽपि साध्यं दृग्लम्बनं दर्शविरामकाले ।
 तत्कालसूर्योद्भवदङ्गतांशा आद्यस्वदृग्लम्बनकेन युक्ताः ॥ १०७ ॥
 तत्सृष्टनम्रांशवशात्कृतं यदृग्लम्बनं चानयनात् द्वितीयात् ।
 तेन स्वदृग्लम्बनमाद्यसंज्ञं तुल्यं द्वितीयं न समं कथञ्चित् ॥ १०८ ॥
 एवं द्वितीयस्वविलम्बनोना-
 स्त एव दर्शान्तजदङ्गतांशाः ।
 कार्याश्च तैः प्रसृष्टनम्रभागै-
 राद्यं कृतं तच्च भवेद् द्वितीयम् ॥ १०९ ॥
 दर्शान्तजं तज्जनिताद्यसंज्ञविलम्बनं नैव भवेत्कथञ्चित् ।
 एवं समं नैव भवेदमान्ते चाद्यद्वितीयाख्यविलम्बनं तत् ॥ ११० ॥
 ननु लम्बनभेदतोऽत्र मध्य-
 ग्रहणं चैकविधं कथं रवेः स्यात् ।
 इति चेच्छृणु चन्द्रतिग्मरश्म्यो-
 र्युतिकाले तु सदैव ते दृगुत्थे ॥ १११ ॥
 प्रथमान्यविलम्बने समे स्तो न हि तत्रानुपपत्तिरस्ति कापि ।
 अवधेयमिदं त्विहेन्दुगोलाश्रितदृक्सूत्रजचिह्नमेव चेन्दुः ॥ ११२ ॥
 अथ दृग्लम्बनोपपत्तिः ।

यो भूपृष्ठस्थितो द्रष्टा स्वस्थानात्क्रियद्भूम्यन्तरेण भूसंलग्न-
 मिवार्कमवलोकयति तदन्यथानुपपत्त्यावश्यं तदृक्चिह्नं त्वस्ति
 तद्भूपृष्ठचिह्नादुच्छ्रितम् । अत एव भूपृष्ठसत्तदृक्चिह्नवशाद्द्रष्टार्कं
 तत्पृष्ठचिह्नलभमेव पश्यति नान्तरेण । अथ स्वदृक्चिह्नादुद्-
 यास्तार्कं यावद्यत्सूत्रं तत्तु भूगोलं स्पृष्ट्वैव गतमतस्तत्रोच्छ्रितदृ-
 क्चिह्नात्तदृक्सूत्रसृष्टभूगोलप्रदेशे रविः संलग्न इव दृश्यते दृ-
 ष्टिसूत्रैक्यात् । भूपृष्ठचिह्नात्तद्वधिकान्तरेण समन्ताद्भूमौ यदृ-

त्तं तदुदयास्तस्थितिजम् । खट्वकचिह्नाच्च तत्स्थितिजस्पृष्टरविद्व-
 कसूत्रसम्बन्धेनासमन्ताद्रविगोले ऽप्युदयास्तस्थितिजं कल्प्यं त-
 दूर्ध्वं तु गोलखण्डं नृदृश्यम् । तदधःस्थितं त्वदृश्यम् । अथ यत्रकु-
 चस्थितार्काद्वै सूत्रे भूद्वकचिह्नलग्ने कार्ये ते तदाख्ये भवतः । ते
 च चन्द्रगोले यत्र लग्ने तत्र गर्भद्वकसूत्रचिह्नसंज्ञे स्तः तयोस्त-
 द्गोलेऽन्तरं दृग्वृत्तगतत्वादृग्लम्बनं स्यात् तत्रोदयास्तस्थितिज-
 स्थे रवौ लम्बनसाधनार्थं क्षेत्रसंस्थैवं खट्वकचिह्नाद्रविगतं सूत्रं
 भूगोले यत्र स्पृष्टं तद्गोलमध्यप्रदेश एव तद्वृकसूत्रं तुलादण्डव-
 त्तिर्यक् संलग्नं तद्देशादुभयतस्तुल्यान्तरितदेशे भूमौ समान्त-
 रेणान्तरितं चास्ति । तस्य भूगोले तत्प्रदेशान्यदेशसम्बन्धा-
 भावात् तेनोदयास्तस्थितिजे रविर्यत्प्रदेशे संलग्न इवास्ति तद-
 वधि भूकेन्द्राद्भव्यासाङ्घ्रं भुजः भूकेन्द्राद्रविपर्यन्तं रविकर्णः क-
 र्णः तयोर्वर्गान्तरपदं तत्प्रदेशाद्रविपर्यन्तगमदृश्यमन्तरं रविद्व-
 कसूत्रखण्डरूपं कोटिरिति वृत्तत्वेनम् । एवं भूकेन्द्राच्चन्द्रगोल-
 स्थद्वकसूत्रचिह्नावधि चन्द्रकर्णः कर्णः स एव भुजो भुजस्तद्वर्गा-
 न्तरपदं तत्प्रदेशाच्चन्द्रगोलस्थद्वकसूत्रचिह्नावधि रविद्वकच-
 खण्डं कोटिरिति तद्विजातीयं क्षेत्रम् । कोटिरियं पूर्वकोटौ
 विशोद्धा शेषं रविद्वकसूत्रे चन्द्रार्कगोलयोरन्तरं स्यात् । अत्र
 रविद्वकसूत्रे तदन्तरं कर्णः चन्द्रगोले दृग्गर्भसूत्रान्तररूपलम्ब-
 नज्या भुजः तद्वर्गान्तरपदं गर्भसूत्रे कोटिरिति क्षेत्रमुक्तवृत्त-
 त्वेनान्तर्गतं तत्सजातीयं ज्ञेयम् । अत्र तत्कोटिद्वत्रेऽस्य कर्णसूत्रं
 तत्कर्णसूत्रे चास्य कोटिसूत्रमित्यनुपातयोग्यत्वं तयोः कथमिति
 नाशङ्कनीयं सजातीयक्षेत्रयोरेतादृशसंस्थित्यापि वास्तवफलसि-
 द्धौ बाधकाभावात् । तेन रविकर्णे भव्यासाङ्घ्रं भुजस्तदानन्तरा-

नीतान्तरूपकर्णे क इति योजनाद्या लम्बनज्या । पुनरनुपातः ।
चन्द्रकर्णे त्रिज्या तदास्यां केति लम्बनज्या । अस्याश्चापमुद-
यास्तक्षितिजस्थे रवौ दृगलम्बनं स्यात् । अथ द्वितीयप्रकारोप-
पत्तौ । खोदयास्तकुजस्थिते रवौ यद्रविगतदृक्सूत्रं तदाद्य-
संज्ञं कल्प्यम् । ततस्तदधः सर्वत्र भूव्यासार्द्धसमान्तरेण कुगर्भा-
दर्कगोलान्तगसूत्रं तच्च द्वितीयम् । कुगर्भादर्कपर्यन्तं च तृतीयम् ।
तत्रार्कगोले द्वितीयतृतीयसूत्रयोरन्तरमर्ककुच्छन्नचापकलामि-
तं तदेव तयोरन्तरमिन्दुगोलेऽप्यस्तीति तेनोनितमिन्दुगोल-
स्थितेन्दुकुच्छन्नचापरूपपाद्यद्वितीयसूत्रान्तरमेवाद्यतृतीयसूत्रान्त-
रत्वेन फलितम् । तत्रत्यदृग्गर्भसूत्रान्तरगं दृगलम्बनमित्युपपन्नं
यथोक्तम् । रीत्यानयैव दृक्तुल्यवृत्तेऽपि लम्बनवासना सुधियो-
द्या । अत्र भूपृष्ठसत्तदृक्चिह्नादूर्ध्वक्रमेण दृक्चिह्नानि वह-
नीति सर्वत्र दृक्चिह्नवशादपि यथोक्तोदयास्तक्षितिजस्थलम्ब-
नक्षेत्रसंस्थयैवोदयास्तलम्बनवासनोद्या । विना कर्णान्तरं सर्वत्र
क्षेत्रप्रकारतुल्यत्वदर्शनात् । तेन भूपृष्ठसत्तदृक्चिह्नवशाद्भूपृष्ठ-
क्षितिजे तत्रत्योदयास्तरूपे सैव लम्बनयुक्तिः । तदुच्छ्रितस्वस्व-
दृक्चिह्नवशात्सा त्वन्यथा स्यात् । अथ प्रथमप्रकाररीत्या दृक्तुल्य-
वृत्ते लम्बनवासना । भूकेन्द्रात्स्वदृक्चिह्नपर्यन्तं स्वदृक्चिह्नमानं
भुजः कुगर्भाद्रविकर्णः कर्णः तद्वर्गान्तरपदं रविदृक्सूत्रं कोटि-
रिति बृहत्क्षेत्रम् । तदन्तर्षेदं लघु विजातीयं क्षेत्रम् । भूकेन्द्रा-
च्चन्द्रगोलस्थदृक्सूत्रचिह्नपर्यन्तगं चन्द्रकर्णमितं कर्णः स एव
भुजो भुजस्तद्वर्गान्तरपदं स्वदृक्चिह्नाच्चन्द्रगोलस्थदृक्सूत्र-
चिह्नपर्यन्तं रविदृक्सूत्रखण्डं कोटिरियं पूर्वकोटौ विशोद्धा
शेषं रविदृक्सूत्रे चन्द्रार्कगोलयोरन्तरं स्यात् । अत्रैतत्कर्णे यो-

भुजः सैव लम्बनज्येत्यनुपातः । रविकर्णे खट्क्चिह्नमानं भुज-
 स्तदानन्तरानीतकर्णे क इति योजनाद्या लम्बनज्या सा त्रिज्या-
 गुणा चन्द्रकर्णभक्ता ज्या स्यात् तच्चापं दृक्तुल्यवृत्ते रवौ दृग्ल-
 म्बनं स्यात् । अथैकानयनेनैव यत्र कुत्र स्थिते रवौ दृग्लम्बनसि-
 द्विस्तथोच्यते । भूकेन्द्राद्रविकर्णखट्क्चिह्नमानमितौ भुजौ
 कल्प्यौ रविदृक्सूत्रं भूमिस्तत्र लम्बः कुखण्डे च साध्ये । तथा
 भूकेन्द्रतश्चन्द्रगोलस्थदृक्सूत्रचिह्नगतं चन्द्रकर्णमितं च कार्यं
 यदत्र वृहत्कुखण्डं तत्तु लम्बपाताद्विपर्यन्तमन्तरं लम्बचन्द्रक-
 र्णवर्गान्तरपदं तु लम्बपाताच्चन्द्रगोलस्थदृक्सूत्रचिह्नपर्यन्तम-
 न्तरमिति तयोरन्तरे रविदृक्सूत्रे चन्द्रार्कगोलयोरन्तरं स्यात् ।
 ततश्चोक्तवल्लम्बनसिद्धिर्यथा । रविकर्णे लम्बो भुजस्तदानीतान्त-
 ररूपकर्णे क इति योजनात्मिका लम्बनज्या पुनः सा त्रिज्या-
 गुणा चन्द्रकर्णहृता जाता लम्बनज्या अस्याश्चापं दृग्लम्बनमिति
 सिद्धम् । अथ पूर्वमुदयास्तश्रितिजे यत्तल्लम्बनमुक्तं ततोऽधिकं
 भूपृष्ठश्रितिजे ततोऽप्यधिकं खट्क्चिह्नवृत्ते परमम् । ततस्तदप-
 चयक्रमेण खमध्ये तदभावः कथमिति चेच्छृणु । भूकेन्द्राद्भूव्या-
 सार्द्धेन भूवृत्तमेकं कार्यं तथा भूकेन्द्रात्खट्क्चिह्नमानेन द्वि-
 तीयं वृत्तं कार्यं तथा तत्केन्द्रात्तृतीयं चन्द्रकर्णेन रविकर्णेन
 च चतुर्थं वृत्तं खखट्क्चिह्नमानसञ्ज्ञं कार्यं सर्वत्र भूकेन्द्रा-
 त्पूर्वापरोर्ध्वाधररेखाङ्कनं च बुद्ध्या संविधेयं तत्र पूर्वापररेखा
 भूगर्भश्रितिसूत्रम् । ऊर्ध्वरेखायां प्रथमवृत्तसम्पाते भूपृष्ठं द्वि-
 तीयवृत्तसम्पाते तु खट्क्चिह्नं ताभ्यां पूर्वापररेखातः सर्वत्र
 समानान्तरेण रेखे कार्ये भूपृष्ठश्रितिजदृक्तुल्यवृत्तसूत्रसञ्ज्ञे
 तत्रोर्ध्वरेखायां भूपृष्ठचिह्नात्खट्क्चिह्नमुच्छ्रितं ततो रविपर्य-

न्तं सूत्रं खट्कसूत्रं रवेः खभूषणदिशि यद्भूगोलं स्पृष्ट्वा सूत्रं
गतं तदुदयास्तलम्बनसूत्रसंज्ञं चन्द्रगोले गर्भसूत्रात्तत्सूत्रस्य त-
लम्बनान्तरितत्वदर्शनात् । उदयास्तश्रितिश्रित्ये रवौ तदुदयास्त-
लम्बनसूत्रमेव रविदृक्सूत्रम् । चन्द्रगोले तदवधि गर्भसूत्राद-
न्तरं तलम्बनं स्यात् । ततो यथायथा रविरुन्नतस्तथातथोद-
यास्तलम्बनसूत्रात्खट्कसूत्रं वहिरन्तरितं स्यात् । चन्द्रगोले
गर्भसूत्रादुदयास्तलम्बनसूत्रावध्युदयास्तलम्बनमेव खट्कसूत्रा-
वधि तु तदधिकं स्यादित्युपचयो लम्बनस्य भूषणश्रितिजावधि
दृष्टः । ततो दत्तुल्यवृत्तावधि यथायथा रविरुन्नतस्तथातथा
भूषणस्थलम्बनसाधकसूत्रादपि वहिः खट्कसूत्रं स्यादित्यु-
पचयस्तत्रापि । स च यथा भूषणश्रितिश्रित्ये रवावूर्ध्वरेखायां
यानि भूकेन्द्रभूषणखट्कचिह्नानि सन्ति तेष्वो रविपर्यन्तं सू-
त्राणि कार्याणि तत्र भूषणसूत्रं तदुदयास्तलम्बनसूत्रं तदवधीन्दु-
गोले गर्भसूत्रादुदयास्तलम्बनमेव खट्कसूत्रावधि तु तदधिकं
स्यात् भूषणश्रितिजादूर्ध्वं दत्तुल्यवृत्तावधि रवेः सूत्रमेकं खभू-
षणदिशि भूपरिधिं स्पृष्ट्वा नीतं तदुदयास्तलम्बनसूत्रं स्यात् ।
तत्स्पृष्टदेशं स्पृष्ट्वा च भूकेन्द्रात्सूत्रं दृक्चिह्नवृत्तलभं कार्यं
तल्लभस्थानाद्रविपर्यन्तं यत्सूत्रं तद्भूषणस्थं लम्बनसाधकसूत्रं च-
न्द्रगोले गर्भसूत्रात्तदवधि भूषणस्थलम्बनमेव तत्रत्यं खट्क-
सूत्रं तु तद्वहिरन्तरितमिति लम्बनं ततोऽप्यधिकं स्यात् । एवं
दत्तुल्यवृत्तस्थे रवौ यत्तलम्बनं तदेव परमं स्यात् । ततो य-
थायथोन्नतस्तथातथा रवेः सूत्रमेकं दृक्चिह्नवृत्तं स्पृष्ट्वा नेयं
तच्च दत्तुल्यवृत्तस्थार्कलम्बनसाधकसूत्रं चन्द्रगोले गर्भसूत्रा-
त्तदवधि दत्तुल्यवृत्तस्थलम्बनमेव खट्कसूत्रं तु तत्सूत्रादधोऽधः

स्थितमिति तल्लम्बनापचयो दृष्टः । तदेवं यच्चार्कसूत्रस्पृष्टक-
चिह्नवृत्तप्रदेशो दृक्चिह्ने तत्र परलम्बनमन्यथा तदल्पमिति
स्पष्टम् । एवं यत्रोक्तवद्भूपृष्ठस्थितिजस्थलम्बनसाधकसूत्र एव
खट्कसूत्रं स्यात्तत्र भूपृष्ठस्थलम्बनतुल्यमेव लम्बनं स्यात् । एवं
खट्कचिह्नसक्ते तदद्यास्तलम्बनसूत्रे तस्य खट्कसूत्ररूपत्वे-
नोदयास्तलम्बनमेव तत्र स्यात् । तदूर्ध्वं तदद्यास्तलम्बनसूत्रा-
दधोऽधः खट्कसूत्रमित्यपचयस्ततोऽपि स्यात् । तदेवं गर्भसूत्र-
रूपे खट्कसूत्रे लम्बनाभावस्तद्भेदात्तत्सङ्गावाङ्गीकारात् । एवं
भूगर्भस्थितिजं यदृक्चिह्नवशाद्यस्योदयास्तस्थितिजं तत्रस्थे रवौ
तस्य तद्वशादेवोदयास्तलम्बनतुल्यं लम्बनं तत्रास्ति नान्यदृ-
क्चिह्नवशातः । तत्र बलाद्भूपृष्ठचिह्नाद्भूपृष्ठं भित्त्वा यद्विपर्यन्तं
नीतं सूत्रं तद्गर्भसूत्रान्तरे चन्द्रगोले परमं लम्बनमिति स्वीकु-
र्वन्ति तदसत् । तत्र सदोदयास्तलम्बनसूत्राद्धस्तसूत्रस्थित्या
तदल्पलम्बनत्वेन खट्कतुल्यवृत्तस्थलम्बनात्सुतरां तदल्पत्वात्त-
त्परमत्वासिद्धेः । भूपृष्ठकेदनाग्निःसृतस्य दृक्सूत्रत्वासिद्धेश्च । एवं
यस्य भूपृष्ठसक्तमेव दृक्चिह्नं तस्य भूपृष्ठस्थितिजमेवोदया-
स्तस्थितिजं खट्कतुल्यवृत्तं चेति तत्रोदयास्तलम्बनमेव परमं
लम्बनं स्यात् । यदा तु खट्कचिह्नं भूपृष्ठादुद्धृतं तदा तद्व-
शात्तदुदयास्तस्थितिजादुद्धृते खट्कतुल्यवृत्ते तत्रत्यलम्बनसमं
लम्बनं परमं स्यात् । सर्वैस्तु भूपृष्ठसक्तदृक्चिह्नादेव गणितं स-
र्वत्र विहितं तदासन्नचिह्नस्थले खल्वान्तरेण व्यवहारोपयुक्त-
त्वादन्यरीत्यानयने प्रयासवाज्जल्याच्च । तदेवमयं वासनाविचा-
रोऽत्र गोलशेत्रेऽतिपरिचितेनैव ज्ञातुं शक्यते नान्येनेत्यलं वि-
स्तरेण । इयं द्वितीयलम्बनशेत्रयुक्तिरुक्ता तथाद्यलम्बनशेत्रयु-

क्तिरपि सुधियोद्या ॥

एवं हि दृङ्मण्डलगं रवीन्द्रो-

दृग्लम्बनं त्वन्तरमत्र दृष्टम् ।

स्वकशिकायां तु तयोस्तु तत्स्या-

त्तदन्तरं स्पष्टविलम्बनाख्यम् ॥ ११३ ॥

कक्षाभ्रमादेव भ्रमण्डलस्य

भ्रमो यतः स्यात्त्वचरस्य तेन ।

कक्षावशाद्यद्विहितं तु ननं

तत्क्रान्तिवृत्तोद्भवमेव वेद्यम् ॥ ११४ ॥

दृग्वृत्तगं दर्शनयोग्यमत्र ज्ञेयं ततस्तत्समयप्रसिद्धौ ।

भ्रमण्डलस्थं च तदन्तरं यत्कदम्बसूत्रान्तरगं प्रसिद्धम् ॥ ११५ ॥

तदुत्पद्यव्यात्मकसंस्कृतो यो-

दर्शान्तकालोऽत्र यतः स्फुटाख्यः ।

अथोच्यते वास्तवसंस्कृतस्य

विलम्बनस्यानयनं तु तत्र ॥ ११६ ॥

तावत्पूर्वोक्तं स्फुटलम्बनानयनम् ।

त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिञ्जिनी

कृताहता व्यासदलेन भाजिता ।

हतात्फलाद्विचित्रभलग्नशङ्कुना

त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम् ॥ ११७ ॥

त्रिभोनलग्नस्य रवेः शङ्को-

र्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलम् ।

स्यादृङ्गतिर्वेदगुणा त्रिमौर्ध्वा

भक्ताथवा लम्बननाडिकाः स्युः ॥ ११८ ॥

नतिनिष्ठा भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः ।
 कृत्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिपिकाः ॥ ११८ ॥
 अथ सुविमलगोलक्षेत्रतः सूक्ष्मरीत्या
 भवति हि तदिदानीं वक्षि यत्कोटिरूपम् ।
 परमगुणगुणो दृक्क्षेपकस्त्वर्कदृग्ज्या-
 विहृत इह पराख्यस्तन्निभज्योत्यकृत्योः ॥ १२० ॥
 विवरपदमिता सा कोटिजीवाथ दृग्जा-
 द्वरिजत इह मौर्वी तद्गुणा कोटिजीवा ।
 परमगुणविभक्ता प्रस्फुटा लम्बनज्या-
 थ धनुरिह तदीयं लम्बनं प्रस्फुटं स्यात् ॥ १२१ ॥
 एवं नतेरानयनं परस्त्री दृग्लम्बनज्या त्रिभजीवयाप्ता ।
 लब्धस्य चापं नतिसञ्ज्ञकं स्यादथान्यथा वानयनं तयोश्च ॥ १२२ ॥
 त्रिभोनलग्रस्य रवेश्च शङ्कोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलम् ।
 स्याद्दृङ्गतिर्दृग्निसंगुणा वा त्रिभोनलग्नार्कवियोगजीवा ॥ १२३ ॥
 त्रिभज्ययाप्ता त्वथ दृङ्गतिस्त्री दृग्लम्बनज्या रविदृग्ज्ययाप्ता ।
 जीवा भवेत्सा स्फुटलम्बनस्य त्रिभोनलग्नार्कवियोगजीवा ॥ १२४ ॥
 दृग्लम्बनज्यागुणिता विभक्ता दिनेशदृष्टिज्यकयात्र लब्धम् ।
 तद्दृग्निसंज्ञं त्रिगुणेन भक्तं तच्चापमुक्तं स्फुटलम्बनं वा ॥ १२५ ॥
 दृग्लम्बनज्यावनतिज्ययोश्च यद्वर्गविक्षेपपदं तदीयम् ।
 धनुः स्फुटं वात्र विलम्बनं स्यादेवं नतेरानयनं च कार्यम् ॥ १२६ ॥
 दृक्षेपकस्त्री रविदृग्ज्ययाप्ता दृग्लम्बनज्यावनतिज्यका स्यात् ।
 दृक्षेपकस्त्री स्फुटलम्बनज्या विभाजिता दृङ्गतिस्त्रयया वा ॥ १२७ ॥
 ये चात्र दृष्टिस्फुटलम्बनज्ये
 तयोश्च यद्वर्गवियोगमूलम् ।

स्यादा नतिज्यात्र तदीयचापं

नतिः कदम्बाभिमुखी सदेयम् ॥ १२८ ॥

ये सूर्यचन्द्राश्रयगोलपृष्ठे चिह्ने स्थिते विन्निभलग्नकोत्थे ।

तावर्कचन्द्रौ परिकल्प्य चैवं दृष्टेपजं चार्कदृगुत्थसूत्रम् ॥ १२९ ॥

तयोः श्रुतिभ्यामपरे द्वितीयदृगुत्थलम्बनोत्तयापि नतिं वदन्ति ।

इत्थं कृतं स्पष्टविलम्बनं यन्मयात्र तच्चाद्यकृतादरं स्यात् ॥ १३० ॥

स्थूलानुपातक्रिययेष्टकाले दृगुत्थलम्बनस्यानयनं विधाय ।

सदुक्तयुक्त्यैव विलम्बनस्य स्फुटस्य संसाधनमुक्तमाद्यैः ॥ १३१ ॥

यदा परं दृष्टिविलम्बनं यत्पृष्ठं तदेवात्र विधाय तस्मात् ।

स्थूलानुपातक्रिययेष्टकाले तल्लम्बनस्यानयनं कृतं तैः ॥ १३२ ॥

इत्थं पूर्वानुरोधेन स्फुटलम्बनप्रिज्जिनी ।

चापं च लम्बनं स्थूलं वास्तवं त्वधुनोच्यते ॥ १३३ ॥

आद्योदितस्पष्टविलम्बनज्यां ये तु त्रिभोनाङ्गजशङ्कुवृत्ते ।

वदन्ति तैः शङ्कुनुपात उक्तो वृथैव चापं हि यतो भवक्रो ॥ १३४ ॥

प्राचीनलोकाभिमतस्फुटाख्य-

विलम्बनज्या किल कोटिरूपा ।

नतेस्तु सा कोटिगुणोत्थवृत्ते

भमण्डले नेति सुधीभिर्हृद्यम् ॥ १३५ ॥

भवक्राच्च नत्यन्तरे भिन्नवृत्ते

स्फुटं लम्बनं यैः कृतं तन्न युक्तम् ।

यतस्तद्भवक्रोन्तरं चन्द्रभान्बो-

र्वरोवर्त्यतस्तत्स्फुटा लम्बनज्या ॥ १३६ ॥

त्रिभज्यागुणाप्ता नतेः कोटिमौर्व्या

भवृत्ते स्फुटा लम्बनज्यात्र चापम् ।

स्फुटं लम्बनं मे मतं कथ्यते चा-
 न्यथा गोलवित्पण्डितानां सुखार्थम् ॥ १३७ ॥
 युतौ हि दृग्जलम्बनकोटिजीवा
 त्रिज्यागुणाग्रा नतिकोटिमौर्व्या ।
 तच्चापहीना नवतिर्भचक्रे-
 ऽन्तरं रवीन्द्रोः स्फुटलम्बनं स्यात् ॥ १३८ ॥
 एवं कलाद्यं स्फुटलम्बनं य-
 त्तत् षष्टिनिघ्नं रविचन्द्रगत्योः ।
 भेदेन भक्तं घटिकात्मकं स्या-
 त्परं त्विदं चासकृदत्र वेद्यम् ॥ १३९ ॥
 दृक्सूत्रचिह्नस्थकदम्बदृग्जे वृत्ते तयोर्भेदवशाद्भचक्रे ।
 विलम्बनं स्पष्टतरं प्रदृष्टं तयोरभेदे तदभाव एव ॥ १४० ॥
 सोऽर्के भवेद्विचित्रिभलग्नतुल्ये
 नूनं न याम्योत्तरलग्नतुल्ये ।
 लग्नास्तयोर्मध्यभचक्रदेशः
 स चार्कतन्त्रेऽस्ति हि मध्यलग्नम् ॥ १४१ ॥
 तद्वाधितार्थग्रहणात्खलु लग्नाद्यत्कीकृतं लम्बनकं न तत्सत् ।
 जानन्ति ये वासनया न सौरं वृथैव शास्त्रव्यसनं हि तेषाम् ॥ १४२ ॥
 ननु तर्हि कथं सूर्यसिद्धान्ते रविणोदिता ।
 उक्तदृक्षेपदृग्गत्योर्मध्ययोः स्फुटता पुनः ॥ १४३ ॥
 मध्याङ्गाख्यं तु चेन्नैव खाङ्गं लम्बनसाधने ।
 नतांशवाङ्गकोटिज्ये इत्यादिवचनेन सा ॥ १४४ ॥
 इत्याङ्गस्तत्र यत्खाङ्गसिद्धे ये च नतोन्नते ।
 मध्यमे ते च विज्ञेये स्फुटे विचित्रिभलग्नजे ॥ १४५ ॥

अतोऽर्कवचनस्यार्थो ये च दृक्षेपदृग्गती ।
 स्फुटे ते बाहुकोटिज्ये प्रोक्ते विचित्रभनम्रजे ॥ १४६ ॥
 दृग्बृत्तविचित्रभाङ्गोत्थनतोन्नतलवज्यके ।
 दृक्षेपदृग्गती स्पष्टे वार्कस्यार्थ इति ध्रुवम् ॥ १४७ ॥
 अतो दृक्षेपसिद्ध्यर्थं ग्राह्यं खं विचित्रं तु तत् ।
 मध्यलगात्कर्कविश्लेषज्यकासाधनहेतवे ॥ १४८ ॥
 दृङ्मण्डलाकारतया भचक्रं
 यदा तदा दृक्स्फुटलम्बने ते ।
 तुल्ये तु तत्रैव नतेरभाव-
 विभोनलमेऽर्कसमे नतिस्तु ॥ १४९ ॥
 दृग्लम्बनेनैव समा कदम्बदृग्बृत्तयोरैक्यवशाच्च तत्र ।
 अभाव एव स्फुटलम्बनस्य दृक्तुल्यवृत्ते परमं तु तस्यात् ॥ १५० ॥
 नैकप्रकारं तदपीह दृष्टिविलम्बनस्य श्रुतिदृक्प्रभेदात् ।
 नतेस्तु दृक्षेपयथोदिताभ्यां भेदाच्च नान्यत्र भवेत्परत्वम् ॥ १५१ ॥
 यत्स्वीकृतं गर्भकुजे पुराणैः
 खलपान्तरात्तद्व्यवहारयोग्यम् ।
 अभावतोऽन्यत्र तयोर्विभेदा-
 ज्ञातं च यत्स्पष्टविलम्बनाव्यम् ॥ १५२ ॥
 तत्प्रागृणं स्याद्वलयं दृगुत्थं कदम्बवृत्तात् पुरतो यतोऽस्ति ।
 तथा धनं पश्चिमतो दृगुत्थवृत्तं यतः पृष्ठगतं च किं च ॥ १५३ ॥
 दृगुत्थसूत्रादपि गर्भसूत्रवशात्तथैवान्न बुधैर्विचिन्त्यम् ।
 दृग्गर्भसूत्रानुगते कदम्बवृत्ते तयोर्यद्विवरं भचक्रे ॥ १५४ ॥
 तत्सूत्रयोरेव तदस्ति विम्बात्वगो यथा तद्वृत्तिगो भचक्रे ।
 अतोऽत्र दृग्गर्भजसूत्रमध्ये विलम्बनं स्पष्टमपि प्रकल्प्यम् ॥ १५५ ॥

दृष्टिसूत्रे रविर्दृष्टः स्वीयकलास्थितः शशी ।
 अमान्ते गर्भसूत्रस्थो दृष्टिसूत्रादिलम्बितः ॥ १५६ ॥
 प्रागग्रतो रवेश्वन्द्रः पश्चात्पृष्ठे बिलम्बितः ।
 शीघ्रेऽग्रगे युतिर्याता गम्या पृष्ठगते भवेत् ॥ १५७ ॥
 अतो रवौ विचित्रभलशतुल्ये न लम्बनं लम्बनमन्यथास्ति ।
 रवौ तदूनेऽभ्यधिके क्रमात्तद्दर्शे धनर्णं स्फुटदर्शकालः ॥ १५८ ॥
 दृग्लम्बनं यद्विवरं रवीन्द्रोस्तत्सक्तभूगर्भजसूत्रयोस्तत् ।
 तत्सक्तयोर्दृष्टिसूत्रयोर्वा निःसंशयं तद्वद्व संविचार्य ॥ १५९ ॥
 दर्शान्ते व्यभिचारः स्यादाद्यस्यान्यस्य संयुतौ ।
 अतो दृग्गर्भसूत्रान्तर्लम्बनं तदुदीरितम् ॥ १६० ॥
 कुगर्भदृष्टिचिह्नाभ्यां सूत्रे ये तु रविं गते ।
 गर्भदृक्सूत्रसंज्ञे ते चन्द्रगोले तयोश्च ये ॥ १६१ ॥
 चिह्ने तत्संज्ञयैवात्र प्रसिद्धे भवतश्च ते ।
 युतौ दृक्सूत्रचिह्नस्थं चन्द्रचिह्नं भवेद्यतः ॥ १६२ ॥
 अतो दृक्सूत्रचिह्नस्पृक् सूत्रं भूगर्भतः कृतम् ।
 रविगोलान्तगं यच्च गर्भसूत्रं च तद्भवेत् ॥ १६३ ॥
 इनेन्द्रोरत्र दृग्वृत्तेऽन्तरं दृग्गर्भसूत्रयोः ।
 तदेव भूगर्भजयोः सूत्रयोरन्तरं किल ॥ १६४ ॥
 दृष्टिसूत्रान्तराभावाद्यतिकालो भवेत्तयोः ।
 तत्र चेन्द्रर्कविवरं दृष्टं यद्गर्भसूत्रजम् ॥ १६५ ॥
 घटीखरूपसमयद्वारायोगप्रसिद्धये ।
 तद्वि योग्यमतस्तस्याद्गर्भदृक्सूत्रमध्यगम् ॥ १६६ ॥
 यथा तथा बुधैः प्रोक्तं लम्बनं युतिसिद्धये ।
 रवीन्द्रोरन्तरं तस्मान्नम्बनं युतिजं स्मृतम् ॥ १६७ ॥

क्रान्तिदृग्बृत्तयोरैक्ये त्विदमुक्तं भवेत्तयोः ।

भेदेऽप्यर्कग्रहस्यात्र सिद्धिः स्याच्च तथोच्यते ॥ १६८ ॥

भवृत्तदृक्पाण्डलयोरभेदे

यत्रेन्दुवाणो न भवेच्च तत्र ।

दृग्जैकसूत्रस्थितयोरिनेन्द्रोः

स्यात्संयुतिर्मण्डलकेन्द्रजाता ॥ १६९ ॥

सत्त्वेऽपि वाणस्य तयोर्विभेदे

यत्रान्यदिग्वाणनतो समे स्तः ।

तत्रापि सैवोक्तयुतिः कदम्ब-

वृत्ते तु दृक्सूत्रगतेऽन्यथा स्यात् ॥ १७० ॥

यदा भवति स्थितचन्द्रचिह्नमिनेकदृक्सूत्रगतं ततो वा ।

[नत्यन्तरे स्याच्च कदम्बवृत्ते प्रोक्तः स एवात्र युतेस्तु कालः ॥ १७१ ॥

यथेन्दुविम्बाङ्गवृत्तिस्थचन्द्र-

चिह्नं शराग्रेऽस्ति कदम्बवृत्ते ।

तथैव दृक्सूत्रगचन्द्रचिह्नं

स्फुटे शराग्रेऽस्ति युतिप्रसिद्धौ ॥ १७२ ॥

दृक्सूत्रचिह्नाङ्गवृत्तिस्थचन्द्र-

चिह्नान्तरं तन्नतिसंज्ञमुक्तम् ।

वाणः स्फुटोऽतो नतिसंस्कृतः स्या-

द्विधोः शरोऽर्कग्रहनिश्चयार्थम् ॥ १७३ ॥

अभावतस्तस्य रवेन्दुविम्ब-

केन्द्रस्य योगात्मकतज्जयोगः ।

सत्त्वे तु विम्बैक्यदलालपकत्वे

केन्द्रान्तराद्विम्बजयोग उक्तः ॥ १७४ ॥

पूर्वापरं भवृत्तं तद्वृत्तिषोत्तरदिक्स्थितम् ।

कदम्बवृत्तं तद्वृत्तगतयोः सूर्यचन्द्रयोः ॥ १७५ ॥

विम्बयोः स्वान्तरस्यष्टशरान्तरितयोस्तयोः ।

पूर्वापरान्तराभावो युतिकालेऽस्ति सर्वदा ॥ १७६ ॥

इत्थं ज्ञात्वा विधोर्गोले दृष्टिसूत्रस्य चिह्नतः ।

कदम्बस्य वृत्तौ चन्द्रविम्बं स्याच्च यथा तथा ॥ १७७ ॥

भमण्डलगतस्वेन्दुचिह्नद्वारार्कचन्द्रयोः ।

पूर्वापरान्तराभावग्रहकालो बुधैः स्मृतः ॥ १७८ ॥

भेदे भट्टण्डलगतयोर्युतिर्या

तत्कालजं भांशजचन्द्रचिह्नम् ।

यत्रास्ति तत्र स्थितनम्रभागे-

दृग्ग्लम्बनद्वारकमुक्तरीत्या ॥ १७९ ॥

संसाधितं स्पष्टविलम्बनं य-

च्चन्द्रार्कयोस्तद्विवरं न हि स्यात् ।

एवं शराग्रस्थितचन्द्रविम्बा-

दप्युक्तरीत्या स्फुटलम्बनं यत् ॥ १८० ॥

न तद्गचक्रे विवरं रवीन्दोस्ततो युतेरानयनं कथं स्यात् ।

दृक्सूत्रचिह्नाङ्गविधोः कृतं यद्विलम्बनं तत्तु भवेदतोऽत्र ॥ १८१ ॥

युतौ रवेर्दृष्टिविलम्बनोना

नतांशका एव विधोर्नतांशाः ।

कल्प्याश्च तत्साधितमाद्यमन्य-

विलम्बनेनैव समं सदा स्यात् ॥ १८२ ॥

अतः स्वतः सिद्धरवेर्नतांशै-

रेवान्यसंज्ञं विहितं हि पूर्वैः ।

दृक्सूत्रचिह्नस्यविधुः स एव

यतः स्फुटेषु स्थितमिन्दुविम्बम् ॥ १८३ ॥

अथासकृत्प्रकारे वासना ।

नैवान्तरं दर्शविरामकाले ततोऽन्तरं प्राक्परतो रवीन्द्रोः ।

युतौ तयोः स्पष्टविलम्बनं यत्तत्तुल्यमेवान्तरमस्ति तत्र ॥ १८४ ॥

घट्यात्मको यः समयस्ततः स्या-

दमान्ततः प्राक्परतश्च तत्र ।

युतिस्तयोः स्यादधने धने च

विलम्बने संस्थितिरस्ति चैवम् ॥ १८५ ॥

यत्कालिकस्पष्टविलम्बनेन

सुसंस्कृतो दर्शविरामकालः ।

स एव कालो भवति ध्रुवं सः

स्याद्योगसञ्ज्ञः स्फुटदर्शकालः ॥ १८६ ॥

पूर्वं तु तत्कालजलम्बनस्याज्ञानाद्युत्तेरानयनं त्वसाध्यम् ।

विज्ञातदर्शान्तत एव पूर्वं संनाधितान्त्रम्बनतो युतिर्या ॥ १८७ ॥

तत्साधितान्त्रम्बनतः पुनश्च युतिः प्रसाध्येत्यसकृच्च तावत् ।

यावत्समं लम्बनकद्वयं स्याद्युतेस्तु कालः सुधिया प्रसाध्यः ॥ १८८ ॥

विलम्बनं यत्प्रथमं तदुत्थं युताविनेन्द्रोर्विवरं तदेव ।

परं न तत्कालजलम्बनेनान्तरेण चार्काद्विधुरस्ति तत्र ॥ १८९ ॥

चेत्स्यात्तदा दृष्टिजसूत्रचिह्न-

विधोर्दिनेशेन समं युतिः स्यात् ।

अतोऽसकृत्लम्बनयोः समत्वा-

त्तद्योगसिद्धिर्विवुधैर्निरुक्ता ॥ १९० ॥

मुक्ता स्फुटं वास्तवदर्शकालं

प्राक् स्पष्टदर्शावधि योऽत्र कालः ।

तत्साधितं लम्बनकं विभिन्नं

विलम्बनाद्वास्तवकालजातात् ॥ १८१ ॥

तत्संस्कृतो दर्शविरामकालः

सोऽप्यत्र तद्भिन्नभवः स्फुटो न ।

यतोऽस्ति तद्वास्तवकालजात-

विलम्बनादेव हि तस्य सिद्धिः ॥ १८२ ॥

इत्थं सदा वास्तवकालजाताद्भिन्नत्वतः सर्वविलम्बनानाम् ।

स्वल्पान्तरत्वाच्च यथोत्तरं तत्सान्निध्यमेव प्रभवेद्वि तत्र ॥ १८३ ॥

न तत्समत्वं कथमप्युदारधीमद्भिरार्यैरिह दृष्टमस्ति ।

सुसूक्ष्मसर्वावयवासमत्वान्नैवासकृत्लम्बनसाम्यसिद्धिः ॥ १८४ ॥

तथापि लोकव्यवहारसिद्धौ पूर्वेः कृतं यदिकलान्तदृष्ट्या ।

सम्यक्कृतं तद्वि तदन्यथा स्यादुच्छेद एवं युतिसाधनस्य ॥ १८५ ॥

इत्थं पूर्वानुरोधेन प्रोक्तं ज्ञप्त्यै युतेरिह ।

वस्तुतो निर्णयः कार्यो गोलतत्त्वं विजानता ॥ १८६ ॥

यत्काललम्बनस्पष्टमिनेन्दोरन्तरं भवेत् ।

स एव युतिकालोऽत्र यदा ज्ञेयः स एव हि ॥ १८७ ॥

स्त्रीयलम्बनकालोऽप्युतेस्तुल्यो भवेच्च यः ।

दृक्तुल्यात्यरमस्थानात्प्राक्परस्थितकालयोः ॥ १८८ ॥

तुल्यलम्बनसिद्ध्यापि तद्वशान्नेह निर्णयः ।

कर्तुं शक्यो हि तत्पक्षे व्यभिचारो युतौ यतः ॥ १८९ ॥

इति ह्यादकसंक्राद्यगोलयोर्भेदतो भवेत् ।

नतिलम्बनयोः सिद्धिरभेदे नैव सा भवेत् ॥ १९० ॥

एकत्र संस्थानवशात्कुभेन्दू पूर्णान्तकाले तु समौ नृदृष्टौ ।

संज्ञादकच्छाद्यतयात एव न लम्बनं शीतकरग्रहेऽस्ति ॥ २०१ ॥

स्वकशान्यवृत्तस्थितं भास्करोक्तं

स्फुटं लम्बनं यच्च तत्स्वीकृतं यैः ।

भच्चक्राविरुद्धस्वकशावृतौ तैः

स्वबुद्धिभ्रमात्किं कृतं तन्न विद्मः ॥ २०२ ॥

भ्रमो गोलानभिज्ञानां बहूनामस्ति लम्बने ।

अतस्तद्दासनां गोलसद्गीत्या प्रवदाम्यहम् ॥ २०३ ॥

रविगतदृग्गर्भसूत्रयोश्चन्द्रगोलेऽन्तरं लम्बनमिति चन्द्रगोल
दृक्पण्डले दृग्गर्भसूत्रचिह्नयोरन्तरं दृग्लम्बनमिति तावत्सुप्र-
सिद्धम् । ततः स्फुटलम्बननत्योरानयनोपायः स यथा । चन्द्र-
गोले यत्कलावृत्तं तदेव क्रान्तिवृत्तं कल्प्यं ततः कदम्बावपि
तद्गोले कल्प्यौ । तत्र कदम्बद्वयप्रोतप्रागपरचलवृत्तं कृत्वा तद्वृत्तं
गर्भसूत्रचिह्ने नेयं तत्र तदाकारवृत्तं गर्भचिह्नवृत्तं तथा चलवृत्तं
दृक्सूत्रचिह्ने नेयं तत्र तदाकारवृत्तं तु दृक्चिह्नवृत्तम् । एवं त-
च्चलवृत्तं त्रिभोनलग्नचिह्ने नेयं तत्र तदाकारवृत्तं मध्यवृत्तं त-
दवश्यं खमध्यस्पृग्भवत्येव । उदयास्तलग्नात्सर्वतो नवत्यंशान्त-
रेण तद्वृत्तस्य सत्त्वात् । एवं तच्चलवृत्तं दृक्पण्डले गर्भसूत्रचिह्ना-
न्नवत्यंशान्तरे नेयं तत्र तदाकारवृत्तं परवृत्तं कदम्बान्नवत्यं-
शान्तरेण गर्भसूत्रचिह्नं क्रान्तिवृत्तगतं तच्चापांशैः कृतं चिज्या-
वृत्तं क्रान्तिवृत्तमेव तथा कदम्बकेन्द्राभिप्रायेण दृक्सूत्रचिह्न-
स्पृग्वृत्तं नतिकोटिचापांशज्यावृत्तं क्रान्तिसदृशसंज्ञं तथैव ख-
मध्यस्पृग्वृत्तं तु दृगतिचापज्यावृत्तं वित्रिभलग्नशङ्कुवृत्तसंज्ञ-
म् । एवं कदम्बमध्याभिप्रायेण परकोट्यंशज्यावृत्तं च कार्यं कद-
म्बोऽत्र खमध्यादासन्न एवेति स्थितिरस्ति । तत्र क्रान्तिवृत्ते ग-

र्भट्टकचिह्नवृत्तयोरन्तरं स्फुटलम्बनं गर्भचिह्नवृत्तेऽपि क्रान्तिवृ-
 त्तक्रान्तिसदृशवृत्तयोरन्तरं नतिः । तज्ज्या भुजो दृग्लम्बनज्या
 कर्णस्तद्वर्गान्तरपदं क्रान्तिसदृशवृत्ते दृग्गर्भचिह्नवृत्तयोरन्तरे
 ज्या तद्वृत्तपरिणता स्फुटलम्बनज्यैवास्ति कोटिरूपा । न सा क्रा-
 न्तिवृत्तगता गर्भट्टकचिह्नवृत्तयोरन्तरज्यारूपा । लम्बनक्षेत्रमि-
 दं यत्तद्युसजातीयक्षेत्रान्तर्गतं तत्त्वरूपमेवम् । गर्भचिह्नवृत्ते
 गर्भचिह्नशङ्कुवृत्तयोरन्तरज्या दृक्क्षपो भुजः । दृक्पाण्डले खम-
 ध्यगर्भचिह्नयोरन्तरे ज्या रविदृग्ज्यामिता कर्णः । तद्वर्गान्तरपदं
 शङ्कुवृत्ते खमध्यगर्भचिह्नवृत्तान्तरालज्या दृङ्गतिः कोटिः । अ-
 स्मादपि भुजकोटिरूपनतिस्फुटलम्बनज्ययोः सिद्धिः । लघुकर्णे
 लघुभुजकोटौ तदा दृग्लम्बनज्याकर्णे के इति । एवमिदं लघु-
 क्षेत्रं यद्वृत्तसजातीयक्षेत्रान्तर्गतं तत्त्वरूपमेवम् । गर्भचिह्नरूप-
 क्रान्तिदृक्पाण्डलसम्पातस्थानान्मध्यवृत्ते तद्वृत्तयोरन्तरज्या दृक्षे-
 पस्तदनुपातसिद्धिर्निभान्तरिततद्वृत्तयोरन्तरज्या पराभिधा पर-
 वृत्तगतास्ति सैवगर्भचिह्नवृत्ते क्रान्तिवृत्तपरकोट्यंशज्यावृत्त-
 योरन्तरज्या तज्ज्या भुजो दृक्पाण्डले त्रिज्या कर्णस्तद्वर्गान्त-
 रपदं परकोट्यंशज्या कोटिरिति । अतोऽपि त्रिज्याकर्णे वृद्धङ्ग-
 जकोटौ तदा दृग्लम्बनज्याकर्णे के इति भुजकोटिरूपनतिस्फु-
 टलम्बनज्ये सिद्धे भवतः । एवं प्रकारत्रयसिद्धा कोटिरूपलम्बन-
 ज्या क्रान्तिसदृशवृत्ते नतिकोट्यंशज्याव्यासार्धकृतवृत्ते स्यात् ।
 अपेक्षिता तु क्रान्तिवृत्तगताः पुनरनुपातः । नतिकोटिज्यावृत्ते
 इयं तदा त्रिज्यावृत्ते केति सिद्धा क्रान्तिवृत्ते दृग्गर्भचिह्नवृत्ता-
 न्तरज्यारूपस्फुटलम्बनज्या । अथान्यथोच्यते । दृक्सूत्रचिह्ने
 दृक्पाण्डलक्रान्तिसदृशवृत्तयोः सम्पातस्ततो दृक्पाण्डले परवृ-

त्तावधि दृग्लम्बनकोटिस्तज्ज्यैव क्रान्तिसदृशवृत्ते दृक्चिह्नवृ-
त्तपरवृत्तयोरन्तरज्या न सा क्रान्तिवृत्तीया तद्वृत्तयोरन्तरज्या
त्रिज्यापरिणता तु स्यात् । स्फुटलम्बनकोटिज्यामिता प्रत्यक्ष-
सिद्धा । अतोऽनुपातः । नतिकोटिज्यावृत्ते दृग्लम्बनकोटिज्या-
मिता दृक्चिह्नवृत्तपरवृत्तयोरन्तरज्या तदा त्रिज्यावृत्ते केति
क्रान्तिवृत्तीयतद्वृत्तान्तरज्यारूपस्फुटलम्बनकोटिज्या स्यात् त-
च्चापं नवतेष्ट्युतं स्पष्टलम्बनं स्यादिति सिद्धम् । अत्र दृक्छण्डलं
क्रान्तिमण्डलं क्रान्तिवृत्तं तु नाडोमण्डलं परवृत्तं त्वयनम-
ण्डलं क्रान्तिसदृशवृत्तं तु दृज्यावृत्तं कदम्बौ तु ध्रुवौ प्रकल्प्य
नतिरूपक्रान्तौ दृग्लम्बनरूपभचक्रविभागस्योदयमानमेव स्फुटं
लम्बनं गोलविदामस्ति सुगमम् । अत्र चन्द्रगोले दर्शितं
यद्विलम्बनार्थं जात्यं तत्कोणस्पृग्गतकुगर्भसूत्रान्तः सूर्यगोले-
ऽपि तदेव जात्यं स्यादित्यर्कनतांशैरेव लम्बनावनत्योरानयनं
सुधियोक्ष्यम् । अथाद्यरीत्या लम्बने सकृत्प्रकारसिद्धिः सा यथा ।

दृक्छण्डले चाद्यमतेन दृगजं
विलम्बनं यत्परमं तु तच्च ।
त्रिभोनलग्नस्य नरेण निम्नं
त्रिज्योद्धृतं क्रान्तिवृत्तौ परः स्यात् ॥ २०४ ॥
त्रिभोनलग्नार्कवियोगजीवा
परेण निम्नो त्रिभजीवयाप्रा ।
स्यादिष्टकालोद्भवलम्बनज्या
यथान्न शीघ्रान्त्यफलज्यकातः ॥ २०५ ॥
नीचग्रहान्तर्लवजीवया स्या-
च्छीघ्राभिधा खेचरदोःफलज्या ।

शीघ्रस्फुटाच्छीघ्रफलं हि दृष्टं
 स्वसंस्फुटाक्षम्वनकं तथैव ॥ २०६ ॥
 अतोऽसकृतसाधनयुक्तिरत्र युक्तापि तत्रत्यसकृत्प्रकारात् ।
 यथा कृतं शीघ्रफलं हि कर्णद्वारा तथैवात्र विलम्बनेऽपि ॥ २०७ ॥
 मध्योद्भवात्स्पष्टभवं सदैवाधिकं त्वतो विचित्रभलग्नचिह्नम् ।
 नीचं प्रकल्प्यात्र ततस्त्रिभे स्यान्नग्नं तयोरन्तरगः खगोऽर्कः ॥ २०८ ॥
 इत्थं हि शीघ्रप्रतिमण्डलाख्ये
 वृत्ते विधायाय च कक्षिकास्थम् ।
 तत्कोटिकर्णाभिधसूत्रमध्ये
 शैथ्योक्तिवल्लभम्वनकं सकृत्ख्यात् ॥ २०९ ॥
 तेनार्कलग्नान्तरमौर्विकायाः
 परोनितायाः कृतिरत्र युक्ता ।
 लग्नार्कयोरन्तरकोटिजीवा-
 वर्गेण तन्मूलमिता श्रुतिः स्यात् ॥ २१० ॥
 त्रिज्याग्नी श्रुतिहृत्योक्ता लम्बनज्येष्ठकालजा ।
 तच्चापं लम्बनं स्पष्टं सकृदुक्तासकृत्समम् ॥ २११ ॥
 यद्वा विचित्रभलग्नार्कभेदज्या परसङ्गुणा ।
 श्रुत्याप्ता फलचापं स्यात्सकृत्लम्बनकं स्फुटम् ॥ २१२ ॥
 सकृद्व्रीतिसिद्धं स्फुटं लम्बनं चे-
 दमान्तोद्भवं तत्स्फुटो दर्शकालः ।
 सकृत्स्याच्च कर्णानुपातं विनैव
 स्फुटं लम्बनं यच्च तत्कालसिद्धम् ॥ २१३ ॥
 ततः स्यात् स्फुटो दर्शकालः स एव
 स्फुटेषुश्च तत्रोक्तवद्योग्य एव ।

सकृद्गीतिमिद्वेऽपि काले स्फुटार्थं

सकृद्गीतितो यैः कृतं तन्न सम्यक् ॥ २१४ ॥

आद्योदितस्थूलविलम्बनं यैः स्वीकृत्य सूक्ष्मं तु ततः सकृद्यत् ।

न्यायप्रसिद्धं कथयन्त्यसूक्ष्मं ज्ञातं च किं तैस्तदहं न वेद्मि ॥ २१५ ॥

त्रिभोनलग्नदृग्ज्या या स दृष्टेपोऽर्कचन्द्रयोः ।

ततः प्राग्वन्नतिः साध्या लम्बने या भुजात्मिका ॥ २१६ ॥

ज्ञेया दृष्टेपदिवक्षात्र केचिद्दृष्टेपतस्तयोः ।

दृष्टिलम्बनके कृत्वा नतिं प्राहुस्तदन्तरे ॥ २१७ ॥

रसषट्काश्रजे गर्भभूजे यैः परमोच्यते ।

दृग्लम्बननिरासेन निरस्तैवात्र सा भूश्रम् ॥ २१८ ॥

क्रान्तिवृत्ते रविस्तस्माच्छराग्रे त्वस्ति चन्द्रमाः ।

तयोर्भेदेन दृष्टेपो भिन्नो युक्तस्ततो विधोः ॥ २१९ ॥

सोऽन्यथा ब्रह्मगुप्तेन त्रिभोनाङ्गेषुतः कृतः ।

शराभावे रवेर्भिन्नोऽप्यभिन्नोऽप्यर्कतः किल ॥ २२० ॥

शरसत्त्वे तु दृष्टेपो दृश्यते तन्मते विधोः ।

अतो गोलवद्भिर्भूतं चिन्त्यमार्गैस्तु तन्मतम् ॥ २२१ ॥

असङ्गतं समाधानं भास्करार्थैः कृतं त्विह ।

यत्तत्तदनुगैरेव दूषितं स्वविरोधिभिः ॥ २२२ ॥

केचित्तु लग्नास्तविलग्नकोलप्रोतं कृतं यच्चलसंज्ञवृत्तम् ।

तच्चन्द्रविम्बस्थितमध्यगं सदृष्टेपवृत्ते किल यत्र लग्नम् ॥ २२३ ॥

ततः खमध्यावधि भागकानां ज्यैवेन्दुदृष्टेप इह स्फुटः स्यात् ।

दृष्टेपवृत्ते चलराग्निवृत्तान्तरं तु कल्प्यं चलवाणसंज्ञम् ॥ २२४ ॥

दृष्टेपकस्तेन सुसंस्कृतश्चेदिन्द्रोः स्फुटाख्यो भवतीति युक्त्या ।

नवीनवर्या निजचापजात्यक्षेत्रभ्रमाद्यङ्गणितं वदन्ति ॥ २२५ ॥

व्यत्यासतः सङ्गुणधारयोस्तन्न सद्यतस्तद्व्यभिचार एवम् ।
 लगेन्दुसाम्ये शशिवाणसत्त्वे वाणश्चलः खाङ्गमितेः सदैव ॥ २२६ ॥
 दृष्टस्तदङ्गीकृतगोलरोत्या नायं भवेत् तद्व्यभिचारप्रकारात् ।
 त्रिमोनलमस्य कदम्बवृत्ते भवचक्रवृत्ताच्च यथा चलाख्यम् ॥ २२७ ॥
 वृत्तं तु यद्विक् चलावाणतुल्येऽन्तरेऽस्ति तद्वच्च कदम्बदेशात् ।
 तद्वृत्त एवात्र तदन्तरेण तद्विक्कदम्बो विहितोऽन्यसंज्ञः ॥ २२८ ॥
 कदम्बमध्याच्च यथा भवचक्रं तथान्यसंज्ञाच्चलसंज्ञवृत्तम् ।
 धृष्टैर्भवचक्रं परिकल्पितं तत् स्फुटेषु रूपानतिप्रसिद्धौ ॥ २२९ ॥
 प्रकल्प्य सूर्यं चलसंज्ञवृत्त-
 द्भवृत्तयोगेऽथ ततः प्रसाध्यम् ।
 दृग्लम्बनं तत् किल दृष्टिवृत्ते
 कर्णो भुजोऽत्रावनतिः कृता या ॥ २३० ॥
 चन्द्रस्य दत्तेपवशाच्च कोटि-
 स्तज्जाद्यरीतिस्फुटलम्बनं हि ।
 इत्यन्यजात्यं परिकल्प्य चात्र
 नतिस्तु या सान्यकदम्बवृत्ते ॥ २३१ ॥
 दृक्सूत्रचिह्नादिधुविम्बमत्र स्फुटेषु तुल्येऽस्ति कदम्बवृत्ते ।
 नतिस्फुटेषु चलाख्यदृष्टिवृत्तान्तरे स्वस्वकदम्बवृत्ते ॥ २३२ ॥
 शशाङ्कदृष्टेपवशान्नतिर्या निर्यक्स्थिता सा चलसंज्ञवृत्तात् ।
 तद्वृत्ततस्त्वन्मसः स्फुटेषुर्दृक्सूत्रचिह्नावधिकस्तथा न ॥ २३३ ॥
 अत्रेन्दुगोले रविदृग्जसूत्र-
 प्रदेशसंस्थस्तरणिर्नृदृष्टः ।
 ततो विधोर्वा न हि सा तदन्या
 चेत् सा किमर्थं विहिता त्वयात्र ॥ २३४ ॥

चलाख्यद्ववृत्तगता नतिश्च
 चेत्स्त्रीकृता दृष्टिभवृत्तमध्ये ।
 विलम्बनक्षत्रभुजं विनात्र
 ग्राह्या कथं सा ग्रहनिश्चयार्थम् ॥ २३५ ॥
 शराग्नेन्दुविम्बत्रिभोनाङ्गसक्त-
 कदम्बोत्थवृत्तान्तरं यद्भवृत्ते ।
 परं तत्ततोऽङ्गास्तविम्बीयवृत्ते
 तयोरल्पमप्यन्तरं कल्पयित्वा ॥ २३६ ॥
 बलाच्चाधिकं गोलविज्ञानशून्यै-
 श्वलेषु कृतः सार्वभौमोऽयं किं तैः ।
 परक्रान्तितः स्नापमो योऽधिको ऽहो
 कृतस्तुल्ययुक्त्या बुधैस्तद्विचिन्त्यम् ॥ २३७ ॥
 अतश्चन्द्रशरादिन्दोर्दृष्टेपोऽन्योऽर्कतः कृतः ।
 यैयरन्यैर्विमूढैश्च शराभावेऽपि सोऽन्यथा ॥ २३८ ॥
 ग्रहसिद्धौ न योग्योऽसौ ज्ञेयस्तस्माद्विचक्षणैः ।
 अर्कस्य यः स चन्द्रस्य खट्वगोलस्य युक्तितः ॥ २३९ ॥
 अथ स्फुटे दर्शविरामकाले
 सिद्धे च वाणावनती पुरा ये ।
 भिन्नैकदिक्के तु तदन्तरैक्यं
 संस्कारदिक् स्पष्टशरो ग्रहार्थम् ॥ २४० ॥
 यत्रार्कद्वसूत्रमिहेन्दुगोले
 लग्नं तदर्कस्य च विम्बकोन्द्रम् ।
 ततः शशाङ्कस्य च विम्बकोन्द्रं
 स्यात् स्पष्टवाणान्तरितं स चात्र ॥ २४१ ॥

मानैक्यखण्डेन समो यदा स्यात्
 स्पर्शस्तदा विम्बभवो रवीन्द्रोः ।
 यथायथा मानदलैक्यतश्चेत्
 स्फुटेषुरल्पोऽत्र तथातथा स्यात् ॥ २४२ ॥
 अर्कस्य विम्बे शशिविम्बवेष-
 स्तेनात्र मानैक्यदलं विहीनम् ।
 स्फुटेषुणा स्यात् पिहितं विहीन-
 मर्कस्य विम्बेन खसंज्ञकं तत् ॥ २४३ ॥
 ग्राह्यस्य विम्बात् पिहितं यदा स्या-
 दनल्पकं तद्गृहणं समग्रम् ।
 नैवान्यथा शून्यमिते स्फुटेषौ
 यदीन्दुविम्बं रविविम्बतोऽल्पम् ॥ २४४ ॥
 तदार्कविम्बं बलयानुकारं
 संदृश्यते अस्तविभिन्नरूपम् ।
 मानार्द्धयोरन्तरतः स्फुटेषा-
 वलपेऽपि तत्र प्रवदन्ति चान्ये ॥ २४५ ॥
 अर्कस्य विम्बं बलयानुकारं
 तद्बुद्धिमद्भिर्विषमं किलोद्दाम् ।
 अतः परं स्नानजपादिसिद्धौ
 स्पर्शादिकालानयनं वदामि ॥ २४६ ॥
 चन्द्रार्कयोर्दर्शनयोग्यविम्ब-
 नेत्योर्युतिस्तत्समयोऽत्र साध्यः ।
 ऊर्ध्वाधरस्थत्ववशेन नैव
 तयोर्युतिः सम्भवतीह तस्मात् ॥ २४७ ॥

कुपुष्ठगानां हि नृणां हि दृग्जे सूत्रे युतिः सा विबुधैर्निरुक्ता ।
 यथार्ककलागतमर्कविम्बमानं वृद्धत् दृष्टिजसूत्रमध्ये ॥ २४८ ॥
 तथैव तन्मध्यगतं तदल्पमर्कस्य विम्बं हिमरश्मिगोले ।
 चन्द्रः स्वगोलस्थितसूर्यविम्बसंमीलनादेव रविं पिधत्ते ॥ २४९ ॥
 स्वकक्षिकासंस्थितविम्बरूपं
 तं वास्तवं दृष्टिवशादथैवम् ।
 चेदिन्दुविम्बं निजगोलसंस्था-
 ल्पकार्कविम्बेन समं तदा स्यात् ॥ २५० ॥
 वृहत्स्वकलास्थितमर्कविम्बं
 सम्पूर्णमाच्छादयतीति दृष्टम् ।
 अल्पेऽल्पकं चाभ्यधिकेऽधिकं स्या-
 तस्पर्शेऽत्र तत्स्पर्शवशात्सदैव ॥ २५१ ॥
 तेनेन्दुकलागतसूर्यविम्बं
 केन्द्रं च यत्तद्वशतो हि दृग्जम् ।
 विम्बं च तन्नेमियुतिः प्रसाध्ये-
 त्यल्पार्कविम्बानयनं त्ववश्यम् ॥ २५२ ॥
 स्वगोलसंस्थं रविविम्बकेन्द्रं यावत्कृतं दृष्टिजसूत्रकं तत् ।
 यत्रेन्दुगोले प्रविलग्नमत्र ज्ञेयं तदर्कस्य च विम्बकेन्द्रम् ॥ २५३ ॥
 तद्गर्भसूत्रान्तरितं च यत्स्या-
 त्तत्कालदृग्जवृत्तगलम्बनं तत् ।
 तद्विम्बकेन्द्रं विधुकक्षिकातो-
 नत्यन्तरेऽस्तीति ततः सुधांशीः ॥ २५४ ॥
 विम्बस्य केन्द्रं किल दृक्स्फुटाख्य-
 मानैक्यखण्डान्तरितं सदैव ।

स्पर्शं विमुक्तौ सति सम्भवे त-

त्कक्षास्थलाच्चास्ति शरान्तरेण ॥ २५५ ॥

अतोऽत्र मानैक्यदलं श्रुतिः स्या-

त्कोटिः स्फुटेषु कृतिभेदमूलम् ।

तयोर्भुजः क्रान्तिवृत्तौ कलाद्यः

स्थितिप्रसिद्धौ बज्रभिर्गृहीतः ॥ २५६ ॥

भचक्राकारकक्षायां सम्बन्धोऽस्य न विद्यते ।

अतः सूक्ष्मस्थितेः सिद्धौ गणितं त्वधुनोच्यते ॥ २५७ ॥

नतोषुमानैक्यदलज्यकानां घातो द्विनिम्नश्च तथा नतीष्वोः ।

ज्यावर्गयोरन्तरकेन निम्नो गुणश्चिराशेषश्च तयोस्तु वर्गौ ॥ २५८ ॥

तद्योगतुल्यो भवतीह चारो

गुणो भवेन्मानदलैक्यमौर्व्या ।

त्रिज्यानतिज्यानिक्षिपतिर्दृता या

तद्गर्गतुल्योऽथ शरावनत्योः ॥ २५९ ॥

ज्यावर्गयोगो गुणितो गुणेन चारेण भक्तः फलमाद्यसंज्ञम् ।

मानैक्यखण्डावनतिज्ययोश्च घातस्य वर्गोऽथ गुणेन निम्नः ॥ २६० ॥

चारेण भक्तोऽस्य फलेन हीनादाद्यस्य वर्गात्पदमत्र यत्स्यात् ।

तदाद्ययोगो भवतीष्टसंज्ञः पदं ततः स्यान्नतिकर्णसंज्ञम् ॥ २६१ ॥

इषुज्यया तद्गुणितं विभक्तं नतिज्यया स्याच्छरकर्णसंज्ञम् ।

नतिज्यकावर्गविहीनितेष्टात्पदं त्रिजीवागुणितं विभक्तम् ॥ २६२ ॥

कोटिज्यया चावनतेः फलं तन्नतेस्तथा प्रोक्तपदेन निम्नी ।

त्रिज्याशरज्यानिक्षिपतिर्विभक्ता कोटिज्येषोर्नतिजीवया च ॥ २६३ ॥

फलं त्विषोस्तत्फलचापयोश्च वियोगयोगोद्भवलिप्तिकास्ताः ।

भिन्नैकदिक्केऽत्र शरावनत्योरिनेन्दुगत्यन्तरभागभक्ताः ॥ २६४ ॥

फलं हि सूक्ष्माः स्थितिखण्डनाद्यः

सद्गोलरीत्या मयका निरुक्ताः ।

विभिन्नदिक्तो च शरावनढ्यो-

नतीषुकर्णोद्भवचापयोष्येत् ॥ २६५ ॥

नैवान्तरं मानदलैक्यतुल्यं

तदा नतीष्वोः फलचापयोगः ।

शोधोऽत्र चक्रार्द्धकलाप्रमाणा-

च्छेषप्रमाः स्युः स्थितिखण्डलिप्ताः ॥ २६६ ॥

इत्थं विद्यायानयनप्रयासं

सुखार्थमुक्तं विबुधैरसूक्ष्मम् ।

जानन्ति ये स्थूलमिदं सुसूक्ष्मं

स्वाज्ञानतो दोष इहास्ति तेषाम् ॥ २६७ ॥

दर्शान्तजं नान्तरमिन्दुभान्वो-

स्ततोऽन्तरं लम्बनकं स्थितिष्व ।

स्यार्थावधि स्यादिति लम्बनेन

सुसंस्कृतादर्शविरामकालात् ॥ २६८ ॥

स्थितिर्विहीना भवति स्फुटोऽत्र

स्यार्थोऽथ तत्कालजगोलरीत्या ।

सिद्धं च यत्स्फुटविलम्बनाद्यं

तदेव तत्कालनिमित्तमस्ति ॥ २६९ ॥

स्वाधीनमेवास्ति ततो हि तस्य कालस्य विज्ञानमिहेति सिद्धम् ।

पूर्वं तदज्ञानवशादसाध्यं ज्ञातं यतस्तत्स्फुटदर्शकाले ॥ २७० ॥

तात्कालिकं तत्परिकल्प्य चोक्त-

माचार्यवैरसकृद्विधानात् ।

पूर्वं विधेयः स्फुटदर्शकालः

स्थित्या विहीनः स्फुटदर्शकालः ॥ २७१ ॥

ततः प्रसाध्यं गणितप्रवीणैर्विलम्बनं तत्स्थितिखण्डकं च ।

तत्तन्मनं प्राग्गणितोत्पदार्शं संस्कृत्य हीनात्र ततः स्थितिश्च ॥ २७२ ॥

स्पर्शोद्भवस्तत्स्थितिलम्बनाभ्यां

तथैव स स्पर्शभवः पुनश्च ।

तत्साधिताभ्यां स्थितिलम्बनाभ्यां

पुनश्च सस्येत्यसकृत्स्फुटश्च ॥ २७३ ॥

स्पर्शोद्भवः स्यात्समयोऽथ चात्र

स्थित्या युतालम्बनसंस्कृताच्च ।

संसाधितात्तद्गणितोत्पदार्श-

तत्स्पष्टो भवेन्नोत्तमवोऽपि चैवम् ॥ २७४ ॥

यश्चादकच्छाद्यजनेमियोगः

स्पर्शोत्तरं प्राक् च भवेद्विमोक्षात् ।

संमीलनोन्मीलनकौ तु तौ स्तः

केन्द्रान्तरे मानवियोगखण्डे ॥ २७५ ॥

इत्थं हि ते खग्रसनेऽवशेषाद्ग्राह्येऽधिकेऽर्के न हि ते ऽथ किन्तु ।

तदश्वलोहोपखुराभमाङ्गः सिन्धोः परस्था ग्रहणं खरांशोः ॥ २७६ ॥

मानान्तरार्द्धेन च मर्दसंज्ञात्संमीलनोन्मीलनकाल एवम् ।

एवं कृतौ प्रग्रहमोक्षकालौ मध्यग्रहः स्यात् स्फुटदर्शकाले ॥ २७७ ॥

तन्मध्यकालान्तरयोः समाने

स्पष्टे भवेतां स्थितिखण्डके ते ।

योगस्तयोः प्रग्रहमोक्षकाला-

न्तरे निरुक्तौ ग्रहणस्य कालः ॥ २७८ ॥

अत्रोपपत्तिः ।

स्पर्शं मोक्षे च चन्द्रगोलजार्कद्वक्सूत्रचिह्नस्थदृश्यार्कविम्ब-
केन्द्रचन्द्रविम्बकेन्द्रस्पृष्टयोः कदम्बवृत्तयोः क्रान्तिवृत्तेऽन्तरं
स्थितिखण्डकम् । गर्भसूत्रचिह्नद्वक्सूत्रचिह्नसत्तकदम्बवृत्तयोः
क्रान्तिवृत्तेऽन्तरं तु लम्बनमिति तावत्सुप्रसिद्धम् । तत्र कदम्ब-
द्वयप्रोतचलवृत्तं कृत्वा तद्वृत्तं चन्द्रगोले गर्भसूत्रचिह्ने तथार्क-
द्वक्सूत्रचिह्ने च तथा स्पर्शमोक्षोद्भवशराग्रस्थचन्द्रविम्बकेन्द्रे
च नेयम् । तदन्तः स्थितिलम्बने स्तः । आद्याद्वितीयं यावत्लम्बनं
अमान्ताल्लम्बनसंस्कृतदर्शान्तावधि स्यात् । द्वितीयात्तृतीयं
यावत्स्थितिखण्डकं लम्बनसंस्कृतदर्शान्तात् स्पर्शादिकालाव-
ध्यस्ति । अत्र लम्बनं तु नेम्यैककालजमिति नायं लम्बनसं-
स्कृतदर्शान्तः स्वग्रहमध्यकालः । आद्यात्तृतीयं यावदमान्ता-
त्स्पर्शमोक्षावधिकः कालो लम्बनस्थितिरूप इति स्पर्शमोक्ष-
योजनार्थं लम्बनसंस्कृतदर्शान्ते केवला स्थितिर्हीनाधिका
स्थित्यूनयुक्तो वा दर्शान्तो लम्बनसंस्कृत इति ॥

यन्नेमियोगस्थितिलम्बनाभ्यां

स एव सिद्धो यदि नेमियोगः ।

असंशयं सोऽस्ति तदा स्वकीयः

कालस्तदज्ञानवशान्मुक्तः सः ॥ २७८ ॥

तत्र गोलशेखरसंस्थेयम् । कदम्बमध्याभिप्रायेण यथा त्रिज्या-
वृत्तं क्रान्तिवृत्तं तथा नतिकोव्यन्तरे तज्ज्यावृत्तं चन्द्रशर-
कोव्यन्तरे तज्ज्यावृत्तं चास्ति । तथा नत्यग्रशराग्रयोः स्पृष्टं
त्रिज्यावृत्तमपि मानैक्यखण्डाश्रयरूपमस्ति । तद्वृत्तं क्रान्तिवृ-
त्ते स्थलद्वये लग्नं तत्रासन्नसंपाततत्तद्वृत्त एव नत्यग्रावधिकचा-

पञ्चाक्षुषो नतिसम्बन्धिकर्णः । नतिज्या कोटिस्तद्वर्गान्तरपदं
 भुजस्तद्वृत्तसंपातनत्यग्रसक्तयोः कदम्बवृत्तयोर्नतिकोटिज्यावृ-
 त्तेऽन्तरज्यारूपः । एवं शरसम्बन्धिकर्णं शरज्या कोटिस्तद्भुजो
 हि तद्वृत्तसंपातचन्द्रबिम्बकेन्द्रसक्तकदम्बवृत्तयोः शरकोटि-
 ज्यावृत्तेऽन्तरज्यारूपः । तत्र स्वकोटिज्यानुपातेन क्रान्तिवृत्ते
 कृत्वा तच्चापयोरन्तरमैक्यं नतिशरयोर्भिन्नैकदिक्त्वे यथाक्रमं
 स्थितिरिति स्थितिरस्ति । तत्र नतिसम्बन्धिकर्णप्रमाणं यावत्ता-
 वत् या १ अयं शरज्यागुणो नतिज्याभक्तः शरसम्बन्धिकर्णः
 या. श १
 न अथ नतिशरयोर्भिन्नैकदिक्त्वे क्रमेण कर्णसम्बन्धिचाप-
 योरन्तरमैक्यं मानैक्यखण्डमिति मिथः कोटिज्यकानिघ्न्यौ
 त्रिज्याप्रे चापयोर्युक्ते । तयोर्योगान्तरे स्थातां चापयोगान्त-
 रज्युक्ते ॥ इत्यनेनात्र तत्कोटिज्यास्वरूपाज्ञानादशक्यमप्यस्ति
 तद्वर्गद्वारा सुगमम् । तथाहि । कर्णयोर्वर्गौ याव १ । $\frac{\text{याव. शव. १}}{\text{नव. १}}$
 तत्कोटिज्यावर्गौ च । याव १ त्रिव. १ । $\frac{\text{याव. शव. १ त्रिव. नव. १}}{\text{नव. १}}$ पर-
 स्परकोटिज्यावर्गगुणितौ कर्णवर्गौ $\frac{\text{यावव. शव. १ याव. त्रिव. नव. १}}{\text{नव. १}}$ ।
 यावव. शव १ याव. त्रिव. शव १
 नव १ त्रिज्यावर्गभक्तौ जातौ स्वस्वमूलयो-
 र्वर्गौ । $\frac{\text{यावव. शव. १ याव. त्रिव. नव. १}}{\text{त्रिव. नव. १}}$ । $\frac{\text{यावव. शव १ याव. त्रिव. शव. १}}{\text{त्रिव. नव. १}}$ ।
 अनयोरन्तरं $\frac{\text{याव. शरनतिवर्गान्तरं १}}{\text{नव. १}}$ इदं तद्योगान्तरघातसममि-
 त्यन्तरतुल्यप्रकृतमानैक्यखण्डज्यया $\frac{\text{याव. शरनतिवर्गान्तर १}}{\text{नव. १}}$ भक्तं
 जातो मूलयोर्योगः $\frac{\text{याव. शरनतिवर्गान्तर १}}{\text{नव. मा १}}$ अयं द्विधान्तरेणोनयु-
 तोऽर्द्धित इति जाते मूले $\frac{\text{याव. व. अं. १ नव. माव. १}}{\text{नव. मा २}}$ । $\frac{\text{याव. व. अं. १ नवमाव १}}{\text{नव. मा २}}$

अनयोर्वर्गौ यावद्व. वअंवर्ग १ याव. वअं. माव. नव. २ नवव. मावव. १
नवव. माव ४

यावद्व. वअंवर्ग १ याव. वअं. माव. नव. २ नवव. मावव १ पूर्ववर्गाभ्यां स-
नवव. माव ४

मावित्याद्यलघुसमपक्षयोः समच्छेदापगमयोन्यासः ।

यावद्व. नव. शव. माव ४ याव. त्रिव. नवव. माव ४ ६०

यावद्व. वअंवर्ग. त्रिव. १ याव. वअं. नव. माव. त्रिव २ त्रिव. नवव. मावव १

अत्र पक्षौ त्रिज्यानतिज्यामानैक्यखण्डज्यावर्गघातेन गुणसं-
ज्ञेनापवर्त्तितौ जातौ यावद्व. शव. नव. माव ४ याव. नव ४ ६० ।
गु १

यावद्व. वअंवर्ग. त्रिव. १ याव. वअं २ नव माव १ अत्राद्यपक्षे यावद्वर्गव-
गु १

र्गं नतीषुमानैक्यदलज्यादिघातवर्गो ऋणगतः । द्वितीयपक्षे
तु नतिशरवर्गान्तरवर्गस्त्रिज्यावर्गगुणितो धनगतः । आद्ये प-
रपक्षाच्छोधिते तद्योग एव हरसंज्ञो गुणभक्तो धनगतो-
एवं यावद्वर्गशोधने तु नतिशरज्यावर्गयोग एव द्विगुः ऋणग-
ऽस्ति । तोऽस्ति । परपक्षे तु नतिमानैक्यखण्डवर्गघातः ऋण-
गतः । इत्येवं पक्षौ समत्वाद्गुणगुणौ हरभक्तौ जातौ यावद्व. १

याव. नतिशरवर्गयोग. गु २ नव. माव गु. १
ह. ह अत्र पक्षयोर्यावद्वर्गाङ्का-

र्द्धस्याद्यसंज्ञस्य वर्गं प्रक्षिप्य गृहीते मूले याव० मू. १ अत्रापि स-
याव. १ आ १ मशोधनेन जातं यावद्वर्गस्य मानं नतिसम्बन्धिकर्णप्रमाणम् ।
नतिशरयोरैकद्विके तत्रत्य यथायोग्यरीत्यापि तुल्यम् । ततो
यथोक्तनियमेनैव स्थितिखण्डानयनं प्रागुक्तम् । एवं नतीष्वो-
र्भिन्नद्विके तदग्रद्वयगतत्रिज्यावृत्तभवृत्तयोः परमान्तरस्थाना-
ङ्गिन्नविभागस्थौ नतिशरौ तदा तत्तत्कर्णचापसम्बन्धिकोऽव्यो-
र्योगो मानैक्यखण्डं स्यादिति तत्राप्युक्तरीत्यैव कर्णस्वरूपसि-
द्धिः । ततः स्थितिखण्डानयने त्वयं विशेषः । तत्तत्कर्णद्वारा नीत-

पञ्चाक्षरी नमिष्यति

क्रान्तिवृत्तभुजसम्बन्धिकोऽर्थोऽगोऽत्रस्थितिखण्डलिप्ताः स्यु-
रिति सर्वमुपपन्नम् ।

भूमेर्दूरभवं दिव्यं ज्ञानं चार्केन्दुसम्भवम् ।

भविष्यं पूर्वमुक्तं चेच्चमत्कृतिकरं नृणाम् ॥ २८० ॥

इद्वद्यैर्बलनद्वारा तदुक्तं परिलेखतः ।

आयनं चाक्षजं चोक्तं बलनद्वितयं तु तैः ॥ २८१ ॥

रविचिह्नात् लिभे वृत्तं त्रिज्यया तत्कुजाभिधम् ।

विषुवक्क्रान्तिवृत्तान्तस्तद्वृत्तेऽन्तरमायनम् ॥ २८२ ॥

विषुवत्समवृत्तान्तस्तद्वृत्तौ चाक्षजं तथा ।

भवृत्तसमवृत्तान्तस्तद्वृत्तौ बलनं स्फुटम् ॥ २८३ ॥

गोलसन्ध्यतिरिक्ते तु विषुवन्मण्डले न चेत् ।

यत्रार्कविम्बसम्बन्धो नैव तत्रायनं कथम् ॥ २८४ ॥

इत्याशङ्कां निराकर्तुं चैकवाक्यतयोदितम् ।

अपूर्वं भास्कराचार्यैरेवं खोयशिरोमणौ ॥ २८५ ॥

द्युज्यावृत्तापवृत्तैक्ये न्यसेद्वा रविमण्डलम् ।

विम्बाग्रे बलनं तत्स्यादन्तरं वृत्तयोस्तयोः ॥ २८६ ॥

विम्बान्तविम्बमध्योत्थक्रान्तिमौर्व्यास्तदन्तरम् ।

अर्कदोर्भोग्यखण्डं विम्बाई तत्त्वदसहत् ॥ २८७ ॥

जिनज्याघ्नं त्रिजीवाप्तमेवं स्यादन्तरं हि तत् ।

विम्बाईहृत्त्रिभज्याघ्नमेवं त्रिज्यागतं भवेत् ॥ २८८ ॥

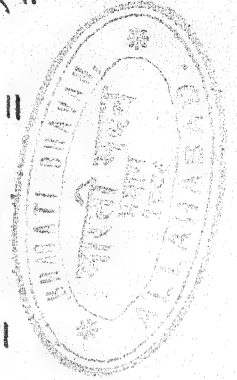
गुणहारकविम्बाईत्रिज्यानाशे कृते सति ।

भोग्यखण्डं जिनांशज्यागुणं तत्त्वाश्विभाजितम् ॥ २८९ ॥

सत्रिभाकाक्रमक्रान्तेस्तत्तुल्यं जायतेऽथ वा ।

क्रमक्रान्तेरिदं वीक्ष्य भ्रान्तिं त्यजत बालिशः ॥ २९० ॥

तदसच्च यतोऽर्कस्य विम्बे चायनसन्धिगे ।
 विम्बान्तविम्बमध्योत्थक्रान्त्योरन्तरसम्भवः ॥ २८१ ॥
 तथा चायनसन्धेः प्राग्विम्बावध्यान्तरे स्थले ।
 रविविम्बेऽन्तराभावो दृष्टः सङ्गोलरीतितः ॥ २८२ ॥
 अभावे च भवेद्भावस्वभावः सम्भवस्थले ।
 इति तद्भूमिचारेण तद्गोलानयनं कथम् ॥ २८३ ॥
 भोग्यानुपातजस्थूलज्यान्तरोक्तमपि ध्रुवम् ।
 तदुक्तविम्बमध्यान्तापमज्यान्तरजं नदि ॥ २८४ ॥
 विम्बान्तविम्बमध्योत्थक्रान्तिज्यान्तरमादृतम् ।
 विम्बान्ते बलनं तस्माद्गृहभूजेऽनुपाततः ॥ २८५ ॥
 पूर्वापरस्य विम्बान्तापमज्यान्तरभेदतः ।
 विभिन्ने बलने स्यातामभिन्नेऽप्यत्र तन्मतम् ॥ २८६ ॥
 भवृत्तसमवृत्तैक्याङ्गवृत्तेऽथ त्रिभेऽन्तरे ।
 संस्थिते रविविम्बस्य केन्द्रे तत्रत्यवृत्तयोः ॥ २८७ ॥
 भेदादनल्पकं च स्यात् यदा मानैक्यखण्डकम् ।
 तन्मानखण्डयोगेन रविविम्बीयकेन्द्रतः ॥ २८८ ॥
 गोलोपरि लिखेद्वृत्तं तद्वृत्ते क्रान्तिमण्डलात् ।
 भिन्नप्रदेशसंस्थं च दृश्यते सममण्डलम् ॥ २८९ ॥
 विम्बीयक्षितिजे शून्यमाद्योक्त्या बलनं स्फुटम् ।
 तद्वशान्मानयोगार्धमण्डलेऽप्यत्र खं भवेत् ॥ ३०० ॥
 उचितं तत्कथं भेदात् समवत्तापवत्तयोः ।
 अतोऽर्कस्य कुजे लग्नं भवृत्तं च समाभिधम् ॥ ३०१ ॥
 यत्र तस्माद्भवेः केन्द्रं यावद्वृत्तं नयेच्च तत् ।
 मानैक्यखण्डवृत्ते तु यत्र स्पृष्टं भवेदथ ॥ ३०२ ॥

चिह्नं तद्विभवं मत्वा बलनं स्वीकृतं ततः ।
 बलनाख्यं च तत् सूत्रं कल्पितं रविकेन्द्रगम् ॥ ३०३ ॥
 इत्यमर्कग्रहे युक्तं यत्कृतं परिलेखतः ।
 न तच्चन्द्रग्रहे योग्यं कथं चेच्छृणु तर्हि तत् ॥ ३०४ ॥
 अर्कग्रहे भवृत्तं यद्बलनाख्यं तदेव हि ।
 शरसत्त्वं न तच्चन्द्रग्रहे शून्ये विधोः शरे ॥ ३०५ ॥
 बलनाख्ये भवृत्ते ऽपि नहि तद्वि विमण्डलम् ।
 चन्द्रमण्डलसंस्थानयोग्यं येन तदा भवेत् ॥ ३०६ ॥
 भवृत्तचन्द्रभोगात्तु त्रिभे यद्बलनं कुजे ।
 ततोऽनुपाततश्चन्द्रविम्बमध्योत्थमण्डले ॥ ३०७ ॥
 मानयोगार्द्धजे तैश्च कृतं दत्तं च तत् कथम् ।
 बलनाग्रगसूत्रं यत्तद्भान्तैश्च विमण्डलम् ॥ ३०८ ॥
 मत्वा ततः शरो दत्तो भुजरूपस्तदग्रके ।
 क्रान्तिवृत्तस्थभूभायाः केन्द्रं च परिकल्पितम् ॥ ३०९ ॥
 क्रान्तिवृत्ताच्छरस्तिर्यङ्गहि सोऽस्ति विमण्डलात् ।
 बलनाग्रगसूत्रं चद्विवृत्तं स्वीकृतं बलात् ॥ ३१० ॥
 समाख्यमण्डलात्तर्हि कथं तद्बलनान्तरे ।
 भवृत्तसमवृत्तान्तः प्रोक्तं हि बलनं यतः ॥ ३११ ॥
 दृष्ट्वैवमिन्दुपरिलेखविधावयोग्यं
 स्पष्टं च पूर्वबलनं हि मुनीश्वरेण ।
 उत्तरेषु सिद्धबलनं निजसार्वभौमे
 या वासना निगदिता प्रवदामि तां च ॥ ३१२ ॥
 सपातेन्दुकोटिज्यका चन्द्रवाणो-
 क्तमज्योनराशिचयज्याविभक्ता ।

हतेन्दोः परेष्वंशमौर्व्याप्तचापं
 लवाद्यं शरीयं भवद्वालनं तत् ॥ ३१३ ॥
 पाताढ्यचन्द्रायनदिक् च तेषां
 शरायनाशोद्भववालनानाम् ।
 संस्कारभागज्यकया विनिम्नं
 मानैक्यखण्डं त्रिभजीवयाप्तम् ॥ ३१४ ॥
 संस्कारदिकं बलनं स्फुटं स्यात्
 स्यादायनं चाशजमाद्यरीत्या ।
 कार्यं च तत्राशुभवं हि विम्ब-
 स्थानीयमेव स्फुटतन्त्रतांशैः ॥ ३१५ ॥
 यतः शरोत्थं किल विम्बजात-
 चेत्रोद्भवं युक्तियुतं निरुक्तम् ।
 युक्तिस्तु चन्द्रायनबालनोक्त-
 रीत्यैव बोध्या शरबालनस्य ॥ ३१६ ॥
 क्रान्तिमण्डलदिशः समवृत्तो-
 त्पन्नदिग्भ्य इह यद्दिशि येन ।
 अन्तरेण गदितं बलनं त-
 त्तुल्यमर्कविषय स्फुटसंज्ञम् ॥ ३१७ ॥
 विक्षेपमण्डलदिशः समवृत्तदिग्भ्यो-
 ये भान्तरेण तत एव भवन्ति तद्विक् ।
 तद्वालनं स्फुटतरं शशिपूर्वकाणां
 भेदत्रयात्मकमिनस्य तु तत् द्विधोक्तम् ॥ ३१८ ॥
 समस्थले संस्कृतविन्दुतो यद्ग्राह्यग्रहस्पष्टवर्द्धनेन ।
 मानैक्यखण्डेन च वृत्तमेवमभिन्नकोन्द्रं कृतदिग्युतं तत् ॥ ३१९ ॥

बाह्येऽन वृत्ते बलनं ज्यकावत्प्राक्चिह्नतः स्पर्शभवं हिमांशोः ।
 सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मौञ्चं तथा पश्चिमतश्च देयम् ॥ ३२० ॥
 रवेस्तु ते स्पर्शिकमौलिके हि क्रमात्पराशेन्द्रदिगङ्गतोऽथ ।
 इन्द्रोः शराशाविपरीतदिक्तो माध्यं रवेस्तच्छरदिक्त एव ॥ ३२१ ॥
 स्पर्शमोक्षबलनाग्रमचिह्ना-
 तस्पष्टवाणसमपूर्णगुणः स्वः ।
 व्यस्तदिक् शशिन एवमिनस्य
 स्वाशकाभिमुखतोऽथ मध्यमः ॥ ३२२ ॥
 केन्द्रतः स्वबलनाग्रसंमुखो देय एतदिषुजाग्रविन्दुषु ।
 ग्राहकस्फुटतनूत्यखण्डजं मण्डलं पृथगिति त्रयं भवेत् ॥ ३२३ ॥
 स्पर्शमोक्षभववृत्तयुगं य-
 द्गाह्यवृत्त इह यदिशि लग्नम् ।
 तत्र तौ ग्रहणकादिविरामौ
 स्तोऽथ मध्यबलये पिहितं तत् ॥ ३२४ ॥
 गाह्यस्य केन्द्राद्भुज इष्टकाले
 स्वबलनागाभिमुखः प्रदेयः ।
 भुजाग्रतः स्पष्टशरो विलोम-
 दिक् स्वाशकश्चेन्द्ररविग्रहे तु ॥ ३२५ ॥
 केन्द्राच्छरागावधि कर्ण एतद्योगाद्भवेद्गाहकखण्डकन ।
 वृत्तं तदन्तः स्थितवृत्तरूपं क्वन्नं स्वकाले सुधियावबोध्यम् ॥ ३२६ ॥
 सूर्याच्चन्द्रः खेपुदिकस्थो यतः स्या-
 द्वाणः स्वाशोऽर्कग्रहे सम्यगुक्तः ।
 चन्द्राद्भूमा वाणदिग्व्यस्तसंस्था
 व्यत्याशः स्याद्वाण इन्दुग्रहे सः ॥ ३२७ ॥

स्पर्शमोक्षसमये बलनाग्रे विम्बयोगदलमण्डले भवेत् ।

ग्राहकावगतविम्बकेन्द्रकं शून्यवाण इषुसम्भवे पुनः ॥ ३२८ ॥

मानैक्यखण्डबलये बलनागृतस्त-

त्तत्र स्फुटेषुसमपूर्णगुणाग्रको स्यात् ।

ग्राह्यस्य केन्द्रत इदं श्रवणाग्रकेन

एवं निजेष्टसमये सुगमं तु शेषम् ॥ ३२९ ॥ इति ।

विम्बीयाक्षेषजाभ्यां तैर्विजातीयायनेन यत् ।

भोगोत्थेन कृतं स्पष्टबलनं तन्न सत् ध्रुवम् ॥ ३३० ॥

अयनबलनसिद्धौ यः स्फुटेन्दुर्गृहीतः

स शरबलनसिद्धौ सङ्गृहीतोऽत एव ।

शरजबलनमत्रासच्च वेद्यं तु सत्त-

द्यदि तदुदितमेवं चायनोत्थं न सत्स्यात् ॥ ३३१ ॥

एवमिन्दुगृहे स्पर्शं मोक्षे चेन्दुशरी यदा ।

शून्यं कुभा तदा तत्र मानयोगार्द्धमण्डले ॥ ३३२ ॥

सार्वभौमोक्तरोत्या तु दृश्यते च विमण्डले ।

बलनागृतैवास्ति क्रान्तिवृत्तगता न सा ॥ ३३३ ॥

यतो विवृत्तसूत्रार्थं चैव तद्वलनं कृतम् ।

वस्तुतो मानयोगार्द्धमण्डले क्रान्तिमण्डलम् ॥ ३३४ ॥

विमण्डलात्तत्र तत्स्थं शरीयबलनान्तरे ।

गोलसूक्ष्मविचारेण दृश्यते पातगे विधौ ॥ ३३५ ॥

अथवेत्थं हि मानैक्यदलवृत्ते कुभा यदा ।

पातस्थाने तदा त्वस्ति तत्रावश्यं विधोः शरः ॥ ३३६ ॥

सार्वभौमोक्तभूभा तु दृश्यते च तदन्तरे ।

क्रान्तिवृत्ताद्वह्निर्भता नहि तत्रास्ति तद्गता ॥ ३३७ ॥

परिलेखे विधोरित्यमाद्योक्तयोक्तं च तन्न सत् ।
 कृते विवृत्तसूत्रेऽपि बलनाग्रागते भ्रमम् ॥ ३३८ ॥
 अथान्यथा निरासोऽयं परिलेखस्य कथ्यते ।
 विवृत्तापमवृत्तैक्यात्पातस्थानाच्च पश्चिमे ॥ ३३९ ॥
 विवृत्ते चन्द्रविम्बं स्यात्कुभा प्राक् च भ्रमण्डले ।
 स्पर्शकाले तथा मोक्षे काले दिग्व्यत्ययाद्यदा ॥ ३४० ॥
 कुभेन्दुविम्बयोस्तत्र मानयोगार्द्धमन्तरम् ।
 मानैक्यखण्डवृत्ते तु बलनाग्रादिधोः शरः ॥ ३४१ ॥
 विपरीतः कथं मूढैर्गोत्रयुक्तिविरोधिभिः ।
 प्रदत्तस्तत्र भूभायाः केन्द्रविज्ञानहेतवे ॥ ३४२ ॥
 यतोऽत्र चन्द्रमण्डलं भ्रमण्डलाच्च यद्दिशि ।
 स्थितं किञ्चास्ति तद्दिशि क्षितिप्रभा विमण्डलात् ॥ ३४३ ॥
 स्वमानयोगखण्डजे विभिन्नदिक्स्थिता न सा ।
 खदिग्विलोमसंस्थितः शरो यदा विमण्डलात् ॥ ३४४ ॥
 विधीयते तदात्र तत्कुभास्थलप्रकल्पने ।
 कुभास्थलाच्च वास्तवात्कुभास्थलान्तरं महत् ॥ ३४५ ॥
 न चोक्तरोतितः कुभा भ्रमण्डले कथं च न ।
 अतोऽत्र चन्द्रवाणजं विचार्यमादराद्बुधैः ॥ ३४६ ॥
 शरीयबलनस्यात्र स्त्रीकारात्तन्मते किञ्च ।
 विमण्डलं सदैव स्याद्वलनाख्यं च मण्डलम् ॥ ३४७ ॥
 स्पर्शे मोक्षे च यो वाण इन्दोस्तत्तुल्यमन्तरम् ।
 क्रान्तिवृत्तेन्दुविम्बीयकेन्द्रयोरस्ति तत्स्थलात् ॥ ३४८ ॥
 मानैक्यखण्डदेशे तु शरो दत्तः स एव तैः ।
 विवृत्तापमवृत्तान्तस्तत्रत्यं भिन्नमन्तरम् ॥ ३४९ ॥

तत्रत्यवाणरूपं स्यात्तस्य चन्द्रेषुणा सह ।
 भावाभावावसम्बन्धादृष्टौ न नियतौ यतः ॥ ३५० ॥
 अतो विधोः स्पर्शविमुक्तिकाले
 सप्रज्ञसूर्यं परिकल्प्य चन्द्रम् ।
 ततः सपाताच्च शरोऽत्र साध्यः
 स्वल्पान्तरात् स क्षितिभावगत्यै ॥ ३५१ ॥
 योग्यो भवेन्मानदलैक्यवृत्ते
 परं विवृत्तापमवृत्तमध्ये ।
 तत्कालजाद्वास्तवशीतरश्मेः
 कृतः शरो यः स तु नैव युक्तः ॥ ३५२ ॥
 स्वदिग्व्यत्ययतस्तस्मात्कुभास्थानोद्भवः शरः ।
 बलनागात्प्रदेयस्तैर्नेन्दुवाणः कथं च न ॥ ३५३ ॥
 भवृत्तवत्तत्सदृशं यथेन्द्रिष्वग्रे तथान्यत्समवृत्तमिन्दैः ॥
 समान्तरं स्वात्परिकल्प्य तस्मात्तद्वालनाग्रे सदृशस्य सिद्धिः ॥ ३५४ ॥
 इन्दुग्रहेऽतो बलनाग्रसन्नं भवृत्तवत्तत्सदृशं हि सूत्रम् ।
 व्यस्तेन्दुवाणान्तरिता सदातः कुभैव देवर्षिमतार्थ एवम् ॥ ३५५ ॥
 तेनाद्यशास्त्रानवबोधतः स्वप्रकल्पिताद्वालनतः शरीयात् ।
 यैर्नाशितं स्वीयकृतौ स्वतन्त्रैः सम्यङ्ग ते गोलगतिं विदन्ति ॥ ३५६ ॥
 विकदम्बोन्मुखं कृत्वा कदम्बीयं शरं विधोः ।
 मध्यग्रहः कृतस्तस्य वैगुण्यं किमतः परम् ॥ ३५७ ॥
 अर्कग्रहेऽपि नत्यग्रशराग्रान्तः स्फुटः शरः ।
 क्रान्तिसूत्रात्कथं सोऽत्र दत्तस्तैश्च विचक्षणैः ॥ ३५८ ॥
 भवृत्ते तदसम्बन्धादथ चेत् क्रान्तिवृत्तगम् ।
 रविविम्बस्य केन्द्रं स्यात् प्रोक्तवाधात्ततः कथम् ॥ ३५९ ॥

मध्यग्रहोद्भवः स्पष्टशरो दत्तोऽस्ति तैरथ ।

नत्यग्रगो रविस्तर्हि भवृत्तेऽर्कस्य मण्डलम् ॥ ३६० ॥

कथं कृतं च तत्सक्तबलनाग्रगसूत्रतः ।

स्यर्शमोक्षस्फुटो वाणः प्रोक्तवाधात्कृतः कथम् ॥ ३६१ ॥

बलनाग्राकर्कयोश्चेत्यात् सूत्रं नत्यग्रसम्भवम् ।

तर्हि तद्वलनं क्रान्तिसमवृत्तान्तरे कथम् ॥ ३६२ ॥

तद्वशाद्ग्राहकस्येन्दोः कृतं स्थानं च तत् तथा ।

सर्वमेतद्वधैरत्र विचार्य मध्यसंस्थया ॥ ३६३ ॥

कुर्वन्ति मिथ्याव्यवहारसिद्धौ गोलाद्विरुद्धं करणप्रवीणाः ।

युक्तं न तद्गोलविदां बुधानां स्यादन्यथा नैव तयोर्विभेदः ॥ ३६४ ॥

परिलेखे भवृत्तस्थरवेर्यद्वलनाग्रगम् ।

सूत्रं भवृत्तमेवास्ति यन्मते तस्य दूषणम् ॥ ३६५ ॥

देवर्षिभाषिते नेदं यतो नत्यग्रगाद्रवेः ।

दृष्टात्सूत्रं भवृत्तं न किं तु तत्सदृशं त्वतः ॥ ३६६ ॥

इष्वग्रगेन्दुसदृशं स्पष्टेष्वन्तरितं सदा ।

दृश्यगोलस्थितिं भिन्नां न जानन्त्यधुनातनाः ॥ ३६७ ॥

अथान्यरीत्या ग्रहणे रवीन्द्रोर्दृष्ट्वाण्डलात्तत्परिलेखमार्गम् ।

सिद्धान्तवित्सञ्जनरञ्जनार्थं ब्रवीम्यहं युक्तियुतं सुबोधम् ॥ ३६८ ॥

ग्राह्यविम्बजनम्रांशदत्तेपांशसमुद्भवम् ।

क्षेत्रं स्वस्थितिजं यच्च क्षेत्रं तद्वयतस्विह ॥ ३६९ ॥

अस्ति स्यर्शोऽपि मुक्तौ च तद्बोधार्थं फलद्वयम् ।

यत्त्विन्दुवाणसंस्काराच्चापं दृष्टोपजं स्फुटम् ॥ ३७० ॥

षड्भ्रं तदिन्दुविम्बीयनतांशैर्विहतं भवेत् ।

आद्यसंज्ञं शशाङ्कस्य ग्रहणेऽथ रविग्रहे ॥ ३७१ ॥

रसन्नावनतिः कार्यं दृग्जलम्बनभाजिता ।
 आद्यसंज्ञं तथार्केन्दोर्ग्रहणे चान्यसंज्ञकम् ॥ ३७२ ॥
 स्फुटास्फुटेन्दुविच्छेपाद्रसन्नाद्यदवाप्यते ।
 मानयोगार्द्धमानेन ज्ञेये ते तत्फलज्यके ॥ ३७३ ॥
 षडङ्गुलव्यासदत्तादथ वृत्तं समाङ्कितम् ।
 कार्यं षड्ग्रामसंख्याकैरङ्गुलैस्तु तदन्ततः ॥ ३७४ ॥
 व्यङ्गुलाङ्कैश्च तद्वृत्ते द्विघ्नाद्यान्यसमज्यया ।
 पूर्णया पूर्णचापं यत्तदङ्गुलकैर्मिते ॥ ३७५ ॥
 आद्यान्यफलसंज्ञे स्तः सदेन्दोरन्यसंज्ञकम् ।
 तद्वाणभिन्नदिकस्थं तद्रवेः स्पष्टेषुदिक् स्मृतम् ॥ ३७६ ॥
 आद्यमिन्दोर्भवेत्सर्गं स्फुटदृष्टेपचापदिक् ।
 मोक्षे तद्वस्तदिक् चेन्दावलपे वित्रिभन्वतः ॥ ३७७ ॥
 अधिके तु ततश्चात्र विपरीतं स्मृतं किल ।
 तथैवार्कग्रहेऽर्कस्य नतेक्ष्णादिलोमतः ॥ ३७८ ॥
 अर्के त्रिभोनलशालपे सर्गं नत्यन्यदिक् तथा ।
 मोक्षे तन्नतिदिक् चाद्यं त्वधिके तदिलोमतः ॥ ३७९ ॥
 आद्यान्यफलसंस्काराद्भवेद्दृग्जलनं स्वदिक् ।
 ऋजुदोश्चापजात्ये च मत्वा स्वल्पान्तरात्कृतम् ॥ ३८० ॥
 यद्ग्राह्यसन्नाण्डलमत्र दृश्यं
 नृभिस्तदूर्ध्वाधरनेमिदेशैः ।
 नीलाम्बरे सूक्ष्मदृशा विलोक्यौ
 दृग्ग्राण्डलस्था प्रथमं खगुज्या ॥ ३८१ ॥
 तद्देशयोरन्तरनेमिभागा
 गजेन्दवोऽङ्काश्च लवास्तदर्धे ।

भागास्तयस्तत्त्रिलवेऽथ चैवं
 विम्बोयभागान् दिवि कल्पयित्वा ॥ ३८२ ॥
 अधःस्थितान्मण्डलदेशचिह्नात्
 स्पर्शोत्पत्तदृगवलनाङ्गुलैश्च ।
 स्वदिग्भवैर्नेमिगतैरिह स्या-
 त्स्पर्शोऽथ चोर्ध्वस्थितनेमिदेशात् ॥ ३८३ ॥
 मोक्षस्तथा दृगवलनाङ्गुलैश्च
 मोक्षोद्भवैः स्वीयदिशि खनेम्याम् ।
 ग्राह्येऽधिके विचित्रभलगतोऽल्पे
 चैवं तदूर्ध्वाधरवैपरीत्यात् ॥ ३८४ ॥
 इत्थं चन्द्रग्रहे भानोर्ग्रहे तूक्तविपर्ययात् ।
 विम्बोर्ध्वाधरनेमिस्थदृक्चिह्नादुदितं त्विदम् ॥ ३८५ ॥
 त्रिभोनलग्नतुल्येऽपि ग्राह्ये स्वप्रोक्तरीतितः ।
 स्पर्शमोक्षौ तु तौ ज्ञेयौ यौ स्तः स्वग्रहणोचितौ ॥ ३८६ ॥
 पारम्पर्यवशादुक्तं पूर्वेस्तु सममण्डलात् ।
 तत्र तदुत्तदिक्चिह्नज्ञानं यद्ग्राह्यमण्डले ॥ ३८७ ॥
 दुर्बोधं तदतः सिद्धविम्बोर्ध्वाधरदेशयोः ।
 संदर्शनाच्च खेटाभ्यां परिलेखक्रमो मतः ॥ ३८८ ॥
 महत्त्वाच्चादकस्येन्दावलपत्वाच्च रवौ सदा ।
 तयोराधिक्यमल्पत्वं दृश्यते च स्थितौ क्रमात् ॥ ३८९ ॥
 ऊर्ध्वस्थितेऽष्टादकविम्बदेशाच्छन्नः कचिच्चापिहितोऽर्क एषः ।
 संदृश्यते तन्नतिजस्फुटेषुभेदादतोऽर्कग्रहणं विचित्रम् ॥ ३९० ॥
 इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके सूर्यग्रह-
 णाधिकारः ॥

अथ भगवद्गुण्यधिकारः ।

शुभाशुभज्ञाननिमित्तमिन्दुपूर्वग्रहाणामथ तारकाणाम् ।
 यथोचितं संमिलनं प्रवक्तुं सवाणकान् भध्रुवकान् वदामि ॥ १ ॥
 कदम्बसम्बन्धवशेन नूनं ये सूर्यसिद्धान्तमतप्रसिद्धाः ।
 ध्रुवोत्थसूत्रे नहि तेऽवबोद्धाः सूर्याशयजैर्गणितप्रवीणैः ॥ २ ॥
 कदम्बद्वयप्रोतवृत्तं च यत्तद्भविष्यस्थितं सद्भवृत्ते च यत्र ।
 भवेद्भध्रुवस्तद्भविष्यान्तराले कदम्बोत्थवृत्ते शरो याम्यसौम्यः ॥ ३ ॥
 असङ्ख्योर्ध्वभानां भगोलाश्रितानां
 प्रकर्तुं न सङ्ख्यानमत्रास्ति कश्चित् ।
 समर्थः स्वशक्यं हि गोलज्ञवर्याः
 प्रकुर्वन्ति तत्राद्यदेवैर्मुनीन्द्रैः ॥ ४ ॥
 भवृत्ताश्रितासन्नभान्येव सेषु-
 ध्रुवाङ्कैर्निरुक्तानि वै तान्प्रवक्षिमी ।
 गजा विंशतिः सार्द्धसप्तग्नयोऽर्धा-
 ऽधिकाङ्काश्चयत्पर्यन्तवोऽथेषुशैलाः ॥ ५ ॥
 षडंशोनितास्ते त्रिनन्दा रसाढ्य-
 शतं नन्दशून्येन्दवो नन्दसूर्याः ।
 समुद्राब्धिचन्द्राः शरेष्विन्दवश्च
 खगौलेन्दवः खाद्यभूमिप्रमाः स्युः ॥ ६ ॥
 नवाङ्केन्दवोऽग्नीन्दुनेत्राणि वेद-
 द्विहस्ता निधिद्विदितुल्याः कुसिद्धाः ।
 युगेषुद्वयं खर्तुहस्तास्त्रिभागो-
 निताः सप्तषट्दशकाः खाद्यहस्ताः ॥ ७ ॥
 खनन्दाश्विनः शून्यदन्ता रसद्वि-

त्रितल्याश्च सप्तमराः खर्तुरामाः ।

षडंशोनिता दासभात्यौष्णमान्तं

ध्रुवांशा इमे तच्छरांशाः क्रमेण ॥ ८ ॥

दिगर्काः पञ्चपञ्चाशा नन्दाः षट् खं नगाश्च खम् ।

सूर्यास्तयोद्देशाश्च दक्षकाः सप्तवज्रयः ॥ ९ ॥

सार्द्धैकस्त्रयमब्धिश्व नन्दाः सार्द्धशराः शराः ।

षष्टिस्त्रिंशच्च षट्त्रिंशदूर्ध्वं सिद्धोत्कृती च खम् ॥ १० ॥

रोहिणीत्रितयं षट्कं विमाखाद्यं च वारुणम् ।

चित्राहिहस्तभानां च याम्याः शेषाः सदोत्तराः ॥ ११ ॥

अशीतिभागैर्याम्याथामगस्त्यो मिथुनान्तगः ।

विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यवस्थितः ॥ १२ ॥

ऊतभुग् ब्रह्महृदयं वृषे द्वाविंशभागौ ।

क्रमेणेषुलवाः शून्यवेदा अष्टौ खवज्रयः ॥ १३ ॥

दक्षिणे च मृगव्याधः शेषावुत्तरदिक्स्थितौ ।

पूर्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः ॥ १४ ॥

प्रजापतिर्वृषान्त्यग्रे सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः ।

अपांवत्स्तु चित्राया उतरेऽग्रेस्तु पञ्चभिः ॥ १५ ॥

वृहत्किञ्चित्ततो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे ।

अत्रांशाद्यं गृहाद्यं तत्कृत्वा ते गृहपूर्वकाः ॥ १६ ॥

सम्पातान्मेषसंज्ञाच्च ध्रुवकाणां चलत्वतः ।

भगोलाङ्कितमेषादेः स्थिरा एवोदिताः सुरैः ॥ १७ ॥

चलेऽचलेऽपि ध्रुवभे सप्तमेषा-

द्राशित्रयं ३ । ० । ० । ० । तद्भ्रुवकः शरस्तु ।

षट्षष्टिभागाः ६६ । ० । ० परिणीतनार्या

महत्फलं दर्शनतोऽस्ति यस्य ॥ १८ ॥

कदम्बसम्बन्धवशेन सिद्धा एवोदिता ये रविणा इवाख्याः ।

तेषां वलाद्यो ध्रुवसूत्रसंस्थां मत्वा विज्ञोमायनकर्म कृत्वा ॥१८॥

पुनः कदम्बोन्मुखतां प्रमाध्य युत्यादिकं स्वीयधिया नयन्ति ।

असङ्गतं तत्प्रतिभाति यस्मात्सूर्यादिदेवैरुदितं न तद्वत् ॥ २० ॥

फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढयोर्द्वयोः ।

विशाखाश्विनिसौम्यानां योगतारोत्तरा स्मृता ॥ २१ ॥

पश्चिमोत्तरतारायां द्वितीया पश्चिमे स्थिता ।

हस्तस्य योगतारा सा अविष्टायाश्च पश्चिमा ॥ २२ ॥

ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा ।

भरण्याग्नेयपित्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा ॥ २३ ॥

राश्याद्या भानां सशरभागा ध्रुवकाः ।

[illegible]

राश्याद्या भानां सशरमागा ध्रुवकाः ।

[illegible]

रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि ।
 यथा प्रत्यवशेषाणां स्थूला स्याद्योगतारका ॥ २४ ॥
 शाकल्यसंज्ञमुनिना कथिताः सवाणाः
 सप्तर्षितारकभवा ध्रुवकाश्चलाश्च ।
 एषां सदैकरविवर्षभवा गतिश्च
 लिप्ताष्टकं त्वथ च तद्वचनं किलैवम् ॥ २५ ॥
 युगादौ विष्णुतारायाः क्रतुर्भादौ व्यवस्थितः ।
 प्राच्यां त्रिभागैः पुलहः पुलस्त्योऽतो दंशांशकैः ॥
 अत्रिस्ततस्त्रिभिर्भागैः अङ्गिरा अष्टभिस्ततः ।
 वसिष्ठः सप्तभिस्तस्मान्मरीचिर्दशभिस्ततः ॥
 प्रत्यब्दं प्राग्गतस्तेषामष्टौ लिप्ता मुनीश्वर ।
 वाणार्था ५५ भूशराः ५१ खार्थाः ५०
 षड्वाणाः ५६ सप्तसायकाः ५७ ।
 षष्टि ६० नभोरसा ६० स्तेषां
 विश्वेषांशाः स्युरुत्तरे ॥ इति ।
 इत्थं भगोले वसतिर्मुनीनां नैव सङ्गता ।
 अन्यथानुपपत्त्यातः सार्वभौमोऽन्यथोदिता ॥ २६ ॥
 शनैरूर्ध्वं भगोन्नाधः कक्षा सौम्यकदम्बतः ।
 स्वस्तेषुकोटिभागोत्थन्नघुवृत्तोन्मिता सदा ॥ २७ ॥
 मुनिर्वर्षशतेनैकं प्राग्गत्या भं भुनक्ति वै ।
 भवृत्तस्यानुरोधेन कल्पनेयं बुधैः स्मृता ॥ २८ ॥
 लोकप्रसिद्धा मुनयो न ते स्यु-
 र्ये प्रोक्तवाणध्रुवकानुरुद्धाः ।
 नान्येऽपि केचित्कुक्षचित्प्रसिद्धा-

स्तेषामतोऽस्यत्र कथं प्रतीतिः ॥ २९ ॥

यैर्गोलतत्त्वं विवृतं हि तैश्च

सूर्यादिभिर्नैव विशेष एषः ।

प्रोक्ताः स्वशास्त्रेऽस्ति गतिर्मुनीना-

मतो न युक्ता दिवि गोलरोत्या ॥ ३० ॥

सप्तर्षयो यत्र नृणां प्रसिद्धाः स्थिता ध्रुवासन्नतया सदैव ।

भगोलगास्ते किल यत्र तत्र दृष्टाश्चला नैव विदावगम्याः ॥ ३१ ॥

अद्यापि कौरपि नरैर्गतिरार्यवर्यै-

र्दृष्टा न यात्र कथिता किल संहितासु ।

तत्काव्यमेव हि पुराणवदत्र तज्ज्ञा-

स्तेनैव तत्त्वविषयं गदितुं प्रवृत्ताः ॥ ३२ ॥

प्रोक्ता ऋषीणां ध्रुवकाश्च सप्त भिन्नानि तद्भानि निजेषुगानि ।

स्वस्वप्रदेशक्रमतो भवृत्तास्तद्वाणसप्तर्षवशात्कथं चित् ॥ ३३ ॥

प्रसिद्धसप्तर्षभवाकृतिर्न ते तद्विभिन्ना गदिता मुनीन्द्रैः ।

एवं पुराणेष्वपि ते निरुक्ताः सप्तर्षयः प्राग्गमनानुकूलाः ॥ ३४ ॥

यद्दर्शनानर्हमथार्हमेतत् द्वयं स्वतन्त्राः कथयन्ति तत्र ।

प्रमाणमेवास्ति वचो मुनीनामतस्तदुक्तैर्गतिरस्यदृश्यम् ॥ ३५ ॥

प्रायोऽथ ते च मुनयः किल देवतांशा

दृग्गोचरा नहि नृणामिह सत्फलाप्त्यै ।

तत्स्थापनस्य दिनभार्थमलङ्कृतास्ति

सा प्राग्गतिर्मुनिवरैर्भगता मुनीनाम् ॥ ३६ ॥

ननु तर्हि कथं तेषां शरा उक्ता वृथैव ते ।

देवांशाङ्गीकृतानां च तदर्थं त्वं बुधः शृणु ॥ ३७ ॥

पूजनान्ते परं तेषां ध्यानमावश्यकं सताम् ।

तदर्थं तन्निस्थितिद्वारा स्वतन्त्रैरुदिताः किञ्च ॥ ३८ ॥

कक्षाभेदेऽधः स्थितोर्ध्वस्थितेन

सम्यग् योगं नैव कर्तुं समर्थः ।

तस्मादायैरेकदृक्सूत्रयोगः

प्रोक्तः खेटे खेचरोत्यो भजो वा ॥ ३९ ॥

यश्चोर्ध्वकक्षास्थितखेटविम्बगोलो भवेदृक्किरणान्तरस्थः ।

तदृक्करान्तस्तदधःस्थखेटगोले स एव ब्रह्मविम्बगोलः ॥ ४० ॥

दृश्यो भवेद्योजनतस्तदल्प-

स्तुत्यो भवृत्ते तु कलाप्रमाणात् ।

साज्यात्यतोऽधःखचरेण साकं

युत्यर्थमायैः परिकल्पितोऽयम् ॥ ४१ ॥

अधःस्थिताकाशसुगोलपृष्ठे तद्योगपूर्वे विहिते तदत्र ।

तदूर्ध्वगोलस्थितवास्तवे स्यादृक्सूत्रसम्बन्धवशेन नूनम् ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वाधरावस्थितयोः पुरावत्साध्यं तु विम्बान्तरसूत्रमादौ ।

अधःस्थदृक्सूत्रयुतं यदि स्यात्तच्चोर्ध्वखेटर्जजदृष्टिसूत्रम् ॥ ४३ ॥

तदा केन्द्रदृक्सूत्रयोगोऽधरोर्ध्व-

स्थयोरिन्दुभान्धोश्च दृग्योगवत्स्यात् ।

तयोर्गर्भयोगे रविः स्याद्य ऊर्ध्वोऽ-

धरस्थो विधुर्लम्बनं यत्तदन्तः ॥ ४४ ॥

तयोर्गर्भयोगे तु संस्कार्यमेत-

त्स्फुटो गर्भयोगः स्फुटामान्तवत्स्यात् ।

नतिग्रासपूर्वं च तत्र प्रसाध्य-

मसत्सत्फलप्लव्यै ब्रह्मज्ञैः स्वयुक्त्या ॥ ४५ ॥

मार्गस्थयोर्वक्रगयोः कलाद्यं यदन्तरं तद्वतिभेदभक्तम् ।

यदैकवक्त्री गतियोगभक्तं लब्धैर्दिनैर्गर्भजयोगकालः ॥ ४६ ॥
 मार्गस्थयोरल्पगतौ विहीने मार्गगृहादक्रगतौ च हीने ।
 गतोऽन्यथा गम्य इह स्वकालात् द्वयोरनृज्जोर्विपरीतमस्मान् ॥ ४७ ॥
 तत्कालजौ तौ खचरौ विधेयौ ताभ्यां पुरावद्विषादि साध्यम् ।
 मुहुर्मुहुर्नैव खगान्तरं स्याद्यावत्स्थितो गर्भजयोगकालः ॥ ४८ ॥
 तात्कालिकौ तौ खचरौ गृहाद्यैः समौ स्वपूर्वापरभावहीनौ ।
 ऊर्ध्वस्थितात्वेचरतश्च सम्यगधोमुखे गर्भजद्वयसूत्रे ॥ ४९ ॥
 तयोरधःस्थग्रहगोलसंस्थं यदन्तरं दृष्टिविलम्बनं स्यात् ।
 तत्साधनं चान्यविलम्बनोक्त्या ज्ञेयं हि भानुगृहवद्बुधेन्द्रैः ॥ ५० ॥
 यदा द्वितीयानयनप्रकारे यत्साधितं खण्डमिह द्वितीयम् ।
 धनर्णगाल्पावधया युतोनं भवेच्च दृक्सूत्रमधःस्थितस्य ॥ ५१ ॥
 दृग्योगकालोद्भवमार्यवर्यैर्ज्ञातं च तद्गर्भजयोगकालात् ।
 तदूर्ध्वनम्रांशगुणेन निम्नमूर्ध्वस्थदृक्सूत्रद्वयं पुनस्तत् ॥ ५२ ॥
 ऊर्ध्वस्थकर्णेन गुणं त्वधःस्थकर्णोद्भूतं चापमतः प्रसाध्यम् ।
 तदूननम्रांशकलाप्रमाणं दृग्लम्बनं स्याद् ग्रहयोश्च मध्ये ॥ ५३ ॥
 एवं हि दृष्टेपवशाद्यथोक्ता नतिस्तथाभ्यां स्फुटलम्बनं च ।
 तल्लम्बनं षष्टिगुणं यथोक्तगत्युत्पयोगान्तरद्वयफलं स्यात् ॥ ५४ ॥
 घट्यादिकं स्पष्टविलम्बनं च
 तत्संस्कृतौ गर्भजयोगकालः ।
 भवेत्स दृक्सूत्रजयोगकालो-
 यो भेदयोगः कथितो मुनीन्द्रैः ॥ ५५ ॥
 तत्कालजाताधरसंस्थितस्य स्फुटोऽत्र वाणो नतिसंस्कृतो यः ।
 तस्योर्ध्वखेटेषुवियोगयोगादेकान्यदिक्ते तु खगान्तरं स्यात् ॥ ५६ ॥
 नृदृष्टितश्चोर्ध्वगभोगविम्बावधि स्थिते ये षट्सूत्रको स्तः ।

तयोरधःस्थग्रहगोलसंस्थे चिह्ने तयोरन्तरमेव यत् स्यात् ॥५७॥
 याम्योत्तरं तत्प्रमितान्तरं हि खोर्ध्वेषुतुल्यं परिकल्प्य चोक्तम् ।
 खलपान्तरात्संख्यवहारयोग्यं खेटान्तरं गोलविदां वरिष्ठैः ॥५८॥
 न्यूनं च तन्मानदलैक्यतस्वेज्जेयं बुधैस्तद्गृहजं समग्रम् ।
 भानुग्रहोक्त्याथ तदन्यथा स्यादसम्भवो भेदजयोगकस्य ॥५९॥

मध्यस्फुटोर्ध्वाधरखेचरेष्वो-

र्दिगैक्यतोऽधःस्थबुधच्छरस्येत् ।

मध्येषुदिक्खोर्ध्वगदिश्यधःस्थोऽ-

न्यथान्यदिश्यूर्ध्वखगात् सदैव ॥ ६० ॥

विम्बान्तरार्थं मध्येषू याद्वौ गर्भजयुतौ सदा ।

युतौ द्वे अण्यभिमतं कदम्बीये फलप्रदे ॥ ६१ ॥

अत्र खभान्तरवशात्त्वगयोर्यथोक्त-

युक्त्या विलम्बनमथावनतिं गृहीत्वा ।

खेटान्तरे किल तयोर्विवरं खबुद्ध्या

यैः कल्पितं निजज्ञतौ तदसन्नितान्तम् ॥ ६२ ॥

यस्माद्वि गर्भजयुतौ विहितं न तत् स्यात्

तत्कालजं नरदृग्गुह्यमत्र किं तत् ।

ऊर्ध्वस्थभान्तरविलम्बनहीनितख-

नस्त्रांशकाश्रिततदूर्ध्वगखेचरे स्यात् ॥ ६३ ॥

एवं हि यत्र विहितं किल तत्सदा स्यात्

तद्भिन्नकालजमयोग्यमिहास्वकीयम् ।

यस्मादधोमुखनटक्क्षितिगर्भसूत्र-

भेदस्वरूपविहितान्नहि तन्मतेऽन्यत् ॥ ६४ ॥

खलपान्तरं चेत्तदिहोक्तमाद्य-

विरोधतो गौरवतः किमर्थम् ।

सतामसूक्ष्मार्थमयं प्रयत्नो-

मान्यादिहौचित्यपदं न याति ॥ ६५ ॥

कदम्बस्थिता तारका न प्रसिद्धा

ततः खेटयोगप्रतीतिः कथं स्यात् ।

ध्रुवस्थानतारात्र लोकप्रसिद्धा

ततश्चोचिता खेटयोगोपपत्तिः ॥ ६६ ॥

इत्थं प्रसिद्धताराया विश्वासाच्च शिरोमणौ ।

नाशितं खेटयोगस्य साधनं ध्रुवसूत्रगम् ॥ ६७ ॥

चलांशाभावकाले तु तारा सा ध्रुवदेशगा ।

ततः कदम्बमध्येत्ये जिनवृत्ते चलांशकैः ॥ ६८ ॥

तारका चलितेदानीं यतो भान्यष्टमेऽम्बरे ।

किं चात्र शीघ्रनीचोच्चवशाद्भेदो महान् गतौ ॥ ६९ ॥

तैर्मध्यभुक्त्यैव विलम्बनाख्यं

स्थूलं कृतं स्वीयकृतौ ग्रहैक्ये ।

तत्खेटगत्यन्तरयोगभक्ताः

पराः कला लम्बनजाः खण्डघ्न्यः ॥ ७० ॥

लब्धं सदैवेह रम्बीन्दुवत्तद्वृत्तिचतुष्कं परलम्बनं न ।

ततोऽनुपातादिहितं निजेष्टे काले कथं तद्वि विचार्यमार्यैः ॥ ७१ ॥

नैवान्तरं यत् ध्रुवसूत्रयोः स्याद्भवत्तगं यत् ध्रुवसूत्रमेकम् ।

चेदन्तरं तद्भवतीह भिन्नमित्यं विचिन्त्यं ग्रहमण्डलाभ्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यौ तदा स्वायनदृग्ग्रहौ यद्विम्बे यदैकध्रुवसूत्रगे स्तः ।

तत्तुल्यकाले नहि केवलौ तौ तुल्यौ खगौ दृष्टिजकर्मसत्त्वे ॥ ७३ ॥

दृग्ग्रहैक्यसमयानयनार्थं यौ तयोर्विवरकालभवौ तौ ।

प्रोक्तखेटगतगम्यसुयुक्त्या दृग्ग्रहाविह कृतावसकृद्यैः ॥ ७४ ॥
 तन्न सम्यगिह केवलखेटादेव दृग्ग्रहभवं किल यस्मात् ।
 खेटजा गतिरिहैकदिनोत्था नैव दृग्ग्रहभवा गदितायैः ॥ ७५ ॥
 नैव केवलखगैक्यसाधकैर्लक्षणैरगतयातकालजैः ।
 दृग्ग्रहैक्यगतगम्यलक्षणं जायते गतिविभेदतस्तयोः ॥ ७६ ॥
 दृग्ग्रहोत्थयुतिकालविलम्ब्यै त्वत्तरोत्तरतदन्तरमल्पम् ।
 नास्त्यतोऽसकृदिहोक्तविधानाद्योगसाधनमशक्यमिदं हि ॥ ७७ ॥
 तद्गीतितोऽदृष्टवशात्कदाचित्साभ्यं भवेदृक्खगयोर्यदात्र ।
 तदा तदेकध्रुवसूत्रसक्तो ते खेटविम्बे भवतस्त्ववश्यम् ॥ ७८ ॥
 यत् स्यात् स्फुटं चायनदृग्ग्रहैक्ये विलम्बनं केवलखेचरान्तः ।
 तदत्र तत्केवलखेटयोश्च भवेत्कदाचिद्विरेण तुल्यम् ॥ ७९ ॥
 तदैकद्वक्सूत्रजयोगकालो यः खेटयोः केवलयोः स एव ।
 नूनं तदेकध्रुवसूत्रसिद्धो योगो भवेदायनदृग्ग्रहोत्थः ॥ ८० ॥
 तदैकद्वक्सूत्रत एव खेटविम्बे स्फुटेष्वन्तरिते यतो ऽतः ।
 अभेदजखनतिस्फुटेष्वन्तरैक्यमुक्तं ग्रहजान्तरं स्यात् ॥ ८१ ॥
 नैवान्यथा स्वायनदृग्ग्रहैक्ये द्वक्सूत्रयोगो ग्रहयोः कथं चित् ।
 द्वक्सूत्रभेदात् स्फुटवाणयोगान्तरं तदुक्तं ग्रहजान्तरं न ॥ ८२ ॥
 विनैकदेशं गणितप्रवीणैः

कर्तुं द्वयोरन्तरमस्त्यशक्यम् ।

युक्तं न युक्तं तदिदं स्वयुक्ता

मध्यस्थबुद्ध्या सधिया विचिन्त्यम् ॥ ८३ ॥

यैः सिद्धान्तशिरौमणावथ मरीचौ दृग्ग्रहैक्येऽफले
 खेटेषू खनतिस्फुटौ कुगणितात्कृत्वा ध्रुवस्थौ बलान् ।
 तद्योगान्तरतः कृतं ध्रुवगतं विम्बान्तरं तन्न स-

त्स्यष्टाद्यापमजान्तरैक्यमिह सत्तैस्तन्न बुद्धं यतः ॥ ८४ ॥

दृग्ग्रहैक्ये सदा विम्बान्तरं स्याद् ध्रुवसूत्रगम् ।

तज्जप्यै योऽस्ति तद्यत्नो निष्फलैक्ये वृथैव सः ॥ ८५ ॥

ध्रुवैकदिग्भवं विम्बान्तरं दृश्यमपीह न ।

येनोर्ध्वोऽधः खट्वक्चिह्ने ऽधस्तादृश्यो ध्रुवे न सः ॥ ८६ ॥

सदुक्तयुक्त्या खगयोः खट्वक्सूत्राभ्यां स्फुटेष्वोर्नयनं तु तावत् ।

ध्रुवैकसत्रे परिबाधितं तदशादपीहान्तरकं तयोर्न ॥ ८७ ॥

तत्तन्म्वनं नापि तदन्तरस्थं तत्साधितेऽपि स्फुटभेदयोगे ।

कृताऽपि द्वक्वेदयुतिर्विनष्टा जाता त्वया किं कृतमित्यमञ्ज ॥ ८८ ॥

एवं तदूर्ध्वस्थितखेटयुक्त्या तदूर्ध्वमस्य ध्रुवसायकाभ्याम् ।

अधःस्थखेटेन विभेदयोगः साध्यो गृह्यज्ञैर्गणितप्रवीणैः ॥ ८९ ॥

भध्रुवगृह्यवियोगजलिप्ताः

खेटभुक्तिविहता दिवसास्तैः ।

स्याद्गतागतयुतिस्त्वधिकोने

खेचरेऽनृजुगतौ तु विलोमात् ॥ ९० ॥

असकृद्दीनितोऽस्यापि विधाय स्थिरतां ततः ।

नतिलम्बनभेदेन कार्यं स्पष्टत्वमुक्तवत् ॥ ९१ ॥

ये भध्रुवाः स्वायनकर्मसिद्धा-

स्ते सस्ववाणा ध्रुवसम्मुखाः स्युः ।

ये केवला भध्रुवकाः सदा ते

वेद्याः कदम्बाभिमुखाः सवाणाः ॥ ९२ ॥

भखेटयोः सैवयुतिर्मता मे भोगाङ्गयोस्तारकयोश्च योः ॥

चतुर्युतिः स्वार्पकृता कदम्बद्वयैकवृत्ते फलदा नराणाम् ॥ ९३ ॥

युतिः कदम्बाभिमुखग्रहाणां प्रबाधिता भध्रुवकैर्ध्रुवोत्थैः ।

कदम्बजे वा ध्रुवजे तदेकसूत्रे ऽयनान्तादितरत्र वेद्या ॥ ८४ ॥

दृक्कर्मसंस्कारितयोर्युतिस्तु प्रसाध्यते भग्रहयोरथाद्यैः ।

साप्यत्र युक्ता न यतो ध्रुवाल्ले गृहे युतिस्तैरुदितात्र गम्या ॥ ८५ ॥

गम्ये स्वकाले नियमेन नैवा-

धिकत्वमत्रायनदृग्गृहस्य ।

तयोः कदम्बोन्मुखवाणयोश्च

न्यूनाधिकत्वाच्च विभिन्नदिक्तात् ॥ ८६ ॥

गम्या तदीया युतिरत्र येन सिद्धा भवेत्तद्ध्रुवकाधिकत्वे ।

तद्गृहस्याथ गता युतिस्तैरुक्ता गते तत्समयेऽयनाख्यः ॥ ८७ ॥

नैवारूपकः स्यान्नियमेन येन गता तदीया युतिरुक्तवत्स्यात् ।

गम्ये गतं स्याच्च गतेऽथ गम्यं भ्रूखेटयोस्तेन युतेरसिद्धिः ॥ ८८ ॥

अवक्रवक्रगृहजोत्यगत्यैवोक्तं युतेर्गम्यगतत्वमाद्यैः ।

तत्सम्भवेत्कोवलयोस्तयोश्च दृक्खेटयोर्नैव कथं चिदत्र ॥ ८९ ॥

तत्खेटयोः खेटभयोरथैवं तद्वास्तवे गम्यगतेऽपि नैव ।

ध्रुवैकसूत्रोत्थयुतिः कथं चित्तदुक्तरीत्या खलु गोलयुक्त्या ॥ ९० ॥

सौरे तु तन्त्रे दिनरात्रियातसिद्ध्यर्थमुक्तं किल दृष्टिकर्म ।

तत्खेटयोर्मेरुकवद्गृहस्य गत्या दिनाद्यं वदता सदुक्तम् ॥ ९१ ॥

भ्रूखेटयोः कोवलयोर्युतेश्च संसाधनं श्रीरविणा मयार्थम् ।

पूर्वैस्तदज्ञानपरमरोत्यभ्रान्त्यान्यथा तद्युतिजं निवद्धम् ॥ ९२ ॥

चन्द्रगृहादौ तु तदुद्गमार्थं दृक्कर्म यत्तन्निहि तद्गृहादेः ।

सिद्ध्यर्थमुक्तं च तथैव बोध्यं स्वतद्युतेरानयनं बुधेन्द्रैः ॥ ९३ ॥

वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योऽशकद्वयात् ।

विक्षेपोऽस्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटं तु सः ॥ ९४ ॥

गृहस्फुटत्वानयनप्रतीत्यै निशीथकाले नलरन्ध्रगत्या ।

पश्यन्ति तदिम्बकमार्यवर्या वदामि तत्रानयनप्रकारम् ॥ १०५ ॥
 निशीष्टकालिकः पूर्वमकृतायनदृग्ग्रहः ।
 स्थाप्यो दृक्षेपकसाथ ताभ्यां पूर्वोक्तयुक्तितः ॥ १०६ ॥
 विम्बसम्बन्धतः साध्ये शङ्कुदृग्ज्येष्ठ्य शङ्कुतः ।
 शोध्यं कुच्छन्नसूत्रं तद् ग्रहस्य क्षितिपृष्ठजः ॥ १०७ ॥
 नरो भवेद्रवित्री सा दृग्ज्या पृष्ठनरोद्धता ।
 क्राया कुपृष्ठदेशस्था तत्राग्रा च स्फुटापमात् ॥ १०८ ॥
 सा भाकर्णगुणा भक्ता त्रिज्यया व्यस्तदिग्भवा ।
 संस्त्रता साथ सौम्याश्चायया भागगो भुजः ॥ १०९ ॥
 स्वसंस्कारदिशि ज्ञेयस्तद्भावर्यवियोगजम् ।
 पदं कोटिर्भवेत्पूर्वापररूपा बुधैः स्मृता ॥ ११० ॥
 समावनौ खेष्टवृत्तौ तु पूर्वं दिक्साधनं पूर्ववदेव कृत्वा ।
 दिक्सूत्रसम्पातगतस्य शङ्कोः पूर्वापरा कोटिरिह प्रदेया ॥ १११ ॥
 प्रत्यङ्मुखी पूर्वकपालसंस्थे पूर्वामुखी पश्चिमगे ग्रहे सा ।
 तदग्रतो दोरपि याम्यसौम्यः स्याद्भा यथा तत्कृतकेन्द्रमध्ये ॥ ११२ ॥
 भुजाग्रशङ्कग्रसूत्रगत्या स्थिते नले तद्गतरेन्द्रदृष्ट्या ।
 खेटं प्रपश्येद्विव दृश्यमानं निशीष्टकाले सचमत्कृतं तम् ॥ ११३ ॥
 तत्केन्द्रसंस्थापितसज्जले वा भुजाग्रसंस्थस्य नरस्य चाग्रे ।
 केन्द्रोत्थसूत्रानुगतं नलस्य रन्ध्रे प्रपश्येत्त्वचरं विलोमात् ॥ ११४ ॥
 एवं भध्रुवकाणां च याथार्थ्यं ज्ञातुमुद्यतैः ।
 यथोक्तनलिकारीत्या पश्यान्धार्यैरुडून्यपि ॥ ११५ ॥
 अर्कानुगान्केन्द्रमुखान्मुनीन्द्रान्त्यक्कार्कवत्पक्षमुदाहरन्ति ।
 ये ब्रह्मगुप्तार्यभटादिकानामपीह तन्मौढ्यमतः परं किम् ॥ ११६ ॥
 मध्यस्फुटौ त्वार्पकृतेर्विरुद्धौ ।

विवृत्तगौ राशिवृत्तौ कृतौ न ।
 तज्जोऽपि यः स्वेऽन्धि नतोन्नताख्यो-
 विम्बस्य कालः स कृतो न सूक्ष्मः ॥ ११७ ॥
 ताभ्यामहो वासनया विरुद्धं विम्बोद्भवं प्रागणितं समस्तम् ।
 कृत्वाथ तस्मिन्मनस्यदृष्ट्या विम्बगृहादर्शनतो बुधेन्द्राः ॥ ११८ ॥
 बीजं प्रकुर्वन्ति विवृत्तभोगं
 कथं भवृत्तीयफलाय नूनम् ।
 मत्वार्षभिन्नां चलगोलसंस्था-
 मतोऽत्र तेभ्योऽस्तु नमो महद्भ्यः ॥ ११९ ॥
 इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके भग्नचयु-
 त्यधिकारः ॥

अथ पाताधिकारः ।

यौ भवक्रचलनोद्भवभागैः संस्कृतौ हिमकरोष्णकरो हि ।
 चक्रचक्रदलतद्युतितोऽत्र तद्विधा भवति चापमसाम्यम् ॥ १ ॥
 दृक्पातजं वैधृतपातसंज्ञं तत्रैकमन्यद्व्युतिपातसंज्ञम् ।
 क्रमेण सत्कर्मसु गर्हितं तत्सुदारुणं प्रज्वलिताग्निरूपम् ॥ २ ॥
 यत्कालजस्त्रानजपादिहोमैः पुण्यं यशः स्वं लभते मनुष्यः ।
 आद्ये किलैकायनगाविनेन्दू दृग्जैकदोर्ज्यायुतिसूत्रसत्तौ ॥ ३ ॥
 अन्यत्र भिन्नायनगाविनेन्दू दृग्जैककोट्युत्यगुणैक्यसत्तौ ।
 इत्थं च तद्वासनयैव सम्यग्दृक्पातरूपं गर्हितं पुराणैः ॥ ४ ॥
 यथोक्तदृक्सूत्रजदृष्टिपाताभावादिनाद्यैरनुदाहृतत्वात् ।
 यच्चक्रचक्रार्द्धरवीन्दुभेदाख्यात्क्रान्तिसाम्यं नहि पातसंज्ञम् ॥ ५ ॥
 अर्कोत्तिभिन्नं परिगृह्य साम्यं कुतर्कतोऽज्ञाः प्रवदन्ति पातम् ।
 अतीन्द्रियज्ञोदितमेव लोके योग्यं फलादेशविधौ न चान्यत् ॥ ६ ॥

दिवारं क्रान्तिसाम्यं स्याद्विषुवत्सन्निधौ यदा ।

तदा पातद्वयं सौरे प्रोक्तं तत्रान्यथा न तत् ॥ ७ ॥

चण्डशीतकिरणोत्थमध्यमक्रान्तिसाम्यसमयोऽस्ति मध्यमः ।

पातकाल इह राशिमण्डले भानुरस्ति सततं न चन्द्रमाः ॥ ८ ॥

ततः स वाणाग्रगतश्च तेन स्फुटापमस्तस्य च तीक्ष्णभानोः ।

मध्यापमेनैव समो यदा स्यात्तदा भवेत्स स्फुटपातकालः ॥ ९ ॥

साजात्यतोऽत्र ध्रुवगस्फुटेषो-

र्ध्रुवस्थिताद्यापमकानुरोधात् ।

चेत्साधनं तर्हि कदम्बवाणा-

नुरोधतः किं न कृतोऽपमोऽन्यः ॥ १० ॥

स्फुटापमान्योऽपि ततः स्फुटाद्यापमोक्तिवद्यत्कृतमत्र सर्वम् ।

अथान्यसंज्ञापमके च योऽस्ति स एव विज्ञ स्फुटपातकालः ॥ ११ ॥

किं नादृतश्चेद्वदसीह सूर्यानुक्तिं तदा रव्युदितापमेष्वोः ।

विभिन्नजात्योरपि तत्स्फुटत्वं गृहाण गोलज्ञ फलाय नूनम् ॥ १२ ॥

कदम्बवाणेन सुसंस्कृताद्योऽपमो विधोः स्पष्टतरोऽत्र कल्प्यः ।

अर्काज्ञेषुस्फुटयुक्तिरुक्तान्यैः सा फलार्थं तु कुयुक्तिरेव ॥ १३ ॥

तत्तत्फलार्थं स्फुटता विभिन्ना

तज्ज्ञोऽस्ति कः श्रोपरमात्मनोऽन्यः ।

अर्कोक्तिभिन्नो ध्रुवगः शरोऽतः

स्पष्टापमार्थं नहि सोऽत्र युक्तः ॥ १४ ॥

त्रिघ्ना नखाप्राञ्चलभागकास्तै-

र्हीनाश्च सार्द्धत्रिभुवोऽ १३ । ३० द्विपक्षाः २० ।

धने चलांशे ह्यधने तु युक्ताः

क्रमाद्भवैपातजसाग्रयोगौ ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वाङ्गतुल्योऽत्र गतोऽस्ति योगस्तन्नाडिकाद्यं तु तदग्रिमस्य ।
 तत्सर्वनाडोगुणितं च षष्ठ्या हृतं स्फुटं तद्वटिकादि तस्य ॥ १६ ॥
 नाड्यादितद्योगगते स्वमध्यपातस्य कालोऽवगतो ग्रहज्ञैः ।
 चन्द्रार्कमध्यापमयोः समत्वादमान्तपूर्णान्तकृतौ त्वनापौ ॥ १७ ॥
 अथोक्तमध्यापमसाम्यकालासन्नाड्वरात्रिस्थरवीन्दुपाताः ।
 पूर्वं प्रसाध्याः स्वचलांशकज्ञैः स्वस्पष्टपातावगमाय तस्मात् ॥ १८ ॥
 प्रत्यंशजक्रान्तिशरोत्थखण्डैर्मध्यापमं तीक्ष्णरुचेविधोस्तु ।
 स्पष्टापमाख्यं तु ततश्च कृत्वा ज्ञेयोऽर्कशाखाङ्गतगम्यपातः ॥ १९ ॥
 अथात्रौजपदस्येन्दोः क्रान्तिर्विक्षेपसंस्कृता ।
 यदि स्यादधिका भानोः क्रान्तेः पातो गतस्तदा ॥ २० ॥
 जना चेत् सा ततो भावी वामं युग्मपदस्य तु ।
 पदान्यत्वं विधोः क्रान्तिर्विक्षेपाच्चेद्विशुद्ध्यति ॥ २१ ॥
 क्रान्त्योर्ज्ये त्रिज्ययाभ्यस्ते परक्रान्तिज्ययोद्धृते ।
 तच्चापविवरं योज्यमेध्यपाते विधौ तथा ॥ २२ ॥
 शोध्यं चन्द्रे गते पाते तत्सूर्यगतिसंगुणम् ।
 चन्द्रभुक्तिहृतं भानोर्लिप्तादि शशिवत्फलम् ॥ २३ ॥
 तद्वच्चशाङ्कपातस्य फलं देयं विधोरिव ।
 एवं तदसकृत्तावद्यावत्क्रान्ती समे तयोः ॥ २४ ॥
 उक्तचापान्तराभावात्तत्र यः केवलः शशी ।
 स्पष्टपातोद्भवो वेद्यः प्राकृतश्चाङ्गारात्रजः ॥ २५ ॥
 स्थिरोक्तताङ्गारात्रेन्दोर्दयोर्विवरलिप्तिकाः ।
 षष्टिघ्न्यश्चन्द्रभुक्त्याप्ताः पातकालस्य नाडिकाः ॥ २६ ॥
 निशीथकालादिज्ञेयाः प्राक् पश्चात् पातजे विधौ ।
 क्षीनेऽधिकेऽङ्गारात्रेन्दोस्तत्र स्वस्वापमौ समौ ॥ २७ ॥

रवीन्दुमानयोगार्द्धं षष्ठ्या सङ्गुण्य भाजयेत् ।

तयोर्भुक्त्यन्तरेणाप्तं स्थित्यर्द्धं नाडिकादिकम् ॥ २८ ॥

पातकालस्फुटो मध्यः स्थित्या हीनयुतो यदि ।

स्पर्शमोक्षौ भावेतां तन्मध्यकालोऽतिदारुणः ॥ २९ ॥

स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु ।

प्राप्यतेऽत्र महच्छ्रेयो मङ्गलेष्वतिनिन्दितः ॥ ३० ॥

आर्षस्फुटक्रान्तिविरोधतोऽन्नै-

भिन्नेन्दुगोलायनसन्धियुक्त्या ।

खकल्पितोऽसत्स्फुटपातकालः

स पुण्यदो नाशुभदो न नूनम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके पाताधिकारः ॥

अथ महाप्रश्नाधिकारः ।

अथ दिग्देशकालैस्तु यदर्थं गणितोद्यमः ।

विचित्रान् वचिम् तान्प्रश्नान् सोत्तरान् युक्त्यलङ्कृतान् ॥ १ ॥

अश्वभागमिति विद्वणकोऽग्राज्ञानतो वदति कोणनरं यः ।

सूक्ष्मगोलविधिना खलु मन्ये भास्करादिगणकेषु वरं तम् ॥ २ ॥

सर्वदैव शरवेदलवाः स्युर्दिग्गलवा इह खगापमभागाः ।

स्वायकाश्वव्रतः किञ्च सिद्धास्तद्वयोरवगमाच्च सुबोधम् ॥ ३ ॥

इष्टादिङ्गरक्ततानयनोक्त्या साधनं भवति कोणनरस्य ।

श्रीशिरोमणिकृता * त्वसकृद्यत्तत्सुखार्थमुदितं निजतन्त्रे ॥ ४ ॥

* अत्र विशेषः ।

युग्माश्वोनाक्षप्रभावर्यनिशी वाणाब्ध्यंशज्या द्विकाश्वविभक्ता ।

अक्षच्छायावर्गयुक्तैः फलाच्चेदग्रा न्यूना स्यात्स्वर्गलं सौम्यगोले ॥

यादि फलमधनं तर्ह्यपाग्गोलजाति फलत इह यदाग्राऽतल्लिपका दुष्टमर्के ।

भवति विनुधवन्धो वासना वा सना यः सुगणक निगदेत्येतिर्नरैरेव तुल्यः ॥

दिग्लवस्त्रपलभापमभागज्ञानतो वदति चेष्टनरं यः ।

पूर्वदिङ्नरकृतानयनान्यरोतितः स च महान् गणकेषु ॥ ५ ॥

त्रिज्याशभाघ्नो खदिगंशमौर्व्या हताशभां तां परिकल्प्य साध्या ।

अशुज्यका तद्गुणितापमज्या स्वाक्षज्ययाप्राथ तयोस्तु चापे ॥ ६ ॥

ताभ्यां दिनाद्धौयनरोक्तिवज्जैर्नरस्य संसाधनमत्र कार्यम् ।

खगे सदैवोत्तरगोलयाते स्वाग्राह्यपकायामथ दिग्ज्यकायाम् ॥ ७ ॥

इष्टापमांशा नवतेर्यदाहपास्तदा खनागेन्दुविशोधिताश्च ।

इष्टाशकास्तद्वयतश्च साध्यं शङ्कुद्वयं गोलविदा सुसूक्ष्मम् ॥ ८ ॥

ज्ञात्वा समक्रान्तिभवौ भुजौ तच्छङ्कु च तत्राश्लववान् द्रुतं मे ।

गोलज्ञवर्यं प्रवदस्व तत्त्वविवेकरूपं यदि वेत्सि सूक्ष्मम् ॥ ९ ॥

एकान्यदिक्ते तु भुजान्तरैक्यं शङ्कुन्तराप्तं च सदैकगोले ।

अन्यैकदिक्तां तु भुजान्तरैक्यं शङ्कुत्रैक्यभक्तं च विभिन्नगोले ॥ १० ॥

अर्काहतं स्यात्पलभा विनिघ्नी त्रिभज्यया सा पलकर्णभक्ता ।

चापं पलांशाः खलु गोलरीत्या समापमत्वे भुजयोरिह स्युः ॥ ११ ॥

नोक्तं समत्वे भुजयोर्यथोक्त्वा तत्साधनं प्रोक्तमिदं विभेदे ।

पलप्रभा वर्णमितेरिहोच्चा सुवासनाद्यादयसाम्यरोत्या ॥ १२ ॥

अथेष्टकालापमवाज्जशङ्कून्

ज्ञात्वा पक्षांशान्प्रवदाशू यत्र ।

क्षिप्यन्ति बीजक्रियया वृथैव

स्वस्वाभिमानाद्गृहगोलविज्ञाः ॥ १३ ॥

फलीयपूर्वोक्तचरोऽत्र साध्यस्तदुद्धृते ते त्रिगुणाहते च ।

भुजापमज्ये धनुषोस्तयोश्च खदिक्स्थयोर्व्यस्तसुसंस्कृतेः स्युः ॥ १४ ॥

अक्षांशकास्तत्र यदाशभागा ज्ञातास्तदा क्रान्तिरतो विलोमान्

विदन्ति ये गोलममुं सभेदं पश्यन्ति तेऽग्रे गणितं समग्रम् ॥ १५ ॥

कृतायनां शयश्च वाङ्मयजीवाद्युज्यापमज्यायुतिविद्गृहज्ञः ।
 जानाति यः क्रान्तिगुणं सुशीघ्रं तं सर्वदैवज्ञवरं हि मन्ये ॥ १६ ॥
 पूर्वं परक्रान्तिलवोत्थजीवात्रिज्यायुतिं खेष्टयुतिं प्रकल्प्य ।
 परापमज्या गुणितोक्तयुत्या भक्तेष्टयुत्यापमशिञ्जिनी स्यात् ॥ १७ ॥
 तज्जद्युजीवोनयुतिं युतिं च
 मत्त्वोक्तवत्क्रान्तिगुणात् द्युजीवाम् ।
 कृत्वा तदूनोक्तयुतेर्वशेना-
 सकृत्स्थिरक्रान्तिगुणोऽतिसूक्ष्मः ॥ १८ ॥
 क्रान्तिज्यावर्णमानाद्वा दोर्ज्या तद्योगवर्जिता ।
 युतिस्तद्वर्गतद्व्युज्यावर्गसाम्यादियं स्फुटा ॥ १९ ॥
 अक्षांशविद्वाङ्मयप्रमाणं संवीक्ष्य यः क्रान्तिगुणं ग्रहज्ञः ।
 जानाति तं दैवविदां वरिष्ठं विवेकतत्त्वज्ञमितीह मन्ये ॥ २० ॥
 पूर्वोक्तद्वारेण हतात्रिमौर्व्या निम्नाङ्गुजाचापमिह खदिकस्थम् ।
 अक्षांशकैर्व्यस्तसुसंस्कृतं तज्ज्यका चरघ्नी त्रिभजीवयाप्ता ॥ २१ ॥
 लब्धं भवेत् क्रान्तिगुणोऽथ दृग्ज्या दिगंशकोटिज्यकया हताप्ता ।
 त्रिभज्यया चापलवा अतो ये खाङ्गच्युतास्तद्गुण एव द्वारः ॥ २२ ॥
 सहस्रभानौ सममण्डलस्थे नतासुदोर्ज्याश्चलवज्यकाज्ञः ।
 क्रान्तिज्यकामानयतीह तं च सिद्धान्तविद्वयमहं हि मन्ये ॥ २३ ॥
 नतासुदोर्ज्या त्रिभजीवयाप्ता त्रिज्या तथाचज्यकया विभक्ता ।
 तद्वर्गयोरन्तरमूलभक्ता नतासुजाता किल कोटिजीवा ॥ २४ ॥
 क्रान्तिज्यका स्यान्मम संमतेयं सहस्रभानौ सममण्डलस्थे ।
 परैरिदं चानयनं प्रयसात्कृतं खबुद्ध्या स्वकृतौ न सत्तत् ॥ २५ ॥
 अक्षांशकज्ञेन चरांशजीवां ज्ञात्वापमज्यानयनं यथोक्तया ।
 कार्यं चरज्यार्कहता गुणः स्यात्त्रिभज्यया सङ्गुणिताशभा च ॥ २६ ॥

तद्वर्गयोर्योगपदेन भक्ता

त्रिज्या गुणघ्नी त्वपमज्यका स्यात् ।

चापं भवेत्क्रान्तिरिमां विदित्वा

चरासवोऽप्यत्र विदां सुबोधः ॥ २७ ॥

अक्षांशवित् क्रान्तिगुणं विदित्वा जानाति शङ्कं नतकालमानम् ।

यस्तीक्ष्णरश्मौ सममण्डलस्थे बुधाश्च तं कल्पकमामनन्ति ॥ २८ ॥

त्रिज्यापमज्याद्वितिरक्षजीवा-

भक्ता नरः स्याच्च ततोऽस्य दृग्ज्या ।

सा त्रिज्ययाघ्नी विद्वता द्युमौर्व्या

तच्चापलिप्ता नतजासवः स्युः ॥ २९ ॥

पलप्रभा*लम्बगुणाश्चजीवायोगं विदित्वा पलभावबोधः ।

कर्णस्य वर्गात् द्विगुणादिशोध्येत्यनेन सहैवविदां सुबोधः ॥ ३० ॥

पाठ्युत्तरीत्या पललम्बमौर्व्योस्तद्वाङ्गकोट्योद्धिगुणश्रुतेश्च ।

ज्ञानाद्भवेत्तच्च यथा द्विनिघ्नत्रिज्याकृतेः शोध्ययुतेस्तु वर्गम् ॥ ३१ ॥

तन्मूलहीना संहिता युतिस्त-

द्वले किंलाशांशकलम्बमौर्व्यौ ।

स्वपृच्छकेच्छावशतोऽवगम्य

हीनाधिके चाभ्यधिकालिपके वा ॥ ३२ ॥

अशज्यकाकाराभिहता विभक्ता

* अत्र विशेषः ।

त्रिज्यावर्गोद् द्विनिघ्नश्च युतिवर्गोऽधिको यदा ।

नात्र सिद्धिरतो ब्रूते नवीनां सुगमक्रियाम् ॥

त्रिज्याविहीनेष्टयुतिं पलप्रभां

प्रकल्प्य साध्ये पललम्बजीवके ।

तयोगहीनेष्टयुतिं पलप्रभां

प्रकल्प्य साध्याऽसकृदेवमक्षभा ॥

लम्बज्यया स्यात्पलभा द्विधा सा ।

अर्कादिपका वाभ्यधिकार्कतः स्या-

न्यूनधिकत्वेऽक्षगुणस्य लम्बात् ॥ ३३ ॥

पलप्रभां तां प्रविशोध्य योगान्मत्वाथ तां योगमिति पुनश्च ।

यथोक्तवत्स्यादसकृद्विधानात्पलप्रभेत्यं कथयन्ति विज्ञाः ॥ ३४ ॥

भास्करेऽथ सममण्डनयते तन्नतोन्नतलवान्समवेक्ष्य ।

तन्नतासुमिति विद्विषितञ्च क्रान्तिमानय तथा पलभां च ॥ ३५ ॥

तन्नतासुगुणद्वत् त्रिगुणघ्नी सा समाख्यवृतिजा नतमौर्वी ।

द्युज्यका भवति यापमजीवा स्यात्समोन्नतगुणेन विभक्ता ॥ ३६ ॥

सा गुणा त्रिभगुणेन पलज्या तदशादपमतत्यलभे स्तः ।

अत्र यैरसकृदुक्तित उक्तं तन्न सम्यगिति गोलविदोह्यम् ॥ ३७ ॥

कुजीवोनितां तद्वृत्तिं कुज्यकां च

विदित्वा वदाश्चप्रभां व्यक्तीर्यता ।

कृतेन्द्राहता तद्वृत्तेरूर्ध्वखण्डो-

द्वृता कुज्यका तत्पदं स्वाशभा स्यात् ॥ ३८ ॥

सजातीयजात्येषु कोज्यङ्गकानां

स्वबाह्वुतानां समा लब्धयः स्युः ।

अतो येन हारेण भक्तोऽर्कशङ्कु-

र्भवेदशभा तद्वृत्तिः कुज्ययोना ॥ ३९ ॥

विभक्ताथ तेनापमज्या भवेत्सा

पुनस्तेन भक्ता कुजीवाथ तस्मात् ।

कुजीवोनिता तद्वृत्तिर्भाजिता त-

द्वरस्यैव वर्गेण कुज्याथ वा स्यात् ॥ ४० ॥

कृता द्वारवर्गस्य बोधार्थमत्र

कुजीवोनिता तद्धृतिः कुज्ययाप्ता ।
 हरे वर्गरूपेऽर्कशङ्कोस्तु वर्गो-
 भवेद्भाज्य आप्तं कृतिश्चाक्षभायाः ॥ ४१ ॥
 पदं चाक्षमेत्यं हि गोलप्रवीणै-
 र्नरैश्चोपपत्तिः प्रवाच्या सुबोधा ।
 अनन्तरा विदां कल्पनैवास्ति मुख्यं
 सुवीजं न तत्कोवलं वर्णरूपम् ॥ ४२ ॥
 प्रविदितनरमानाज्ज्ञातनम्रासुमाना-
 त्सपल्लवविदत्र ब्रूहि मे क्रान्तिजीवाम् ।
 द्विविधगणितगोलज्ञान्यसत्तान्तिकेभ्योऽ-
 धिकतरममलं चेत्त्वं विजानासि विद्वन् ॥ ४३ ॥
 नतासुकोटिज्यकया विनिघ्नी लम्बज्यका भाज्य इहोद्धृतोऽसौ ।
 त्रिभज्यया तत्कृतिरक्षजोवावर्गेण युक्ता हरसंज्ञकः स्यात् ॥ ४४ ॥
 भाज्यस्य वर्गश्चिगुणत्रयशङ्कु-
 वर्गो नितो हारहतः स चाद्यः ।
 त्रिज्याक्षजोवाहतशङ्कुराप्तो
 हारेण सोऽन्योऽस्य कृतिर्युताद्ये ॥ ४५ ॥
 तन्मूलमन्येन युतं विहीनं गोलक्रमेणापमशिञ्जिनी स्यात् ।
 यदाल्पमन्यात्यदमत्र साम्ये तदा पदेनापि विहीनितोऽन्यः ॥ ४६ ॥
 क्रान्तिज्यका स्याद्विविधं तदित्यं
 कचिच्च सत्यादय चोन्नताश्चेत् * ।

* अत्र विशेषः ।

उन्नतासूत्रक्रमज्याहताक्षप्रभा साक्षकर्णोन्नतासुज्यकावातहत ।

त्रिज्यकाक्षी ततो भादलैर्धनुर्धोमताऽऽथः प्रकल्प्योऽस्य कोटिज्यका ॥

शङ्कुगुण्याक्षकर्णेन गुण्या हता सूर्यगुण्योन्नतासुज्यकास्तस्य या ।

ज्ञातासवस्तर्ह्यसकृत्सुबोध-

माद्योक्तयुक्त्यैव विदां प्रसिद्धम् ॥ ४७ ॥

अथैकजातिजात्येषु भुजयोगं भुजं बुधैः ।

कोटियोगं तथा कोटिं कर्णयोगं तथा श्रुतिम् ॥ ४८ ॥

कल्पयित्वा ततोऽप्यन्यतज्जात्यैकावबोधतः ।

अनुपातात्तदन्यौ च ज्ञेयौ वस्तुफलाश्रितेः ॥ ४९ ॥

एवं तज्जात्ययोर्धे च कर्णदोःकोटिजैक्यके ।

तज्ज्ञानाच्च तयोरेकत्रितयान्यतरस्य च ॥ ५० ॥

यस्य ज्ञानात्तदन्यस्य तस्यैव ज्ञानमख्यलम् ।

सिद्धैकं साध्ययोगघ्नं सिद्धयोगहर्तं च तत् ॥ ५१ ॥

पलश्रेत्रेषु यत्र स्यात् सिद्धयोगस्तु कोटिजः ।

बाहुजः साध्ययोगः स्यात्तत्र साध्योऽर्कसंगुणः ॥ ५२ ॥

सिद्धहृत्पलभा ज्ञेया साध्यश्चेत्कर्णजस्तदा ।

साध्योऽर्कघ्नः सिद्धहृतः पलकर्णो भवेद्भ्रुवम् ॥ ५३ ॥

अथ वाच पलश्रेत्रे तत्रैक्यज्ञानतः किल ।

ज्ञानं दोःकोटिकर्णानां प्रवदाशु विदां वर ॥ ५४ ॥

चापकोटिर्द्विधा साद्ययुक्तोनिता गोलयोरग्रकांशा भवेयुः क्रमात् ॥

चापकोटिर्धेदालपाद्यमानास्तदा तद्युतिस्तद्वियोगश्च मानद्वयम् ।

सौम्यगोलेऽग्रकाचापजातं सदा जायते चेत्यवरात्रांशमित्यल्पकम् ॥

यथा श्रीभास्करोके पञ्चाङ्गुला गणक यत्र पलप्रभा स्यादित्यादिप्रश्ने लघुरिक्त्येन,

वि.उ.उ.त्रि

पक.उज्या = ९३४६४६६० = स्पआ ततो भादलैः स्पर्शरेखास्पर्णैर्धेनुराद्यंशं = १२ ।

३१ । ११ लबाधं ततस्तेनैव लघुरिक्त्येन $\frac{\text{पक.कोज्याआंशं}}{१२ उज्या} = ९९०९६९०$

= कोज्या (अत्रा ४ आ) ततश्चापकोटिः = १२ । १९ । ३८ लबादिका इयं तु आद्यमा-

नादल्पा तेन तयोर्योगः = २४ । ५० । ४९ अन्तरं च = ० । ११ । ३३ द्विविधाया-

शमितिस्तत्रैव ताम्ब्यामनुपातेन सौम्ये कान्तिमाने प्रकां = २२ । ४९ । २०

द्विका = ० । १० । ४० एते द्वे अपि समीचीने परकान्तितोऽल्पत्वात् ।

अर्काक्षभाक्षकर्णानां युत्या भक्तास्त एव हि ।

चद्द्विष्टयुतिनिम्नाः स्युः कोटिदोःश्रुतयः पृथक् ॥ ५५ ॥

अथान्तरं * साक्षकुजे भयोर्य-

त्कुतश्च याम्योत्तरगं तदल्पम् ।

संदृश्यते तद्वद मित्र युक्त्या

यद्यस्ति गोले गणितेऽभिमानः ॥ ५६ ॥

कुजेऽग्रकांशान्तरयोगतुल्यं याम्योत्तरे क्रान्तिज्वान्तरैक्यम् ।

एकान्यदिक्ते क्रमतस्तदस्मात्सदाधिकाल्पं तु समं निरखे ॥ ५७ ॥

चक्षयोरपि कदम्बकसूत्रज्ञातसद्ब्रुवकवाणकयोर्हि ।

यत्र गर्भजकुजेऽभ्युदयौ स्तस्यैककालवशतोऽवनिदेशे ॥ ५८ ॥

तत्र गोलगणितागमविज्ञात्तांशकान् प्रवद चेन्निपुणोऽसि ।

सद्ब्रुवाङ्गविक्रोद्भवजीवैकस्य वाणभवकोटिजमौर्व्या ॥ ५९ ॥

सङ्गुणा विभगुणेन विभक्ता लब्धचापभवकोटिगुणाप्ता ।

तद्गवाणभवदोर्ज्यकयान्नी त्रिज्यका फलधनुर्लवपूर्वम् ॥ ६० ॥

तत्परेषुविवरं हि दिगैक्ये वाणयोर्युतिरिच्छाथ विभेदे ।

तज्जकोटिगुणसंगुणितोक्तलब्धचापभवकोटिगुणाख्या ॥ ६१ ॥

त्रिज्यया च विहृताप्रजचापांशोनिता नवतयस्तु भयोः स्यात् ।

अन्तरं भवति दृग्बृतिजं तच्चैकभं हि परिकल्प्य खमध्ये ॥ ६२ ॥

अन्यभं किल तदन्तरभागैः स्यान्नतं कुरु ततो गुणमत्र ।

यौ भयोर्हि विषुवांशकसंज्ञौ विम्बजाविह तदन्तरभागैः ॥ ६३ ॥

या ज्यकान्यभभवस्फुटसंज्ञक्रान्तिजद्युगुणसङ्गुणिता सा ।

खस्थितस्फुटतरापमजातद्युज्यया च गुणिता पुनरेव ॥ ६४ ॥

* अत्र विशेषः ।

यदा युगपन्नक्षत्रद्वयं क्षितिजे स्यात् तदा तयोर्दिनार्धमाने न समाने अतस्तन्नक्षत्र-
द्वयं युगपद्याम्योत्तरवृत्ते न यास्याति ततोऽयं प्रश्नः खिलः ।

तन्नतांशकगुणत्रिगुणाभ्यां भाजिता भवति चाक्षलवज्या ।
 भूजसंस्थितभयोरथ लम्बज्या समाख्यवृत्तिजाक्षलवज्या ॥ ६५ ॥
 ज्ञाताक्षांशस्वप्रदेशाद्दिगंश-
 ज्ञातस्त्रेष्टाशास्थितो योऽन्यदेशः ।
 तस्याक्षांशान् शीघ्रमाचक्ष्व विदन्
 देशाभ्यन्तर्योजनज्ञोऽसि चेत् त्वम् ॥ ६६ ॥
 अत्रेष्टदिक्संस्थितभिन्नदेश-
 स्वदेशयोरन्तरयोजनानि ।
 इन्द्रै १४ विभक्तानि लवाश्च तेषां
 ज्या दृग्ज्यका सा सुधियावगम्या ॥ ६७ ॥
 तद्भिन्नदेशाख्यखगस्य तत्र
 खमध्यसंस्थान्निजदेशतश्च ।
 दिगंशकोटिज्यकया विनिम्नी
 दृग्ज्या त्रिमौर्व्या विहृताप्रचापम् ॥ ६८ ॥
 तत्कोटिजीवोदित एव हार-
 स्तदुद्धृता दृग्ज्यकया विनिम्नी ।
 दिग्ज्याप्रचापं हि फलं स्वदिक् स्या-
 त्तत्त्वाक्षयोरेकविभिन्नदिक्ते ॥ ६९ ॥
 वियोगयोगः किल तस्य जीवा हराक्षनाप्ता त्रिगुणेन लब्धम् ।
 अक्षज्यका स्याद्दिह भिन्नदेशग्रहापमज्याप्रधनुः पलांशाः ॥ ७० ॥
 खाङ्गाधिकाश्चेद्दिह योजनांशा-
 स्तदोदितव्यस्तमुसंस्कृतेश्च ।
 यथोक्तवत्तत्र पलांशकाः स्यु-
 र्यतोऽन्यदेशोऽस्ति कुजादधस्तान् ॥ ७१ ॥

यो देशयोर्ज्ञातपलांशयोर्दिग्-
 ज्ञानाद्बुधोऽत्रान्तरयोजनानि ।
 ज्ञात्वाथ तज्ज्ञानवशात्पुनस्त-
 द्विभागकान् यो वदति ध्रुवं सः ॥ ७२ ॥
 ध्रुवेन्द्र एवाकलने भचक्र-
 गोलस्य वेद्यस्त्विह नो तदन्यः ।
 खेटोऽन्यदेशोऽपमभागकास्त-
 त्पलांशकास्तत्र नतांशमानम् ॥ ७३ ॥
 दिगंशकज्ञानवशात्सुबोधं
 त्रिप्रश्नजप्राग्गणितेन नूनम् ।
 तज्ज्ञानतोऽग्रानृतलोऽस्य बाह्यो-
 र्दिग्ज्ञानमप्यस्ति सुबोधमत्र ॥ ७४ ॥
 आद्यप्रश्ने सौम्यगोले दिग्ज्याग्राल्पा तदा सदा ।
 निश्चयेन द्विधा मानमुदितं तन्न मन्मतम् ॥ ७५ ॥
 स्वापमे परतुल्ये तु व्यभिचाराद्बुधा श्रमात् ।
 एकाहोरात्रदृग्बृत्तयोगादेकनरो यतः ॥ ७६ ॥
 ज्ञाताक्षांशस्वीयदेशादभीष्ट-
 ज्ञाताक्षांशे कश्चिदस्तीह देशः ।
 कौर्दिग्भागौर्दिग्विभागेऽथ कस्मिन्
 स्वस्थानात् कैर्योजनैश्चापि तत्तत ॥ ७७ ॥
 तत्तत्स्थानप्रोक्ततूलांशविज्ञ ब्रूहि त्वं मे सत्वरं चातिसूक्ष्मम् ।
 ज्ञात्वा सम्यक् सद्विवेकस्य तत्त्वं चापश्चेन्न ज्ञातगोलप्रपञ्चैः ॥ ७८ ॥
 स्वाभीष्टदेशोद्भवतूलभागा-
 न्नरज्यया सङ्गणिता विभक्ता ।

त्रिभज्ययेष्टाशजलम्बमौर्वी
 तच्चापमाद्योऽस्य च कोटिमौर्वी ॥ ७८ ॥
 हरो भवेत्तेन हतेष्टदेशा-
 शज्या त्रिमौर्व्या गुणिताप्तचापम् ।
 इष्टान्यदिक्ताक्षवसंस्कृतानां
 स्वाक्षांशकानामिह या ज्यका स्यात् ॥ ८० ॥
 हराहता सा त्रिगुणेन भक्ता लब्धाद्यवर्गैक्यपदस्य चापम् ।
 लवाद्यमिन्द्रै १४ गुणितं भवन्ति तद्देशयोरन्तरयोजनानि ॥ ८१ ॥
 लब्धं त्रिभज्यागुणितं पदाप्तं तदाप्तचापं तु दिगंशकाः स्युः ।
 सुसंस्कृतस्वाक्षजदिक्स्थिताश्चेत्स्वकीयदेशोद्भवत्तलमल्पम् ॥ ८२ ॥
 तदेष्टदेशः स्वपुराङ्गवेत्प्राक्
 तदन्यथा पश्चिमदिक्स्थितः स्यात् ।
 तत्पूर्वचिह्नात्परचिह्नतो वा
 साङ्गद्विदस्त्राल्पलवर्दिगंशैः ॥ ८३ ॥
 स्वदिग्भवैः संव्यवहारहेतो-
 र्दिक् प्राक्परा सैव विदावगम्या ।
 साङ्गद्विषट् ६० । ३० दिग्लवकोर्ध्वगस्तु
 दिगंशदिग् या खलु सैव दिक् स्यात् ॥ ८४ ॥
 साङ्गद्विदसोर्ध्वगसाङ्गशैलषडल्पकैर्दिग्लवकैस्तु दिक् स्यात् ।
 तदन्तरे कोणभवा फलार्थमित्यं विचिन्त्यं सुधियातिसूक्ष्मम् ॥ ८५ ॥
 प्राक्साधितो दर्शविरामकालः स्फुटोऽत्र यत्तत्त्वनसंस्कृतः स्यात् ।
 तत्तत्त्वनं गर्भजलगतुल्ये रवौ निरुक्तं परमं सदायैः ॥ ८६ ॥
 त्रिभोनलगेन समे रवौ तु सङ्गोलरोत्या तदभाव एव ।
 सूर्यादितन्त्रे किञ्च मध्यलग्नं तद्वित्रिभं खं त्विह मध्यसंज्ञम् ॥ ८७ ॥

इति स्फुटार्थे वचनेऽप्यबोधा-
 त्त्वारं मतं नाशितमार्यमुख्यैः ।
 प्रामाण्यतो यद्वचनस्य विष्णो-
 र्भक्तौ विनष्टाः किल वैष्णवाख्याः ॥ ८८ ॥
 सवासनं ये प्रविदन्ति गोलं मध्याख्यजीवानयनाय ते तु ।
 गृह्णन्ति खाङ्गं किञ्च मध्यसंज्ञमन्यत्र तद्विचित्रमध्यलग्नम् ॥ ८९ ॥
 ये गोलजज्ञेत्रविचारशून्याः सर्वत्र तेऽभ्राङ्गकमेव चाङ्गः ।
 ये विचित्राभ्राङ्गजसंशयस्थास्तैस्तद्वयं प्रोक्ष्य कृतं तृतीयम् ॥ ९० ॥
 दृग्लम्बसंज्ञं स्फुटविचित्राङ्गं तत्सन्निभं दृग्भवलग्नकं च ।
 यथा भवेत्सन्निभविचित्राङ्गं खलग्नकं तद्वदिहापि बोध्यम् ॥ ९१ ॥
 तत्साधनं चेह यदभ्रविचित्रगृहाङ्गभागान्तरसंस्कृतं तत् ।
 त्रिभोनलग्नं खविलग्नकं च स्यात्तद्दिनार्द्धे न तथेष्टकाले ॥ ९२ ॥
 अतोऽन्तरं चोन्नतकालमौर्व्या गुणं हतं त्रिज्यकया लवादयम् ।
 क्षीनाधिके खान्निभक्षीनलग्ने युतो नितं तन्निभक्षीनलग्नम् ॥ ९३ ॥
 दृग्लम्बसंज्ञं त्रिभयुक्तमेतद्दृग्लग्नसंज्ञं परलम्बनार्हम् ।
 यथा रवौ खोदयलग्नतुल्ये विलम्बनं स्यात्परमं तथैव ॥ ९४ ॥
 दृग्लग्नतुल्ये द्युमणौ परं तद्विलम्बनं संविहितं स्वतन्त्रैः ।
 एवं यथा विचित्रभलग्नतुल्ये रवावभावोऽस्ति विलम्बनस्य ॥ ९५ ॥
 तथैव दृग्लम्बसमे रवौ तु विलम्बनाभाव इहेति बोध्यम् ।
 मध्ये त्रिभोनाभ्रविलग्नभिन्नमेकं हि दृग्लम्बकसंज्ञमेव ॥ ९६ ॥
 खबुद्धितो मध्यविलग्नरूपं प्रकल्प्य चाकोदितशास्त्ररीत्या ।
 कृतं स्फुटं लम्बनकं त्वनार्यभट्टैस्तु तन्नादरणीयमार्थैः ॥ ९७ ॥
 चेत्यराशरसंमत्याः कृतं सोऽर्कान्न चाधिकः ।
 अत उक्तः कलेरेव योग्यः सोऽनृतभाषणात् ॥ ९८ ॥

सवासनं बह्वनां च संमतं तदुपेक्ष्य च ।

युक्त्या सिद्धैकसंमत्या स्त्रीकुर्वन्त्यधमा इह ॥ ८८ ॥

पराशरो नरः कश्चित्पराशर इवोदितः ।

अनृतं गणितं येन कल्पितं स्त्रीकृतजातके ॥ १०० ॥

नृकल्पिताः पद्धतयोऽपि तासु

परायुषोऽप्यस्यधिकं लवायुः ।

नः काप्यतोऽलीकमनार्धमार्यै-

स्याज्यं तु दुःसाध्यतदादितं हि ॥ १०१ ॥

महर्षिभिः स्त्रीयकृतौ निरुक्ता

लग्नांशतुल्या रविसंख्यका ये ।

भावाः समा एव सदा फलार्थं

ग्राह्यास्त एव ग्रहगोलविद्भिः ॥ १०२ ॥

मुन्युक्तभावात्परतोऽथ पूर्वं तिथ्यंश १५ कौस्तस्य फलं निरुक्तम् ।

लोकेषु मूर्खोदरपोषणार्थं मूर्खैर्विलग्नान् रविसंख्यका ये ॥ १०३ ॥

भावा निरुक्ताः स्वधिया त्वनार्पाः

सम्यक् फलार्थं नहि तेऽवगम्याः ।

तत्साधनार्थं बहवः प्रकाराः

सत्तत्फलं नैकमपि प्रवक्तुम् ॥ १०४ ॥

तैस्तानथाहं प्रवदामि यस्मा-

त्प्रयोजनं गोलचमत्कृतिर्मे ।

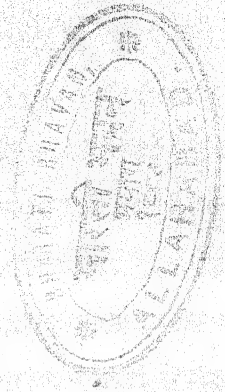
तनोः कुजाधो द्यनिशाख्यमूर्ध्वं

चास्तस्य कार्या अनयोः समानाः ॥ १०५ ॥

षट्षड्विभागा भवतौ हि तत्तद्भ्रुवोत्थसूत्रस्तु विकेन्द्रभावाः ।

लग्नोद्भवं रात्रिघटोप्रमाणमेकद्विवेदेषु चतुर्णामुच्यते ॥ १०६ ॥

लग्नांशकानां विषुवांशकेषु
 तदुद्भवाः क्षेत्रलवाः पुरोक्त्या ।
 साध्याश्च तैर्दिशिग्राह्यसंख्या-
 भावाश्च षड्राशियुतास्तथान्ये ॥ १०७ ॥
 गजाङ्गकैकादशसूर्यसंख्या-
 भावाः कृता एव पुरावशिष्टाः ।
 यद्वाङ्गखाब्ध्यस्तविलग्नकानि
 प्रसाध्य कार्या इह शेषभावाः ॥ १०८ ॥
 भमण्डले लग्नचतुर्थमध्ये
 तुर्यास्तमध्ये च समा विभागाः ।
 कार्यास्तयस्तत्र भवन्ति भावा
 द्विवह्निपञ्चाङ्गकसंख्यकास्ते ॥ १०९ ॥
 परम्परान्धोदितपद्धतिस्थप्रामाण्यसिद्धा अबुधैर्निरुक्ताः ।
 तत्सप्तमाः षट्सहिताश्च नूनं ये चेरिताः श्रीपतिभट्टपूर्वैः ॥ ११० ॥
 समान् विभागान् सममण्डलस्य प्राक्स्वस्तिकाद्वादशसंख्ययात्र ।
 कृत्वा समाख्यद्वयचिह्नसक्तवृत्तं तु नेयं प्रतिभागमार्यैः ॥ १११ ॥
 तान्येव वृत्तानि च यत्रयत्र भमण्डले संमिलितानि तत्र ।
 भावा भवेयुर्निजलग्नतस्ते चेत्यं तृतीयोऽयमपि प्रभेदः ॥ ११२ ॥
 लग्नापमज्यानिजलम्बभाग-
 ज्ययोश्च यद्वर्गवियोगमूलम् ।
 स्वदृग्गतिघ्नं निजलम्बभाग-
 ज्याप्तं धनुः कोटिगुणोऽस्य द्वारः ॥ ११३ ॥
 लग्नाग्रकाचापजकोटिजीवा स्वदृग्गतिघ्नी त्रिभजीवयाप्ता ।
 तच्चापजः कोटिगुणो हरो वा त्रिभज्यकादृगगतिसंज्ञके ये ॥ ११४ ॥

लग्नाग्रया सङ्गुणिते हराग्रे
 तच्चापतुल्ये श्रुतिबाहुमाने ।
 एकादिपञ्चाङ्ग १।२।३।४।५। गुणाः खरामाः
 ३०। शेषांशकाः ३०।६०।८०।१२०।१५०। स्थुर्धनभावतोऽत्र ॥ ११५ ॥
 सौम्ययाम्यविलग्नयावशात्त्वेषभुजांशयोः ।
 योगोऽन्तरच्च दृक्क्षेपे याम्ये सौम्येऽन्यथा ततः ॥ ११६ ॥
 तज्ज्यकाच्च विलग्नयां तथा लग्नाग्रकाहताम् ।
 त्रिभज्यां श्रुतिजज्याणां दृग्गतिं परिकल्प्य च ॥ ११७ ॥
 श्रुतिबाहुमिती कार्ये पुनरन्ये विचक्षणैः ।
 कल्पिताङ्गाग्रकांशाश्चेत्वाङ्केभ्योऽभ्यधिकास्तदा ॥ ११८ ॥
 प्रकल्पितश्रुतेरंशा भाङ्गांशेभ्यश्चुतास्तथा ।
 भाङ्गांशाभ्यधिकत्वे तु भाङ्गांशैस्त्रयुताश्च ते ॥ ११९ ॥
 आद्यवाङ्कधिके क्षेपे चेत्तदन्तरसम्भवः ।
 अन्यकर्णस्तदाद्यान्यकर्णैक्यं चान्यथान्तरम् ॥ १२० ॥
 लवाद्यं स्वस्वभावोत्थं लग्ने योज्यं तु ते स्फुटाः ।
 धनादयस्त्वपङ्गुस्ते मृत्युभावाच्च ते स्मृताः ॥ १२१ ॥
 लग्नं षड्युतच्चास्तमथ चान्यभुजज्यका ।
 सममण्डलतो बाहुर्भावस्येत्यं प्रसङ्गतः ॥ १२२ ॥
 श्रीपत्याद्युक्तभावानां दृग्ज्यकाबाहुमध्यगाम् ।
 तद्वर्गान्तरमूलं तु समवृत्तीयशिञ्जिनीम् ॥ १२३ ॥
 असूक्ष्मामपि ताङ्कृत्वा तद्वशाद्भावखान्तरम् ।
 यच्च तत्तु समस्थेष्टयोग्यभावांशमानतः ॥ १२४ ॥
 स्थूलानुपाततश्चोक्ता खलग्नाङ्गावसाधनम् ।
 सार्वभौमे कृतं तत्तु गोलस्थितिर्वर्गवम् ॥ १२५ ॥

यद्यस्ति भावानयनं तदुक्त्या सूक्ष्मं परं श्रीपतिभावभांशैः ।
 तर्हीष्टभांशैरपि नो तदेव कथं भवेद्भोक्तदुक्तिसाम्यात् ॥ १२६ ॥
 खाङ्गं यदा विचित्रभलप्रमत्ता-
 देकद्विराश्रयन्तरितौ त्वदुक्त्या ।
 आयव्ययौ नो सममण्डलीयौ
 चापीत्यसन्मङ्गणिताऽनभिज्ञ ॥ १२७ ॥
 समकीलकसम्प्रातखभावचलवृत्तयोः ।
 यतोऽत्रालपं भवृत्तीयं समवृत्तपरान्तरात् ॥ १२८ ॥
 स्नेष्टकालजविलग्नवशाद्-
 क्क्षेपद्वगतिमिति तु विदित्वा ।
 स्वाश्रभागखचरावगमात्त्वं
 दृग्ज्यकां नरमिति भुजमानम् ॥ १२९ ॥
 दिग्ग्लवीयभुजकोटिजजीवां भोगविश्वभवसङ्गणिताभ्याम् ।
 सत्वरं प्रवद चेन्निपुणोऽसि सद्दिवेकमथितार्थनिबन्धे ॥ १३० ॥
 लग्नोनितं सन्निभखेचरेन्द्रं केन्द्रं प्रकल्प्यास्य च कोटिजीवा ।
 स्नेष्टगतिघ्नी त्रिगुणेन भक्ता नरो भवेदुक्तवदस्य दृग्ज्या ॥ १३१ ॥
 केन्द्रज्यकासङ्गणिता त्रिभज्या
 दृग्ज्योद्धृता तत्फलचापभागाः ।
 खाङ्गालपकास्तेऽङ्गकृताग्रकांशै-
 र्याम्योत्तरैर्युक्तविहीनिताश्च ॥ १३२ ॥
 दृक्षेपके सौम्यगते तु याम्ये व्यस्तं च ते दिग्ग्लवकोटिभागाः ।
 तदूनखाङ्गाः सदिगंशकाः स्युर्वाङ्गस्ततः पूर्ववदेव साध्यः ॥ १३३ ॥
 त्रिभोनाङ्गाधिके खेटे प्रोक्तमित्थं तथाल्पके ।
 व्यस्तमत्राधिके शोध्ये ज्ञेयं व्यस्तविशोधनात् ॥ १३४ ॥

वाणो यदा स्यात्स्वरस्य तस्य
पूर्वोक्तरीत्यैव हि विम्बजाते ।
नतोन्नतज्ये सुधियात्र साध्ये
केन्द्रज्यका सेषुजकोटिमौर्व्या ॥ १३५ ॥

गुणा नतज्याप्तधनुर्लवा ये
ते संस्कृताः पूर्ववदत्र कार्याः ।
लग्नाग्रकांशैः खलु दिग्गलवानां
कोट्यंशकास्तद्वशतो दिगंशाः ॥ १३६ ॥

ततः खवाङ्गश्च ततः कृतोप-
वृत्तस्य विष्कम्भदलं पुरावत् ।
विम्बोद्भवं चाखिलमित्यमार्थैः
कार्यं बुधानामिह रञ्जनार्थम् ॥ १३७ ॥

आयनं हि चलनं गदितं तदासनां वद ममाशु सुबोधाम् ।
खेचरं हि परिकल्प्य खमध्यं तद्गतापमलवान् पलभागान् ॥ १३८ ॥
तत्पुरे कुजगतं हि विलग्नं सत्रिभग्रहसमं तु सदैव ।
तत्र लग्नजनिता किल यात्रा सैव चायनभवा चलनज्या ॥ १३९ ॥
आयनाक्षचलनं हि विनैव स्पष्टसंज्ञचलनं प्रवदेद्यः ।

अश्वित्समवलोक्य विलग्नं कल्पकेषु स महानिति मन्ये ॥ १४० ॥
पूर्वं तु भावानयनप्रसिद्धं
कार्यं लवाद्यं श्रुतिमानमाद्यम् ।

दृक्क्षेपके याम्यदिशि स्थितेऽङ्गे
क्रमेण याम्योत्तरगोलयाते ॥ १४१ ॥

श्रुत्यंशकास्तत्र तनौ युतोना दृक्क्षेपके सौम्यगते विलोमात् ।
सन्धिग्रहः स्यात्खलु तत्समे खग्रहे भुजो नैव भवेत्स्वगस्य ॥ १४२ ॥

तथा त्रिमौर्व्या गुणिता हताद्यश्रुतिज्यया लग्नभवाग्रकैव ।
 तत्र स्फुटाख्या वलनज्यका यत्समा समाख्यापमवृत्तयोश्च ॥१४३॥
 तत्कालजा स्यात्परमान्तरज्या यथा जिनज्या विषुवापमान्तः ।
 समाख्यवृत्तं विषुवाख्यवृत्तं भवृत्तकं तद्वि भवृत्तमेव ॥ १४४ ॥
 तयोश्च या स्यात्परमान्तरज्या
 जिनज्यका साथ भुजोऽपमज्या ।
 विम्बोद्भवो योऽत्र भुजः स च स्या-
 त्स्यष्टापमश्चोपसुवृत्तजन्तु ॥ १४५ ॥
 व्यासार्द्धमान तु भवेत् द्युजीवा तत्रोक्तवद्यायनवालनज्या ।
 सैव स्फुटाख्या वलनज्यका स्यात्तत्साधनं चाथ वयं वदामः ॥१४६॥
 सन्धिग्रहोनखखगस्य कोटिज्यया हता सा परमान्तरज्या ।
 विभाजितोक्तोपसुवृत्तजेन व्यासार्द्धमानेन फलस्य चापम् ॥१४७॥
 * स्पष्टं भवेत्तद्वलनं खगस्य
 यथायनाख्यं वलनं पुरोक्तम् ।
 सन्धिग्रहोनखखगायनाख्य-
 दिक्संस्थितं तत्सुधिया प्रकल्प्यम् ॥ १४८ ॥

* अत्र विशेषः ।

क्रान्तिवृत्तस्थखगतो लग्नसन्धिग्रहादिकम् ।
 कार्यमादौ विम्बखेटभुजं गोलविदा ततः ॥
 पातेनसन्धिग्रहकोटिजीवा निग्री परेषुज्यकया हरघ्नी ।
 ततस्त्रिभज्याकृतिभाजिताथो परेषुकोटिज्यकया विनिग्री ॥
 त्रिज्याविभक्ता हरकोटिजीवा तदन्तराच्चापजकोटिराशः ।
 पातेनसन्धिग्रहशिज्जिनी सा हराहताद्यज्यकया विभक्ता ॥
 सपातमन्दस्फुटखेट ऊतः फलस्य चापेन खगः प्रकल्प्यः ।
 तथा जिनज्यात्रजशिज्जिनी सा क्रान्तिज्यका विम्बखगस्य बाहुः ॥
 इष्टसंज्ञखगकोटिज्यका संगुणा च जिनजीवया हता ।
 द्युज्ययेह वलनज्यका भवेत् क्षेपवृत्तसममण्डलान्तरे ॥

विम्बोद्भवेनैव यदोपवृत्तव्यासार्द्धमानेन हृतं तदा तत् ।

विम्बोद्भवं स्यादथ सन्धिखेटग्रहान्तरज्यागुणिता हृता च ॥१४८॥

त्रिभज्यया सा परमान्तरज्या

स्यात्खेटवाङ्गः सममण्डलाख्यात् ।

कार्यं हि दृग्गोलजपृष्ठभागे

सदा मुदा खेलनमित्यमार्यैः ॥ १५० ॥

अथात्र सिद्धान्तशिरोमणिस्थं शीतांशुगोलायनसन्धिचिह्नम् ।

चापोत्थसन्मङ्गणितानभिज्ञैरवास्तवं प्रोक्तमतः सुयुक्त्या ॥१५१॥

विवृत्तनाडीवलयेकरूपं

विम्बस्फुटाख्यापमसन्धिदेशम् ।

सूक्ष्मं वद त्वं यदि बोबुधोषि

सिद्धान्तसत्तत्त्वविवेकरूपम् ॥ १५२ ॥

विभिन्नदिक्स्थितयोर्विवृत्त-

भवृत्तयोर्यौ भवतश्च योगौ ।

मिथश्च षड्भान्तरितौ ग्रहाणां

पातौ खगोलेऽथ द्विमांशुगोले ॥ १५३ ॥

यतोऽस्ति राशिक्रमतो भषट्कं

विवृत्तगं सौम्यगतं भवृत्तात् ।

तं राजमाङ्गर्हि यतोऽस्ति याम्ये

केतुं तमाहुर्विवुधाः सदैव ॥ १५४ ॥

गतेर्विवृद्धा चलति स्वमेघा-

त्यातो विलोमं त्वनुलोममेवम् ।

ह्रासक्रमादाहुरिहैकमेव

स्थानं द्वयोः स्याद्भवृत्तौ विवृत्ते ॥ १५५ ॥

चलांशकव्यस्तसुसंस्कृतस्य
 चक्रं तु चक्रार्द्धमथ क्रमेण ।
 आद्यान्यसंज्ञौ किल गोलसन्धी
 रवेर्भवेतामयनाख्यसन्धी ॥ १५६ ॥
 ताभ्यां त्रिभे व्यस्तचलांशसंस्का-
 रतस्त्रिभं चाङ्गगृहं क्रमेण ।
 ताभ्यां विधोस्तौ कियदन्तरस्थौ
 स्फुटापमार्थं प्रवदाणु नूनम् ॥ १५७ ॥
 अथायनांशक्रमसंस्कृतस्य
 राहोर्भुजज्यापमशिञ्जिनी च ।
 तद्युज्यकाथ त्रिभजद्यमौर्व्या
 निम्नी भुजज्या विहता द्युमौर्व्या ॥ १५८ ॥
 लब्धस्य चापं विषुवांशकाख्यास्तथायनाख्यं वलनं लवादयम् ।
 सुसंस्कृतात् राहुत एव तस्य कोव्यंशकाश्चन्द्रपरेषुभागैः ॥ १५९ ॥
 मृगादिकर्कादिगतोत्तराहौ
 हीनान्विता स्यात्सपरोऽथ तज्ज्या ।
 द्यज्यागुणा सा त्रिभजीवयाप्रा
 तच्चापकोव्यंशगुणो हरः स्यात् ॥ १६० ॥
 त्रिज्यापरज्ये त्वपमज्ययाधन्यौ हरोद्धृते तद्वनुषी भवेताम् ।
 लवादिकौ कर्णभुजौ भुजांशतदैषुवांशान्तरकोटिजीवा ॥ १६१ ॥
 त्रिज्यागुणा भाज्य इहाथ कर्ण-
 परेषुमौर्व्योर्निहतस्त्रिभमौर्व्या ।
 भक्तापचापांशजकोटिमौर्व्या
 भाज्यो हतस्यापमतोऽस्य कोटिः ॥ १६२ ॥

लवादि यन्मेषभषट्कराक्षै
सूर्यस्य गोलायनयोश्चसन्धौ ।
तेनान्वितौ तौ भवतौ सुधांशो-
स्तुलादिषट्के रक्षितौ तु तौ स्तः ॥ १६३ ॥

परेषकर्णज्यकयोर्द्वितीया
जिनज्ययाप्ता फलचापभागाः ।
खाङ्गच्युतास्तज्ज्यकया विनिम्नी
त्रिज्याथवा भाज्यमितिः पुरोक्ता ॥ १६४ ॥

चन्द्रस्य गोलायनयोश्च सन्धौ
आद्यान्यसंज्ञौ भवतोऽर्करोत्या ।
राक्षौ तु चन्द्रायनसन्धिस्थौ
कर्णः परः खाङ्गमितः सदा स्यात् ॥ १६५ ॥

विवृत्तनाडीवल्लयैक्यसक्तं
कदम्बवृत्तं भवतौ तु यत्र ।
अजादितौ गोलजसन्धिरस्मात्
त्रिभे यथोक्त्यायनसन्धिरुक्तः ॥ १६६ ॥
भवत्ततङ्गो गजसन्धितस्तौ विम्बोद्भवौ तौ भवतो यतस्ता ।
विम्बस्फुटक्रान्ति लवाद्यभावात्परत्वतो विद्वयमण्डलान्तः ॥ १६७ ॥

भौमादिकनां स्फुटपातहीन-
चक्रं तु राहुं परिकल्प्य तस्मात् ।
स्फुटात्परेषोर्विहितौ यथोक्त्या
तौ स्तः स्फुटौ तद्वल्लयैक्यभेदात् ॥ १६८ ॥
कर्णज्ययाप्ता त्रिगुणेन निम्नी क्रान्तिज्यका स्यादयनाख्यसन्धौ ।
स्फुटापमज्या परमेन्दुभोगायनाख्यसन्धीषुगविम्बजाता ॥ १६९ ॥

तद्गोलसन्धिन्दुजभोगतस्त-

द्विम्बीयवाणायनवालनैक्यम् ।

तथान्तरे यन्मृगकर्किसंस्थे

चलाखयराहौ किञ्च तज्ज्यका सा ॥ १७० ॥

यो गोलसन्धिर्निकटोऽस्ति राक्षोरुक्तं त्विदं तद्वशतोऽथ विज्ञैः ।

कृत्वा विवृत्तेऽयनसंस्कृतेन्दुराहूक्तकर्णोनयुतोक्तराहुः ॥ १७१ ॥

आद्यान्त्यपादेऽथ पदे द्वितीये खाङ्काऽधिकाल्पे तु परे तृतीये ।

खाङ्काल्पकोर्ध्वे तु परे क्रमेणोभयत्र कर्णोनयुतोक्तराहुः ॥ १७२ ॥

स्यादिन्दुविम्बीयसुगोलसन्धिः

केन्द्रं तदूनो हि विवृत्तचन्द्रः ।

राहौ तु कर्क्यादिमृगादिचिह्ने

आद्यान्त्यपादक्रमतोऽस्ति केन्द्रम् ॥ १७३ ॥

तज्ज्यागुणा राक्षपमज्यकाप्ता

कर्णज्यया चापमतो विधोः स्यात् ।

स्फुटापमो मेषतुलादिकेन्द्रेऽ-

सौ सौम्ययाम्यो मकरादिषड्भे ॥ १७४ ॥

यद्युक्तराहौ विपरीतदिक् स्या-

दुक्तात्तु कर्क्यादिभषट्कसंस्थे ।

आर्षोक्त्यभावात्स्फुटपातसिद्धौ

सूक्ष्मोऽप्यकिञ्चित्कर एव बोध्यम् ॥ १७५ ॥

इत्थं च गोलायनसन्धिरूपं चापोत्यसद्भासनया मयोक्तम् ।

स्थूलानुपातैः करणप्रवीणाः प्रतारिताः प्राग्गणितप्रवीणैः ॥ १७६ ॥

त्रयं खचन्द्राः खभुवोऽग्रयः खं

कृतायनांशो गृहपूर्वराहुः ।

विधोः सदादायनसन्धिसंस्थो-

ऽसौ भास्करोक्त्या नहि सिध्यतीह ॥ १७७ ॥

तद्रीत्याऽयं प्रोक्तराहै विधोः प्राक्

किञ्चिन्मूना द्वित्रिचन्द्रा २ । ३ । १ यतोऽग्राः ।

सन्धिर्गोलोक्त्याऽयनाख्यो न सिद्धः

पातोऽप्युक्तस्तत्कृतोऽतो न युक्तः ॥ १७८ ॥

यः कश्चिदज्ञातगुणोऽस्ति येन भाज्यो हतः शेषयुतो नितश्च ।

हरोद्धृतः शुद्धिमुपैति तत्र गुणान्निविज्ञानमथ प्रवर्त्ति ॥ १७९ ॥

भाज्ये हराप्ते यदिहास्ति शेषं

हारं प्रकल्प्याथ हरस्तु भाज्यः ।

शेषं पुनः साध्यमिहापि तच्च

हारं हरो भाज्य इति क्रमेण ॥ १८० ॥

अन्यावशेषं भजनान्मिथो य-

द्भवेदृढाङ्गस्वपवर्त्तनाङ्गः ।

तेनोद्धृतौ भाज्यहराविद्यादौ

दृढौ भवेतां च तथा विभक्तः ॥ १८१ ॥

क्षेपोऽपि नूनं दृढसञ्ज्ञकः स्याद्येनापवर्त्त्याविह भाज्यहारौ ।

क्षेपस्य तत्राप्यपवर्त्तनं न खिलं तदुद्दिष्टमिति प्रकल्प्यम् ॥ १८२ ॥

अतोऽन्यथा चाखिलमेव यानि

पूर्वं मिथः संभजनागतानि ।

फलान्यधोऽधस्तु दृढस्ततोऽधः

क्षेपस्तथान्त्ये खमुपान्तिमेन ॥ १८३ ॥

खोर्ध्वे हतेऽन्त्येन युते तदन्त्यं त्यजेन्मुहुः स्यादिति राशियुग्मम् ।

ऊर्ध्वो विभाज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः स्यादपरो हरेण ॥ १८४ ॥

एवं तदैवात्र यदा समास्ताः
 स्युर्लब्धयश्चेद्विषमास्तदानीम् ।
 यथागतौ लब्धिगुणौ विशोध्यौ
 स्वतश्शणाच्छेषमितौ तु तौ स्तः ॥ १८५ ॥
 ये योगजे तश्चणतो विशुद्धे वियोगजे ते भवतो गुणाग्नौ ।
 एवं स्थिरे कुट्टविधौ विशुद्धिं शेषं च रूपं परिकल्प्य साध्ये ॥ १८६ ॥
 यथोक्तरीत्या गुणकारलब्धौ स्वशेषकस्वीयविशुद्धिनिम्ने ।
 तद्ये च ते वै निजतश्चणाभ्यां स्यातां तयोस्तौ गुणकारलब्धौ ॥ १८७ ॥
 चले स्थिरे कुट्टविधौ तु बोध्यं संतश्चणो तुल्यफलं सदेह ।
 इष्टाहतस्वस्वकतश्चणाढ्यौ स्यातां च तौ लब्धिगुणावनन्तौ ॥ १८८ ॥
 हरतद्ये धनक्षेपे गुणलब्धौ तु पूर्ववत् ।
 क्षेपतश्चणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ तु वर्जिता ॥ १८९ ॥
 स्वीयभाज्यहरशेषयोग्यौ लब्धिगुणौ तु यौ ।
 तावेव भवतस्तेषामिष्टप्लानामपि ध्रुवम् ॥ १९० ॥

इति कुट्टकविधिः ॥

युगादिजौ चक्रकुवासराख्यौ तावद्यथोक्त्या सुदृढौ प्रसाध्य ।
 राश्यंशलिप्ताविकलात्मखेटज्ञानाद्दिनौ घाद्यवगन्तुमत्र ॥ १९१ ॥
 समानयेद्यो भगणावशेषं विलिप्तिकाशेषमिह स्वबुद्ध्या ।
 मन्यामहे तं गणितज्ञचक्रग्रहर्क्षचक्राकलने ध्रुवेन्द्रम् ॥ १९२ ॥
 राश्यंशलिप्ताविकलात्मकस्य
 ग्रहस्य कार्याः प्रथमं विलिप्ताः ।
 ताभिर्हताश्चक्रविलिप्तिकाप्ता
 दृढकहा व्यग्रफलं ततो यत् ॥ १९३ ॥
 तत्सैकमाद्योऽन्य इहावशेषविहीनिताश्चक्रविलिप्तिकाः स्यात् ।

शून्योऽवशेषे विकलावशेषं शून्यं भवेत्तद्भगणावशेषम् ॥ १८४ ॥

प्रोक्तेन तद्व्यग्रफलेन तुल्यं विलिप्तिकाशेषकसम्भवे तु ।

विलिप्तिकारूपखगावबोधे सुबोधमग्रद्वयमेवमत्र ॥ १८५ ॥

दृढकक्षाश्वक्रविलिप्तिकातो-

यदाल्पकास्तत्र दृढकक्षाल्पः ॥

अन्योऽपि चेत्तेन समं विलिप्ता-

ग्रं चाद्यतुल्यं भगणावशेषम् ॥ १८६ ॥

दृढकक्षेभ्योऽन्य इहाधिकश्चे-

ज्ज्ञेयं तदुक्तं खिलमेव सर्वम् ।

दृढकक्षाश्वक्रविलिप्तिकातो-

यदाधिकास्तत्र च शेषयोश्च ॥ १८७ ॥

वृद्धप्रकारं किल संभवः स्याद्याभ्यां स एवास्ति खगः पुरोक्तः ।

अन्येन तुल्ये विकलावशेषे स्यादाद्यतुल्यं भगणावशेषम् ॥ १८८ ॥

दृढकक्षाश्वक्रविलिप्तिकाया

लब्धाङ्कशेषाङ्कमिती च साध्ये ।

लब्धाङ्कसंख्यानधिकोऽष्टनिधन्यो-

विलिप्तिकाश्वक्रभवा निजान्ये ॥ १८९ ॥

युक्ता दृढाख्यकक्षतोऽल्पकत्वे तदङ्कतुल्ये विकलाग्रके स्यात् ।

चक्राग्रमिष्टाद्ययुतिः कथञ्चित्तल्लब्धाङ्कतो नाधिकमिष्टमत्र ॥ २०० ॥

सार्वभौमकृता सर्वाधिकमेवादृतं किल ।

तच्छेषद्वितयं चात्र तदन्यानवबोधतः ॥ २०१ ॥

लिप्ताङ्गं दृश्युगभवन्ति विकलास्तासां वियोगस्त्रियुक्

भागा भागदलं गृहाणि शशिनः खत्रीन्दव १३० स्तद्युतिः ।

इत्थं स्त्रीयशिरोमणौ भ्रमवशाद्यच्चाखिलं चेरितं

तत्सर्वं खिलमेव तद्गणनया संदृश्यते कोविद ॥ २०२ ॥

यथा राश्यादेर्विकलाः १२००१८ तद्गोत्या दृढकुदिन ८५६३१३
गुणा १२१५२०५०८८०४७ अक्रविकला १२८६००० भक्ताः फलं
८३०६५८ शेषं ३३१०४७ भगणशेषं ८३०६५८ विकलावशेषं
८६४८५३ एतद्दृढकहाधिकं इति खिलमुदाहरणं भगणावशेषा-
द्वास्तवखगस्त्वयं ११।२२।५८।४० विकलावशेषं ८६४०।

चक्रोत्थविकलामानं भाज्यं द्वारं दृढकहान् ।

विकलाशेषमानं तु विशुद्धिं परिकल्पयेत् ॥ २०३ ॥

गुणलब्धी यथोक्त्या ये तयोस्तु गुणको भवेत् ।

चक्राग्रं खेटविकलाः स्युर्लिब्धद्युगणोऽप्यतः ॥ २०४ ॥

दृढचक्रं येन गुणं चक्राग्रोनं हतं च तत् ।

दृढकहैः शुद्धिमेति स गुणो द्युगणो भवेत् ॥ २०५ ॥

उक्तकुट्टकरीत्यातः कार्यो बुद्धिमता गुणः ।

दृढकहाङ्गसंयोगान्मुक्तः स्यादङ्गधा च सः ॥ २०६ ॥

उक्ता प्रश्नोत्तराण्येवं कुट्टकोक्तप्रकारतः ।

अधुना तान्प्रवक्ष्यामि वर्गप्रकृतिरीतितः ॥ २०७ ॥

तत्र वर्गप्रकृत्युक्तप्रकारान्प्रथमं प्रष्टव्यम् ।

कृतिर्गुणगुणा क्षेपयुक्तोना मूलदा भवेत् ॥ २०८ ॥

गुणो यो राशिवर्गस्य सैव प्रकृतिरुच्यते ।

राशिः कनिष्ठसंज्ञं स्यात्पदं तस्य कृतिर्गुणा ॥ २०९ ॥

प्रकृत्या क्षेपयुक्तोना ज्येष्ठं तस्य पदं भवेत् ।

कनिष्ठज्येष्ठतत्क्षेपान् पङ्क्त्यां स्थाप्य ततस्त्वधः ॥ २१० ॥

तुल्यानतुल्यान् संस्थाप्य तुल्यातुल्याख्यभावना ।

कार्या योगान्तराभ्यां वै तानि स्युर्वङ्गधा ततः ॥ २११ ॥

मिथो ज्येष्ठपदाभ्यस्तकनिष्ठपदयोर्युतिः ।

अन्तरं वा कनिष्ठं स्यादेवं ज्येष्ठपदं भवेत् ॥ २१२ ॥

प्रकृतिघ्नकनिष्ठाख्यद्विज्येष्ठद्विज्येष्ठया ।

तयोर्योगान्तरे ज्येष्ठपदे च भवतः क्रमात् ॥ २१३ ॥

क्षेपयोराद्विज्येष्ठो भवेत्तद्भावनादये ।

योगान्तरवशादित्यं समासान्तरभावना ॥ २१४ ॥

इष्टवर्गद्विज्येष्ठो भवेत्तद्भावनादये ।

मूले ते स्तोऽथवा क्षेपः क्षेपः क्षेपः तदा पदे ॥ २१५ ॥

इष्टवर्गप्रकृत्योर्यद्विज्येष्ठं तेन वा भजेत् ।

द्विज्येष्ठं कनिष्ठं तत्पदं स्यादेकसंयुतौ ॥ २१६ ॥

ततो ज्येष्ठमिद्वानन्त्यं भावनातस्तथेष्टतः ।

रूपशुद्धौ खिलोद्विष्टं वर्गयोगो गुणो न चेत् ॥ २१७ ॥

अखिले कृतिमूलाभ्यां द्विधा रूपं विभाजितम् ।

द्विधा ह्रस्वपदं ज्येष्ठं ततो रूपविशोधने ॥ २१८ ॥

यत्राधिशेषस्य कृतिस्तु दिग्गो सैका कृतिः सौरदिनप्रमाणम् ।

तत्राधिमासप्रमितिं वदाशु जानासि चेत्तत्त्वविवेकमार्गम् ॥ २१९ ॥

युगार्कवाराधिकमासहारभाज्योद्भवं यत्त्वधिमासशेषम् ।

तच्च द्विधा स्याद्वृद्धं वृद्धं च प्रश्नद्वयं चेत्यभिहोपपन्नम् ॥ २२० ॥

वर्गप्रकृत्या वृद्धा कनिष्ठान्यादौ प्रसाध्यानि यथोदितानि ।

तेष्वत्र यत्स्याद्युगसौरवारभ्योऽल्पं तथा चावृद्धमाद्यमञ्जरे ॥ २२१ ॥

प्रश्ने विष्णुर्द्वि किल तां प्रकल्प्य दृढाख्यतद्भाज्यद्वाराङ्ककाभ्याम् ।

स्वकुट्टकोक्त्यैव कृते गुणाप्नोते सौरवाराधिकमासमाने ॥ २२२ ॥

प्रश्ने द्वितीये दृढयोगसौर-

दिनाल्पकं यच्च दृढं तदेव ।

प्रकल्प्य शुद्धिं दृढभाज्यहारा-
 भ्यां ये गुणाग्नी विहिते तु ते स्तः ॥ २२३ ॥
 निरग्रत्तद्धै दृढभाज्यहारा-
 भ्यां कल्पिता सा दृढतद्विशुद्धिः ।
 तेनात्र सर्वानपवर्त्तनेन
 केषे न दोषोऽनपवर्त्तनस्य ॥ २२४ ॥
 यत्र क्वचिदृढहरादप्यल्पमदृढं पदम् ।
 अन्यप्रश्ने तु तज्ज्ञेयं दृढं लब्धिगुणान्नये ॥ २२५ ॥
 आद्यान्ययोः क्रमादेवं तदेकं त्वदृढं दृढम् ।
 कालभेदे त्वभेदे नो तुल्ये शेषे तयोर्यतः ॥ २२६ ॥
 आद्यादृढं यदान्यस्मिन् दृढमेवादृतं तदा ।
 नाद्ये तददृढं किं तु स्वापवर्त्तगुणं हि तत् ॥ २२७ ॥
 कुत्रापि वर्गप्रकृतेः प्रश्नौ नानैककालिकौ ।
 केवले कुट्टकेऽप्येवं वैषम्यं गणितेऽस्ति हि ॥ २२८ ॥
 दृढवत्त्वदृढशेषाद्युक्त्या यः कृतो गुणः ।
 सोऽसन् दृढादृढस्वस्वशेषोदाहरणद्वये ॥ २२९ ॥
 अदृढे स्वापवर्त्तघ्नतत्त्वशेषात्कोवलादृढे ।
 स्वीयोदाहरणे भिन्नशेषाद्युक्तो गुणोऽस्त्ययम् ॥ २३० ॥
 यत्र स्वभिन्नैव विशुद्धिरज्ञैः स्वभाज्यहारोत्यनिरग्रत्तद्धै ।
 उक्ता तदुद्दिष्टमतीव दुष्टमुक्तं सदा कुट्टकतत्त्वविज्ञैः ॥ २३१ ॥
 स्वीचितशेषसम्बन्धिभाज्यभाजकयोरिह ।
 दृढत्वे तु दृढः शेषस्त्वदृढस्त्वदृढत्वतः ॥ २३२ ॥
 निश्चयस्तद्विदामित्यं चास्ति चेदन्यथा तदा ।
 तद्वि व्यासोदितं चापि दुष्टं ज्ञेयं विज्ञानता ॥ २३३ ॥

स्वतः कृण्वन्नेव पश्चादनेके
सौराहमानाधिकमासमाने ।
परत्वमानाधिकता तयोर्था
नैवान्न दोषस्तु यतस्त्वभीष्टाः ॥ २३४ ॥

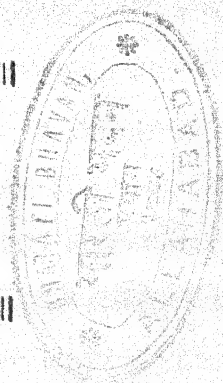
सौरास्तु यत्कालभवाश्च तज्जाः
कृताधिमासा अपि तेऽवगम्याः ।
नादिर्न चान्तः किल यस्य तस्या-
यं कालजः स्यान्नियमो वृथैव ॥ २३५ ॥

अजस्रमिन्द्रर्कपरिभ्रमोऽयं
निवार्यते केन स नैव बुद्धः ।
यद्ब्रह्मणा तत्स्रजनं त्विदं य-
त्तदर्थवादात्मकमेव सर्वम् ॥ २३६ ॥

उक्तान्यशुद्धिं परिकल्प्य यः स्या-
त्समुद्यतः कुट्टकसङ्गृहार्थम् ।
खिलत्वतस्तद्वाभिचारतश्च
क्वचित्स च क्लिश्यति मूढबुद्धिः ॥ २३७ ॥

एवं च यत्राधिकमासशेषं वर्गीकृतं व्येकमिदं दशाप्तम् ।
वर्गो भवेत्तत्त्वधिमासशेषं वदेदिति प्रश्नसदुत्तरं तु ॥ २३८ ॥
यावत्तावत्कल्प्यमत्राधिशेषं कार्या शेषप्रक्रियानेकवर्णात् ।
तुल्यौ पक्षौ सम्बिधायाद्यपश्चमूलं यावत्तावदेकं परस्य ॥ २३९ ॥

दशमवर्गीकृतकालकस्य
सहस्रकस्याथ कृतिप्रकृत्या ।
मन्त्रे प्रसाध्ये विहितं यदस्ति
ज्येष्ठं कनिष्ठं परिकल्प्य शुद्धिः ॥ २४० ॥

प्रश्नद्वयोक्ताङ्गणितप्रकारा-

दिहापि साध्या गणकैः स्तुष्यै ।

यथोचितं सौरदिनप्रमाणं

तथाधिमासप्रमितिस्ततः स्यात् ॥ २४१ ॥

उक्तं शिरोमणौ चैवमुद्दिष्टमधिशेषकम् ।

यदर्थभ्रमिता भ्रान्ता अद्याप्यज्ञा भ्रमन्ति हि ॥ २४२ ॥

उद्दिष्टं कुट्टके तज्ज्ञैर्ज्ञेयं निरपवर्त्तनम् ।

व्यभिचारः क्वचिक्वापि खिलत्वापत्तिरन्यथा । इति ॥ २४३ ॥

वर्गप्रकृतिसिद्धेषु पदाङ्गेष्वदृढोऽस्ति यः ।

आद्यप्रश्नोचितः सोऽङ्कः प्रोक्त उद्दिष्टसंज्ञकः ॥ २४४ ॥

दृढो यश्चास्ति सोऽङ्कः स्यादन्यप्रश्नोचितस्तथा ।

ज्ञेयं तदेव सुधियोद्दिष्टं निरपवर्त्तनम् ॥ २४५ ॥

आद्यभाज्यहरौ तौ यौ दृढाङ्गानपवर्त्तितौ ।

अन्यभाज्यहरौ तौ स्तो यौ दृढाङ्गपवर्त्तितौ ॥ २४६ ॥

अपवर्त्तानपवर्त्तक्रमात्कुट्टकरोतितः ।

ताभ्यां लब्धिगुणौ स्यातामधिमासार्कवासरौ ॥ २४७ ॥

दृढो दृढोक्तो वाद्यप्रश्ने यदि पदाङ्ककः ।

गृह्यते स्त्रोचितोद्दिष्टलब्ध्यै तत्र क्रमात्तदा ॥ २४८ ॥

खिलत्वं कुट्टकानुक्त्या व्यभिचारोऽन्यशेषतः ।

अन्यप्रश्ने तदुद्दिष्टमदृढं वा दृढोक्तम् ॥ २४९ ॥

तत्राप्येवं यथोक्त्यैव खिलत्वं व्यभिचारता ।

प्रश्नद्वयोक्तरीत्यैवमुद्दिष्टं सहरान्पकम् ॥ २५० ॥

प्रकल्प्य भास्करीयं तु व्याख्येयं दोषवर्जितम् ।

अत्रोदितसदुक्त्यैव निरस्तप्रायमीरितम् ॥ २५१ ॥

यन्मरीचौ हि तदसत्तुच्छं ज्ञेयं विजानता ।
 असङ्गतालापभयादिह तन्नादृतं मया ॥ २५२ ॥
 दृढीकृतेऽप्यत्र हरे च भाज्ये-
 ऽपवर्त्तयोग्येऽनपवर्त्तितां च ।
 शुद्धिं गृहीत्वैव वदन्ति तन्त्रे
 मूढाः पुरोदाहरणस्य सिद्धिम् ॥ २५३ ॥
 यथाङ्कोऽत्र कोऽष्टादशतो दिग्वियुक्तो-
 रसाप्रश्नश्च तत्राखिलेन्द्रीन्दुतुल्ये ।
 खिले वेदनेत्रे गुणाप्रीत्यमत्र
 सतां चासतां कुट्टकस्य प्रकारः ॥ २५४ ॥
 नवाङ्कुरेऽपि बीजोत्थे कुट्टकानपवर्त्तने ।
 सिद्धान्तसंमतिर्योक्ता सदर्थज्ञानतोऽस्ति सा ॥ २५५ ॥
 वर्गप्रकृत्या विषयो यथा स्यात्तथा स्वबुद्ध्या वज्रधा स्वबीजे ।
 यद्भास्करार्यैर्गदितं प्रसङ्गाद्विचित्रं स्वबुद्धौ च तद्विशेषम् ॥ २५६ ॥
 सप्ताष्टनिध्नोरिह राशिकृत्योर्युतिः कृतिः स्यात्प्रवदाशु तत्र ।
 तयोः प्रमाणं हृदि चेन्नितान्तं जागर्ति वर्गप्रकृतिस्तवेह ॥ २५७ ॥
 यावत्तावत्कालकौ तौ च राशी
 कृत्वा सप्ताष्टादशे तत्कृती च ।
 कार्ये सुज्ञैराद्यपङ्क्त्यां तथान्य-
 पङ्क्त्यां वर्गं नीलकस्य प्रकल्प्य ॥ २५८ ॥
 तुल्यौ पक्षौ तुल्यशुद्ध्या च कार्यौ
 क्षिप्त्वाष्टमं कालकस्यैव वर्गम् ।
 पक्षस्यैकस्यात्र मूलं तु नीला-
 ख्यैकोऽन्यस्य स्याच्च वर्गप्रकृत्या ॥ २५९ ॥

यावद्वर्णस्य वर्गाङ्कः प्रकृतिः कालकस्य च ।

वर्गाङ्कक्षेपकस्तत्र ह्रस्वज्येष्ठे यथोदिते ॥ २६० ॥

कार्ये ह्रस्वं भवेद्यावत्तावन्मानं तथा भवेत् ।

ज्येष्ठाख्यं नीलकस्यात्र कालकस्येष्टमानतः ॥ २६१ ॥

व्यक्तं द्विराग्निमानं स्यादिति बीजक्रियोदिता ।

इत्थं यन्नैकपक्षस्थौ वर्णवर्गौ च केवलौ ॥ २६२ ॥

तत्रोदितं यदा वर्णवर्गौ द्वौ रूपकाणि च ।

तत्र ब्रूह्ममलं मित्र वेत्ति बीजक्रियां यदि ॥ २६३ ॥

प्रकृतिः प्रथमाख्यवर्णवर्गस्थितसङ्ख्या परवर्णवर्गसङ्ख्या ।

इह रूपयुता भवेत्स तत्क्षेपक एवं वज्रधा पदे प्रसाध्ये ॥ २६४ ॥

रूपैर्युक्तस्योनितो वान्यवर्णो-

ह्रस्वं तद्वत् ज्येष्ठमानं च कृत्वा ।

कार्या शेषप्रक्रिया बुद्धिमङ्गि-

र्यद्वत्प्रोक्ता भास्करार्यैः स्वबीजे ॥ २६५ ॥

केचित्तु यैर्वर्णकृती सरूपे यत्राद्यपक्षे गदिते पदार्थम् ।

न तत्पदं चापि कथं चिदत्र सद्युक्तितस्तत्कृणु तन्मतज्ञ ॥ २६६ ॥

प्रकृतिश्चैकवर्णस्य वर्गाङ्कोऽथावशेषकम् ।

अन्यवर्णकृती रूपान्विता क्षेपो द्विखण्डजः ॥ २६७ ॥

ह्रस्वं सरूपः परवर्ण एव

चेत्कलयते तस्य कृतौ त्ववश्यम् ।

खण्डत्रयं तच्छकलद्वयस्य

चाद्यान्त्ययोः खण्डकयोश्च वर्गौ ॥ २६८ ॥

तत्खण्डयोर्द्विग्नहतिस्तु मध्ये

इत्थं कनिष्ठस्य कृतेः सरूपम् ।

सा च प्रकृत्या गुणिता स्वखण्ड-

दयात्मकक्षेपयुता त्वक्षयम् ॥ २६८ ॥

ज्येष्ठस्य वर्गोऽस्य पदं वदन्ति ज्येष्ठं कथं तद्भवतीह युक्त्या ।

आद्यान्त्ययोस्तच्छकलदयाख्यकनिष्ठजज्येष्ठकयोश्च वर्गौ ॥ २७० ॥

तत्क्षेपखण्डान्मककल्पितस्व-

क्षेपोद्भवौ मध्यमखण्डके तु ।

आद्यान्त्यतस्वखण्डकनिष्ठघातो-

द्विग्नः प्रकृत्या गुणितोऽस्ति नायम् ॥ २७१ ॥

तज्ज्येष्ठयोर्द्विग्न इति स्वरूपो येनास्य मूलं सुधिया प्रकल्प्यम् ।

तन्मध्यमस्याहरणप्रसिद्धव्योक्तमन्त्रास्तवयुक्तितोऽत्र ॥ २७२ ॥

असम्भवात्तत्पदयोग्यतायाः

स्वरूपको वर्णकृतीति पाठः ।

अन्यैरनुक्तोऽपि बलाद्गृहीतः

श्रीभास्करार्यैर्न हि सम्यगस्ति ॥ २७३ ॥

सिद्धान्तसुन्दरकृताप्यत एव बीजे

स्वीये त्वरूपकसुवर्णकृतीति पाठम् ।

कृत्वा स्वरूपकशिरोमणिपाठमाद्यं

मुक्त्वोदितं निजधियैव सदित्यमाहुः ॥ २७४ ॥

भास्करोक्तेश्च तद्दोषं परिहर्तुं समुद्यतः ।

सोक्तकण्टकपङ्क्त्यां च ग्राह कश्चित्तदुच्यते ॥ २७५ ॥

स्वरूपवर्णवर्गक्षेपे तु प्रोक्तयुक्त्या मूलासिद्धावपि वर्गगतप्र-
कृतौ क्षेपस्वरूपपदलाभे सति प्रकृतिरूपयोर्मूलघातेन द्विग्वेन
क्षेपवर्णवर्गाङ्को भक्तस्तद्गुणः क्षेपवर्णवर्गः कनिष्ठं तस्मादुत्तरी-
त्या ज्येष्ठमलसिद्धिरिति वर्णवर्गस्यापि वर्णत्वात्तदङ्को गुणकोऽ-

भिमत एव । अत एव पूर्वफक्त्रिकायामपि शेषविधिना अव्यक्तव-
र्गवर्गस्याप्यव्यक्तवर्गत्वादव्यक्तवर्गस्याव्यक्तत्वाच्च रूपाणामनि-
वारितत्वाच्च पदलाभोक्तिरूपपन्ना । एवं समाधानफक्त्रिकाया-
मपि क्षेपसजातीयवर्ण इति वर्णवर्गत्वेऽप्युपपन्नम् । रूपपदालाभे
तु यस्याङ्गस्य वर्गः क्षेपखण्डकरूपयुतो मूलदः स्यात्तोऽङ्गः प्र-
कृतिमूलभक्तः फलतुल्यरूपाणि कनिष्ठखण्डं व्यक्तं मूलदमूलं
प्रकृतिमूलगुणितं येन कुट्टकसंज्ञेन गुणकेन गुणितं क्षेपवर्णव-
र्गाङ्गाङ्गदीनं प्रकृतिकनिष्ठव्यक्तखण्डघातेन भक्तं फलेन कुट्टक-
संज्ञगुणतुल्येन गुणितः क्षेपवर्णवर्गः कनिष्ठाव्यक्तखण्डम् । एवं
खण्डद्वयात्मकं कनिष्ठमस्मादुक्तरीत्या ज्येष्ठमूलसिद्धिः । यथा
प्रकृतिः याव४ क्षेपकः काव४८ रू२० अत्र कनिष्ठखण्डं व्यक्तं २
परखण्डज्ञानार्थं कुट्टकन्यासः ^{भा १२ क्षे २४} _{ह ८} अत्र गुणाग्री तुल्ये
६ । ६ एतद्गुणगुणितः कालकवर्गः काव६ कनिष्ठाव्यक्तखण्डं
एवं कनिष्ठं काव६ रू २ अतो ज्येष्ठं काव १२ रू ६ अतः पूर्वं
वर्णाङ्को वर्णवर्गपरतया व्याख्यातो रूपाङ्गस्योक्तरीत्या कल्प-
नीय इति सस्यगेव । एवं धोमङ्गिरवर्गप्रकृतावुदाहरणं खिलं
विज्ञेयमिति ॥

इत्थं सरूपकौ वर्णवर्गौ तत्पदसंश्रये ।

दूषणं भूषणं दत्तं तत्र ब्रूमोऽधुना वयम् ॥ २७६ ॥

अव्यक्तकल्पनामूढौ द्वावप्यतिजडाविद्ध ।

ययोर्भास्करवीजार्थावगमो नहि तत्त्वतः ॥ २७७ ॥

यत्र वर्णजकृती च रूपकाणीति तत्र पदयोः परिमाणम् ।

स्याद्यथा किञ्च तथैव वदामि भास्करेष्टसदुदाहरणं हि ॥ २७८ ॥

यथाभोष्टराश्याश्च वर्गौ शराप्रष्ट्या १६

हतौ तद्युतिः खाञ्चि २० हीना कृतिः स्यात् ।

शर ५ द्वैकवर्गो नख २० भ्रान्त्यवर्गो-

नितो भूप १६ युक्तोऽपि वर्गोऽथ वा स्यात् ॥ २७८ ॥

तयोस्ते पदे तौ च राशौ प्रचक्ष

पटुत्वेऽभिमानोऽत्र यद्यस्ति वीजे ।

इहैकं च यावन्मितं कालकं चा-

परं कल्पयित्वा सुबोधा क्रिया स्यात् ॥ २८० ॥

सरूपके वर्णकृतीति पाठे नैवास्वकस्यात्र निषेध उक्तः ।

तेनास्वकैतादृशमेव नूनं श्रीभास्करस्याभिमतं न चान्यत् ॥ २८१ ॥

यद्यप्यत्र स्वतो वर्गो ऋणो नैव तथापि तत् ।

संशोधनाद्वि वर्गस्य धनर्णक्रियया भवेत् ॥ २८२ ॥

अत्र मूलार्थमुदाहरणद्वयस्यौ पक्षौ

याव ५ काव १६ रु २०

याव ५ काव २० रु १६

अत्र कृत्वोभयत्रापि प्रकृतिं पञ्चसंमिताम् ।

शेषं च क्षेपकं खेष्टसरूपोत्तिक्रिया कृता ॥ २८३ ॥

अत्र प्रकृतिः ५ क्षेपः काव १६ रु २० अथ वा प्रकृतिः ५ क्षेपः काव २० रु १६ ॥

भास्कराभिमते स्यातां कनिष्ठज्येष्ठके यथा ।

तथात्रानयनं वच्मि गणकानन्दहेतवे ॥ २८४ ॥

तावत्क्षेपं क्षेपरूपाणि कृत्वा ह्रस्वज्येष्ठे साधनीये यथोक्ते ।

पूर्वक्षेपे योऽन्यवर्णस्य वर्गस्तस्याङ्गो ज्येष्ठवर्गो विभक्तः ॥ २८५ ॥

रूपैर्निर्धन्या तत्प्रकृत्याप्तमूलं तद्भ्रः पूर्वक्षेपजो वर्ण एवम् ।

ज्ञेयं ह्रस्वाव्यक्तखण्डं पुरोक्तह्रस्वं तु स्याद्भ्यक्तखण्डं तदैक्ये ॥ २८६ ॥

सरूपकक्षेपकजातिवर्णं एवं स्वकीयं तु कनिष्ठमत्र ।

सिद्धं भवेज्ज्येष्ठमतोऽविकल्पं प्रसाधयेत्तत्पदसिद्धिरित्यम् ॥२८७॥

परं तु मूलसिद्ध्यर्थमृणगाप्राद्वतः किल ।

धनत्वमेव कृत्वात्र मूलं ग्राह्यं विचक्षणैः ॥ २८८ ॥

अथ वैककनिष्ठखण्डमस्त्वं प्रकल्प्यैकज्येष्ठखण्डमस्त्वं स्यात् ।

प्रथमोदाहरणे राशी ५ । १ वा ७ । २ वा ८ । ३ द्वितीयोदाह-

रणे राशी ५ । १ वा ८ । २ वा ११ । ३ एवमनेककनिष्ठज्येष्ठ-

कल्पनयापि बद्धधा तत्सिद्धिः । यथेह पक्षयोः कनिष्ठज्येष्ठे-

क का २८३ ज्ये का ६८५

क का ३८२ ज्ये का ५८६

धनर्णकक्षेपकखण्डकाभ्यां सरूपकोदाहरणस्य सिद्धौ ।

तयोः स्वयोः क्षेपवशात्खिलत्वं सर्वत्र चाज्ञैः कथमादृतं तैः ॥ २८९ ॥

सरूपवर्णद्वयवर्गपक्षे

त्ववर्गकैकप्रकृतौ खिलत्वम् ।

असम्भवाज्ज्येष्ठपदस्य चाज्ञा-

इत्थं वदन्तो नितरां निरस्ताः ॥ २९० ॥

रूपान्वितौ वर्णजवर्गजाङ्गाववर्गवर्गौ च तयोस्तु वर्गम् ।

पक्षोपपत्त्यै प्रकृतिं प्रकल्प्य तं चाखिलं पक्षमिह ब्रुवन्ति ॥ २९१ ॥

अवर्गजां तां प्रकृतिं प्रकल्प्य खिलं च तं पक्षमुदाहरन्ति ।

अमूलदो मूलद एक एव पक्षो न दृष्टः कुहचिदिरुद्धः ॥ २९२ ॥

अतः खलैर्भूषणदानमुक्तं

यत्तत्सतां दूषणमेव वेद्यम् ।

भावेऽप्यभावश्च तदादतोऽयं

पदस्य तज्ज्ञैर्बद्धधात्र चिन्त्यः ॥ २९३ ॥

यत्र क्षेपोद्भवे खण्डे धनर्णे तत्र दर्शितम् ।

सरूपेणान्यवर्णेन तुल्यं ह्रस्वं च ते यदा ॥ २९४ ॥

धने तत्र च तद्वस्त्रासिद्ध्या सिद्धिः कथं भवेत् ।
 उक्तोदाहरणस्याथ तदर्थं गणक षट्पणु ॥ २८५ ॥
 यत्रोदाहरणे कृत्योः पञ्चाष्टगुणयोर्युतौ ।
 व्यधिकाविंशतिर्युक्ता वर्गः स्यात्तौ वद द्रुतम् ॥ २८६ ॥
 वस्तुतस्त्वखिलं चापि खिलं मूढैरुदाहृतम् ।
 अवर्गतत्प्रकृत्येदं तन्मतं नैव मन्मतम् ॥ २८७ ॥
 इष्टं कृत्वैकवर्णस्य मानं वीजोक्तिवत्पदे ।
 ह्रस्वज्येष्ठे ततः सिद्धिर्येनोदाहरणस्य तु ॥ २८८ ॥
 भा*स्करोक्तं कक्षाविम्बं स्वीकृतं बद्धभिर्भ्रमात् ।
 तन्निराकरणं तत्तं दाढ्यार्थं कथ्यते पुनः ॥ २८९ ॥
 कक्षावृत्ते चक्रलिप्ताः खगस्य
 लिप्ताविम्बं तद्वशेनैव नूनम् ।
 सूक्ष्मासन्नं सूर्यमुख्यैः सदुक्तं
 तस्मादायैर्विम्बकं योजनैर्यत् ॥ ३०० ॥
 निम्नं कार्यं चक्रलिप्ताभिराप्तं
 स्वीयैः कक्षायोजनैर्विम्बलिप्ताः ।
 ताः स्युः कक्षालिप्तिकामानसिद्धा
 ये तद्विम्बं लिप्तिकाद्यन्यमानात् ॥ ३०१ ॥
 कुर्वन्त्यज्ञा रासभा एव तेऽतो-

- * अत्र विशेषो विम्बानयने,
 त्रिज्याहतं विम्बदलं विभक्तं स्वगर्भसूत्रेण फलस्य चापम् ।
 यत्नेन युक्ता रहिताः स्वगस्य नतशिकाः पृष्ठभवाः पृथक्स्थाः ॥
 पृष्ठाख्ये ते नतलवमिती कल्पयित्वा कयोधि-
 द्रर्भाख्ये ये नतलवमिती तारयोस्तद्विशेषः ।
 पार्श्वे स्याद्ग्रहपुंरथो लिप्तिकायं भवेच्च-
 त्तराकर्णो नियमित इह स्वीयसौरोक्तिरीत्या ॥

मध्या कक्षा यद्गुणोच्चस्य कक्षा ।
 तेनैवाग्रा मध्यकक्षोत्थविम्ब-
 लिप्राः खोच्चे विम्बलिप्राश्च ताः स्युः ॥ ३०२ ॥
 येनाग्नैवं मध्यकक्षैव नीचे
 कक्षा तद्गुणो मध्यविम्बोयलिप्राः ।
 ताः स्युर्नीचे कक्षिकाविम्बलिप्रा
 नीचोच्चे तत्पुंश्वृद्धिक्षयाभ्याम् ॥ ३०३ ॥
 तद्गुणाङ्गो चारकस्तुल्य एव
 प्राचीनोक्त्या सर्वखेटेष्वयोग्यः ।
 विम्बं च स्यादन्यरीत्यात्र तेन
 नाङ्गीकार्यं तत्कृतं गोलविद्धिः ॥ ३०४ ॥
 एवं शिरोमणौ सार्वभौमेऽप्यन्यकक्षामितेः ।
 भौमादिकक्षिकाविम्बान्ययुक्तान्युद्दितानि वै ॥ ३०५ ॥
 यन्मतेऽलौ कुजो मध्यो मेषादौ न तथाखिलाः ।
 सौरष्टष्टिमुखे तस्य वैगुण्यं किमतः परम् ॥ ३०६ ॥
 शिरोमणौ लक्षकृतं दोषाक्रान्तं बलात्कृतम् ।
 तत्समुद्भूते विद्वान् यः स दृग्गोलविद्वरः ॥ ३०७ ॥
 धीशब्दाद्गुणकः पञ्च लक्षोक्तो वृत्तभूफले ।
 वर्णोऽयं रूपसर्गोऽत्र लेखकाक्षरतोऽथ वा ॥ ३०८ ॥
 धीत्यत्र ह्रस्वताभ्रान्तिर्यदीत्यत्र परिभ्रमः ।
 चरत्यलोदयासूर्यत्साम्यं तन्न विना कुजम् ॥ ३०९ ॥
 भवृत्तं नैव तत्रैव दृश्यो राशिस्तदादतः ।
 * धनर्णसन्धौ सङ्गावो गतेः शीघ्रफलस्य च ॥ ३१० ॥

तद्गताग्रिमयोः शीघ्रफलयोर्भेददर्शनात् ।

तदादृतः परैरित्यं बुद्ध्यते नात्मदोषतः ॥ ३११ ॥

अथाङ्कसिन्धौ बहवोऽङ्ककानां

कल्प्यते य चलाचपमानं यस्य जीवायास्तात्कालिकी गतिरभीष्टा तदा चतुर्ल्यवृद्धा-
वस्य ज्या = ज्या (य + च) द्वयोर्ययोरन्तरं = ज्या (य + च) - ज्याय

$$२ \text{ कोज्या } \left\{ य + \frac{च}{२} \right\} \cdot ज्या \frac{च}{२} \\ = \frac{\text{त्रि}}{२} = \text{चापस्य चगतौ जीवाया गतिरियं च भक्ता जाता चापस्य}$$

$$\text{रूपगतौ जीवागतिः} = \frac{२ \text{ कोज्या } \left\{ य + \frac{च}{२} \right\} ज्या \frac{च}{२}}{\text{त्रि.च}} = \frac{\text{कोज्या } \left\{ य + \frac{च}{२} \right\} ज्या \frac{च}{२}}{\text{त्रि}} \times \frac{च}{२}$$

अथात्र यथायथा चमानमूलं भवेत्तथातथा तत्कालासन्नवेगेन जीवागतिस्तेन यदि च-

$$\text{मानं शून्यं तदा जीवायास्तत्कालगतिः} = \frac{\text{कोज्याय}}{\text{त्रि}} \left\{ \text{यतस्तदा } \frac{ज्या \frac{१}{२} च}{\frac{१}{२} च} = १ \right\}$$

अथ यदि यचापस्य रूपगत्या पूर्वोत्पन्ना तात्कालिकी गतिस्तदा यचापस्य शरद्वि-
द्वस्त्रसङ्ख्यया गत्या का जाता तद्गतौ जीवातात्कालिकी गतिः = $\frac{\text{कोज्याय} \cdot २२५}{\text{त्रि}}$

इदमेव तत्कालवेगेन भोग्यखण्डं गृहीत्वा भास्कराचार्येण ग्रहाणां तात्कालिकी गतिः
साधिता सा गतिर्वत्र फलमानं परमं भवेत्तत्र शून्यसमा भवत्येव कमलाकरेणेदं सर्व-
मज्ञात्वैव श्रीभास्करमतं खण्डयति । एवं यातैष्ययोः खण्डकयोर्विशेष इत्यादिविधौ
गतखण्डमानं = ज्याग - ज्या (ग - १०)

$$\begin{aligned} \text{भोग्यखण्डमानं} &= ज्या (ग + १०) - ज्याग \text{ खण्डयोरन्तरं} \\ &= २ ज्याग - \{ ज्या (ग - १०) + ज्या (ग + १०) \} = २ ज्याग - \frac{२ ज्याग कोज्या १०}{\text{त्रि}} \\ &= \frac{२ ज्याग. उज्या १०}{\text{त्रि}} \text{ एवं खण्डयोर्वोगमानं} = ज्या (ग + १०) - ज्या (ग - १०) \\ &= \frac{२ कोज्याग. ज्या १०}{\text{त्रि}} \end{aligned}$$

$$\text{अथ क्रमेण खण्डान्तरं} = \frac{२ ज्याग उज्या १०}{\text{त्रि}} = \frac{२ ज्याग. ज्या १०}{\text{त्रि. २ त्रि}}$$

$$(\text{यतः कोज्या } १० = \text{त्रि}^३ - ज्या १० \text{ आसन्नपदेन कोज्या } १० = \text{त्रि} - \frac{ज्या १०}{२ त्रि})$$

वर्गा अवर्गा अपि वर्गराशे ।

पदे तु नो विप्रतिपत्तिरत्र

सतामवर्गस्य पदं तु पूर्वम् ॥ ३१२ ॥

अङ्गात्मकं खण्डितमेव युक्त्या

रेखात्मकं स्वीकृतमेव मूलम् ।

क्षेत्रज्ञ तज्ज्ञानविधिं वद त्वं

जानासि सम्यग्यदि शिल्पशास्त्रम् ॥ ३१३ ॥

येनैव भक्ता करणी विशुद्धिं

प्रयाति तद्वाग्यफलाङ्गयोश्च ।

अल्पो भुजः कोटिरिहाधिकस्तु

समावनौ चायतमिष्टमाभ्याम् ॥ ३१४ ॥

कार्यं तु तुल्यश्रुतिजं च सूत्रै-

स्तदेककोणात्कृतकोटिसूत्रम् ।

$$\text{तत उत्क्रमज्या} = \frac{\text{ज्या } १०}{२ \text{ त्रि}} \quad \text{खण्डयोगः} = \frac{२ \text{ कोज्याग. ज्या } १०}{\text{त्रि}}$$

$$\text{अथ शेषांशज्या} = \frac{\text{ज्या } १०. \text{ शेष}}{१०} \quad \text{शेषकोटिज्या} = \text{त्रि} - \frac{\text{ज्या } १०. \text{ शेष}}{२ \text{ त्रि. } १००} = \text{त्रि} - \frac{\text{उज्या } १०. \text{ शेष}}{१००}$$

आसन्नमूलेन ।

अथ गतशेषयोर्योगज्वैवाभीष्टज्या तदानयनार्थं न्यासः

$$\left. \begin{array}{l} \frac{\text{ज्या } १०. \text{ शेष}}{१०} \mid \text{त्रि} - \frac{\text{उज्या } १०. \text{ शेष}^२}{१००} \\ \text{ज्याग.} \mid \quad \text{कोज्याग} \end{array} \right\} \text{अभीष्टज्या} = \frac{\text{कोज्याग. ज्या } १०. \text{ शेष}}{\text{त्रि. } १०} + \text{ज्याग}$$

$$- \frac{\text{ज्याग. उज्या } १०. \text{ शेष}^२}{\text{त्रि. } १००} \quad \text{ततो गतज्येष्टज्ययोरन्तरं} = \frac{\text{कोज्याग. ज्या } १०. \text{ शेष}}{\text{त्रि. } १०} - \frac{\text{ज्याग. उज्या } १०. \text{ शेष}^२}{\text{त्रि. } १००}$$

$$= \frac{\text{खण्डयोगदल. शेष}}{१०} - \frac{\text{खण्डान्तर. शेष}^२}{२ \times १००} = \frac{\text{शेष}}{१०} \left\{ \text{खण्डयोगदल} - \frac{\text{खण्डान्तर. शेष}}{२०} \right\} \text{कोष्टका-}$$

न्तर्गतफलमेव भास्कराचार्येण स्फुटभोग्यखण्डं साधितं तच्च समीचीनमेव कमलाकरो
व्यर्थं खण्डयति ॥

दोःकोटियोगार्द्धमितान्तरस्थ-

केन्द्राच्च तद्भासदलेन वृत्तम् ॥ ३१५ ॥

कार्यं हि तत्कोटिजसूत्रमेव

तद्भाजमानेन विवर्द्धितं सत् ।

तद्वृत्तगं स्यात्किञ्च मध्यसूत्रं

तत्र स्थितादायतजान्यकोणात् ॥ ३१६ ॥

प्रवर्द्धितं बाहुजसूत्रमेव क्रमज्यकावद्वृत्तिगं यदस्ति ।

तदेव रेखात्मकमूलमत्र ज्ञेयं करण्य गणितप्रवीणैः ॥ ३१७ ॥

तन्मूलरेखासमकर्णतुल्य-

चतुर्भुजं स्यात्सममायतेन ।

साम्यात्तयोः क्षेत्रफलस्य चेद-

मनेकदोःकोटिवशाच्च भिन्नम् ॥ ३१८ ॥

करण्यङ्कसङ्ख्याकरेखाविभागाः

समा यत्प्रमाणाच्च तन्मानतस्तु ।

करण्युत्थदोःकोटिसङ्ख्याकरेखा-

विभागा अपि स्युस्तदुत्थायतस्य ॥ ३१९ ॥

यथोक्तं करण्यस्य रेखाख्यमूलं

तथैव प्रसाध्ये च तद्भाजकोट्योः ।

करण्योरपि स्वरूपतद्वेखिकाख्ये

पदे तद्वदन्यायतं स्वरूपमाभ्याम् ॥ ३२० ॥

पुरोक्त्यैव रेखाख्यमूलं यदत्र

भवेत्तत्करण्यस्य मूलस्य मूलम् ।

यथोक्तं करण्यस्य मूलस्य मूलं

तथा तत्करण्युत्थदोःकोटिमित्योः ॥ ३२१ ॥

करणयोरपि स्वल्पमूलोत्थमूलं
तदुत्थायताद्यच्च रेखाख्यमूलम् ।
भवेत्तच्च मूलोत्थमूलस्य मूल-
मिदं सूक्ष्मबुद्ध्या मुञ्चर्त्तुर्विचार्यम् ॥ ३२२ ॥

इदं सूक्ष्मकुण्डादिसंसाधनार्थ-
मतीवोपयुक्तं मयोक्तं त्वपूर्वम् ।
विनान्योदितस्थूलसङ्ख्याकयुक्तं
सुबुद्ध्यर्थमेवात्र रेखाङ्कतस्तु ॥ ३२३ ॥

आसन्नमूलग्रहणे यदस्यावशेषकाद्यस्तदधःस्थिताङ्कम् ।
जानाति सद्भासनया तमार्यसत्कल्पनाज्ञानगुरुं हि मन्ये ॥ ३२४ ॥

अख्यवर्गराशिः सूक्ष्मासन्नं सावयवं मूलं यतो न तद्वर्गे कथं-
चिदपि सः । सावयवतन्मूलस्य खण्डद्वयं आसन्नमूलतुल्यमेकं
तदधःस्थितषष्टिभक्तावयवो हि द्वितीयं तन्मानं या१ आसन्नमू-
लयुतं जातं सावयवमूलं या१ मूलं अस्य वर्गोऽवर्गराशिः ।

याव१यामूरमू१ अस्मादासन्नमूलवर्गं विशोध्य जातं मूलाव-
शेषं याव१यामूरमू१ अत्र यावद्वर्गो हि यावद्गुणितो यावदस्ति त-
त्रैको यावत्षष्टिभक्तावयवः स्थूलत्वेन तं रूपमितं गृहीत्वा या-
वद्गुणितं रूपमेव यावद्गुणिते द्विघ्नमूले युतं कृत्वा सम्पादितं
मूलावशेषं यासरूपद्विघ्नमूलं इदं जातमूलावशेषसममित्य-
व्यक्तपक्षे यावदेकतत्समत्वाद्वाक्ये रूपं प्रक्षिप्य यावन्मानं सैक-
मूलावशेषं द्वियुतद्विघ्नासन्नमूलभक्तं षष्टिभक्तमूलाधःस्थितसा-
वयवाङ्कतुल्यं स्यात् अतस्तत् षष्टिगुणं आसन्नमूलाधःस्थिताव-
यवमानं व्यक्तं स्यात् ॥

यद्यासन्नपदाधःस्थषष्ठ्यासन्नोऽङ्क उक्तवत् ।

स्वल्पं तदान्तरं दूरे महत्साग्रे पदेऽन्तरम् ॥ ३२५ ॥
 दृक्समक्षितिसुपृष्ठगवेणोर्यो नरोऽग्रकजमूलजचिह्ने ।
 हस्तसंस्थितसरन्ध्रनलेन सूक्ष्मसुस्थिरदृशा भुवि विदध्वा ॥ ३२६ ॥
 सत्तदुन्नतमिति च ततश्च खान्तरं किल समानयतो ह ।
 खस्थितं जलभवं क्षितिसंस्थं किं न वेत्ति निजबुद्धिवशात् ॥ ३२७ ॥
 मूलकाग्रजनिते किल वेधे तन्नलाग्रनलमूलकजाते ।
 लम्बके भुवि तदन्तरभूमिर्वाङ्मरन्तरमिति स्विह कोटिः ॥ ३२८ ॥
 वंशमूलजनिते किल वेधे दृष्टिजोन्नतगुणो भुज एव ।
 कोटिहृद्भवति भूपरिमाणं तत्त्ववेणुविवरं सुधियो ह्यम् ॥ ३२९ ॥
 ज्ञातभूमिगुणिता किल कोटिर्वाङ्मना च विहृताग्रकवेधे ।
 तत्फलं नरदृगौ च्यक्युक्तं वंशमानमिति लम्बकमानात् ॥ ३३० ॥
 यथाग्रवेधादपि केवलाद्वा भूवंशमाने च तथा शृणु त्वम् ।
 ऊर्ध्वस्थवेधेन तथोपविष्टवेधेन साध्ये भुजकोटिमाने ॥ ३३१ ॥
 कोटी च ते स्वस्वभुजोद्धृते तत्फलान्तरेणोद्धृतमेव दृष्टव्योः ।
 उच्चाययोरन्तरकं च भूमिः स्यात्तद्वशाद्वंशमितिः पुरावत् ॥ ३३२ ॥
 भूः स्वस्वकोटिगुणिता स्वस्ववाङ्मना फले ।
 स्वस्वदृश्यौ च्यसंयुक्तं स्यातां वंशमिती समे ॥ ३३३ ॥
 एवं जलेऽपि प्रतिविम्बवेधाजज्ञेयं परं त्वत्र दृगौ च्यमानम् ।
 क्षीनं विधेयं तु युतिस्थले हि चैवं तु स्वस्थध्रुववेधतोऽपि ॥ ३३४ ॥
 कोट्यर्कघातो भुजहृत्फलं स्यात्पलप्रभा तद्वंशतः पलांशाः ।
 सुसूक्ष्मदोः कोटिवशादिदं तु संवादमायाति कृतं च सर्वम् ॥ ३३५ ॥
 यैर्यैर्हतः शुद्धिमुपैति योऽङ्के-
 ष्वत्यल्पकः सङ्गणितोपयुक्तम् ।
 तमङ्कमङ्कजं वदाशु नून-

मङ्गार्णवेऽस्मिन् निपुणोऽसि चेत्त्वम् ॥ ३३६ ॥

अत्यल्पहारं प्रथमं विलिख्या-

धिकक्रमात्ते सकला विलेख्याः ।

आद्यक्रमाद्यद्यधिकोऽल्पभक्त

शुद्धिस्तदा मार्जनमल्पकस्य ॥ ३३७ ॥

दृढाङ्गतो वाथ तयोरिहैको-

ऽपवर्त्तनीयः सुदृढौ यथा तौ ।

एवं क्रमात्ते सकला दृढाङ्गाः

स्युस्तद्वृत्तिः स्वाभिमतोऽल्पकोऽङ्कः ॥ ३३८ ॥

विनाग्निभागं जलगोच इन्दुर्मृद्भागमिश्रोऽर्ककरप्रतप्तः ।

मुक्ता स्वशैत्यं न कथं भवेत्त्वं शृणूत्तरं तत्र विवेकविज्ञ ॥ ३३९ ॥

नोष्णत्वमर्कस्य करेषु वज्रावेवास्ति तद्येन कराः स्वभावात् ।

यद्गूपदार्थं किञ्च संविलग्ना वह्निर्भवेत्तद्गतवह्निरेव ॥ ३४० ॥

स्वस्थानतस्तेन तदुष्णता स्या-

द्रवौ तु सा नैव कथं चिदत्र ।

भूस्थाम्बुमृदङ्गियुतं किलोष्णं

भखेटजं नोऽर्ककरैरतोऽस्ति ॥ ३४१ ॥

अग्न्युष्णताकांशुजयोगसिद्धा सार्कस्य रश्मेरिति ये वदन्ति ।

न तन्मतं सत्प्रतिभाति नूनं वह्निं विनान्यत्र तदप्रसिद्धे ॥ ३४२ ॥

बुद्ध्या च वासनामित्यं मयोक्तं विस्वतेर्भयात् ।

अनुक्ताप्यत्र सा ज्ञेया व्यक्ताव्यक्तविदा भृशम् ॥ ३४३ ॥

असज्जीर्णमाद्योदितं प्रोक्ष्य सूक्तं

नवीनं त्विनानुग्रहाद्गोचयुक्त्या ।

मदुक्तेर्नवीनत्वसर्वप्रतीत्यै

चिरं प्राक्तनोक्तं सदैवास्तु लोके ॥ ३४४ ॥

यः करोति स्वनाम्नाज्ञः परस्योत्कृष्टकल्पनाम् ।

स शीघ्रं क्षयमाप्नोति जनिश्चान्यजयोनिषु ॥ ३४५ ॥

इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके सोत्तरप्र-
श्नाधिकारः ॥

अथ ग्रन्थोपसंहारः ॥

अथात्र सार्द्धांश्वरदस्र२० । ३० सङ्ख्या-

पलांशकैरस्ति च दक्षिणस्याम् ।

गोदावरी सौम्यविभागसंस्थं

दुर्गं च यद्देवगिरीति नाम्ना ॥ १ ॥

प्रसिद्धमस्मान्नृप१६योजनैः प्राग्याम्यान्तराशास्थितपाथरी च ।

विदर्भदेशान्तरगास्ति रम्या राज्ञां पुरी तद्गतदेशमध्ये ॥ २ ॥

तस्यास्तु किञ्चित्परभाग एव सार्द्धद्वितुल्यैः किल योजनैश्च ।

गोदा वरीवर्ति सदैव गङ्गा या गौतमप्रार्थनया प्रसिद्धा ॥ ३ ॥

अस्याः सतां सौम्यतटोपकण्ठग्रामोऽस्ति गोलाभिधया प्रसिद्धः ।

तथैव याम्ये पुरुषोत्तमाख्या पुरी तयोरन्तरगा स्वयं सा ॥ ४ ॥

यस्यां सदानन्दजले रमन्ते गृह्णाग्निदग्धाः सुगुणास्तरुण्यः ।

परस्परं सीकरसेचनाद्यैर्नकोनकोभाषणतत्परास्ताः ॥ ५ ॥

नो तृप्तिमाप्ता विहगाः स्वतन्त्राः सन्मानसे तेऽत्र सदैव हृष्टाः ।

गोदावरीनीरसुधाश्रयेण यथा पवित्राः सुहृदो द्विजेन्द्राः ॥ ६ ॥

गोदावरीसौम्यतटोपकण्ठगोलाख्यसङ्ग्रामसुसिद्धभूमौ ।

विप्रो महाराष्ट्र इति प्रसिद्धो रामो भरद्वाजकुलावतंसः ॥ ७ ॥

वभूव तज्जोऽखिलमान्यभट्टाचार्योऽतिशास्त्रे निपुणः पवित्रः ।

सदा मुदा सेवितभर्गसूनुर्दिवाकरस्तत्तनयो वभूव ॥ ८ ॥

वेदान्तशास्त्राभ्यसनेन काश्यां यः पुण्यराश्यां तनुमुत्सर्ज ।
 अस्म्यार्यवर्यस्य दिवाकरस्य श्रीकृष्णदैवज्ञ इति प्रसिद्धः ॥ ९ ॥
 बभूव पुत्रः सुतरां पवित्रः सत्तीर्थकर्त्ता खिलशास्त्रवेत्ता ।
 तज्जस्तु सङ्गोलविदां वरिष्ठो नृसिंहनामा गणकार्यवन्द्यः ॥ १० ॥
 बभूव येनात्र च सौरभाष्यं शिरोमणेर्वार्त्तिकमुत्तमं हि ।
 स्वार्थं परार्थं च कृतं त्वपूर्वसद्युक्तियुक्तं ग्रहगोलतत्त्वम् ॥ ११ ॥
 तज्जस्तु तस्यैव कृपालुवेन स्वज्येष्ठसद्वन्धुदिवाकराख्यात ।
 साम्बत्सरायार्द्राङ्गुलतः प्रलब्धशास्त्रावबोधो गणकार्यतुष्ट्यै ॥ १२ ॥
 दृग्गोलजज्ञेनवनवीनयुक्त्या पूर्वोक्तितः श्रीकमलाकराख्यः ।
 समस्तसिद्धान्तसुगोलतत्त्वविवेकसंज्ञं किञ्च सौरतत्त्वम् ॥ १३ ॥
 खनागपञ्चेन्दुशके १५८० व्यतीते सिद्धान्तमार्याभिमतं समग्रम् ।
 भागीरथीसौम्यतटोपकण्ठवाराणसीस्थो रचयाम्बभूव ॥ १४ ॥
 ये दर्भगर्भाग्रधियो ग्रहज्ञास्तदर्थमेवास्ति ममोद्यमोऽयम् ।
 सद्युक्तयुक्त्यैव विचारणार्होऽप्ययं समग्रः परिभावनीयः ॥ १५ ॥
 तत्त्वद्विषां दूषणमन्तरेण सद्युक्तिशास्त्रं न भवेत् प्रमाणम् ।
 क्षन्तव्य एवात्र ममापराधो दृग्गोलपारङ्गमवर्य चायम् ॥ १६ ॥
 करणप्रायसिद्धान्ते स्वासद्युक्त्यभिमानतः ।
 वयं कवय इत्याहुः स्वोक्तौ प्रौढ्या पुरातनाः ॥ १७ ॥
 त एव कवयो येऽत्र गोलतत्त्वार्थकल्पकाः ।
 कुकाव्यपाठकास्ते तु कवयो न कथं चन ॥ १८ ॥
 प्रुङ्गारपदलालित्यग्रन्यासतया विषं त्विदम् ।
 वासनाशास्त्रमज्ञानां चामृतं तद्विदां सताम् ॥ १९ ॥
 प्राचीनरीतिभिन्नेऽस्मिन् मूर्खो निन्दां करिष्यति ।
 न दुःखं तेन मे यस्माज्ज्ञातारो बहवो भुवि ॥ २० ॥

रक्षस्यमेतद्देवानां न देयं यस्य कस्य चित् ।

सुपरीक्षितप्रिध्याय दातव्यं ज्ञानमुत्तमम् ॥ २१ ॥

अन्यथात्र गुरुदेषिकृतघ्नाचिरवासिनाम् ।

अवश्यमायुःसुकृतक्षयः स्यात्पापिनां तथा ॥ २२ ॥

ग्रहणश्चचरितं ज्ञात्वा गोलं च तत्त्वतः ।

ग्रहलोकमवाप्नोति पर्यायेणान्तरात्मवान् ॥ २३ ॥

युगेयुगे समुत्पन्ना रचनेयं विवस्वतः ।

प्रसादात् कस्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कालतः ॥ २४ ॥

यैर्यैः अमैस्तत्त्वविवेक एषः सद्गोलयुक्त्या रचितोऽस्ति तेषाम् ।

सर्वज्ञकोऽभिज्ञ इह त्वदन्यो नेत्यं विचिन्त्येष्ट तवैव तुष्ट्यै ॥ २५ ॥

समर्पितस्त्वच्चरणाम्बुजेऽतो मयास्य सद्बोधविवृद्धयेऽस्ति ।

अतः परं सद्वरणासिमध्ये कुर्वीष्ट सम्पूर्णकृपाकटाक्षम् ॥ २६ ॥

सद्बुद्धिवृद्धौ गणितप्रवन्धविचारसारामृतमावहन्ती ।

सद्वासनावासितमानसानां मदुक्तिरेषा मुदमादधातु ॥ २७ ॥

ये पाठयन्ति च पठन्ति लिखन्ति चैनं

सार्थं सवासनमलं निखिलं समीक्ष्य ।

तेषां यशोविनयगौरवनैपुणानि

प्रज्ञेन्दिराप्रसहितानि भजन्ति वृद्धिम् ॥ २८ ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमविद्वन्नृसिंहात्मजश्रीकमलाक-
रविरचितः सिद्धान्ततत्त्वविवेकः परिपूर्णतामगमत् ॥

अथ सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य

शेषवासना ।

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुर्जयति ॥

जगत्सु षष्टिकृद्ब्रह्मा यद्वद्वारतोऽभवत् ।

तन्नैमि वाक्प्रदं देवं ज्योतिषां गतिकारणम् ॥ १ ॥

यद्यत्त्वकल्पितं तत्तद्वद्बोधोक्तं सवासनम् ।

सिद्धान्ते यन्न तस्याहं वासनां वचम्यथाधुना ॥ २ ॥

अथ तावन्मध्यमाधिकारे वासनोच्यते । तत्र ब्रह्मधाकर एव
स्फुटेत्यवशिष्टोच्यते ॥

(१) अर्द्धगणं वर्षमुखादिति । यदा वर्षमुखादिष्टदिनोदयं
यावद्वर्द्धगणो वाराद्योऽयं ४ । ४५ अब्दादौ दिनाद्यं ० । १५
अब्दपोऽत्र रविरब्दपघटिकाः षष्टिशुद्धा अर्द्धगणे नियमेनाव-
यवोऽस्ति । अब्दपघटिका १५ न्ते सौरवर्षान्तस्ततोऽर्द्धगणघ-
ट्यन्तं यावद्भविष्यत् एव । षष्टिघट्यात्मकत्वेन तन्निश्चयात् । अ-
नन्तरं चन्द्रवारादारचतुष्टयं गतं उदयपर्यन्तं शुक्रस्यैव तत्र
प्रवृत्तिरित्युक्तं स्वाब्दपाश्चिमतो गत इति । प्राचीनोक्त्याब्दपा-
दारगणनया वर्तमानरीत्या बुधो गतरीत्या गुरुरिति द्वयोर-
प्यसम्भवः ॥

गणोऽब्दपघटीयुक्तस्तद्वर्द्धगणतोऽत्र वा ।

अब्दपाङ्गतवारः स्यात्सदा वर्षाद्यर्द्धगणे ॥

(१) अर्चगणे सैकनिरेककरणवासना ॥

वर्तमानमध्यमतिथिर्यन्मध्यसूर्योदयेऽस्ति तदुदयेऽर्चगणः सिद्धः । स्पष्टतिथिर्यन्मध्यसूर्योदयेऽस्ति तदुदयेऽर्चगणोऽपेक्षित-
स्थित्योरन्तरं चन्द्रार्कमन्दफलसंस्कारोत्पन्नः कालस्तत्संस्कर-
णादेव वारस्यान्तरं कदाचिद्भवतीत्युक्तं सैकनिरेककरणं सुयु-
क्तम् । अत्रोदयशब्देन लङ्कयामधो याम्योत्तरवृत्तस्थो मध्य-
मार्कोदयो ग्राह्यस्तेन लङ्कामध्यार्द्धरात्रस्थः स्वारेऽर्चगणस्तदु-
त्पन्नमध्यमग्रहा अपि तत्रस्था इत्यर्थः ॥

(२) अथार्चगणो मध्यमसावनेनेत्यादि ॥

चलांशसंख्यातार्कैकमध्यगतिकलोत्पन्ननिरक्षोदयासुयुक्तैक-
भ्रमो हि एककुदिनान्तर्गतं नाक्षत्रम् । तत्स्पष्टसावनाख्यमि-
त्याहुः । कल्पानुपातसिद्धं तु केवलार्कमध्यमगतिकलातुल्या-
सुयुक्तैकभ्रमरूपं मध्यमसावनाख्यमाहुः । स्पष्टसावनसिद्धा-
र्चगणो लङ्कामध्यार्कोदयकालस्थो मध्योत्पन्नस्तदात्मककालस्य
इति स्वीकृत्य स्पष्टाज्ञानादागतार्चगणो मध्यममानसिद्ध इति
स्पष्टार्थमुदयान्तरदानमामनन्ति ॥

षष्ठ्या घटीनां भदिनं सदाख्या

तद्भुक्तितुल्यासुयुतं खरांशोः ।

स्यान्मध्यमं सावनमेवमब्दे

तत्सङ्ख्याका भ्रमतो निरेकेति ॥

निरयणवर्षादौ स्पष्टं वदता गणितेनानयने विनैवोक्तमध्य-
मसावनमानं यस्यायनांशान्वितमध्यमानोरित्यनेन मध्यमसा-

(१) चतुर्दशपृष्ठे सप्तदशश्लोकस्य ।

(२) पञ्चदशपृष्ठे त्रिंशन्मितश्लोकस्य ।

वनमानं गृहीत्वा तत्स्पष्टान्तरवशात्खोक्तिदुष्टः सायनवर्षादि-
तः पदादौ पदान्ते उदयान्तराभाव उक्तोऽन्यत्र तत्सङ्गावः कथं
सङ्गच्छते । प्रथममत्रोदयान्तरमेवालीकं तद्यथा । अथैकोदय-
काले अनुपातागतः सावनो नाशत्रयास्ति । तत्र सावनो वा-
स्तव एव नाशत्रो ह्यवास्तव इत्याकरेऽस्ति स्पष्टम् । यद्यवास्त-
वतुल्यवास्तवनाशत्रकाले तदासन्ने तु स एवागतसङ्ख्याको
निरवयवसावनोऽन्यमानादस्ति । अष्टाद्वमित्याष्टाद्वामुगणन-
या सिद्धत्वात् । तेन लङ्कोदयतदासन्नकालिकयोर्वास्तवास्त्रो-
रेवान्तरं वास्तवमपि परं न तत्तत्कालिकाहर्गणयोः कथमप्य-
न्तरम् । यदि बलात्कल्प्यते तर्हि तत्संस्कारतोऽहर्गणस्योद-
ये नहि कथं चिन्निरवयवत्वेन संसिद्धिः । वस्तुतस्तुल्यतदहर्गण-
योर्भिन्नमानसिद्धयोर्भिन्नकालिकयोः सावनजात्यन्तराभावाद-
न्यजात्यन्तरभ्रान्तिः । नहि लङ्कोदयासन्नस्थले वास्तवाहर्गणा-
वगमोऽस्माकं यस्य तदखन्तरासूत्यवास्तवसावनेन संस्कारादु-
दये वास्तवाहर्गणः स्यात् । वस्तुतस्त्वेककालिकं सदसदखन्तरं
त्विदं भिन्नकालिकयोः सावनयोर्वास्तवावास्तवयोरन्तरे प्रक-
ल्प्याहर्गणोऽन्तरितस्तद्वशाद्गृह्योऽप्यन्तरित इति मत्वा मूढाः
स्वस्यार्षादुत्कर्षं प्रकटयन्ति । किञ्च स्वमेषादेर्मध्यगतितुल्य-
चलनेनैव मध्यार्कस्योदयस्थत्वनिश्चयात्सृष्टित एकमिताहर्गण-
काले कृतोदयान्तरमध्यार्कस्तु मध्यगतिभिन्न इत्यसत्तदुदया-
न्तरं न ह्यहर्गणो मध्यमसावनादन्यः किन्तु लङ्कोदयस्थो वा-
स्तव एवेति सिद्धान्तः ॥

अथ वास्तवावास्तवाखन्तरोदयान्तरप्रसङ्गे तिथ्यादिष्वनुप-
पत्तिवासना ॥

सायनाकोत्यासूनां केवलार्ककलातुल्यासुभिरन्तरे प्राप्ते व-
 ङ्गन्तरभीत्या मूढतया सायनार्ककलातुल्यासुभिरन्तरं भास्क-
 राद्यैः कृतमुदयान्तरार्थं तत्र यदि केवलार्ककलातुल्यासुभिर-
 न्तरे क्रियमाणेऽयनांशकलातुल्यासुकालेनान्तरितस्तदहर्गणः
 स्यात् । स्वादन्तद्विरुद्धोदयान्तरस्य साधितत्वात् । एतेन सप्त-
 विंशत्ययनांशकाले अहोरात्रासुभिर्गतिकलास्तदायनांशक-
 लातुल्यासुभिः १६२० कतीति रवेश्चालनं कलाचतुष्टयम् । च-
 न्द्रस्य द्विपञ्चाशत्कलाः । तदन्तरं ४८ योगश्च ५६ तिथ्यादिस-
 ग्वन्धिप्रमाणगतिभिः ७३१ । ७८० । ८५० षष्टिघटिकास्त-
 दाभिः ४८ । ५२ । ५६ का इति घटीचतुष्टयं किञ्चिन्मूनमधि-
 कं वा तिथ्यादिष्वन्तरं स्यात् । एवमाकरे सदसन्नाशत्रसरूपे-
 ऽहर्गणः स्वाभिमतो ज्ञेयः । यत्कालिकं नाशत्रमिष्टं तत्कालि-
 काहर्गणवशतस्तद्वोध्यमिति । शेषं स्पष्टम् ॥

सिद्धान्तपाण्डित्यमशेषमुक्तो-

दयान्तरान्नाशितमार्यवर्यैः ।

प्रतारिता मूढधियोऽप्यतस्त-

त्याज्यं सदाकार्दिमताद्विरुद्धम् ॥

(१) अथ स्फुटार्कस्य संक्रान्तय इत्यादि । अत्र स्पष्टमाने-
 नामान्तादमान्तपर्यन्तं चान्द्रमासस्तन्मध्ये यदि मेषसंक्रमणं
 तर्हि स चैवः । वृषसंक्रमणं तर्हि वैशाखः । एवं मिथुने ज्येष्ठ-
 इति क्रमेण द्वादशमेषादिसंक्रान्तिवशतश्चान्द्राश्चैवादयो द्वाद-
 श मासाः शुद्धाः स्युः । यो हि संक्रान्तिरहितः सोऽधिक इति
 सर्वसिद्धान्तः । उक्तं च ॥

(१) एकविंशतिसंक्रान्त्युपस्थिते एकचन्द्राशच्छोकस्य ।

मेघादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राद्योऽसौ ज्ञेयः पूर्तिदिवसेऽधिमासोऽन्त्य इति ॥

स्पष्टमानानङ्गीकारे मध्यमस्यास्यैवा ३२ । १६ । ४ ङ्गीकारे
 कृष्णद्वितीयायां घटीचतुष्टये गतेऽधिकमासारम्भस्तथा सति
 शिष्टसमाचारभङ्गी दूषणम् । स्पष्टोत्पञ्चाङ्गफलोच्चेदापत्ति-
 स्त्र । अथात्र वस्तुतश्चान्द्रसौरयोः स्वस्वान्तर्गतस्वस्ववर्षमासा-
 दितुल्यं सङ्ख्यया परस्परं नाधिकत्वं न च न्यूनत्वम् । किन्तु
 तदुभयत्रैकसङ्ख्याया स्यादिति मध्यमकुदिनैकसङ्ख्यया मध्यम-
 चान्द्रमानात् २८ । ३१ । ५० मध्यमसौरमानं ३० । २६ । १७
 ३६ । ५२ । ३० सदैवाधिकमस्तीति तद्वशात्कथं चिन्न क्षयमा-
 ससिद्धिस्तदसिद्ध्या नापि द्वितीयाधिमाससिद्धिः । अतः स्पष्टमा-
 नाद्यदा चान्द्रमासमानात्सौरमासमानमल्पं भवति तदैवैकचा-
 न्द्रेऽमान्तादमान्तावधिके संक्रान्तिद्वयस्यावकाशात्संक्रान्तिद्व-
 यमेकचान्द्रमासे स्यादिति द्विसंक्रान्तिरयं युगलाङ्गयः क्षय-
 मासः स्यात् । एकस्मादेकाल्पत्वेन पूर्वं निर्णयात् । तच्चाल्पत्वं
 तदैव यदार्कस्पष्टगतेरधिकत्वं स्यात् । अधिकगत्या स्वल्पका-
 ल्पेन राशिभोगे मानाल्पत्वनियमात् । तच्चाधिकत्वं कल्पमध्ये
 सर्वमासेष्वपि संभवतीति सर्वत्र क्षयमाससम्भावना । यदुक्तं
 शिरोमणौ कार्तिकादित्रये तत्तु स्वकालानुरोधेनेदृशेऽर्कम-
 न्दोच्चे २ । १८ । ० । यच्च भास्कराचार्यैः क्षयमाससंभूतिवर्षनि-
 यम उक्तः सोऽप्यत्र स्वकालानुरोधेन नान्यत्रेति सुधियोद्धम् ।
 अत्र सिद्धान्तवासनानभिज्ञाः प्रुष्कपण्डिताः साम्प्रतक्षयलक्ष-
 णमेव सर्वकालजं मत्वा तद्विश्वासान्निर्णयग्रन्थान् रचयन्ति न
 तन्मतं प्रमाणम् । अथैवं क्षयमास उक्तः प्रत्यक्षं न कथं भवेदिति

चेच्छृणु चान्द्रादर्कमानात्पत्वेऽपि तात्कालिकस्पष्टशुद्धेराधि-
 क्वाद्मान्तादूरे संक्रमणादेकचान्द्रे संक्रमणद्वयस्थानवकाशान्न
 तत्संभवः । अथ तात्कालिकस्पष्टशुद्धेरल्पत्वे तु यथोक्तसंक्र-
 मणद्वयावकाशात्त्रयमाससंभवः एतादृशसंयोगो यदा तदा
 ऽयमिति कदाचित्संभवेन्न सदेति बुधैर्ज्ञेयं सा च तात्कालिक-
 स्पष्टात्यल्पशुद्धिस्तदैव यदा पूर्वं निकटपतितः स्पष्टाधिमासः
 स्यात् । तेन क्षयमासात्पूर्वमधिमासो नियतः अन्तरमपि चान्द्र-
 मानात्सौरमानवृद्धाधिकत्वात्पुनरधिमाससंभवः संक्रान्तिद्व-
 यमध्ये दर्शान्तद्वयस्यावस्थानात् । इत्यधिमासद्वयं क्षयमासात्पू-
 र्वापरं नियतम् । अथ क्षयानन्तरं योऽधिमासः स तु सदैव ष-
 ष्टिदिनात्मकः अशुद्धः शुद्धश्च । पूर्वस्तु क्षयाद्भवहितः षष्टिदि-
 नात्मकः अव्यवहितस्तु त्रिंशद्दिनात्मकः तच्छुद्धमासाभावान्
 अत्र व्यवहिताव्यवहितयोः क्षयस्यापि निर्णयाय

तत्राक्सङ्ग्यधिमासको यदि भवेत्तत्रत्यसाम्बत्सरं ।

तस्मिन् शुद्धतया क्षयेऽपि वचनात्कुर्याद्वयोः कोविद इति

वचनादयमर्थः । प्राक्सङ्गीत्यनेन अव्यवहित एव पूर्वाधिक-

मासः अन्यथा यदीत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अनन्यगत्या अशुद्ध-

मध्येनं शुद्धं मत्वा तत्साम्बत्सरं तस्मिन्नेव कार्यं तदग्रिमस्य क्ष-

यत्वात् । अर्थाद्भवहितपूर्वाधिकमासस्तु शुद्धत्वेन नैव ग्राह्यः ।

तच्छुद्धसङ्गावात् । अव्यवहितार्थकथनादेव तद्भवहितार्थकथनं

लाघवात्पार्थक्येन तन्निर्णयकथनम् । तेन व्यवहितस्य शुद्धाशु-

द्धयोः सङ्गानात् अग्रिमाधिकमासवत्तन्निर्णयोऽस्त्येव क्षयस्तु

द्विसंक्रान्त्या युगलाकृत्य इति मासद्वयोक्तमप्यनन्यगत्या तस्मि-

न्नेव कार्यमिति । व्यवहितपूर्वाधिकमासस्यापि शुद्धत्वेन ग्रहणे

संक्रान्तिसम्बन्धोदितार्थशुद्धमासवचनभङ्गो दूषणम् । तदधि-
कोत्तरं शयावधिकशुद्धमासानां स्वस्वार्थसंज्ञोच्छेदात् । उत्त-
रोत्तरमाससंज्ञया अप्रामाणिकत्वात् । धर्मशास्त्रे देवर्षिनिर्ण-
यग्रन्थाभावात् । पौरुषवचनविचारे पूर्वोऽधिकः शुद्धो ग्राह्य-
इत्यत्र पूर्वशब्देनाव्यवहित एव पूर्वो नान्तरितः । आर्षग्रन्थे
द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैरित्यादि मध्यमाधिकमासोक्तिः स्पष्टार्थ-
मुपयुक्तत्वेनावृतापि प्रमाणत्वेन न सा फलार्थम् । अत्र यन्मते
पूर्वोऽधिको नैवाधिकः । ये च मध्यमाधिकमासोक्त्या स्पष्टोक्त-
निर्णयप्रवृत्तास्तन्मते त्वग्रिमशयाधिकयोरप्यसंभव इति ज्यो-
तिःशास्त्रवासनावाच्या बहव इदानींतना अनार्पमप्यार्पमूलकं
आहतपरशास्त्रानभिज्ञस्वाद्यपरम्परया अनीश्वरवादिनोऽहंक्र-
ता मिथ्याव्यवहारप्रवृत्ताः स्वकीयेषु स्वस्वोत्कर्षं प्रकटयन्ति
तन्मतं शिष्टैर्नादरणीयम् ॥

वेदाङ्गोक्तात्तद्विभिन्नाधिमास-

प्रोक्तं भिन्नं त्वस्ति चेत्तत्त्वथाद्यम् ।

नैतद्योग्यं मानवानामलीकं

कुञ्जोक्तं तत्त्याज्यमार्यैः फलार्थम् ॥

(१) व्यासवर्गादित्यादि । रूपव्यासे दशमूलं परिधिः सूक्ष्म-
दृष्ट इति रूपव्यासे दशानां मूलं परिधिस्तदेष्टव्यासे क इति
वर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेदित्यनेन व्यासवर्गो दशगुणो रूपभक्त-
स्तत्पादं परिधिरित्युक्तं संगच्छते । एवं परिधेर्व्यासो विलोम-
गणितेन ॥

(१) अथ फलवासना । व्यासज्ञानात्परिधिवर्गस्वरूपं
व्याव १० परिधिगुणव्यासपादः फलमिति वर्गद्वारा व्यासवर्ग-
गुणित एव परिधिवर्गः व्याव १० षोडशभक्तः व्याव $\frac{१०}{१६}$ द्युप-
वर्तनाज्जातस्य व्याव $\frac{१०}{१६}$ पदं फलमित्युपपन्नम् ॥

(२) रुद्राहतव्यासदलोत्थवृत्ते इति । दशगुणितस्य व्यासव-
र्गस्य पदं किल परिधिस्तत्र दशगुणव्यासस्य केवलव्यासस्य च
घातात्पदं वा । अथ तयोर्योगस्तु रुद्राहतव्यास एव । अतो
रुद्राहतव्यासतुल्ये वृद्ध्यासे यद्वृत्तं तद्वृत्ते केवलव्यासतुल्यो-
क्तामज्यायां या क्रमज्यारेखा सैव तद्घातपदरूपा । बाणोनन्न-
श्च यो व्यासस्तत्पदं दोःक्रमज्यकेत्यनेन सा यथा । कृतवृद्ध-
वृत्ते बाणोनो वृद्ध्यासो दशगुणकेवलव्यासः स बाणगुणो दश-
गुणितो व्यासवर्ग एवेति तत्पदं क्रमज्यारेखेत्युपपन्नं यथोक्तम् ।
अथ वा दशगुणे व्यासवर्गो ययोर्ययोर्घातस्तयोरल्पमुक्तामज्यां
कृत्वा तद्योगतुल्यवृद्ध्यासे यद्वृद्धवृत्तं तद्वृत्ते वा क्रमज्यारे-
खैव मूलं परिधिः स्यात् । यस्मादत्रापि बाणोनन्न इत्यनेना-
ल्पवृद्धयोगव्यासे बाणरूपाल्पोने तद्गुणे च कृतेऽल्पवृद्धघात-
एव फलितस्तन्मूलं चेत्युपपन्नम् ॥ अथ वा परिधेर्यासवर्गः
पव $\frac{१०}{१६}$ परिधिवर्गगुणो जातः परिधिवर्गगुणो व्यासवर्गः
पव $\frac{१०}{१६}$ अस्य षोडशांशो जातः परिधिगुणव्यासचतुर्थ्यांशवर्गः
पव $\frac{१०}{१६}$ अस्य पदं फलमित्युपपन्नम् ॥

(३) शून्यं सप्ताब्धय इति रूपव्यासे वृत्तक्षेत्रफलं ० । ४७ ।

(१) एकत्रिंशत्पृष्ठे षट्पञ्चाशदधिकशततमश्लोकस्य ।

(२) एकोनत्रिंशत्पृष्ठे अष्टचत्वारिंशदधिकशततमश्लोकस्य ।

(३) एकत्रिंशत्पृष्ठे षट्पञ्चाशदधिकशततमश्लोकस्य ।

२६ । ३ रूपव्यासे परिधिश्च ३ । ८ । ४४ । १२ । इष्टव्यासे परि-
धिः । व्या ३ । ८ । ४४ । १२ व्यासघ्नः । व्याव ३ । ८ । ४४ । १२ ।
अस्य चतुर्थांशः रूपव्यासफलमेव व्यासवर्गघ्नं फलमित्युपपन्न-
म् । अथ वा फलादस्मात् व्याव ० । ४७ । २६ । ३ मूलम् ॥

व्या ० । ५३ । २० । ५४ अस्य वर्ग एव फलमित्युपपन्नम् ॥

(१) रेखास्वदेशयोस्त्वलान्तरमिति । स्पष्टपरिधौ भांशाः
३६० रेखास्वदेशयोरन्तरं च त्वलांशान्तरितमस्ति । भांशैर्ग-
तिकलास्तदा त्वलान्तरांशैः किमिति लब्धं प्राक्स्वदेशस्तेन
रेखास्थग्रहे शोध्यमित्युक्तं स्वदेशत्वले न्यूनरेखातो यतः पश्चिमे
स्वदेशस्तेन रेखास्थग्रहे योज्यमित्युक्तम् । अन्यदाकरे स्पष्टम् ॥

(२) अथ कक्षावासनाविचारः । भूमेरासमन्तात्समान्तरेण
यन्मण्डलं ग्रहभ्रमणाश्रयमस्ति सा ग्रहकक्षा । उच्चपातावपि
ग्रहगोलाश्रितौ । परंतत्र तौ स्वगत्या भ्रमतः । योजनगत्या
प्रत्यहं गच्छन् कल्पे यावन्ति योजनानि भ्रमन्ति सा खकक्षा ज-
शुक्रभिन्नानामेकैव । तयोस्तद्विज्ञास्ति । ग्रहभगणैः खकक्षा-
योजनानि तदैकभगणेन कानीति योजनाद्या कक्षा । एवं क-
ल्पकुदिनैः खकक्षायोजनानि तदाहर्गणेन कानीति गतयोज-
नानि स्युः । कक्षायोजनैरेको भगणस्तदा गतयोजनैः किमिति
भगणाद्यो ग्रहः स्यात् । एवं प्रकारेणार्ककक्षासमोत्पन्नापि ज-
शुक्रयोः कक्षा नैव सा तयोर्भ्रमणार्थं किं तु तयोरानयनार्थ-
मेव सा । तयोर्दृष्टसंज्ञकश्रे ये अर्काद्यैरुक्ते तत्रैव तयोरर्क-
गत्या भ्रमणात्ते कक्षे ज्ञेये । उक्तवदानीता कक्षा नैव सा तयो-

(१) त्रयस्त्रिंशत्पृष्ठे षट्सप्तत्यधिकशततमश्लोकस्य ।

(२) सप्तत्रिंशत्पृष्ठे ।

भ्रमणार्थं किं तु तयोरानयनार्थमित्यभिप्रायेणार्थसंमत्तं यु-
क्तमेवोपपन्नं यथोक्तम् ॥

(१) अथ फलीयोच्चनीचकर्णयोज्यारूपान्त्यफलज्यायाश्च यो-
जनानयनार्थमनुपातोऽयम् । त्रिज्याया मध्ययोजनकर्णस्तदा
ज्यारूपैरेभिः किमिति भास्करमते योजनरूपान्त्यफलज्या म-
ध्ययोजनकर्णं युतोना योजनरूपावुच्चनीचकर्णौ स्तः । अथ
वान्त्यफलज्या त्रिज्यायां युतोना ज्यारूपावुच्चनीचकर्णौ भवत-
स्तौ मध्ययोजनकर्णौ त्रिज्याभक्तौ योजनरूपावुच्चनीचक-
र्णौ स्तः । देवर्षिमते तु भास्करोक्तज्याकर्णत्रिज्यायोगार्धं
ज्याकर्णः स्पष्टः स मध्ययोजनकर्णघ्नत्रिज्याप्तः स्पष्टयोजनकर्णः
स्यात् । अथ वा भास्करोक्तयोजनकर्णमध्ययोजनकर्णयोगार्धं
स्पष्टयोजनकर्णः स्यात् । अथ वा देवर्षिमते लाघवेन मध्ययो-
जनकर्णौ योजनरूपान्त्यफलज्यार्धेन युतोना स्पष्टावुच्चनीच-
कर्णौ योजनरूपौ भवतः । यतस्त्रिज्यान्त्यफलज्यार्धेन युतोनिता
ज्यारूपकर्णौ देवर्षिमते ॥

अथ ज्योत्यस्तौ वासनातिस्फुटैवोक्ताऽऽकरे ॥

(२) कुण्डे भुजव्यासौ कृतावङ्गुलादौ । तत्र व्यङ्गुलाद्यं द्विग्नं
पञ्चदशभक्तमागमोक्तावयवः स्वाङ्गुलादधःस्थितः स्यात् । अ-
त्रापि सर्वं सवासनमेवोदितं जीवोत्पत्तिविदामतिस्पष्टम् ॥

द्विगुणा वृत्तमन्वंशज्यकेति । एकपञ्चाशदंशानामर्द्धाशक-
शिञ्जिनी सार्धपञ्चविंशतिभागज्या । अस्याः षड्विंशतिभाग-
ज्यायाश्चान्तरकलाः सार्धपञ्चविंशतिभागोनवृत्तमन्वंशकलाभि

(१) ४०-४१ पृष्ठयोः ।

(२) २२-१०३ पृष्ठानाम् ।

१२।५१। गुणितास्त्रिंशद्भक्ताः फलं कलाद्यानीतसार्द्धपञ्चविंश-
तिभागज्यकायां युक्तं सूक्ष्मासन्ना मन्वंशज्यका स्यात्। शेषं
स्पष्टमाकरे ॥

(१) अथ स्पष्टाधिकारे वासना । ओजान्तपरिधेरिति । वि-
म्बाश्रयो मन्दनीचोच्चपरिधिरेक एव ग्रहाणां यौ तु युग्मौजा-
न्तयोर्भिन्नावुदितौ तौ च स्पष्टौ । त्रिज्यागुणौ कर्णहृतौ तावे-
करूपौ स्पष्टौ भवतः । यतः सकृद्दोःफलमानोतं फलज्यैव स्या-
त् । ओजयुग्मान्तयोर्मध्येऽपि ओजयुग्मान्तरगुणा भुजज्या त्रि-
ज्ययोद्धृतेत्यनुपातेन स्पष्टमिष्टं परिधिं कृत्वेष्टफलज्यानयनं स-
कृदुक्तं सदस्ति । तत्रैकरूपपरिधिज्ञानमोजान्तव्यत्ययात् कथ-
मिति चेच्छृणु । एकरूपपरिधिमानं यावत्तावत् । या १ अस्मा-
दन्यफलज्या ^{या. त्रि १} ^{भा १} अन्यफलज्याभुजे त्रिज्याकोटौ कर्ण एव
भवेदोजान्तकर्णस्तद्दोः कोटिवर्गयोगपदरूपः । पदाज्ञानात्क-
र्णवर्गोऽयं ^{याव. त्रिव १ त्रिवभाव १} ^{भाव १} अत्र वर्गद्वारा गुणनभजने ओ-
जान्तपरिधिवर्गः कर्णवर्गगुणत्रिज्यावर्गभक्तो जातः खैकरूप-
परिधिवर्गः । ^{याव. ओव १ ओव. भाव १} ^{भाव १} अयं यावद्वर्गसम इति समच्छे-
दीकृत्य छेदगमे कृते जातौ पक्षौ ^{याव. ओव १ ओव. भाव १} ^{याव. भाव १ रू १} अत्र स-
मीकरणाद्यथोक्तमेवोपपन्नम् । एवं एकरूपपरिधित्रिज्यागुणः
कर्णभक्तः स्पष्ट इत्योजान्तपरिधिः सौरोक्त एवैकस्तत्कर्णयो-
रभेदात् । युग्मान्तजौ तु द्वौ तत्कर्णभेदात् । श्रीरविणा स्वल्पा-
न्तरान्तद्योगार्द्धरूप एक एवादृतः । षष्टित्रिज्याप्रमाणेनात्र परि-
धिषष्ठांशोऽन्यफलज्यास्ति ॥

(१) चलांशैः सुसंस्कारितस्येति । अत्र स्वभुक्तिः स्वसावना-
न्तर्गता ग्राह्या । शेषं प्रसिद्धमाकरे ॥

(२) यद्वह्नागुप्तगदितमिति । अत्र जिष्णुजोक्तनतकर्म नार्ध-
मूलकं कुत्रापि तन्मूलादर्शनात् । तेन स्वसत्ताकाले लक्षितमि-
त्युच्यते तदपि न ।

प्राक्पश्चात्प्रतिमण्डलस्थखचरं द्रष्टा कुमध्यस्थितः

कक्षायां खलु यत्र पश्यति नतं नो तत्र भूपृष्ठगः ।

मध्याह्ने तु कुमध्यपृष्ठगनरौ तुल्यं यतः पश्यत-

स्तेनोक्तं नतकर्म लम्बनविधौ या युक्तिरत्रापि सेति

भास्कराचार्याङ्गीकृतयुक्त्याप्यसिद्धेस्तदानयनस्य खमध्यं त्य-
क्त्वा मध्याह्ने तदभाव उक्तो न संगच्छते यच्चोच्यते लम्बन-
वत्तल्लम्बनं सवासनमुक्तमेव पृष्ठसूत्रगतानामिति भ्रान्तादृतं
तत्कल्पितं बुधैर्नादरणीयम् ॥

(३) त्रिज्याघ्नं स्फुटकर्णाप्रमिति । उक्तयोजनविम्बं त्रिज्या ३४३८
घ्नं स्फुटकर्णभक्तं कार्यं सूर्याद्यादृतं स्पष्टकक्षाकलाप्रमाणसिद्धं
कलाविम्बं सूक्ष्मासन्नं स्यादित्यर्थः । एतद्विज्ञेन प्राचीनोक्त्यान-
यनेन तदसिद्धिरिति तैर्ये कर्णाः कृतास्तद्वशादानीतं तदादृतं
योजनविम्बं कक्षाकलाप्रमाणतः कलीकृतं प्रत्यक्षविरुद्धं स्यात् ।
तत्र भास्करोक्त्या यदा शुक्रः खनीचकक्षायां तदा तदादृतं
तद्योजनविम्बं १११० त्रिज्या ३४३८ घ्नं स्फुटकर्णा ११७०३२ ।
४ घ्नं लब्धं शुक्रकलाविम्बं ३२ चन्द्रार्कविम्बसममिति विरुद्धम् ।
एवं यदा सूर्यकक्षायां शुक्रो भौमो वा तदा तत्कक्षाकर्ण-

(१) १३८ पृष्ठे ४४० श्लोकस्य ।

(२) १३९ पृष्ठे ४५१ श्लोकस्य ।

(३) १४४ पृष्ठे ४९० श्लोकस्य ।

तस्तद्योजनविम्बाभ्यां तत्कलाविम्बे विरुद्धे भवतः । अतस्त-
दादृतकर्णप्रमाणं तदादृतं योजनविम्बं च सुदुष्टमिति सुधो-
भिरुद्धम् ॥

अथ त्रिप्रश्नगणिताधिकारे वासना । गोलः किल वर्तुलो-
ऽस्ति यद्वृत्तात्पार्श्वयोर्गोलार्धे समे भवतस्तद्वि पृष्ठार्धवृत्तं तत्र
पृष्ठार्धवृत्तस्य केन्द्रद्वयमस्ति । एकं कुर्गर्भकेन्द्रमन्यद्गोलपृष्ठस्थ-
म् । गोले ये पृष्ठार्धवृत्ते भिन्नदिग्गते तयोः सम्पातद्वयं अवश्यं
स्यादेव सम्पातात्त्रिभे तयोः परमान्तरम् । तत्पृष्ठार्धवृत्तं स्पष्ट-
केन्द्रात् गोलचतुर्थांशेन भ्रमणाख्यात् । गर्भकेन्द्रात्तद्गोलव्या-
सार्धेन वृत्तकरणाद्वा स्यात् । तस्मिन् यत्र कुत्र केन्द्रं प्रकल्प्य
यदन्यत्पृष्ठार्धवृत्तं गोलचतुर्थांशेन क्रियते तत्ततोऽस्ति नियमेन
तिर्यक् । तत्पृष्ठकेन्द्रलग्नमप्यस्ति । सम्पातात्त्रिभाल्पान्तरे य-
त्तिर्यक्वृत्तं तद्वृत्तयोरल्पमन्तरं त्रिभे परमान्तरं यद्वृत्ततस्तिर्य-
ग्वृत्तमस्ति तद्वृत्ते कोटिस्तदन्यवृत्ते कर्णस्तिर्यग्वृत्ते भुज इत्य-
स्ति चापक्षेत्रं जात्यम् । क्रान्तिक्षेत्रं यथा । क्रान्त्यंशा भुजः
कोटिर्विषुवांशाः क्षेत्रांशाः कर्णस्तिर्यकनाडीक्रान्तिवृत्तानां स-
म्बन्धात् । अतः क्रान्तिक्षेत्रवच्चापक्षेत्रानयनवासनाकर एव स्फु-
टा वेद्या । चापक्षेत्रे तत्परमक्षेत्रानुपातात्कर्णेन भुजः साध्यो
भुजेन कर्णः साध्यः गोलवासनया तथा सिद्धत्वात् । कथं चिदा-
भ्यां न तत्कोटिसिद्धिः । षड्जुक्षेत्रवद्दोः कर्णवर्गान्तररूपत्वेन
तदभावात् ।

(१) गोलेऽथ चापकर्णादिति । अत्र समभुजस्तु यद्विषमभु-
जाश्रितस्तत्कोट्यनुपातसिद्धतत्कर्णवर्गान्तरपदचापरूपः । स

तु तत्कोट्यनुपातसिद्धतत्कोटितुल्यकर्णस्थभुजस्य तत्प्रतिस्प-
र्द्धिसमभुजरूपस्यापि चापरूप इत्यन्यविषमभुजस्तद्वर्गान्तरप-
दरूप इत्युपपन्नं शेषं प्रागुपपन्नमेवाकरे ॥

(१) लम्बांशका यत्र परापमांशसमा इति । व्यशे ध्रुवचिह्नं
स्थितिजे । यथायथा व्यशात्त्वदेशः सौम्येऽन्तरितस्तथातथा त-
त्स्थितिजमपि ध्रुवादधोऽध इति ते अशांशाः स्वस्थितिजादिष्ववदु-
त्तं यावत्तल्लम्बांशाः पट्षष्टिपलांशदेशे तु कदम्बः स्वमध्येऽस्तीति
तत्स्थितिजं मेषोद्गमे भमण्डलाकारं तत्र कर्कद्वारात्रवृत्तं कुजा-
त्सदोर्ध्वं मकरस्याधःस्थितम् । ररुषट्पलांशोर्ध्वं तु तत्कुजम-
धोऽध इति कर्कादयो दृश्या अदृश्यास्ते मृगादय इति व्यशो-
त्तरे । याम्ये तद्वैपरीत्यादिति च स्पष्टं गोले ॥

(२) कुखण्डकार्कश्रवणाविति । कुगर्भात्त्वमध्यं यावत्सूत्रं मध्य-
सूत्रमर्ककशागोले गर्भकुजाङ्गुलीं स्पृष्ट्वा सूत्रं मध्यसूत्रपर्यन्तं
नेयम् । तत्सम्यात एव दृक्चिह्नं स्वभूपृष्ठचिह्नादूर्ध्वगतं गर्भकु-
जस्थार्कदर्शनार्हम् । तत्र जात्यक्षेत्रस्थितिः । रविकर्णो भुजः
भूगर्भादृक्चिह्नावधि कुखण्डकुपृष्ठोर्ध्वदृक्चिह्नमानयुतिः को-
टिः । दृक्चिह्नाद्रविसूत्रं कर्णः । तथा तत्सजातोये अपि द्वे कर्ण-
भूमौ भुजकोट्यैक्यकुकेन्द्रेत्यलम्बाज्जात्ये । लम्बस्तु कुकेन्द्रा-
दृक्सूत्रभूगोलस्पर्शचिह्नावध्यस्ति कुखण्डरूप एव भुजः रविक-
र्णः कर्णः तत्कोटिस्तत्स्पर्शचिह्नाद्व्यन्तरेऽर्कद्वक्सूत्रे । अस्यां
कोटौ रविकर्णः कर्णस्तदा कुखण्डकोटौ क इति कुकेन्द्रदृक्-
चिह्नान्तरं कुखण्डोनं स्वभूपृष्ठोर्ध्वं दृक्चिह्नमानं स्यात् । तद-

(१) १६३ पृष्ठे १५१-१५२ श्लोकयोः ।

(२) १६५ पृष्ठे १६४ श्लोकस्य ।

शाङ्गर्भकुजस्थार्कदर्शनमपीत्युपपन्नम् । यथायथा तदृक्चिह्नाद-
 प्यूर्ध्वं दृक्चिह्नं तथातथा गर्भशितिजादप्यधोऽधः दृश्यांशैरुद्ग-
 माकं पश्यति तदृक्चिह्नात् । तज्ज्ञानार्थमुपायः । तत्स्वदृक्चि-
 ह्नात्सूत्रं भूगोलं स्पृष्ट्वा रविगोलपर्यन्तं नेयं तद्रविदृक्सूत्रम् ।
 रविगोले यत्तच्चिह्नं तदन्यत्पृष्ठकुजं तत्स्पृष्टस्थलेऽपि कुपृष्ठम-
 न्यत् । तत्स्पृकुगर्भसूत्रं रविगोले यत्र लग्नं तदन्यत्खमध्यम् । यथा-
 यथा स्वपृष्ठात्वमध्याच्चान्यतत्पृष्ठं खमध्यं चान्तरितं तथातथा
 स्वपृष्ठकुजादन्यत्पृष्ठकुजमन्तरितं स्यादिति कुच्छन्नदृश्यांशयोगो-
 ऽस्यवश्यं स्वमध्यसूत्रादन्यमध्यसूत्रान्तरम् । अत्र तज्ज्या भुजः ।
 तत्कोटिज्या त्वन्यमध्यसूत्रे कोटिखिज्या कर्णः स्वमध्यसूत्रे एवं
 कुकेन्द्रतत्पृष्ठस्थलान्तरे कुखण्डं कोटिरर्कदृक्सूत्रखण्डं भुजः
 कुकेन्द्रादृक्चिह्नावधि कर्णः । बृहत्त्रेचीयकोटिकर्णाभ्याममुं
 ज्ञात्वास्मात्कुखण्डं विशोध्य शेषं स्वभूपृष्ठचिह्नादृक्चिह्नं स्या-
 त् । यद्वशेन कुजादृश्यांशावध्यप्यर्कदर्शनं सङ्गच्छते । ध्रुवाधः-
 स्थितानां तु नाडीवृत्तमेव कुजम् तदधो दृश्यांशाः क्रान्त्यंशा एव
 परापमान्तम् । तत्र यथोक्तवदृक्चिह्नसिद्धिः । अथ सर्वदेशेऽपि
 यथा सदोदितोऽर्कस्तथोच्यते । कुजान्नाडीवृत्तावधि लम्बांशाः
 ततो जिनांशास्तद्योगतुल्यदृश्यांशैः कुजाधःस्थैरुक्तवदृक्चि-
 ह्नमानियते तत्सदोदयार्कदर्शनयोग्यं स्यादेव । परं ते दृश्यांशाः
 कुच्छन्नकोट्यल्पका एव नाधिका न समास्तथा हि । दृक्चिह्नं
 मध्यसूत्रस्यमेवेति नियतम् । ततोऽर्कदृक्सूत्रं भूगोलस्पर्शनाहं
 यत्तु कुगोले गोलचतुर्थांशात्पदेशे एव स्पृशति तत्संपूर्णं न
 यत्तच्चतुर्थांशदेशस्थं तिर्यग्गतं तत्तु मध्यसूत्रसमानान्तरितं
 दृक्चिह्नानर्हम् । अर्कगोले तत्सूत्रावधि गर्भकुजात्कुच्छन्नको-

दृश्याः खट्क्चिह्नान्यथानुपपत्त्या कुच्छन्नकोट्यल्पका एव दृ-
श्याः खट्क्चिह्नार्हा नेतरा जिनाढ्यकुच्छन्नलवाश्वदेशे ल-
म्बांशसिद्धांशयोगः कुच्छन्नकोटितुल्यस्तदधिकदेशे तु तदल्प-
इति यथोक्तमुपपन्नम् ॥ यदा दृश्यांशाः कुजोर्ध्वं पृष्ठकुजा-
धस्तदा तदन्तरतो यथोक्त्या पृष्ठोर्ध्वं गर्भकुजीयट्क्चिह्नाध-
स्तट्क्चिह्नं स्यात् । ट्क्चिह्नज्ञानादृश्यांशकज्ञानं विलोमग-
णितेन सुबोधम् ॥

(१) सावनोऽभीष्टकाल इति । सूर्योदये सूर्यभुक्तराश्यांशक-
लाविकलात्मकं लग्नमस्ति क्रान्तिमण्डलस्थत्वात्तस्य । ततः
सूर्यतुल्यलग्नभोग्यांशाः सोदयनाश्वचकालेन स्थितिजस्था भ-
विष्यन्तीति खेष्टनाश्वचकालात्तद्विशोधनेन अर्कतुल्यलग्नप्रा-
प्तोऽपि लग्न इत्यवगतम् । अनन्तरमपि ये उदयाः शुद्धास्ता-
न्यपि लग्नानि गतानि । तदग्रिमं तु वर्त्तमानलग्नमस्ति । तत-
स्तद्भुक्तमपि तच्छेषानुपातत इत्यस्ति प्राचीनानां निर्णयः औ-
दयिकार्कभोग्यकालनाश्वचैष्टकालान्तरतः । अथात्र केवलयो-
रन्तरं केन चिदङ्केन सहितयोरहितयोर्वान्तरं तुल्यमिति
सावननाश्वचनाद्यन्तरमिष्टं कल्पितम् । तदहोरात्रमध्ये अर्क-
गतिकलोत्पन्नासुतुल्यम् । इष्टकालेऽर्कगत्युत्पन्नानोत्पन्ना-
सुतुल्यम् । खेष्टनाश्वचकालाद्यावच्छोध्यते तावत्सावनेष्टकाल-
एव स्यात् । अतः सावनेष्टकाले तात्कालिकार्कतः साध्यं लग्नमि-
त्युक्तं युक्तमुपपन्नम् । शेषं स्पष्टमाकरे ॥

(२) अथान्यथाजादिष्ट्यांशकानामिति । भवृत्ते सम्पातमेवा-

(१) १० पृष्ठे १०६ श्लोकस्य ।

(२) १०२ पृष्ठे २१५ श्लोकस्य ।

देः क्षेत्रांशानां ये विषुवांशास्ते निरक्षोदया एव तेषामुत्तरगोले
स्वकुजं त्वध इति ते स्वचरतुल्यकालेन पूर्वमेव खोदयगता या-
म्यगोले स्वकुजं तदूर्ध्वमित्यनन्तरं खोदये भविष्यन्तीति चरो-
नयुक्तास्ते स्वकुजोदयस्था विषुवांशाः स्युः खोदयाख्याः प्रत्यं-
शानां ते मूले लिखिताः सुखार्थं सम्पातार्कस्य ये विषुवांशास्ते
तदयनगजा एव इष्टकालांशयोजनादिष्टकाललग्नजास्ते त-
त्क्षेत्रांशास्तद्गतराश्यांशा एवेति सम्पाताक्षग्रं व्यस्तचलांशसं-
स्काराक्षग्रं स्यात् ॥

(१) अथापमांशोत्क्रमजीवयाम्नीति । मध्याह्ने द्युज्यातुल्यः
कलाकर्णः यष्टिः कोटिः अग्राग्रखण्डोनयुतशङ्कुतलं भुज इति
यष्टिशेचम् । पलशेचत्रे त्रिज्याकर्णे लम्बज्या कोटिस्तदा द्युज्या-
कर्णे केति मध्ययष्टिः तत्र द्युज्या तु क्रान्त्युत्क्रमज्येन त्रिज्या ।
क्राउः त्रि १ लम्बज्यागुणा त्रिज्याभक्ता सत्युपपन्नं यथोक्तम् ॥

चलार्कदोर्ज्येति ॥ उन्मण्डले क्वायाकर्णः साध्यते । तत्र
क्रान्तिज्या $\frac{\text{दो. जि. १}}{\text{त्रि. १}}$ उद्भूतशङ्कु $\frac{\text{दो. जि. पमा. १}}{\text{त्रि. पक. १}}$ कोटौ त्रिज्याकर्णस्त-
दा द्वादशकोटौ क इति क्वायाकर्णोऽयं । $\frac{\text{त्रि. द्वा. पक. १}}{\text{दो. जि. पमा. १}}$ अत्र त्रि-
ज्यावर्गद्वादशघातो जिनज्याभक्तः फलं खाद्यश्चक्षितयः १०००
दोर्ज्याभक्तोऽङ्कोऽयं परसञ्ज्ञकः स पलकर्णगुणः पलक्वायोद्भू-
त इत्युपपन्नम् । अथ सममण्डले क्वायाकर्णार्थं क्रान्तिज्यातः
समशङ्कुं कालोक्तवत्पर एव तद्गुणद्वारव्यत्ययाच्छायाकर्ण इत्यु-
पपन्नं यथोक्तम् ॥

(२) त्रिभज्याहृताकार्यकेति । द्वादशकोटिः क्वाया भुजः क्वा-

(१) १०३ पृष्ठे २९० श्लोकस्य ।

(२) १२४ पृष्ठे ३६५ श्लोकस्य ।

याकर्णः कर्ण इति लघुच्छायाशेनं बृहच्छायाशेनापवर्त्तनात्प्रसि-
द्धम् । महाशङ्कुः कोटिः दृग्ज्या भुजत्रिज्या कर्ण इति बृहच्छा-
याशेनम् । इदं येनापवर्त्तनीयं सोऽङ्गुलयाणामेक एव । शङ्कु-
द्वादशांशेन शङ्कोरपवर्त्तने यदि द्वादश तर्हि त्रयाणामपि सः ।
त्रिज्यायाः क्वायाकर्णांशेन त्रिज्यापवर्त्तनात् यदि क्वायाकर्ण-
स्तर्हि त्रयाणामपि सः । दृग्ज्यायाः क्वायांशेन दृग्ज्यापवर्त्तना-
द्यदि क्वाया तर्हि त्रयाणामपि सः । तदैवमवगतम् । यः शङ्कु-
द्वादशांशः स त्रिज्यायाः क्वायाकर्णांशः स एव दृग्ज्यायाः क्वा-
यांश इति । अथ भुजो भुजः पूर्वापरसूत्रखण्डं कोटिः दृग्ज्या
कर्ण इति बृहत्तत्वेन त्रिज्यायाः क्वायाकर्णांशेनापवर्त्तितं दृ-
ग्ज्यास्थाने क्वायाकर्णवृत्तीयो भुज इत्युच्यते भुजोऽग्राशङ्कु-
तलयोगान्तरवशादित्यग्रापवर्त्तने क्वायाकर्णवृत्तीयाग्रा स्यात् ।
शङ्कुतलापवर्त्तने तु द्वादशकोटौ पलभा भुजः शङ्कुकोटौ क-
इति शङ्कुतले ज्ञाते शङ्कुद्वादशांशापवर्त्तनात्पलभैवेति तत्तुल्य-
त्वेन क्वायाकर्णांशापवर्त्तनादपि सा क्वायाकर्णवृत्तीयं शङ्कुतलं
स्यात् । अतः पलभाक्वायाकर्णवृत्तीयाग्रासंस्कारत एव क्वाया-
कर्णवृत्तीयो भुजः स्यात् । ग्रहान्यदिशि क्वायेति पलभा दिग्वै-
परीत्यादन्यदिग्भुजः पूर्वापरसूत्राच्छायाग्रावधिक इति स्पष्टम् ॥
अथा (१) च वृत्तमिति । स्वस्थानं केन्द्रं प्रकल्प्य यथा क्षितिजं
तथा तत्केन्द्रादिष्टवृत्तमपि क्षितिजम् । तत्र भांशा अङ्गुलाः
पूर्वदिक्स्थिते रवौ क्वायाग्रं पश्चिमदिक्स्थितं स्यात् । पश्चि-
मदिक्स्थितेऽर्के क्वायाग्रं पूर्वदिक्स्थितमिति वृत्ते क्वायाग्रवेशे
पश्चिमचिह्नं निर्गमे पूर्वचिह्नमिति स्पष्टम् । वृत्ते सममण्डले

पूर्वापरैका रेखा यास्ति तद्विषणोत्तरतः समानान्तरिता याया
रेखास्तास्ता अपि समवृत्तीयपूर्वापररेखास्वरूपाः तत्तत्स्था-
नाभिप्रायेण द्रष्टा तत्तत्सूत्रेणैव विषुवन्स्थितार्कं समवृत्तपूर्वा-
परसूत्रस्थवद्यतः पश्यति । अथात्र नियतकल्पितपश्चिमचिह्न-
तस्तत्समवृत्तपूर्वापरतः समानान्तरेणैव तन्निर्गमपूर्वचिह्नं न-
हि सिद्धम् । रवेरयनदिक्चलनात् । पश्चिमदिक्स्थितस्याय-
नदिक्चलितार्कस्य कायायात्पूर्वसमसूत्रस्थप्राक्चिह्नमयनदि-
श्येव चलितम् । तच्छायाग्रस्य तद्वैपरीत्येन चलनात् । तत्र वृत्ते
समवृत्तीयपूर्वापररुद्धतस्तिर्यक्चलितपूर्वचिह्नपर्यन्तगे रेखे प्र-
वेशनिर्गमकालिके दिग्ज्ये स्तः तच्चापे तत्तद्विगंशरूपे । वृत्ते
तत्तत्पूर्वचिह्नाभ्यां पूर्वापररुद्धपर्यन्तगौ कायाग्रीयौ भुजौ का-
याङ्गप्रमाणतः सिद्धौ । तौ तु कायोत्यकर्णघ्नद्विज्याग्रीयभुज-
त्रिज्यांशरूपौ । एतौ तद्वृत्ते चापीकरणार्थं त्रिज्याप्रमाणतः
कार्यौ । कायोत्यकर्णघ्नद्विज्याग्रीयभुजकायांशरूपदिग्ज्ये भव-
त इत्युपपन्नं यथोक्तम् । ननु प्रत्यहं प्रवेशनिर्गमकृतपूर्वापरस-
मवृत्तीयसूत्राणामनेकेषां विषुवन्स्थितार्ककेन्द्रोदयगानां स-
मान्तरं कथमिति चेत् शृणु । अत्रासन्नस्थले असमत्वेऽपि स-
मान्तरितान्येव दृश्यानीति तथा कृतानि । यथा हस्ताभ्यां धृत-
लम्बद्वयोस्तदाकारशङ्कोर्वा तत्तत्खमध्यकुर्गर्भद्वयाकारेण
सिद्धयोरसमान्तरितत्वेऽपि दृष्ट्या समान्तरितत्वम् । यथा च
तत्तच्छङ्कोः कायोत्यकर्णयोः काययोश्चासमान्तरितत्वेऽपि
दृष्ट्या समान्तरम् । यथा वा बृहज्जघुशङ्कोस्तत्तद्विजातीय-
जात्यसम्बन्धेन कायाभेदेऽपि स्वस्वशङ्कभिप्रायेण दृष्ट्या का-
या समैव लक्ष्यते तद्वद्वाप्यवगच्छ ॥

अथ (१) गर्भदकसूत्रपृष्ठदकसूत्रयोर्योजनात्मकयोर्वासना ।
 विम्बं किल दृङ्गण्डले तस्य दृग्ज्या योजनरूपा भुजस्तथा यो-
 जनरूपः कुपृष्ठशङ्कुः कोटिः कुपृष्ठाद्विम्बकेन्द्रं यावद्योजनात्म-
 कः कर्ण इति कुपृष्ठे दृक्चिह्ने कर्णेऽत्र गर्भदकसूत्रं तद्दोःको-
 टिवर्गयोगपदरूपं कुपृष्ठाद्विम्बगोलपरिधिं स्पृष्ट्वा यत्सूत्रं गतं
 तत्स्पृष्टदेशाद्विम्बकेन्द्रं यावद्योजनविम्बव्यासाद्धं भुजः गर्भद-
 कसूत्रं कर्णः कुपृष्ठात्स्पृष्टदेशपर्यन्तं कोटिर्ज्ञातदोःकर्णवर्गा-
 न्तरपदतः पृष्ठदकसूत्रसंज्ञिका स्यात् । इत्युपपन्नं यथोक्तम् ॥

अथा (२) दृग्घ्रियन्ते स्वदेशपट्टीकरणवासना ॥ क्रान्त्युत्क्रम-
 ज्यातः पूर्वं यष्टिः कृता सा यदि परक्रान्त्युत्क्रमज्यया क्रियते
 तर्हि तद्देशस्थान्ता स्यात् । मध्याङ्गे यष्टिकोटौ त्रिज्याकर्णस्तदा
 महाशङ्कुकोटौ कः कर्ण इत्यन्त्या स्यात् । तत्र महाशङ्कुरपि
 परमस्त्रिज्यातुल्यो गृहीतः परमान्ता यष्टिश्च गृहीता येन स्व-
 देशस्य परमाधिकान्त्या स्यात् । यत्र कुत्रापि स्वदेशे परा-
 न्त्याप्येतदधिका नेत्यस्याः परत्वमुक्तं तन्मिता पट्टो दीर्घा का-
 र्येत्युपपन्नं सर्वम् ॥

अथ (३) द्युपट्टीसाधनार्थं यष्टिसेत्रं कुजात्रेभ्यां पलांशान्
 दत्त्वा तदग्रस्थितपट्ट्यां केन्द्रात् द्युज्या देया तत्सक्तज्या भूमौ
 यत्र लग्ना तदवधि केन्द्राद्भूमौ मध्याङ्गयष्टिः स्यात् ॥ त्रिज्याकर्णे
 लम्बज्या कोटिस्तदा द्युज्याकर्णे केत्यनुपातात् । अत्र तत्सक्त-
 ज्यायं नेभ्यां यत्र लग्नं तत्र स्थितपट्ट्या द्युज्यैव त्रिज्यापरिणता

(१) १९० पृष्ठे ३०८ श्लोकस्य ।

(२) १९० पृष्ठे ४०४-४०६ श्लोकानाम् ।

(३) १९९ पृष्ठे ४०९ श्लोकस्य ।

स्यात् । यष्टिकोटौ त्रिज्याकर्णः कृतोऽन्त्यानयनार्थमिति सा
पट्टी दिनपट्टीसंज्ञया व्यवहृता । अत उपपन्नं यथोक्तम् ॥

अथ (१) परकुज्योपपत्तिः । परक्रान्तिज्या १२ । १२ पलभा-
गुणा द्वादशभक्ता परकुज्या स्यात् । तत्र स्वपृथ्यंशयुक्तपलभै-
व फलिता गणितादित्युपपन्नं त्रिज्यातुल्यदोर्ज्ययेयं तदेष्टदो-
र्ज्यया कोट्यनुपातादिष्टकुज्या स्यात् । सा त्रिज्यागुणेष्वष्टकुज्या-
भक्तेष्टचरज्या स्यात् । तत्र परकुज्यामेव त्रिज्यागुणा इष्टदु-
ज्याप्ता परचरज्यां प्रकल्प्य सा दोर्ज्यागुणा त्रिज्याभक्ता कृता ।
फलाविशेषात् । परं नहि वास्तवा सा परचरज्या त्रिष्टदु-
ज्ययैव तत्सिद्धेः परं त्रिष्टचरज्यानयनार्थमुपयुक्तेत्युपपन्नम् ॥

अथ (२) खोदयश्चिज्जित्सूर्यस्य नतोन्नतकालज्ञानवास-
ना । यन्त्रे या सूर्यस्य दृग्वृत्तीयनतोन्नतांशान् ज्ञात्वा नतज्यया
स्पृष्टो यो दिनपट्टिकाङ्कस्तत्केन्द्रान्तरे पट्ट्यामिष्टान्त्या स्यात्
यष्टिकोटौ त्रिज्याकर्णस्तदा शङ्कुकोटौ क इत्यनुपातात् । गो-
लक्रमेण चरोनयुता सूत्रं स्यात् । इति केन्द्रात्पट्ट्या सूत्रं कृत्वा
पट्टौ भूमौ धृत्वा तत्सूत्रचिह्नसक्तज्यायं नेम्यां यत्र लभं ततः
खं यावत्सूत्रं चापांशास्ते चोन्मण्डलादूर्ध्वं उन्नतकालभागा
दुरात्रवृत्ते भवन्ति । गोलक्रमाच्चरयुतोनाः स्वश्चिज्जित् ।
अतश्चरसंस्कारार्थं चराग्रत इत्युक्तं शेषं स्पष्टम् । नतकालज्ञा-
नान्नतोन्नतांशज्ञानं वैपरोक्षेन सुगमम् ॥ अत्र सर्वत्र त्रिप्रश्न-
गणितोक्त्या यत्साधने द्वाङ्को योऽस्ति स च प्रमाणम् । गुण्य-
गुणकयोः स्वेच्छया फलेच्छे कृत्वा यन्त्रेऽनुपाताद्यथोक्तैव फल-

(१) १२२ पृष्ठे ४११ श्लोकस्य ।

(२) २०० पृष्ठे ४२२-४२४ श्लोकानाम् ।

सिद्धिरिति स्पष्टं गोलविदाम् ॥

अथ बिम्बाधिकारे वासना स्पष्टैवाकरे कचिक्काचिदुच्यते ।
सार्वभौममते कक्षावृत्ते यत्र बिम्बगोलपरिधिर्लग्नस्तत्र बिम्ब-
नेमिचिह्नं यत्र केन्द्रं तत्र बिम्बमध्यः तदन्तरे यदृजुसूत्रं तत्तु
तत्पूर्णचापस्य कक्षागतस्य पूर्णजीवासूत्रम् । एवं पार्श्वयोर्ये भव-
तस्तद्वर्द्धचापे द्विग्रे तदैक्यं कलात्मकबिम्बं स्यात् । तत्तु तद-
र्द्धैकचापमेव चतुर्गुणितं स्यादित्युपायो दृष्टः तत्र तत्पूर्णजीवा-
सूत्रस्य योजनबिम्बार्द्धमितस्य कलोकरणं तद्व्यन्ये ।

सूर्येन्दुमन्दश्रवणार्द्धहीनत्रिज्यागुणं योजनबिम्बमुक्तम् ।

भौमादिकानां चलखण्डकर्णहीनत्रिभज्यागुणितं विभक्तम् ॥

मध्यस्वयोजनभवश्रवसान्यखण्डचापाब्धिघातकलिकाग्रह-
बिम्बलिप्ता इति ।

वस्तुतस्तु । स्पष्टयोजनकर्णे त्रिज्या तदा योजनबिम्बार्द्धेन
केति लब्धार्थं चापं चतुर्गुणितं कक्षास्थाः कलास्तद्रीत्या नेति
महान् दोषः ॥

अथ (१) मध्योदयान्तर्न्यूनाधिकबिम्बदर्शने सौरोक्ता वास-
ना ।

सोन्नतं दिनमध्यर्द्धं दिनार्द्धाग्रं फलेन तु ।

क्लिन्द्यादिलेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु ॥

उदये कलात्रयेणैकमङ्गुलं मध्याह्ने कलाचतुष्टयेन तदन्तर-
मेका कला दिनार्द्धतुल्योन्नतकालेन एककला तदेष्टोन्नतेन
किमिति लब्धं कलात्मकं समच्छेदविधिना कलात्रये युतं त्रि-
भूदिनस्यार्द्धं स्यात्तत्तु अर्ध्यर्द्धं दिनमेवेति तदुन्नतकालयुतं दि-

नार्द्धभक्तं कलाः सुस्ताभिरङ्गुलमेकं स्वीकृत्येष्टकालेऽङ्गुलात्म-
कानि मानानि साध्यानि ॥

(१) अथार्कतोऽल्पचन्द्रविम्बस्य क्वायावशात्पूर्णवलययाद्याकृ-
त्या ग्रहविम्बवासना । विम्बं दृक्सूत्रान्तर्गतं दृश्यं अन्यददृश्य-
म् । रविवृत्तान्निःसृतयोः किरणयोर्विम्बगोलस्पृष्टयोर्योगो हि
क्वायायं तत्रस्थे दृक्चिह्ने तादृक्सूत्रे तत्किरणमार्गेणैव गते
अतस्तदेकसूत्रान्तर्गतत्वेन चन्द्रविम्बार्कविम्बयोर्मानसाभ्या-
त्पूर्णग्रहोऽर्कस्य क्वायाग्रान्तर्गते दृक्चिह्ने खग्रचरणं चन्द्रविम्बा-
धिक्यात् । क्वायाग्राद्वह्निःस्थे दृक्चिह्ने वलयग्रचरणं चन्द्रविम्बा-
ल्पत्वादिति विम्बान्तरालपाधिक्यवशादधःस्थविम्बं महदल्पकं
स्यादिति स्पष्टतरम् ॥ आर्षविरुद्धाद्यविम्बानां निरासवासना-
नेकधाकर एव स्फुटा ॥

अथ (२) प्रभाधिकारे ग्रहविम्बगोलच्छायानयनवासना ।
रविग्रहविम्बगोलकेन्द्रयोः स्वस्वकक्षागोलस्थयोर्योजनान्तरं
विम्बान्तरसूत्रम् । भूगोलच्छायावदत्रापि विम्बार्द्धान्तरं भुजो
विम्बान्तरसूत्रं कर्णस्तद्वर्गान्तरपदं कोटिरिति प्रमाणशेत्रा-
नुपातेन क्वायायं सुप्रसिद्धम् । अथ विम्बान्तरसूत्रानयनोपयुक्तं
स्पष्टाख्यं ग्रहार्कान्तरमुक्तं तदासनोच्यते । क्रान्तिवृत्ते ग्रह-
भोगो रविश्च । भोगाच्छराये ग्रहविम्बं तद्ग्रहविम्बोपरि त्रिज्या-
वृत्तं तत्र तयोर्विम्बयोरन्तरं स्पष्टाख्यं कर्णः ग्रहभोगार्कवि-
म्बान्तरं ग्रहार्कान्तरं भवृत्ते भुजः कदम्बवृत्ते शरश्च द्वितीयो
भुजः परन्तु ग्रहकक्षावृत्तं क्रान्तिवृत्तं तत्रार्कविम्बं तु तच्चिह्नं

(१) २२१ पृष्ठे, १५५-१६० श्लोकानाम् ।

(२) २२४ पृष्ठे, ५-१५ श्लोकानाम् ।

कुगर्भैकसूत्रसम्बन्धादिति बोध्यम् ॥ चापजात्येऽस्मिन्ज्ञातभु-
जाभ्यां कर्णानयनरीत्या स्फुटाख्यं ग्रहाकर्णान्तरज्ञानं सुबोधमु-
पपन्नम् । अत्र कदम्बीयशरावध्यर्कान्तरितत्वेन प्रथमपदस्थ-
केवलान्तरे स्पष्टाख्यं प्रथमपदस्थं स्यात् । द्वितीयपदे तु सष-
ड्भार्कतस्तत्सिद्धिरिति चक्रार्द्धशुद्धम् । अर्कान्तरितत्वेन तदवग-
मावश्यकत्वात् । एवं तृतीये भार्द्वयुतं चक्रशुद्धं चतुर्थे इत्युक्तं
सदस्ति । यदौजपदे अर्कान्तरितत्वेन केवलान्तस्पष्टाख्यम-
धिकं समेऽल्पमिति यावदेव भुजान्तरं तावदेव कोट्यन्तरमि-
ति स्वकोट्योर्विवरेणेत्युक्तमपि सङ्गच्छते । अथ रवेरधःस्थिते
ग्रहे तयोर्गतं यत्त्रिज्यावृत्तं तद्गतं स्पष्टाख्यमन्तरं योजनात्मकं
भुजः योजनात्मकं तत्फलं मकरादिकेन्द्रस्थे स्पष्टान्तरे शोध्यं
रविकर्णे कर्कादौ युतं कोटिस्तद्वर्गयोगपदं कर्णो विम्बान्तर-
सूत्ररूपः । अर्कोर्ध्वगे ग्रहे तयोर्वैपरीत्यात् सिद्धो ज्ञेयः । अथा-
न्यथोच्यते । स्वस्वगोलस्थितेन्द्रर्कविम्बयोर्यौ शङ्कु भूसंलग्नौ तौ
तु पूर्वापरसूत्रात्स्वभुजान्तरितौ योजनादौ कृत्वा तदन्तरैक्यं
एकान्यदित्रके स्पष्टभुजस्तथा तत्कोट्यन्तरैक्यं कोटिं स्पष्टां
योजनाद्यां कृत्वा तद्योगपदं कर्णः कार्यस्तत्तुल्यं योजनाद्यं
भूमौ शङ्कुमूलयोरन्तरं स्यात् । शङ्कोः समानान्तरितत्वाच्च-
न्द्रविम्बादप्यर्कशङ्कुपर्यन्तं चन्द्रकक्षागोले स एव भुज आद्य-
संज्ञकः ऊर्ध्वाधरैक्यान्यदिशोर्वर्गेण शङ्कान्तरैक्यं अन्यसंज्ञं
कोटिस्तद्वर्गैक्यपदं विम्बान्तरसूत्रं कर्ण इत्युपपन्नम् ॥

(१) भास्कराचार्योक्त्या यैर्नतांशैः शङ्कुतुल्या क्राया स्यात्त-
ज्ज्ञानवासना । दृग्ज्यासमे पृष्ठशङ्को शङ्कुतुल्यैव क्रायेति तदृ-

ग्याप्रमाणं यावत्तावत् । या १ कुखण्डं त्रिज्यागुणं रविकर्णद्वतं
जाता कुच्छन्नज्या $\frac{\text{कुत्रि}}{\text{क}} १$ इयं शङ्कुयुक्ता जातो गर्भशङ्कुः

या.क १ कुत्रि १
क १ अस्य वर्गो दृज्यावर्गयुक्तो जातस्त्रिज्यावर्गः

यावकव २ याकुत्रि २ कुवत्रिव १
कव १ त्रिज्यावर्गेण सम इति पक्षौ ॥

यावकव २ याकुत्रि २ कुवत्रिव १
त्रिवकव १ द्विसंगुणितौ कुखण्डत्रिज्यावर्गघातो-

नौ कृत्वा तन्मूलाभ्यां समीकरणेन यथोक्तमेवोपपन्नम् ॥

प्राचीनोक्त्या पृष्ठशङ्कुसाधनोपपत्तिः । गतियोजनैर्गतिक-
लास्तदा कुदलेन कीति गुणचरौ गुणेनापवर्तितौ हरस्थाने प-
ञ्चदश लब्धास्तेन तन्मते गतितिथ्यंशः कुच्छन्नकलास्तदूनो ग-
र्भशङ्कुः पृष्ठशङ्कुः स्यादित्युपपन्नम् ॥

(१) अथ शृङ्गोन्नतौ कुगोलवद्वर्तुलेन्दुबिम्बीयगोले शृङ्ग-
शृङ्गाकृतिवासना । दृक्चिह्नद्विम्बगोलकेन्द्रं स्पृष्ट्वा तत्परि-
धिपर्यन्तं सूत्रमेकं कार्यम् । तद्विम्बगोलाघःप्रदेशे यत्र लग्नं त-
द्दृश्यविम्बकेन्द्रं ज्ञेयम् । यदूर्ध्वदेशे लग्नं तच्चादृश्यविम्बकेन्द्रम् ।
ताभ्यां तद्गोलचतुर्थांशेन यद्वृत्तं तत्तु तद्गोले दृश्यादृश्यविम्ब-
नेमिवृत्तम् । खमध्याद्विम्बगोलकेन्द्रं यद्दृङ्माण्डलं तत्तद्गोल-
पृष्ठे यत्र लग्नं तद्गतं दृश्यादृश्यकेन्द्रं च विम्बगोले यद्वृत्तं तत्त-
च्चस्थं दृङ्माण्डलं स्यात् । तन्नेमिवृत्तयोगे ऊर्ध्वचिह्नं कल्प्यम् ।
अथ दृश्यादृश्यकेन्द्राभ्यामेकं तद्दृग्गुत्तान्तिर्यग्गुत्तमपि विम्ब-
गोले कार्यं तन्नेमिवृत्तयोगे तिर्यक्चिह्नं कल्प्यं ऊर्ध्वतिर्यक्चि-
ह्नयोर्नेमिवृत्तेऽन्तरं विम्बगोले चतुर्थांशः । अथ यदा तत्तिर्य-
ग्गुत्तं क्रान्तिवृत्तानुकारं तदा चन्द्रार्कविम्बकेन्द्रान्तरसूत्रं तिर्य-

गृह्यत एव लग्नं भवति ततो विम्बगोलचतुर्थांशेन वृत्तं तच्छु-
 क्तवृत्तं तद्गोले स्यात् । अमान्ते तच्छुक्तवृत्तं नेमिवृत्तमिति दृश्य-
 विम्बे शुक्लशृङ्गाकृत्यभावः । यथा यथा चन्द्रान्तरितो ऽर्कस्त-
 था तथा तच्छुक्तवृत्तं ऊर्ध्वचिह्नासक्तं नेमिवृत्तातिर्यग्गृह्यतेऽन्त-
 रितं स्यात् । तदन्तरतुल्यं दृश्यविम्बं शुक्लं भवति । शृङ्गे तच्छु-
 क्तं मध्ये परमम् । तत उभयतस्तदपचयः शृङ्गायं यावत् । त-
 दयं नियतं ऊर्ध्वचिह्नासक्तमित्यूर्ध्वाधरं शृङ्गं स्यात् । ऊर्ध्वचि-
 ह्नयोर्यन्नतांशाः खल्पास्तदूर्ध्वं यस्याधिकास्तदध इति ज्ञेयम् ।
 एवं दृष्ट्वाण्डलानुकारे क्रान्तिवृत्ते दृग्गृह्यत एव विम्बान्तरसूत्रं त-
 तः शुक्लवृत्तकरणे शृङ्गायं तिर्यक्चिह्ने शुक्लं तद्दृग्गृह्यत ऊर्ध्व-
 चिह्नान्नेमित इति तच्छृङ्गं समं स्यात् । अन्यथोभयान्यत्र विम्बा-
 न्तरसूत्रस्थित्या समोर्ध्वाधरत्वयोरभावाच्छृङ्गं किञ्चिन्नतमुन्नतं
 च स्यात् । इदमुक्तं शराभावे शरसत्त्वे सिताख्यवृत्तं चन्द्रार्क-
 गतं त्रिज्यावृत्तं भवत्तवद्भाह्यं दृग्गृह्यतस्तिर्यग्गृह्यतयोः समत्वे
 एवं चन्द्रार्कविम्बगतं सितवृत्तं यदा दृग्गृह्यतं तदा समता ।
 तिर्यग्गृह्यतं यदा तदोर्ध्वाधरता शृङ्गस्य वेद्या नान्यथा । इत्य-
 मुक्तं कुगर्भदृक्चिह्नवशतः खल्पान्तरात् । शेषवासनाकार एव
 स्फुटा ॥

(१) अथोदयास्ताधिकारे वासना ॥

तावच्छरानयने वासना स्पष्टाधिकारे स्पष्टैव । तथापि बाला-
 बबोधाय कक्षागोले विवृत्तस्फुटस्फुटपाताभ्यां शरविचारो लि-
 ख्यते । विभाख्यशीघ्रप्रतिवृत्तयोर्मेषाभ्यां विलोमं पातान्तरे
 तयोः संपातः विम्बीयकदम्बवृत्तावधनुलोमं तयोर्मृदुस्फुटौ

स्तः । कक्षागोले विभाष्यवृत्तयोर्मेषाभ्यां तयोः संपातः स्पष्ट-
पातान्तरे विलोमं बिम्बीयकदम्बवृत्तावध्यनुलोमं तु स्पष्टौ भ-
वतः कक्षाप्रतिवृत्तगोलयोः संपातौ तु समसूत्रस्थितौ शीघ्रप्र-
तिवृत्तगोले विभवृत्तान्तरे बिम्बीयशरः परमशरश्च । तौ विना
शीघ्रकर्णानुपातं सिद्धौ शीघ्रकर्णानुपातजौ यौ तु कक्षागो-
लस्थौ । अथात्र शीघ्रप्रतिवृत्तव्यासार्द्धे त्रिज्यया विभागा यन्मा-
नतस्तन्मानादेव शीघ्रकर्णः शीघ्रप्रतिवृत्तीयशरज्या चास्ति ।
शीघ्रकर्णे त्रिज्यया विभागान् कृत्वा तन्मानतः कक्षावृत्तीयश-
रज्या चेज्ज्ञायते तर्हि तच्चापकरणात्तच्छरज्ञानसुबोधमित्युप-
पन्नम् । अन्यदाकरेऽतिस्पष्टम् । शरीयबलनानयने तु पातस्थानं
स्वगोलसन्धिं परिकल्प्य भवृत्तशरवृत्तयोः परमान्तरं परमः
शरः स तु क्रमेण तयोर्विषुवदृत्तभवृत्तरूपयोरेवान्तरे परमका-
न्तिरूपः बिम्बसम्बन्धिशरस्त्वष्टक्रान्तिः सम्पातग्रहो हि सपा-
तग्रहस्तथा सति बिम्बीयकुजे ऽयनबलनरीत्यात्र शरबलनं वि-
भवृत्तान्तरे स्यादिति स्थितिरस्ति । तत्र कक्षागोले पातस्थाना-
द्विम्बावधि संपातो विवृत्तस्फुटो ग्रहः स तु कर्णरूपस्तस्मिन्
शरो भुजस्त्रिभेऽन्तरे तु परमं तदनुपातस्थं स्पष्टं परमशरं कृत्वा
अयनबलनरीत्या संपातग्रहकोटिज्या परमस्पष्टशरज्यया गुणा
शरकोटिज्यया भक्ता यथोक्तशरबलनं तच्चापकरणात्स्यात् ॥

(१) बाणो यदा स्यादिति । भवृत्ते लग्नास्तलग्नयोर्मध्ये त्रिभोन-
लग्नं ततः प्राग्ग्रहं भोगावधिकं तज्ज्ञानार्थं त्रिभोनलग्नं याव-
द्गृहे शोध्यते तावत्त्रिभोनितः सत्रिभोगृह एव केन्द्रं लग्नगृहान्त-
रकोटिरूपं स्यात् । गृहभोगाच्चरान्तरे तद्विम्बं त्रिभोनलग्नस-

तां दृष्ट्वाण्डलं दृक्क्षेपवृत्तं तत्र लग्नास्तलग्नसक्तं चलवृत्तं विम्ब-
गतं यत्तद्भवत्तयोः परममन्तरं दृक्क्षेपवृत्ते चलवाणसञ्ज्ञं शर-
दिक्स्थम् । खमध्याद्भवत्तावधि दृक्क्षेपचापं चलवृत्तावधि तु
स्यष्टदृक्क्षेपचापं चलेषुदृक्क्षेपचापसंस्कारसिद्धम् । खमध्याद्गृह-
विम्बोपरि दृष्ट्वाण्डलं तन्नतोन्नतांशवृत्तम् । भवृत्ते लग्नग्रहान्त-
रमेको भुजः शरो द्वितीयः चलवृत्ते लग्नविम्बान्तरं कर्णः चा-
पजात्येऽस्मिन् ज्ञातभुजाभ्यां द्वितीयचापकर्णानयनप्रकारेण क-
र्णज्यारूपं हरं कृत्वा ततस्तत्कर्णे शरभुजस्तदा त्रिज्याकर्णे
क इति लब्धचापं चलवाणः स्यात् । हरानयने योऽङ्कः अन्त्यसं-
ज्ञस्तच्चापं चलवृत्ते विम्बादृक्क्षेपवृत्तावध्येको भुजः द्वितीयः
स्यष्टदृक्क्षेपचापम् । आभ्यां प्रथमचापकर्णप्रकारेण कर्णः सा-
ध्यस्ते लवा विम्बीयनतांशाः स्युरित्युपपन्नं सर्वम् । अस्तलग्नावधि
गृहस्थितौ मकरादिकेन्द्रं तत्रस्थदृक्क्षेपः कुजोर्ध्वगतस्तदधः-
स्थितस्तु अधःस्वस्तिकात्तदन्यदिगि ततश्चलवाणसंस्कारात्स्य-
ष्टदृक्क्षेपज्ञानमप्यस्ति सुबोधम् ॥

अथ (१) गृहयोर्ययोः शरौ स्वस्वकक्षागोलस्थयोस्तयोर्वि-
म्बान्तरसूत्रोपपत्तिः । स्वगोले स्वकक्षायां स्वभोगस्ततः शरा-
न्तरेण स्वविम्बम् । ऊर्ध्वकक्षास्थितग्रहभोगविम्बपर्यन्तगे कु-
गर्भसूत्रे यत्राधःस्थगृहकक्षागोले संलग्ने तत्रोर्ध्वस्थगृहभोग-
विम्बचिह्ने भवतस्तदन्तरमूर्ध्वस्थशरः एवं कुगर्भात्तदधःस्थगृ-
हभोगविम्बस्यष्टे सूत्रे ऊर्ध्वकक्षागोले यत्र लग्ने तत्राधःस्थगृ-
हभोगविम्बचिह्ने स्तस्तदन्तरमध्यस्थशरः तत्र स्वस्वकक्षागोले
अन्यभोगचिह्नखगान्तरं कक्षावृत्ते गृहान्तरम् । अन्यविम्बचि-

ऋस्त्रिविम्बयोर्योगजं त्रिज्यावृत्तं कृत्वा तद्वृत्ते तयोरन्तरं स्पष्टा-
न्तरम् । तत्साधनार्थमुपायः । अत्र तावदधःस्थकक्षागोले ऊ-
र्ध्वस्थभोगचिह्नं रविं प्रकल्प्य ततस्त्रिभान्तरितकक्षाप्रदेशाद-
धःस्थकल्पितचन्द्रगृहखूपविम्बगतं त्रिज्यावृत्तं कार्यं तद्विग-
तकदम्बवृत्ते यत्र लग्नं ततस्तत्त्रिज्यावृत्ते चन्द्रविम्बावध्यन्तरं
आद्यो भुजः कदम्बवृत्ते रविविम्बचिह्नावधि तु द्वितीयः कद-
म्बकोन्द्रात्कल्पितेन्द्रर्ककदम्बवृत्तयोः कक्षागतं गृहान्तरं पर-
मं ततश्चन्द्रशरकोट्यन्तरेणानुपातजं आद्यसंज्ञा तत्कोटिस्तु
चन्द्रविम्बतत्प्रदेशान्तरम् । तत्कर्णं चन्द्रशरो भुजः । तत्त्रिभे-
ऽन्तरे तु तत्प्रदेशोत्थत्रिज्यावृत्तकक्षावृत्तयोरन्तरं रविशरसं-
स्कारतो द्वितीयसंज्ञम् । तत्राद्यद्वितीयाभ्यां कर्णस्तु कल्पित-
चन्द्रार्कविम्बान्तरसूत्रं सुबोधम् ॥

(१) अथ वा दृग्गृहादेवेति ॥ दृग्गृहं गोलसन्धिं प्रकल्प्य त-
तो नवत्यंशैर्वृत्तं तत्त्रिज्यां तत्र वृत्तत्रयं तद्गोलसन्धेरस्ति क-
दम्बवृत्तं ध्रुववृत्तं क्रान्तिवृत्तं चेति कदम्बध्रुववृत्तान्तरमायन-
वलनं ध्रुवक्रान्तिवृत्तान्तरज्या यष्टिः तत्परमान्तरज्यया त्रिज्या
कर्णस्तदा अस्यष्टशरज्यया कः कर्ण इति ध्रुवसूत्रे स्पष्टशरो
विम्बदृग्गृहान्तरे स्यात्तच्चापकरणादित्युपपन्नम् ॥

(२) अथायनदृग्गृहवासनान्यरीत्योच्यते । त्रिज्यागुण इति ।
विम्बगतं कदम्बवृत्तं विषुवद्वृत्ते यत्र लग्ने गोलसन्धिं कृत्वा तद-
वधि खगोलसन्धेर्विषुवद्वृत्त आद्यस्तत्कृतगोलसन्धेस्त्रिभेऽन्तरे
तद्वृत्तयोः सन्निराशिगृहद्वयज्याचापं परमान्तरं भुजस्त्रिभांशाः

(१) २५२ पृष्ठे, ६३-६५ श्लोकानाम् ।

(२) २५२-२६० पृष्ठयोः, ६८-७६ श्लोकानाम् ।

कर्ण इति बृहत्त्वोच्चान्तर्गतं लघुक्षेत्रं कदम्बवृत्ते अन्यापम एको-
भुजः गृहांशाद्यं द्वितीयो भुजस्तत्कर्णस्तु विषुवद्वृत्ते गोलस-
न्धिव्यान्तरं आद्यस्तत्साधनं तु बृहत्त्वोच्चभुजे बृहत्कर्णस्तदा
लघुभुजे क इति स्पष्टतरम् ॥

अन्यापमज्येति । भवृत्तविषुवद्वृत्तयोः स्वगोलसन्धेस्तिभे प-
रमान्तरं जिनांशतुल्यं तज्ज्यया त्रिज्या कर्णस्तदान्यापमज्या-
भुजे कः कर्ण इति तच्चापं वा इत्युपपन्नम् ॥

अथान्योपपत्तिः । बिम्बगतकदम्बवृत्तध्रुववृत्तान्तरं विषुवद्वृ-
त्तेऽन्यसंज्ञः तत्र स्पष्टापम एको भुजः अन्यसंज्ञो द्वितीयः । त-
त्कर्णस्तु स्पष्टान्यापम इति ज्ञातचापक्षेत्रैकभुजकर्णद्वारान्यभु-
जज्ञानं तत्प्रथमप्रकारतः सुबोधम् । यद्वा । अन्यगृहकुजे बिम्ब-
गतकदम्बवृत्तध्रुववृत्तयोरन्तरं सन्निगृहक्रान्तिभुजः बिम्बाद्-
ध्रुवावधि स्पष्टापमद्युज्यांशाः कर्णस्तत्कोटिः कदम्बवृत्ते । तत्सा-
जात्यात्तदनुपाततः स्फुटान्यापमकर्णेऽन्यसंज्ञज्ञानं सुबोधम् ॥

अथ वा ज्ञातकर्णभुजाभ्यां द्वितीयप्रकारेणान्यभुजस्यान्यसं-
ज्ञस्य ज्ञानं सुबोधम् ॥ अत्र बिम्बीयध्रुववृत्तावधि स्वगोलसन्धे-
र्भवृत्तेऽन्तरदृग्गृहः विषुवद्वृत्ते तु तद्विषुवांशास्तेनाद्यान्यसंस्का-
रादृग्गृहोऽन्यविषुवांशाः प्रथमपदस्थे गृहे । स्वस्वपदक्रमात्तान्
कृत्वा तद्व्याख्यादृग्गृहं च स्वस्वपदक्रमतः साधयेत् । अथ यद्यत्र
आद्याधिकोऽन्यो वियोगसंस्कारे स्यात् । तदाद्यपदस्थोऽन्यपदे
स्यात् । अन्यपदस्थ आद्यपदे स्यात् । परस्परं द्वितीयतृतीययो-
रप्येवं स्थितिर्दृग्गृहस्य तद्वशत एवोक्तवदृग्गृहसिद्धिरिति स्पष्टं
गोलसंदर्शनात् । दृग्गृहगृहान्तरकालो हि निरर्त्ते द्दकर्मका-
लस्तज्ज्ञानवासनानिसुबोधाकरत एव कारणज्ञानाम् । अथ वा

दृग्ग्रहज्ञानार्थं ग्रहविम्बभोगस्थध्रुववृत्तयोर्विषुवदृत्तेऽन्तरं द-
र्कर्मकालः तद्भोगजविषुवान्तरैक्यं दृग्ग्रहविषुवांशा एव व्यक्ता-
स्तद्व्याययात्तज्ज्ञानमतिस्पष्टं तद्विदाम् ॥

(१) अथ विम्बग्रहादयनदृग्ग्रहानयनवासना तद्विषुवांशान-
यनद्वारोच्यते । अथ स्वगोलसन्धेर्विम्बीयचलवृत्तविषुवदृत्तयो-
र्भवृत्तविषुवदृत्तरूपयोः परमान्तररूपस्यष्टापमः परक्रान्तिस्व-
रूपः विम्बग्रह एव ग्रहः स्पष्टक्रान्तिरेव क्रान्तिः । अत्र विम्ब-
द्युमौर्व्येत्यनेन तद्विषुवांशज्ञानं सूपपन्नम् । एवं क्रान्तिवृत्ते दृ-
ग्ग्रह एव ग्रहस्तद्विषुवांशज्ञानमुक्तवदेव सुगम्यम् । एकध्रुववृत्त-
सम्बन्धाद्द्वयोः समा एव विषुवांशाः स्युः । अथैतेभ्यो ज्ञातेभ्यो-
या बाह्यजीवेत्यनेन दृग्ग्रहज्ञानं ग्रहपदज्ञानवशतः सुबोधम् ।
विषुवच्चलवृत्तयोः परमान्तरं नवत्यधिकं तदा दृग्ग्रहोऽन्यपदे
स्यात् । आद्यन्तयोर्द्वितीयतृतीयोर्व्यत्ययतः स्यात् । गोले व्य-
क्तमिदं बुधानां दृग्ग्रहग्रहयोर्विषुवांशान्तरं दृक्कर्मकालः ।
पक्षे ग्रहोदयात्तेन कालेन दृग्ग्रहोदय इति स्पष्टम् ॥

(२) या चलांशखचरादिति ॥ विम्बीयायनवलनसाधनार्थं त-
तो ध्रुववृत्तं कार्यं कदम्बवृत्तं तु ग्रहोत्थमेव तयोरन्यग्रहकुजे
सचिराशिक्रान्तिज्यैव ग्रहायनवलनोक्तो भुजः विम्बीयद्युज्या
कर्णस्तत्कोटिः कदम्बवृत्ते तद्वृत्तयोस्त्रिभेऽन्तरे तु विम्बीयकुजे
आयनवलनज्येत्यनुपाततः स्फुटा स्यात् ॥

(३) आयनं हि चलनमिति । भवृत्तग्रहभोगात्त्रिभे कदम्ब-

(१) २६१—२६२ पृष्ठयोः ८४—९५ श्लोकानाम् ।

(२) २६२ पृष्ठे, ९६—९७ श्लोकयोः ।

(३) २६२—२६३ पृष्ठयोः ९८—१०१ श्लोकानाम् ।

वृत्तध्रुववृत्तान्तरमायनवलनं शरान्तरे तु गृहविम्बत्रिज्याकर्णे
 वलनज्या भुजस्तदा शरज्याकर्णे क इति लब्धं भोगध्रुववृ-
 त्तात्तिर्यग्बिम्बावधीष्टवृत्तेऽन्तरज्या । अत्र बिम्बीयमपि ध्रुव-
 वृत्तं कृत्वा तयोर्ध्रुवात्त्रिभेऽन्तरे विषुवदृत्तेऽन्तरं दृक्कर्मका-
 लः पुनरनुपातः बिम्बीयद्युज्याकर्णे दृष्टवृत्तीयान्तरज्या भु-
 जस्तदा त्रिज्याकर्णे क इति लब्धचापं षड्भुक्तं घट्याद्यं दृक्कर्म
 भवेत् । अथ कलादिदृक्कर्मवासना । बिम्बात्कदम्बवृत्ते शरो-
 भुजः ध्रुववृत्ते स्फुटशरः कर्णः । आभ्यां यद्वा कर्णोत्था चेत्य-
 नेन भवृत्तीयदृक्कर्मकलारूपभुजज्ञानं सुबोधम् । यद्वा बिम्बी-
 यायनवलनज्या भुजत्रिज्यया लभ्यते तदेह स्पष्टशरकर्णे क
 इति दृक्कर्म भवृत्तौ स्यात् । अथाश्वदृक्कर्मोपपत्तिः । व्यक्ते बिम्बो-
 दये आयनदृग्ग्रहोदयः स्रकुजे तु तदुदये बिम्बोदयो नेति
 स्थितौ व्यशस्यं बिम्बं स्वचरेण क्षितिजस्थं भवेद् दृग्ग्रहोऽपि
 स्वचरेण क्षितिजस्थ इति चरान्तरैक्यकालेन दृग्ग्रहतस्तद्विम्बं
 क्षितिजस्थं स्यात् । अतः स एवाश्वदृक्कर्मकालस्तत्काललग्नं आ-
 श्वदृग्ग्रहः स्रोदये बिम्बे लग्नं स्यात् षड्भुदृग्ग्रहतस्तत्कालल-
 ग्नं स्वास्तकाले स्यादिति स्पष्टम् । अथाश्ववलनवासना । समचि-
 ङ्गवृत्तं ग्रहोपरि नेयं याम्योत्तरं त्वस्त्येव । समचिङ्गवृत्तयोः फल-
 वृत्तेऽन्तरं भुजः स्रोपवृत्तव्यासार्द्धचापं कर्णः याम्योत्तरवृत्ते
 तत्कोटिश्चेति बृहत्चापजात्ये लघुचापजात्यम् । समचिङ्गात् ध्रु-
 वावधि याम्योदम्बवृत्तेऽश्वाशाः कर्णस्तद्भुजो हि समचिङ्गवृत्तात्ति-
 र्यक्ध्रुवावधीष्टवृत्ते भुजांशास्तत्कोटिस्तु ग्रहोपरि समचिङ्गवृत्ते
 स्यात् । तत्र बृहत्क्षेत्रानुपाताल्लघुक्षेत्रे भुजं कृत्वा पुनरनुपातः ।
 गृहसम्बन्धिध्रुवक्षेत्रे गृहाद्युज्याचापांशास्तत्कर्णः सोऽप्ययं भु-

जः समचिह्नवृत्तावधिगस्तदा त्रिभे तद्वृत्तात्तद्वृत्तं तु कियदन्त-
रेऽस्तीति फलितमाक्षवलनोक्तमेवेति स्पष्टम् । तद्यथा । नतासु-
दोर्ज्यागुणा त्रिज्याभक्ता फलवृत्तीयननांशज्या उपवृत्तव्यासा-
ईकर्णे अयं भुजस्तदाशज्याकर्णे क इति लब्धौ पुनरनुपातः द्यु-
ज्याग्रे इयं तदा त्रिज्याये केत्यत्र त्रिज्ययोर्युज्ययोस्तुल्यत्वा-
न्नाशे कृते यथोक्तमुपपन्नम् ॥ एवं बिम्बसम्बन्धेनायनाक्षसं-
स्कारतः स्पष्टवलनं यदस्ति तत्तु समचिह्नकदम्बवृत्तयोस्त्रिभे
परमान्तरं परक्रान्तिरूपं बिम्बं किल गोलसन्धिः । अस्पष्टश-
रांशा विषुवांशाः स्पष्टशरो हि समचिह्नवृत्तीयः क्षेत्रांशा आक्ष-
दकर्मकाल इष्टक्रान्त्यंशा इति मत्वा केवलास्य ज्ञानादेव या
वाङ्मजीवेत्यनेन सुबोधं समचिह्नवृत्तीयस्पष्टशरज्ञानं बृहत्क्षेत्रा-
नुपातजं तत्कर्णसम्बन्ध्याशदकर्मकलारूपभुजज्ञानं च । आय-
नोत्तयेदमपि गृहे कृत्वा तत्त्वोदयकुजस्थबिम्बे लग्नं स्यात् । श्रे-
षवासनाकर एव स्फुटा ॥

(१) अथ चन्द्रार्कगृहणसम्भववासना ॥ मानैक्यार्द्धादूने शरे
गृहणं भवति चन्द्रगृहे मध्यममानैक्यार्द्धं षट्पञ्चाशत्कलास्तत्तु-
ल्यः शरो द्वादशभागैर्भवति । सूर्यगृहे मानैक्यार्द्धं द्वात्रिंशत्क-
लास्तत्तुल्यः शरः सप्तभागैर्भवति । स तु शरः सपातेन्दोर्भवति
अतः सपातेन्दुभुजभागा द्वादशभागान्यास्तदा ग्रहणसम्भवश्च-
न्द्रस्य । दर्शान्ते यावान्विधुस्तावानेव रविः पूर्णान्ते सप्तङ्गाधिकः
स एवेति तयोर्भुजसाभ्यामपातार्कनोऽपि शरसिद्धिः । परं स
चार्को मध्यमस्तेन स्फुटेन भवितव्यम् । स्फुटमध्ययोरन्तरं र-
वेर्भागद्वयं परमम् । अतः सपातार्कभुजांशाः सपातेन्दुभुजांशाः

वा चतुर्दशभागेभ्यो ऽप्या यदा पूर्णान्ते स्युस्तदा चन्द्रग्रहणस-
म्भवो नान्यथेति स्थूलत्वेन पूर्वनिर्णीतम् । सूर्यग्रहणे तु नतिसं-
स्कृतः शरो ग्राह्यः नतिस्तु त्रिभोनलग्राधीना । तत्तु स्पष्टदर्शा-
न्तकालिकं पूर्वापरकपालयोर्लम्बनोनाधिको दर्शान्तो हि स्प-
ष्टदर्शान्तस्तत्र तत्तु दर्शान्तजमेव लम्बनाधिकं स्यात् । तत्र न-
तघटीचतुर्थ्यांशः स्थूलं लम्बनं तेनाधिका नतघटिकास्तु पञ्च-
गुणनतघटीचतुर्थ्यांशः इदं किल स्पष्टदर्शान्तमध्याह्नकालयो-
रन्तरं घट्यात्मकं पञ्चघटीभिरेको राशिरिति पञ्चभिर्भागे न-
तघटीचतुर्थ्यांश एव क्रान्तिवृत्तेऽन्तरं तत्कालयोस्तत्स्पष्टदर्शा-
न्तार्को क्षीनं पूर्वनते पश्चिमनते युतं त्रिभोनलग्रासन्नं स्यात् ।
विचित्रभाङ्गस्य स्थूलस्यास्य मध्यनतांशाः साध्यास्ते यदा पञ्चच-
त्वारिंशत् ४५ भवन्ति तदा यदि त्रिज्यया परमा नति ४८ । ४६
लभ्यते तदा पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्यया केति । नतिरियं ३४ ।
३० एतावान् शरो यैर्भुजभागैरुत्पद्यते ते ज्ञेयाः सप्तत्याः ७०
कलानां पञ्चदशभागास्तदाभिर्नतिकलाभिः ३४ । ३० क इति
लब्धाः सप्त जिनकलाधिकाः ७ । २४ । एते तु नतलवानां षडं-
शेनोत्पद्यन्ते । अतस्ते विचित्रमध्यनतांशषडंशभागाः सपातभु-
जभागेषु संस्कार्याः स्पष्टैस्तैः सप्तालपैर्ग्रहणसम्भवो नान्यथा ।
प्रतिमासशेषवासना सुगमेति प्राचां निर्णयः सम्भवत्वेन ते व्य-
वहरन्ति ॥

(१) अथात्रेति ॥ चन्द्रग्रहणे स्थितिखण्डानयने भवृत्ते स्थि-
तिखण्डलिप्ता भुजः शरः कोटिर्मानैकखण्डं कर्णश्चापजात्येऽ-
स्मिन् ज्ञातकोटिकर्णाभ्यां भुजानयनप्रकारैः सर्वैः स्थितिखण्डा-

नयनं सुबोधम् ॥

(१) ज्योतिःप्रभावत इति । उदयेऽभिघाताद्यदल्पं दृश्यते वि-
म्बं ततोऽप्यल्पं खमध्येऽभिघाताधिकत्वात् । अतो नवत्यंशैर्नतां-
शैरन्त्यात्यल्पान्तरयोरन्तरं तदेष्टैर्नतांशैः किमिति लब्धमुदय-
स्थितान्तरे युतं खेष्टान्तरं स्याद्दृश्यादृश्यविम्बयोस्तद्वृद्धमिति
ग्रासे ग्रस्तं न लब्धं नृभिरित्युपपन्नम् ॥

अथार्कगृहणे भास्कररीत्या सकृत्तन्म्वनोपायः स्पष्ट उक्त-
स्तद्वत्त्वोक्तलम्बनपक्षेष्टवम् ॥

त्रिभज्यकादृगतिदृग्वृत्तिस्थविलम्बनज्यानिवृत्तिर्विभक्ता ।

दृगजोवयार्कस्य नतेश्च कोटिज्ययात्र लब्धं तु परं प्रकल्प्य ॥

त्रिभोनलग्नार्कवियोगकेन्द्रान्फलीयकक्षाप्रतिवृत्तरीत्या ।

कृतं सकृत्तन्म्वनमाद्यरीत्या तत्स्यात्स्फुटं तत्त्वविवेकपक्षे ॥

अथ चन्द्रदृक्क्षेपसाधने सार्वभौमप्रकारेण अत्राभातीत्या-
दि सुवासना स्पष्टतरा मरीचावित्यन्तगन्धेनोक्तं तद्वासना म-
रीचौ सार्वभौमाश्रयेऽपि सुधियोद्धा ।

(२) अथ देवर्षिमते चन्द्रार्कपरिलेखवासना । भवृत्ते चन्द्र-
भोगस्तद्विम्बं च शराभावे तत्कुजेऽस्ति । स्पष्टवलनं तु समवृ-
त्तभवृत्तान्तरं तदनुपातजं मानैक्यखण्डवृत्ते तु कुजीयतद्विक्-
चिह्नाभ्यां चन्द्रविम्बकेन्द्रावधिकसूत्रयोरन्तरं तद्वृत्ते ते सूत्रे तु
समवृत्तभवृत्तद्विक्चिह्नसूत्रे । तत्र भवृत्तचिह्नं वास्तवमेवं सम-
वृत्तचिह्नं तु कल्पितम् । अत्रेन्दुविम्बं भोगाद्यदा शरान्तरितं
तदा मानैक्यखण्डवृत्ते चन्द्रविम्बकेन्द्रावधिकचिह्नसूत्रे भो-

(१) २९०—२९१ पृष्ठयोः ९०—९५ श्लोकानाम् ।

(२) ३४४ पृष्ठे, ३६६—३६७ श्लोकयोः ।

गजदिकचिह्नसूत्राभ्यां समान्तरिते कल्प्ये । तत्तद्विकसूत्रसदृशं
 ज्ञेये । तदन्तरमप्यस्ति यत्तत्स्पष्टवलनम् । अतश्चन्द्रबिम्बे कृ-
 तसमवृत्तदिकचिह्नाद्वलनान्तरेण यत्सूत्रं चन्द्रबिम्बकेन्द्रगतं
 तद्वृत्तसदृशं ज्ञेयम् । कथं चिन्नहि तद्वृत्तम् । तद्वृत्तेन कुभे-
 न्दुस्थानानुपपत्तेः । तत्सदृशसूत्रातिर्यग्व्यस्तशरान्तरेण भवृ-
 त्तचिह्नं वास्तवमस्येव सततं कुभास्थानयोग्यम् । नन्वत्र बि-
 म्बीयकुजवलनद्वारैव न कथमुक्तमिति चेच्छृणु । तद्वीत्या द्वे
 अपि दिकचिह्ने कल्पिते कल्पितभवृत्तचिह्नात्केन चिन्नियता-
 न्तरेण वास्तवभवृत्तचिह्नानवगमात्तद्वारानुपपत्तेः । अर्कगृहणे
 तु स्वकशास्थमप्यर्कबिम्बं चन्द्रकशातो नत्यन्तरे दृश्यते । अतो-
 भवृत्तार्कोत्यभवृत्तसमवृत्तदिकचिह्नसूत्राभ्यां नत्यां समान्तरे-
 णापि ते दिकचिह्नसूत्रे अन्ये दृश्यार्कबिम्बकेन्द्रसक्ते तन्मानै-
 क्यखण्डकृतावधिके कार्ये । तयोरप्यन्तरेऽस्ति वलनं उक्तव-
 त्तत्र कृतं समवृत्तदिकचिह्नाद्वलनान्तरितवलनसूत्रं दृश्यार्कस-
 क्तं नत्यगोपभवृत्तसदृशसूत्रम् । भवृत्तान्धशरान्तरेण चन्द्र-
 बिम्बासक्तं भवृत्तसदृशसूत्रं च । तयोरन्तरं स्पष्टशरः नत्यग्री-
 यसदृशाद्यथादिकस्पष्टशरान्तरे नेमियोगे मानैक्यखण्डवृत्ते-
 ऽस्ति चन्द्रबिम्बस्थानं नियतम् । अत्र यदि वलनसूत्रं भवृत्तं
 कल्प्यते तर्हि ततः स्पष्टशरदानानुपपत्त्या चन्द्रबिम्बस्थानाव-
 गमो दुर्गम इत्याकरोक्तमुपपन्नं सर्वम् ।

गूढां देवर्ष्यभिप्रायवासनामधुनातनाः ।

अथ भूनाशयन्त्यार्पपरिलेखोचितक्रियाम् ॥

(१) अथ चन्द्रार्कगृहणे परिलेखार्थं स्ववासना ॥ तत्र चन्द्र-

गृहणे ग्राह्यग्राहकविम्बनेमिस्पर्शे खकशागोले विम्बगतं वृ-
त्तत्रयमस्ति । एकं भवत्तरूपवृत्तकक्षातः सर्वत्र शरतुल्यसमा-
नान्तरितं क्रान्तिसदृशवृत्तम् । दृग्वृत्तं हि द्वितीयम् । मानैक्यख-
ण्डवृत्तं हि तृतीयम् । दृग्वृत्तक्रान्तिसदृशवृत्तान्तरे विम्बनेमौ
आद्यः क्रान्तिसदृशमानैक्यखण्डवृत्तान्तरेऽन्यः । दृग्वृत्तमानै-
क्यखण्डवृत्तान्तराले दृग्वलनम् । क्षेपवृत्ते खमध्यक्रान्तिसदृशवृ-
त्तं यावत्स्पष्टदृक्क्षेपो भुजः । विम्बीयनतांशाः कर्णः सदृशवृत्ते
तत्कोटिष्वेत्यनुपातान्पडङ्गुलव्यासाद्धान्तरे आद्य उपपन्नः ।
अन्यार्थं तु शरो भुजः मानैक्यखण्डं कर्णः सदृशवृत्ते तत्कोटि-
ष्वेत्युक्तवज्ज्ञानं सुबोधम् । रविगृहणे तु दृक्क्षेपजातीयनति-
जात्यादेवानुपातः कृतः दृग्लम्बनकर्णे नतिर्भुजस्तदा षडङ्गुल-
कर्णे क इत्याद्यः अन्यस्तु नतिसंस्कृतस्पष्टशरत इति चन्द्रगृह-
णे क्रान्तिसदृशं शरकोटिज्यावृत्तं कदम्बतः । रविगृहे तु न-
तिकोटिज्यावृत्तं सदृशवृत्तम् । सदृशं दृग्वृत्ताद्यदिशि तद्दिग-
न्यः । दृग्वलनं दृग्वृत्तान्मानैक्यखण्डवृत्तं यद्विक्तदिगस्तोति स्पष्टं
दृग्गोलसंदर्शनात् ॥

(१) अथ ग्रहयुतौ दृग्लम्बनानयनवासना ॥ अधस्तनगृह-
कक्षागोले दृङ्मण्डले यत्रोर्ध्वगृहदृग्गर्भसूत्रचिह्ने भवतस्तद-
न्तरं हि दृग्लम्बनम् । तज्ज्ञानार्थं दृक्सूत्रचिह्नं चन्द्रं प्रकल्प्य
ऊर्ध्वदृक्सूत्रकर्णे नतांशजीवा भुजस्तदाधस्तनदृक्सूत्रकर्णे
क इति दृक्चिह्नादधःस्थगोले नतज्या स्यात् भुजरूपा खमध्य-
स्तु गर्भसूत्रान्तिर्यग्गतोऽस्ति । अथ कुगर्भाद्दृक्सूत्रचिह्नस्पृक्
सूत्रमेकमधूर्ध्वगोलपर्यन्तं तत्राधस्तनकर्णेऽपीयं भुजरूपा त-

दोर्ध्वस्थकर्णे केति लब्धस्य चापं नतांशेषु शुद्धं दृग्गन्धर्वनं स्यादित्युपपन्नम् ॥

(१) अथ पाताधिकारे वासना ॥ मध्यमपातासन्नार्द्धरात्रकाले चन्द्रार्कपाताः साध्याः । तत्र चन्द्रार्कक्रान्त्योः स्फुटास्फुटयोः साम्ये स्पष्टपातकालः क्रान्त्योर्ज्ये त्रिज्ययाभ्यस्ते इत्याद्युक्त्यानीतदोः सम्बन्धिचापान्तरस्याप्यभावस्तत्र दृष्टः क्रान्त्योरसाम्यात्तदसाम्ये स्पष्टपातकालज्ञानार्थं तदासन्नत्वलाभधिया तत्कालतः पातगतगम्यलक्षणक्रमात्तच्चापान्तरितः पूर्वं अनन्तरं वा चन्द्रः कार्यः स च यत्कालिकस्तत्काले रविपातावपि कार्यौ । तावेवं चापान्तरमेव चन्द्रचालनं तदनुपातसिद्धं पातार्कचालनं चेति तद्दानात्ते तात्कालिकाः स्युः । अथात्रापि स्फुटास्फुटचन्द्रार्कक्रान्तिसाम्याभावे प्रोक्तचापान्तरतुल्यचन्द्रचालनान्तरितकाले पुनश्चन्द्रार्कपाताः साध्याः एवमसकृदुत्तरोत्तरं पातकालासन्नत्वेन चापान्तरमल्पं स्यात् । यदा तु तदभावस्तदा तु तत्क्रान्त्योः समत्वात् एव स्वस्फुटपातकाल इत्युपपन्नम् । सौरे चापान्तरितश्चन्द्रे विहितः पातस्य दूरत्वे । आसन्नत्वे चापार्द्धान्तरित इत्यसकृत्करणात्फलितं त्वेकमेव पातस्थाने । गतगम्यपातानयनयुक्तिसु भुजवृद्ध्या क्रान्त्युपचयस्तद्भासे तदुपचय इत्योजपदे क्रान्त्युपचयोऽग्रे पूर्वं त्वपचयः समपदेऽग्रे त्वपचयः पूर्वमुपचयः । एनेन ओजपदे अर्कादिन्दुक्रान्त्यधिकत्वे समपदे तदल्पत्वे च गतं क्रान्तिसाम्यं तद्वैपरीत्ये एष्यमिति च स्पष्टम् । अत्र स्पष्टक्रान्त्यभावस्थाने यदारम्भस्ततः स्फुटक्रान्तिदिक्स्थितेन्दुसम्बन्धितद्विक्रमेवोचितमिति मध्य-

क्रान्तिदिक्स्थितस्पष्टक्रान्तौ तदेवेन्दोः पदं अन्यदिक्केऽन्य-
दिक्मित्यपि । अर्केन्दोश्चक्रचक्रार्द्धयोगेऽन्तरे वेत्यस्ति द्विविधं
क्रान्तिसास्यं विषुवद्विजवृत्तस्थे योगजमार्षप्रामाण्यसिद्धम् ।
अन्तरजमनार्षमप्रमाणम् विषुवद्वृत्तासन्नस्थे द्वयमपि प्रमाणं
आर्षप्रामाण्यात् । विषुवद्वृत्तीयभिन्नपार्श्वस्थचन्द्रार्कवशाद्द्वैधृतो
योगजः । एकपार्श्वस्थचन्द्रार्कवशादन्तरजो व्यतीपातोक्तः ।
एकपार्श्वस्थयोर्वशतो योगजो भिन्नपार्श्वस्थवशतोऽन्तरज इति
स्पष्टम् ॥

(१) अथ प्रश्नोत्तरवासना । त्रिज्याक्षभाप्नोति । गृहाधिष्ठित-
दङ्गण्डलं विषुवद्वृत्तं यत्र लग्नं ततो यच्छङ्कोस्तलं तत्तुल्य एव
भुजोऽग्राया अभावात् । छायाकर्णवृत्तीयस्तु पलभारूपस्तत्र
दिग्ज्याभुजे त्रिज्याकर्णस्तदा पलभाभुजे कः कर्ण इति फलं भु-
जाग्रात्कुकेन्द्रावध्यन्तरम् । तामिष्टपलभां मत्वा तत्साधितपल-
कर्णे इष्टपलभाभुजस्तदा त्रिज्याकर्णे क इत्यनुपातलब्धेष्टाक्ष-
ज्यायाश्चापमिष्टाक्षांशः दृष्टवृत्तस्थखमध्यविषुवद्वृत्तान्तररूपाः ।
विषुवद्गृहान्तरेऽभीष्टक्रान्त्यंशः खमध्यगृहान्तरे नतांशः
छायाशङ्कूपयुक्ताः स्युरित्युपपन्नं यथोक्तम् ॥

(२) एकान्यदिक्के इति । एकाक्षोरात्रवृत्तवशेन समापमत्वे
नरयोर्ज्ञाने ज्ञातभुजयोरसमत्वे पलभाज्ञानवासना । पलभा-
मानं यावत्तावत् या १ द्वादशकोटौ पलभा भुजस्तदा नरकोटौ
क इति शङ्कुतले याम्ये ^{याप्रन १} _{१२} ^{याद्विन १} _{१२} भुजसंस्कारादत्र खखात्रा-
ज्ञानमिति द्वयोर्द्वैतैकगोले उत्तरभुजयोः सममण्डलादुत्त-

(१) ३६४ पृष्ठे, ६—८ श्लोकानाम् ॥

(२) ३६४ पृष्ठे, १०—१२ श्लोकानाम् ॥

रस्थत्वेन शङ्खभुजे योगोऽद्येत्यपमसाध्यादग्राह्यं सममिति स-
 मच्छेदापगमे कृते पक्षयोर्न्यासः ^{याप्रन१ प्रमुउ१२} एवमत्रैव या-
^{याद्विन१ द्विमुउ१२}
 म्यभुजयोः सममण्डलाद्याम्यस्थत्वेन भुजोनं शङ्खतलमयेति
 समपक्षयोर्न्यासः ^{याप्रन१ प्रमुद१२} अथ यास्यैकगोले सदैव या-
^{याद्विन१ द्विमुद१२}
 म्यदिग्भुजस्तत्र शङ्खतलोनौ भुजावयेति समपक्षयोर्न्यासः ॥
^{याप्रन१ प्रमुउ१२} अथ भिन्नगोले समपक्षयोर्न्यासः ^{याप्रन१ प्रमुउ१२}
^{याद्विन१ द्विमुद१२} एवं वा ^{याप्रन१ प्रमुउ१२} अत्र सर्वत्र शोधने कृते यथोक्तमेवोप-
^{याद्विन१ द्विमुद१२} पन्नम् ॥

(१) सच्छ्रभानाविति । क्रान्तिज्याप्रमाणं यावत्तावत् । या १
 अस्मात्समशङ्खः ^{यात्रि१} अत्र समवृत्तमेव फलवृत्तमिति समवृत्त-
^{अ१}
 नतांशा एव फलवृत्तीयास्तज्ज्ञानार्थं नतासुदोर्ज्या द्युज्यागुणा
 त्रिज्याभक्ता कार्या प्रकृते द्युज्यावर्गज्ञानात्तद्वर्गेणानेन यावः
 त्रिव १ नतासुदोर्ज्यावर्गो गुणस्त्रिज्यावर्गभक्तः समवृत्तीयन-
 तांशज्यावर्गः ^{यावनव१ त्रिवनव१} त्रिज्यावर्गाच्छुद्धः समशङ्खवर्गः
^{त्रिव१}
^{यावनव१ त्रिवनव१ त्रिवव१} अयं पूर्वसमशङ्खवर्गेणानेन ^{यावत्रिव१} सम-
^{त्रिव१} इति क्तेदभक्तयोरनयोः साम्यकरणेन बीजतोऽव्यक्तक्रान्ति-
 ज्यामानं व्यक्तं यथोक्तं स्यात् ॥

(२) अक्षांशकज्ञेनेति । क्रान्तिज्यामानं यावत्तावत् । या १
 अस्मान्कुज्या ^{याप१} अस्या वर्गः त्रिज्यावर्गगुणः ^{यावपवत्रिव१}
^{१२} ^{१४४}
 द्युज्यावर्गः यावः त्रिवः भक्तः फलं चरज्यावर्गः ^{यावपवत्रिव१}
^{याव१ ४४ त्रिव१ ४४}

(१) ३६५ पृष्ठे, २३—२५ श्लोकानाम् ।

(२) ३६५—३६६ पृष्ठयोः, २६—२७ श्लोकयोः ।

ज्ञानचरज्यावर्गेण सम इत्युक्तवत्समपक्षयोर्न्यासः

यावपवत्रिव१ ८०
यावचव१ ४४ त्रिवचव१ ४४ अत्र चरज्यार्कघातं गुणं च कृत्वा सम-
शोधनेन यथोक्तमेवोपपन्नम् ॥

अशांशवदिति । सममण्डलस्थे रवौ तदेव फलवृत्तमिति
त्रिप्रश्नवासनायां स्पष्टम् ॥

पलप्रभालम्बगुणाश्रयजीवायोगमिति । प्रागुक्तरीत्यैव स्पष्ट-
माकरे ॥

भास्करे ऽथेति । अत्रापि समवृत्तं फलवृत्तम् ॥ नतासु-
ज्याद्युज्याघातत्रिज्याभक्तः फलवृत्तीयनतांशज्या सात्र समवृ-
त्तनतांशज्या अतो विलोमेन त्रिज्यागुणा सा नतासुज्याभक्ता
द्युज्या स्यादिति किं चित्तं ततोऽपमज्या ततो यत्क्रान्तिफलं ते
ऽशांशास्ततः पलमेति सुगमम् ॥

कुजोवोनितामिति । अत्रोपपत्तिः स्फुटैवाकरे ॥

(१) प्रविदितनरमानादिति । अत्र क्रान्तिज्यामानं या१ अतः

कुज्याद्वतो $\frac{\text{याअ१}}{\text{ल१}}$ $\frac{\text{शंत्रि१}}{\text{ल१}}$ द्युज्यावर्गः याव१ त्रिव१ उत्तरगोले कलेयं

याअ१ शंत्रि१
ल अस्या वर्गः $\frac{\text{यावअव१ याअशंत्रि२ शंवत्रिव१}}{\text{लव१}}$ अयं त्रिज्या-

वर्गगुणो द्युज्यावर्गभक्तः सूत्रवर्गः

यावअवत्रिव१ याअशंत्रि१ त्रिव१ शंवत्रिव१
यावलम्ब१ त्रिवलम्ब१ अयं नतासुकोटिज्यावर्गसम-

इति पक्षौ समच्छेदोक्त्य क्तेदगमे कृते त्रिज्यावर्गापवर्तित-

यावअव१ याअशंत्रि१ शंवत्रिव१

पक्षयोर्न्यासः $\frac{\text{यावलम्बनकोव१}}{\text{त्रिव१}}$ लम्बनकोव१ अत्र लम्बज्या-

नतासुकोटिज्याघातो भाज्यः अधस्तनपक्षेऽव्यक्तवर्गस्थाने त्रि-

ज्याभक्तभाज्यस्य वर्गः क्षयगतः रूपस्थाने भाज्यवर्गः ऊर्ध्वप-
क्षेऽव्यक्तवर्गस्थानेऽक्षज्यावर्गो धनवर्गो धनगतस्तस्माद्वृणं शोध-
नेन तद्योग एव हरसंज्ञ उपपन्नः पक्षयोस्तदपवर्त्तनादूर्ध्वाव्य-
क्ते द्विज्ञान्त्यः क्षयगतः सौम्ये । याम्ये तु धनगतस्तत्रान्त्यवर्गं
पक्षयोः साम्यकरणाद्यथोक्तमेव क्रान्तिज्यामानं व्यक्तं याम्य-
सौम्ययोः । कदाचित्तद्विविधमप्युत्तरगोलेऽव्यक्तपक्षर्णगरूप-
तोऽल्पमित्यादिना मानं स्यात् ।

अथ सजातीयजात्येषु भुजैक्यं भुजं कोट्यैक्यं कोटिः कर्णै-
क्यं कर्णं प्रकल्प्य यज्जायं तदपि तत्सजातीयं सजातीयजा-
त्यानुपातार्हम् ॥ अत्रैकव्यैक्यादपि त्वैक्यद्वारा भुजकोटिक-
र्णानां ज्ञानमप्यनुपातजं सजातीयत्वादित्युपपत्तिः स्फुटैव
तद्विदाम् ॥

(१) ऋक्षयोरिति । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्ते मेषादेः स्वस्व-
नक्षत्रध्रुवकान्तरे स्वस्वभोगस्ततस्तत्तद्वं तु स्वस्वग्रान्तरे स्वस्व-
कदम्बवृत्तेऽस्ति । तत्रैकमाद्यसंज्ञं द्वितीयमन्यसंज्ञम् । आद्या-
न्यभोगर्शकदम्बवृत्तयोर्भवृत्तेऽन्तरं परमं तयोर्ध्रुवकान्तरम् ।
कदम्बादन्यर्शशरचापकोटितुल्यकर्णान्तरे तयोरेव कदम्बवृ-
त्तयोरन्तरं भुजः स तु ज्ञातध्रुवकान्तरानुपातसिद्धस्तत्कोटि-
स्तु । आद्यर्शभोगाद्भवृत्तगविभान्तरितस्थानात्केन्द्रसंज्ञकाद-
न्यर्शं यावदन्तरं तत्त्रिज्यावृत्तेऽस्ति कर्णरूपम् । अन्यर्शशरो
हि भुजः केन्द्रोत्पत्तिज्यावृत्तभवृत्तयोरन्तरमस्तत्कर्णान्तरे
विभेऽन्तरे तु तद्वृत्तयोरन्तरं परमं तदनुपातसिद्धं तु तदाद्यर्श-
कदम्बवृत्तविज्यावृत्तैक्यादाद्यर्शभोगावधन्तरं आद्यर्शसंस्का-

रेणाद्यर्चावध्यन्तरं स्यात् । तदैक्यात्पूर्वभुजान्तरे त्वन्यर्चमिति
तदैक्यात्परस्परं भुजकोव्यन्तरिते आद्यान्यभे भवतः । तच्चाप-
कर्णो हि तद्भयोरन्तरं तत्त्रिज्यावृत्ते स्यात् । अथ तदन्तरं प्र-
साध्य तदेकर्चं खमध्यं कृत्वा तत्त्रिज्यावृत्ते दृष्ट्वाण्डलेऽन्यर्चं
तन्नतांशैर्नतं कृत्वा यत्तयोर्विषुवांशान्तरं तत्तु दुरात्रवृत्तीयं
नतमन्यर्चस्य । ततः फलवृत्तीयनतांशद्वारा दिक्कोटिः साध्या
सेह तत्खमध्योत्थयास्योत्तरदृष्टवृत्तयोरन्तरगा । तत्त्रिभान्त-
रिता स्यात् । ततो दिगंशकोटिज्यकया विनिम्नी लम्बांशजोवा-
चिभजोवयाप्नेत्यनेन सुबोधमक्षांशज्ञानम् । कथमिति चेच्छृणु ।
दृष्टवृत्तविषुवदृत्तसंपातस्वस्तिकाज्वल्यंशैर्यदृत्तं तद्यास्योत्तरं
ध्रुवासक्तं दृष्टवृत्ताद्विजितिर्यग्मातं तदैक्यं समचिह्नं ततो या-
स्योत्तरे ध्रुवावध्यक्षांशा नवत्यंशान्तरे तु स्वस्थानं तदन्तरे ल-
म्बांशाः स्वस्थानस्वस्तिकयोर्वृत्तं सममण्डलमिति स्थित्या त्रि-
प्रश्नगणितोक्त्यानीतदृष्टवृत्तध्रुवान्तरं स्वस्थानाक्षांशसमं तद्वि-
दामतिस्पष्टम् । यदात्र दृष्टवृत्तं सममण्डलमुक्तं क्षितिजं स्यात्ख-
स्थानात् । ध्रुवावध्यक्षांशाः पूर्वलम्बांशा एवेति च स्पष्टम् । ननु
विषुवांशान्तरं नवत्यधिकं तत्रेदं कथमिति चेच्छृणु तर्हि । स्व-
स्थानसषड्भ्रान्तरितस्थानयोः क्षितिजं त्वेकमेव । नक्षत्रान्नक्षत्रं
नवत्यधिकान्तरे तन्नवत्यन्त्यान्तरेऽप्यस्ति तत्षड्भ्रान्तरितर्शात्
कुजादेव ध्रुवस्थाधःस्थितत्वेऽन्यध्रुवस्योर्ध्वस्थितत्वं भवति । अ-
तो गणितागताक्षांशानां यदग्रतः सिद्धानामप्यभेदान्नानुपप-
त्तिः काप्यचेति यथोक्तं सर्वमुपपन्नम् ॥

(१) ज्ञाताक्षांशस्वप्रदेशादिति । अत्रान्यदेशो हि ग्रहस्तत्का-

न्यंशा एवाक्षांशाः देशयोरन्तरं दृष्टतांशाः दिगंशकोटिज्ञाना-
त्फलवृत्तीयनतांशद्वारा हरं ज्ञात्वा हरकर्णे दिगंशज्या भुज-
स्तदा दृज्याकर्णे क इति भुजफलं कृत्वा तदक्षांशसंस्कारा-
त्क्रान्तिफलद्वारा क्रान्तिः साध्या तेऽक्षांशाः स्युस्तदन्यदेशस्यै-
त्युपपन्नम् ॥

यो देशयोरिति स्पष्टमाकरे ॥

(१) ज्ञाताक्षांशस्वीयदेशादिति । अत्रान्यदेशाक्षांशास्तत्क्रा-
न्यंशा लम्बांशा द्युज्यांशाखलांशान्तरं हि द्युरात्रवृत्तीयं नत-
म् । ततः फलवृत्तीयनतद्वारा हरं ज्ञात्वा क्रान्तिफलं भुजफलं
च ज्ञात्वा तदानीतभुजद्वारा दिगंशाः साध्याः । भुजफलवृत्तन-
तांशज्यावर्गयोगपदं देशयोरन्तरज्या तच्चापं तदन्तरमन्यदा-
करे स्पष्टं तद्विदाम् ॥

(२) अथ सममण्डलीयभावानयनोपपत्तिः । लग्नं किल गो-
लसन्धिस्तस्मात् क्षितिजं नाडीमण्डलं भवृत्तं भवृत्तमेव । तयोः
परमान्तरं त्रिभे दृग्गतिः परमापमः । भवृत्तसमवृत्तैक्याद्भवृत्ते
लग्नं यावत्कर्णः क्षेत्रांशाः । कुजं यावत्समवृत्ते भुजोऽपमांशाः
स्वस्तिकाक्षलग्नं यावत्कुजे लग्नाग्रा विषुवांशाः स्थुः । या बाहुजी-
वा विषुवांशकानामित्यनेन ये क्षेत्रांशास्ततस्तद्भुजांशाश्च तेऽ-
त्राद्यश्रुतिबाहुरूपाः साध्याः । अत्र यथा भवृत्तसमवृत्तैक्यात्स्व-
स्तिकस्थसमचिह्नवृत्तावध्वन्यौ तदैक्यादेव श्रुतिबाहु साध्वौ ।
तत्र भुजो हि आद्यबाहुक्षेपांशयोगान्तरसिद्धस्तं लग्नाग्रारूपं
भवृत्तसमवृत्तयोः परमान्तरं दृग्गतिं च परिकल्प्योक्तवदन्यौ

(१) ३७२ पृष्ठे ७७—७८ श्लोकयोः ।

(२) ३७६ पृष्ठे १११—११२ श्लोकयोः ।

श्रुतिवाङ्म साधौ तत्र भुजस्तु शङ्कुतलायासिद्धः समवृत्ताङ्गाव-
स्य यो हि कर्णस्तदाद्यकर्णैक्यान्तरलग्नभावान्तररूपं लग्ने युतं
भावः स्याच्छेषवासनाविचारोऽत्र दृष्टान्तगोलसन्दर्शनादतिस्प-
ष्टोऽस्ति तद्विदाम् ॥

(१) खेचरं हि परिकल्प्य खमध्यमिति । अत्र सन्निभग्रहो
लग्नं तदग्रा त्वयनवलनज्यास्ति नाडीक्रान्तिवृत्तान्तर्गतत्वात्
तद्यथा । लग्नज्याकोटौ त्रिज्याकर्णः क्रान्तिज्याकोटौ कः
कर्ण इति अग्रा अत्र लग्नज्यैव ग्रहद्युज्या । लग्नक्रान्तिज्या स-
न्निभग्रहक्रान्तिज्या फलितमत्रायनवलनानयनोक्तमेव ॥

(२) अथ सन्निभग्रहवासना । भवृत्तसमवृत्तैक्यं सन्धिः तदवधि
मेपादेरनुलोमं सन्निभग्रहो लग्नमप्यनुलोमगं तयोरन्तरमाद्य-
कर्णः लग्नाद्यस्थिते सन्धौ कर्णयुक्तं पृष्ठस्थिते कर्णेनं लग्नं स-
न्निभग्रहः स्यात् सौम्यदृक्क्षेपे सौम्यगोले याम्यदृक्क्षेपे याम्य-
गोले लग्नादग्रे सन्धिर्दिग्वैपरीत्ये तयोर्लग्नात्पृष्ठे सन्धिरित्युप-
पन्नं यथोक्तम् ॥

(३) अथात्र सिद्धान्तशिरोमणिस्थ इति ॥ गोले स्वमेपादेर्वि-
लोमं पातोऽस्ति । स च व्यस्तायनांशसंस्काराद्यार्कगोलसन्धेः
कृतः । राजस्तु क्रमायनांशसंस्कारात्तत्सन्धेरनुलोमं कृतः । ए-
कस्थानस्थत्वात्तयोश्चक्रं चक्राद्वै च व्यस्तायनांशसंस्कृतं तत् मे-
पादेर्कगोलसन्धिः स्यात् । तथा ततस्त्रिभे स्वायनसन्धिरप्य-
स्ति । विवृत्तक्रान्तिवृत्तैक्यं पातो राजस्तदग्रे विवृत्तात्सौम्यक-
दम्बदिश्यस्ति पृष्ठे तु तन्निभयतं याम्यकदम्बदिश्यस्ति । अथाद्या-

(१) ३७९ पृष्ठे १३० श्लोकस्य ।

(२) ३७९ पृष्ठे १४२ श्लोकस्य ।

(३) ३८१ पृष्ठे १५१—१५२ श्लोकयोः ।

कर्गोलसन्धेः परमपदे राहौ तावद्विचार्यते । राज्ञचिह्नभवृत्ते
 यथा मेषादग्रे यदन्तरेऽस्ति तथा विवृत्तेऽपि तन्मेषादग्रे तद-
 न्तरेऽस्ति सततम् । अथ विवृत्ते तद्राज्ञचिह्नात्पृष्ठे विवृत्तनाडो-
 संपातोऽपि चन्द्रबिम्बगोलसन्धिरस्ति विवृत्ते तदन्तरे कर्णः
 एवं द्वितीयपदे स च तदग्रे स्यात् । तृतीयपदे तत्पृष्ठतश्चतुर्थे त-
 दग्रे स्यादिति स्पष्टं गोलम् । तत्र राज्ञचिह्नात्तन्मध्यमक्रान्तिर्ना-
 डोवृत्तात् ध्रुवसूत्रे कोटिः । विवृत्ते स एव कर्णः कर्णः नाडोवृत्ते
 तदन्तरे भुज इति चापजात्यम् । तत्र पातस्थाने कदम्बवृत्तं ध्रु-
 ववृत्तं क्रान्तिवृत्तं विवृत्तं च तथा ततः कुजं चेति वृत्तपञ्चकं
 गणितार्थं पाताक्षिमे कदम्बध्रुववृत्तान्ततः क्षितिजे तदायनव-
 लनम् । तत्कोटिस्तु क्रान्तिध्रुववृत्तान्तः । विवृत्तक्रान्तिवृत्तान्तः
 परमः शरः आयनवलनकोटेरयं शोधितश्चेत् ध्रुववृत्तविवृत्ता-
 न्तरं पाताक्षिमे तत्कुजे परमान्तरं परक्रान्तिरूपं पातचिह्न-
 रूपगोलसन्धेः स्यात् । अथ तत्सन्धेस्तद्वृत्तान्तस्तदुक्तचापजा-
 त्यमप्यस्ति ॥ अतोऽत्र कोट्यंशा विषुवांशास्तेभ्यो या बाह्यजी-
 वेत्यनेन क्षेत्रांशाः साध्यास्तन्मितः कर्णः त्रिज्याकर्णं परमान्त-
 रज्या भुजस्तदोक्तकर्णज्यया क इति विषुवद्वृत्ते ध्रुववृत्ते विवृ-
 त्तान्तर्लवज्या तच्चापं भुजस्तच्चापजात्ये स्यात् । एवमन्यपदेऽ-
 पि । द्वितीयतृतीयपदयोस्तु आयनवलनकोटौ परेषुर्योज्यः पर-
 मान्तरं तद्वृत्तयोः स्यादित्युक्तं राहोर्मृगकर्कादिस्थत्वेन निर्ण-
 यः कृतः । पाताक्षिमे विवृत्तक्रान्तिवृत्तान्तः परमः शरः पाता-
 त्कर्णोऽयं तु तदनुपातसिद्धे शरः क्रान्तिवृत्तात्तिर्यगस्ति । क-
 दम्बवृत्तं स एवैको ज्ञातभुजः अनन्तरानीतचापजात्यभुजां-
 शानां पातस्थानीयविषुवांशभुजांशानामनन्तरं अर्कगोलस-

न्धिपर्यन्तं यदस्ति तन्मितं कर्णं प्रकल्प्य तद्भुजकर्णाभ्यां सा-
धितो द्वितीयो भुजस्यापात्मको ऽस्ति क्रान्तिवृत्ते । तत्तत्तवाश्व-
न्द्रभोगजगोलसन्धिसूर्यगोलसन्ध्योरन्तरं स्यात् । उक्तराक्षौ
षड्भान्तरस्थे रविगोलसन्धौ युक्ताः षड्भाधिकत्वे हीनाश्वन्द्रस्य
स्वमेषतः स्यात् रविगोलसन्धेरग्रतः पृष्ठतः स्थितत्वात्तस्य का-
न्तिवृत्तस्थत्वादयं किञ्च भोगजसन्धिस्तत्तुल्ये चन्द्रे तद्विम्बं
शराग्रे नाडीविवृत्तसम्पातेऽवश्यं स्यात् । तत्र स्फुटक्रान्त्यभावः
विम्बगतकदम्बवृत्ते ध्रुववृत्ते वा स्वस्वशरक्रान्त्योर्विभिन्नदिग्ग-
तयोरन्तराभावात् । अथ तत्सम्पातात्त्रिभे तद्वृत्तयोः परमान्तरं
परस्पष्टापमः । उक्तकर्णज्यया पातक्रान्तिज्या भुजस्तदा त्रि-
ज्यया क इत्यनुपातसिद्धोऽयनसन्धौ स्यात् । अथ वा गोलस-
न्धिस्थविम्बीयशरबलनायनबलनैक्यान्तरं उक्तराक्षौ मृगक-
र्कादिस्थत्वे कार्यं तन्मानं स्यात् विवृत्तमेषादेर्विम्बावधि विवृ-
त्तस्फुटश्वन्द्रः स्पष्टीकरणे प्रसिद्धस्तथा राज्ञरपि । आकरे पद-
चतुष्टयकृतनिर्णयात्कर्णोऽन्यतो राज्ञर्विवृत्तमेषादेर्विवृत्तविषुव-
द्वृत्तैक्यावध्यन्तरम् । तदूनो विवृत्तस्थश्वन्द्रस्तत एव च स्पष्टः
स्यादन्तरितस्तत्सन्धेः कर्णान्तरे राज्ञक्रान्तिस्तदा तदन्तरिते
भुजः क इति तत्स्पष्टक्रान्तिरेवेत्युपपन्नं सर्वं गोलेऽतिपरिचि-
तानां शेषं स्पष्टमाकरे ॥

(१) युगादिजाविति । अत्र युगादिजावित्युपलक्षणम् । अ-
न्येऽपि कुदिनभगणपूर्तिकाला ग्राह्याः शेषं स्पष्टम् । युगकु-
दिनैर्युगादिग्रहभगणास्तदेष्टकुदिनैः के स्युरित्यत्र ग्रहभगणा
भाज्यः इष्टकुदिनानि गुणकः युगादिकुदिनानि हरस्तत्र लब्धं

गतभगणाः शेषं भगणशेषम् । यद्यत्रेष्टकुदिनगुणयुगादिभग-
 णा भगणशेषोनास्तर्हि ते युगादिकुदिनैर्भक्ताः सन्तो विशुद्धिं
 प्रयाप्तीति निरग्रा लब्धिरेव गतभगणाः स्युर्गुणोऽहर्गणः स्या-
 त् । कुट्टकेऽस्मिन्यसि संभवे दृढभाज्यचारयोरत्यावश्यकत्वेन
 दृढौ युगादिभगणकुवासरौ कृतौ लब्धेरविकारात् । भगणशे-
 षं त्वत्र दृढं तद्वादशगुणं दृढकुदिनैर्भक्तं फलं राशयः शेषं रा-
 शिशेषं तत्त्रिंशद्गुणं दृढकुदिनैर्भक्तं लब्धं लवाः शेषमंशशेषं
 तत्षष्टिगुणं हरभक्तं फलं कलाः शेषं तत्षष्टिगुणं तेनैव हरेण
 भक्तं फलं विकलाः शेषं विकलाशेषमिति सर्वगुणघातस्रक्वि-
 कला १२८६००० स्तद्गुणं भगणशेषमेव दृढकुदिनभक्तं लब्धं
 विकलात्मको गृहः शेषं विकलावशेषं अत्र विलोमेन लब्धि-
 गुणो हरः स्वाग्रेण युतो गुणगुणितभाज्यसमः स्यादिति रा-
 श्यादेर्विकला दृढकुदिनगुणा विकलावशेषयुतास्रक्विकलि-
 काभक्ताः फलं निःशेषलब्धिर्भगणशेषम् । अज्ञातविकलिका-
 वशेषायोगे सशेषा लब्धिः स्यादिति निरेकं भगणशेषं स्यात् ।
 निःशेषभजनान्यथानुपपत्त्या तच्छेषविकलावशेषयोगो हि च-
 क्रविकला इति तच्छेषोनचक्रे विकला एवात्र विकलावशेषम् ।
 सैकलब्धिर्भगणशेषमिति वरीवर्त्ति प्राचां विचारानुगतः प-
 न्था । अत्र चक्राग्रमाद्यसंज्ञं विकलावशेषमन्यसंज्ञं कल्पितम् ।
 दृढकुदिनानां चक्रविकलाल्पत्वं यदन्यसंज्ञं दृढकुदिनाल्पं स्या-
 तर्हि तदेव विकलावशेषम् । भगणशेषं त्वादयसंज्ञम् । दृढकु-
 दिनाधिकत्वे त्वस्य खिलं विज्ञेयम् । दृढकुदिनानां चक्रविक-
 लाधिकत्वे तु स एव विकलात्मको गृहः अनेकभगणशेषविक-
 लावशेषाभ्यामपि संभवतीति तज्ज्ञानोपायो यथा । अत्र दृढ-

कुदिनाल्पं यद्विकलावशेषं तच्चक्रविकलाल्पं त्वधिकं च स्यात् ।
 अन्यसंज्ञस्य चक्रविकलाल्पत्वेन कुदिनाल्पत्वात्तदेव विकलाव-
 शेषं तावदवगतम् । आद्यसंज्ञं तु भगणशेषम् । दृढकुदिना-
 ल्पत्वेन तयोः सिद्धत्वात् । सैकमिदमाद्यं यत्र भगणशेषं स्या-
 तत्र चक्रविकलाधिकातुल्ये विकलावशेषे स एव विकला-
 त्मको गृहः पूर्वगणितेन । ज्ञादिगुणितचक्रविकलाधिकान्य-
 तुल्ये विकलावशेषे ज्ञाद्यधिकाद्यतुल्यं भगणशेषं स्यात् । परं
 तदपि विकलावशेषं यदि दृढकुदिनाल्पं स्यान्नह्यन्यथा । तद-
 र्थमुपायः । दृढकहाश्चक्रविकलिकाल्पाः कार्याः लब्धं शेषं
 स्थाप्यम् । अत्र लब्धिघ्नहरस्य स्वाग्रयुतस्य दृढकहतुल्यत्वेन
 नियमात्तद्विगुणितचक्रविकलास्तच्छेषाल्पेन युक्ताः सत्यो दृ-
 ढकहाल्पा एव स्युरिति प्रकृते तच्छेषाल्पान्ययोगे दृढकहाल्प-
 त्वेन तत्तुल्ये विकलावशेषे लब्ध्यधिकाद्यतुल्यं दृढकहाल्पं
 भगणशेषं नियतं स्यान्नान्यथेति सिद्धेः । नन्वस्यापि दृढकहा-
 ल्पत्वे का युक्तिरिति चेच्छृणु । अत्र यद्भगणशेषमाद्यादधिकं
 कल्प्यते तदशेनापि दृढकहाल्पविकलावशेषान्तर्भावे यथोक्त-
 वद्गृहो नान्यः स तु चक्रविकलाल्पः । तदन्यथानुपपत्त्या दृढक-
 हाल्पमेव भगणशेषम् । दृढकहतुल्ये भगणशेषे चक्रविकला-
 तुल्यगृहसिद्धापत्तेः । लब्ध्यल्पेष्टन्नचक्रविकलाधिकान्ययोगे
 तु सर्वथा विकलावशेषस्य दृढकहाल्पत्वमित्याकरोक्तं सर्वमु-
 पपन्नम् ॥

(१) अथ वर्गप्रकृत्युदाहरणप्रसङ्गे तावदुद्दिष्टं कुट्टके तज्ज्ञै-
 र्ज्ञेयं निरपवर्त्तनमित्यस्य वासना । कल्पसैरैः कल्पाधिमासा-

स्तदेष्टसौरैः किमिति लब्धिरत्र गताधिमासा गुणो गतसार-
दिवसाः । अत्रापवर्त्तनयोग्यौ यौ भाज्यचारौ तयोर्वर्गप्रकृति-
सिद्धापवर्त्तनयोग्यपदाङ्गस्वरूपमेवाऽधिकमासशेषमुद्दिष्टसंज्ञकं
निरपवर्त्तनं ऋणशेषः कल्प्यः कुट्टकगणितार्थं तु तदपवर्त्तनम-
वश्यं कर्त्तव्यमेवेति भास्कराभिमतोऽर्थः । कुट्टकार्थमपि तदपव-
र्त्तनं नेत्यर्थो न तदभिमतः । तद्रीत्या कुट्टकासिद्ध्या खिलत्वो-
क्तेः । वर्गप्रकृत्यालापसिद्धानामेव शेषाणामुद्देशान्निरपवर्त्तनमे-
वोपदिष्टं शेषार्थम् । अन्यथा तदनवर्त्ते वर्गप्रकृत्युक्तालापोक्ते-
दाच्छेषमुक्तं व्यभिचरति । परं नहि सोऽनपवर्त्तितः फलपङ्क्त्य-
धः सन्निवेशार्थमुपयुक्तः । तत्र दृढीकृतस्तूपयुक्तः । अथ नाप-
वर्त्तो येषां तत्पदग्रहणे तु तानि दृढयोरेव भाज्यचारयोः स-
म्बन्धादुक्तान्येव । भाज्यचारयोः स्वतो दृढत्वे यथागतानि स-
र्वाण्यपि पदानि युक्तानि । दृढीकृतयोरपि दृढपदानि दृढभा-
ज्यहारसम्बन्धाददृढान्यदृढभाज्यहारसम्बन्धादिति फलाविशे-
षाद्यथागतानि सर्वपदान्यपि निरपवर्त्तितानि गुणलब्ध्यर्थमुप-
युक्तानोक्तं उद्दिष्टं कुट्टके तज्ज्ञैरित्यादि ॥

अथ वर्गप्रकृत्युदाहरणे भास्कराभिमतकनिष्ठानयनवास-
ना । (१) तावत्त्वेपं शेषरूपाणि कृत्वेति । मूलार्थं पक्षोऽयं याव ५
काव १६ रु २० अयं वा । याव ५ काव २० रु १६ अत्रोभयत्र कल्पिता
प्रकृतिः ५ शेषकः काव १६ रु २० अयं वा शेषकः काव २० रु १६
अत्र शेषसजातीयवर्णः सरूपो ऽरूपो वा भास्कराभिमतं क-
निष्ठम् । तथा तत्साधितं ज्येष्ठमपि । तत्कनिष्ठं खण्डद्वयात्मकं
व्यक्तमव्यक्तं चेति । तत्कनिष्ठवर्गः खण्डत्रयात्मकः । अव १ अव्य २

व्यव १ प्रकृतिगुणः । अवप्र १ अव्यप्र २ व्यवप्र १ अयं क्षेपखण्डक्षे-
पाभ्यां युतः कार्यो ज्येष्ठवर्गः स्यात् । परं प्रकृतिगुणकनिष्ठवर्ग-
स्याद्यन्तयोरेव तद्योगो भवति । मध्यखण्डं तु यथास्थितमेव ।
अत्र मूलगृहणे विचारः । यद्याद्यन्तमूलयोर्घातो द्विग्नो मध्य-
खण्डं स्यात् तर्हि तन्मूललाभो नेतरथा । क्षेपखण्डयोर्धनगत-
योर्योगे तयोरधिकत्वान्न तन्मूलघातो द्विग्नो मध्यखण्डं स्यात्
तन्मध्यखण्डं तु तत्कनिष्ठखण्डद्वयप्रकृतिद्विग्नघातात्मकं तदल्पं
न समम् । अथाद्यन्तयोर्मध्ये एकं किञ्चिदन्यात्पमन्यदधिकं
च कृत्वा यद्यानीयते मध्यखण्डं तर्हि तत्समत्वसंभवः यतो म-
ध्यखण्डं तु घातात्मकं तदनेकाङ्गाभ्यामपि संभवति । अतः क्षे-
पखण्डयोर्मध्ये एकं धनमन्यदृणं कल्पयित्वा तद्योगात्तन्मध्यख-
ण्डसमत्वं स्यादित्युपायो दृष्टः । तथोदाहरणक्रमेण कृते आ-
द्यन्तयोरप्यन्यौ ज्येष्ठवर्गौ स्तः । तद्यथा । तत्कनिष्ठखण्डा-
भ्यां कनिष्ठाभ्यां क्षेपखण्डरूपक्षेपाभ्यां स्वप्रकृतौ यौ ज्येष्ठवर्गौ
ताववश्यमाद्यन्तयोर्भवतः । यन्मूलघातेऽपि तदेव मध्यखण्डं
यथा स्यात् । तथा ते कनिष्ठखण्डे कल्प्ये तज्ज्ञानार्थमुपायः ।
तावत्क्षेपरूपाणि क्षेपं कृत्वेषकनिष्ठज्येष्ठे व्यक्ते कार्ये । तत्र
तत्कनिष्ठमेव व्यक्तखण्डं कनिष्ठस्य । अव्यक्तखण्डज्ञाना-
र्थं तदङ्कप्रमाणं यावत्तावत् या१ खण्डद्वयात्मककनिष्ठवर्गस्य
वर्गे प्रकृतिगुणे मध्यखण्डं याव्यप्र २ आद्यन्तयोर्येष्ठवर्गौ
यावप्र १ क्षेपवर्णव. अङ्क १ ज्येव १ मूलाज्ञानादनयोरेव घातो मूलघात-
वर्गः यावज्येवप्र १ क्षेपवर्णव. अङ्क १ ज्येव १ अत्र प्रथमोदाहरणे ज्येष्ठवर्ग-
स्वरूपमेवं व्यवप्र १ क्षेपः कृत्वा यावत्खण्डस्वरूपमुत्पादाय वा
यावव्यवप्रव १ यावक्षेप्रः अयं पूर्वमध्यखण्डार्द्धवर्गसम इति समप्रो-

धनाज्जातौ पश्चै ^{यावक्षेरूपः १} ऊर्ध्वपङ्क्त्यामत्र ^{क्षेपवर्णवज्रवेवः १} क्षेपरूपप्रकृ-
 तिघातो यावद्वर्गाङ्कः । अर्धस्तनपङ्क्त्या व्यक्तस्थाने क्षेपवर्णव-
 र्गाङ्कज्येष्ठवर्गघात इत्यव्यक्तवर्गाङ्केन ^{क्षेरूपः १} रूपशेषे भक्ते मूले
 च गृहीते तावत्क्षेपमित्यादिमेतत्पद्योक्तकनिष्ठमेव सिद्धं द्विती-
 योदाहरणवशेनापि तथैवेत्युपपन्नं भास्कराभिमतम् । एवं यत्र
 क्षेपखण्डे धने ऽथ वैकस्यर्णत्वेऽपि क्षेपरूपक्षेपीयज्येष्ठपदासंभवे
 भास्कराभिमतसम्भावादेकवर्णमानमिष्टं कृत्वोदाहरणसिद्धिस्-
 तैवाऽऽकरे ॥

(१) भास्करोक्तं कलाबिम्बमित्यादि । मध्यकलाबिम्बं विव्यं-
 शमुच्चे नीचे सत्यंशमित्युच्चार्यं हरोऽयं १ । ३० । नीचार्यं गु-
 णश्चायं १ । २० । नक्षुक्तहरगुणकावत्र गुणहरौ मध्ययोजन-
 कशायामुच्चनीचयोजनकशाज्ञानार्थमुपयुक्तौ न वा सर्वखटे-
 ख्येवमेव हरो गुणकक्षेत्युक्तं तत्कालबिम्बम् । कशान्यकला-
 मित्या बिम्बस्य सिद्धत्वात्तज्जस्थित्याऽऽद्यानयने कलानां तद्रूप-
 त्वेन गत्यन्तरानुपातानर्हत्वाद्दृष्टिकादिस्थित्याद्यनुपपत्तेश्च ॥

(२) येनैव भक्ता करणीत्यादि । अत्र करणी ययोर्घातस्त-
 योरायतभुजकोट्योर्योगतुल्यव्यासस्य वृत्ते तदल्पोत्क्रमज्यास-
 म्वन्धिक्रमज्यैव करणीपदं यतो बाणोनघ्नव्यासोऽत्र भुजको-
 टिघात एव करणीरूपस्तत्पदं दोःक्रमज्येत्युक्तं प्राक् । अथ क-
 रणी तु भुजकोटिघातः स तन्मूलयोर्वर्गघातः समत्वान्मूलघा-
 तवर्गघातः समत्वान्मूलघातवर्ग एवेति करणीपदं मूलघात इति
 सिद्धम् । यथात्र भुजकोटिभ्यां तद्घातद्वारोक्तयुक्त्या पदमानीतं

(१) ३२९ पृष्ठे २९९ भोक्तव्य ।

(२) ४०२—४०३ पृष्ठयोः ३१४—३१७ भोक्तव्यम् ।

तथा तन्मूलाभ्यां करणीभ्यामप्यानीतरेखात्मकं पदं करणीमूलमूलं स्यादित्युपपन्नं सर्वम् ॥

(१) अथासन्नमूलवासनायां समपक्षयोः समशेषौचित्येऽपि विषमशेषयोगस्त्वनुचित इति चेच्छृणु । अत्राव्यक्तमानज्ञानार्थं मूलावशेषं किल भाज्यः । सरूपदिग्नमूलं तु हरः स तु स्थूलत्वेनाधिको गृहीतोऽस्ति । फलाल्पत्वभयाद्भाज्येऽपि किञ्चिदधिकं कर्तुमुचितम् । अतः पक्षयोः समशेषयुक्त्या यथा भाज्येऽपि किञ्चिदधिकं स्यात्तथोक्तवद्भाज्ये व्यक्तपक्षे यावदेकं प्रश्रिय कृतं सूक्ष्मासन्नमित्युपपन्नमाकरोक्तम् ॥

(२) यैर्यैर्हत इति । प्रोक्तक्रमेणैते हराङ्का यत्रोदाहरणे २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । तत्रैते २ । ३ । ४ । दूरीकृता अग्रिमेषु निःशेषभजनात् । शेषाङ्काः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । अत्रानयो ६ । ८ द्व्यपवर्त्तनसंभवात्तयोर्दृढत्वान्यथानुपपत्त्या अय ६ मपवर्त्तितः ५ । ३ । ७ । ८ । ९ । अत्राय ३ मपि त्यक्तः । अग्रिमे निःशेषभजनात् । शेषाः ५ । ७ । ८ । ९ एते दृढा इति तद्वातः (३) २५२० अत्यल्पोऽयं सर्वनिःशेषभजनार्ह उपपन्न इति स्पष्टम् ॥

सोक्ततत्त्वविवेकस्य मयेयं शेषवासना ।

कथिता तद्विदां प्रीत्यै सुबोधोत्कृष्टजीविनाम् ॥ १ ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमनृसिंहात्मजकमलाकरविरचिता शेषवासना सम्पूर्णा ॥

(१) ४०४ पृष्ठे ३२४ श्लोकस्य ।

(२) ४०५—४०६ पृष्ठयोः ३३६ श्लोकस्य ।

(३) अयमेव साम्प्रतं लघुतमापवर्त्यः कथ्यते ।

अथ सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठं	सं. पु.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	सं. पु.	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	४	सिद्धान्ता	सिद्धान्ताः	१७	२	संपाताकतो	संपातार्कतो
४	१	येनति	येनैति	२०	८	दिहातः	दहान्तः
६	३	नसारतः	नुसारतः	२०	१७	देवधि	देवधि
६	२०	सष्टि	सृष्टि	२२	१७	सौम्यध्रुवा	सौम्यध्रुवा
६	२४	मह्य	मूह्य	२२	२४	प्राक्कमा	प्राक्कमा
७	७	श्रीकमलोद्भ-	श्रीकमलोद्भ-	२३	९	प्रकमा	प्राक्कमा
		वोक्तिर्न	वोक्ति	२३	२०	ध्रुववृत्तं	ध्रुववृत्तं
७	८	स्यात्कथं	न स्यात्कथं	२४	२२	मध्यस्थः	मध्यस्थः
७	२४	कुबद्धयुक्तं	कुबुद्धयुक्तं	२५	१५	कवलं	केवलं
९	१	सखग	सखगे	२५	१९	भमाथ	भमार्थ
९	६	सदेन्दपूर्वा	सदेन्दुपूर्वा	२७	१०	यद्गुह	यद्गुह
१०	२	महद्ग्रन्थका-	महद्ग्रन्थ	३०	२२	द्रव्याष्टाङ्ग	द्रव्याष्टाङ्ग
		रैः	कारैः	३२	१७	साक्षा	साक्षाः
१०	२३	खखखर्त	खखखर्तु	३९	२१	संस्फटान्	संस्फटान्
११	२१	धिमासकाः	धिमासकाः	३९	२३	स्फटकणास्य	स्फटकणोस्य
११	२४	स्वै	स्वैः	४०	२	स्फटा	स्फुटाः
१२	२	शेषा	शेषाः	४०	१४	स्फट	स्फुट
१२	६	पूर्वोक्ता	पूर्वोक्ताः	४१	२०	चिद्वाहिस्यो	चिद्वाहिःस्यो
१२	१९	सर्वलय	सर्वलयः	४३	१२	स्फुजित्	स्फुजिन्
१३	४	सष्टित	सृष्टित	४३	२१	गुरो	गुरोः
१५	२०	ऽल्पका	ऽल्पकाः	४३	२४	लोहोद्भवा	लोहोद्भवा
१६	३	सष्ट्यादौ	सृष्ट्यादौ	४८	२१	क्रान्तिवृत्तं	क्रान्तिवृत्तं
१६	९	किञ्चिन्न्यन	किञ्चिन्न्यून	४८	२२	बोधार्थ	बोधार्थ
१६	१४	पन	पुन	५२	३	रवा	रवा

पृष्ठं	क्रिं. पङ्.	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	क्रिं. पङ्.	अशुद्धम्
५२	१२	द्वियुक् द्विष	द्वियुग्द्विष	९९	९	चतुर्भ
५२	१७	शृणु	शृणु	९९	१०	जमकं
५३	६	यत्न	यत्न	१०२	३	व्यासाद्
५३	२०	तन्न्यन	तन्न्यून	१०२	१८	अथ
५५	१८	गणित	गणित	१०६	१७	कृतं त
५५	२४	इष्टवर्गअवर्ग	इष्टवर्गावर्ग	११४	११	शृणु
५६	४	वर्गअवर्ग	वर्गावर्ग	१२०	७	दोःफल
५७	१३	उक्ताङ्क	उक्ताङ्क	१२२	१०	नीचाख्या
५९	८	भागवलेखन	भागवालेखन	१२९	१२	विश्वे
५९	९	दध्यं	दैध्यं	१३७	१९	स्फटाः
६०	९	समन्ता	समं त	१३९	१६	युग्मह
६२	३	लंग्रा	लंग्ना	१४३	२२	त
६३	३	रुद्रांशको	रुद्रांशको	१४४	१४	तच्छ्रुते
६७	१३	मल	मूल	१४६	५	पदशा
७१	१	स्थूलक्य	स्थूलक्य	१५२	१९	दाज्या
७३	१८	राज्याया	राज्याया	१५३	१०	बुधानाम
७४	९	तद्रेखा	तद्रेखा	१५३	१५	ध्रुवात्
७४	१२	कोटिज्यातरं	कोटिज्यान्तरं	१५४	१४	राज्यकया
७६	१३	संस्थितौ	संस्थितौ	१५९	२०	यत्पाद्वसम
७९	२	मित	मित	१६४	२४	प्यध्वग
८०	४	एवं	एवं *	१६६	१६	ध्रुव
८२	१०	भजांश	भुजांश	१७०	७	दयन
८७	७	नूनम	नूनम्	१७१	८	स्वस्वपद
८७	१६	भजयो	भुजयो	१७८	१२	च्छङ्क
९३	१	चतुर्भुजे	चतुर्भुजे	१७९	२०	कोटिरग्रा-
९३	१२	तत्कतिः	तत्कृतिः			ग्रहण्डकम्
९४	१३	सम्पक्	सम्यक्	१७९	२४	तद्वतिः
९८	२४	मूलम्	मूलम्	१८०	११	युक्ता
				१८०	१२	दक्षसूत्रा

		अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
		नतास	नतासु	२५६	१०	कान्त्यंशा	कान्त्यंशा
		नसङ्ग	नसङ्गै	२५६	१४	ग्रहसम्बन्धि	ग्रहसम्बन्धि
पृष्ठं	पङ्क्तिः	शङ्कुलवा	शङ्कुलवा	२५९	८	स्मृतम्	स्मृतम्
		बिम्बोर्ध्वदेशा-	बिम्बोर्ध्वदेशा-	२६०	८	दायन	दायन
		न्तरभावशेन	न्तरभावशेन	२६०	२१	त्सुधिया	त्सुधिया
२	४	नेम्यंशौ	नेम्यंशौ	२६१	१२	दृष्टिकर्म	दृष्टिकर्म
४	१	चरज्योनयु-	चरज्योनयु-	२६१	१७	बिम्बग्रहस्य	बिम्बग्रहस्य
६	३	ता	ताः	२६१	१७	दृग्ग्रहस्य	दृग्ग्रहस्य
६	२०	ग्रहणस्य	ग्रहणस्य	२६२	१७	रसोद्धृतं	रसोद्धृतं
६	१४	दृग्दूरासन्न	दृग्दूरासन्न	२६३	६	द्युज्यकयैव	द्युज्यकयैव
७	७	स्थूलत्वे	स्थूलत्वं	२६४	४	वालनां	वालनां
		स्तद्वन्थ	स्तद्वन्थ	२६४	१४	ग्रहणा	ग्रहणा
७	८	तत्स्थितोच्च	तत्स्थितोच्च	२७६	१७	अर्कग्रहे	अर्कग्रहे
७	२४	दृक्सूत्र	दृक्सूत्र	२७६	२०	नेन्दुपात	नेन्दुपात
९	१	तदध्वजेन	तदध्वजेन	२७७	१२	ग्रहणे	ग्रहणे
९	६	नेमि	नेमि	२७७	२२	भूभा	भूभा
१०	२	ग्रहार्क	ग्रहार्क	२८०	१	केन्द्रा	केन्द्रा
		पृष्ठे	पृष्ठे	२८०	२४	मध्यसूत्रेण	मध्यसूत्रेण
१०	२३	पूर्वैः	पूर्वैः	२८३	२१	स्पात्तत्तु	स्पात्तत्तु
११	२१	पूर्वः	पूर्वः	२८४	७	लघु	लघु
११	२४	गुणा	गुणा	२८४	१९	भूभा	भूभा
१२	२	कर्णसूत्रस्य	कर्णसूत्रस्य	२८४	१९	सूर्य	सूर्य
१२	६	शङ्काग्रे	शङ्काग्रे	२८४	१९	किरणयोर्भू	किरणयोर्भू
१२	१९	कृत्यम्	कृत्यम्	२८४	२४	भूव्यास	भूव्यास
१३	४	गेन्दु	गेन्दु	२८४	२४	भूभा	भूभा
१५	२०	यदा त	यदा तु	२८८	१५	माव्या	माव्या
१६	३	स्वेष	स्वेषु	२८८	१८	स्थितिखण्ड-	स्थितिखण्ड-
१६	४	सत्रिभगह-	सत्रिभगह-	२९०	२१	के	कं
		स्थाने	स्थाने			स्पश	स्पश

पृष्ठं	(लिं) प्र	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	(लिं) प्र	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९२	८	अन्य	अन्ये	३१४	२०	दक्षेप	दक्षेप
२९४	१	दक्षेप	दक्षेप	३१५	१	दक्षेप	दक्षेप
२९४	२०	दक्षेपतो	दक्षेपतो	३१५	४	दक्षेप	दक्षेप
२९४	२४	सूत्र	सूत्र	३१५	५	दक्षेप	दक्षेप
२९७	१	त	ते	३१५	१४	दक्षेप	दक्षेप
२९८	१५	त	ते	३१६	१९	सूत्रा	सूत्रा
२९९	७	चन्द्राका	चन्द्राकौ	३२२	७	दक्षेपो	दक्षेपो
३०१	१२	विना	विना	३२२	१३	दक्षे	दक्षे
३०१	१८	दूधं	दूधं	३२५	५	दक्षेपो	दक्षेपो
३०२	७	सूक्ष्म	सूक्ष्म	३२५	७	दक्षेप	दक्षेप
३०३	१२	युतौ	युतौ	३२५	७	दक्षेपत	दक्षेपत
३०४	४	तखेट	तखेट	३२५	१२	दक्षेपो	दक्षेपो
३०४	१७	पूर्वकाणां	पूर्वकाणां	३२५	१५	दक्षेपो	दक्षेपो
३०६	२२	सूत्रे	सूत्रे	३२५	२०	दक्षेप	दक्षेप
३०६	२४	भूयसाद्धं	भूयसाद्धं	३२५	२२	दक्षेप	दक्षेप
३०७	१९	सूत्रे	सूत्रे	३२५	२३	दक्षेपक	दक्षेपक
३०८	२४	भूयष्ट	भूयष्ट	३२६	२	खाङ्कामितेः	खाङ्कामितेः
३०९	२२	सूत्र	सूत्र	३२६	१३	दक्षेप	दक्षेप
३१०	१	दक्ष	दक्ष	३२६	१९	दक्षेप	दक्षेप
३१०	१८	दुच्छितं	दुच्छितं	३२७	१३	दक्षेपो	दक्षेपो
३११	८	ननं	ननं	३२७	१४	यैय	यैय
३११	१६	स्पर्वा	स्पर्वा	३२८	२४	तयोर्यतिः	तयोर्यतिः
३१२	१४	लग्नाक	लग्नार्क	३२९	१०	सम्पूर्ण	सम्पूर्ण
३१२	२१	दक्षेप	दक्षेप	३३४	६	शरयोर्भिन्न	शरयोर्भिन्नै
३१२	२२	दक्षेप	दक्षेप	३३५	११	धनगतौ	धनगत
३१२	२३	स्फट	स्फट	३३५	१२	ऋणग-	ऋणगतौ
३१३	४	दक्षेपजं	दक्षेपजं	३३५	१३	तौऽस्ति	०
३१४	१३	तुर्ये	तुर्ये	३३७	१०	तस्माग्रह	तस्माद्ग्रह
३१४	१९	सूर्य	सूर्य	३३७	२१	समवृत्तापवृत्त	समवृत्तापवृत्त

पृष्ठं	तिं पृष्ठं	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठं	तिं पृष्ठं	अशुद्धम्	शुद्धम्
३३८	६	शरसत्वे	शरसत्वे	३५७	७	सूत्रे	सूत्रे
३३८	१६	चद्विवृतं	चेद्विवृतं	३५९	३	दक्षेप	दक्षेप
३३९	२	भव	गवे	३६३	४	भावेतां	भवेतां
३३९	९	कार्यं	वार्यं	३७२	२०	तत्तत्	तत्तत्
३३९	१८	विषय	विषये	३७३	१४	साद्वद्विद-	साद्वद्विदस्त्रा-
३३९	२४	दिग्यतं	दिग्युतं			स्त्राल्पलव	ल्पलवै
३४०	१५	ग्राह्यस्य	ग्राह्यस्य	३७५	२१	दुनिशा	दुनिशा
३४०	१९	खण्डकन	खण्डकेन	३७५	२२	सूत्र	सूत्रे
३४१	७	क्षष	क्षेषु	३७७	११	श्रुता	रच्युता
३४१	२४	हिर्भूता	हिर्भूता	३७८	२१	दक्षेपके	दक्षेपके
३४२	२२	तत्स्थलात्	तत्स्थलात्	३८२	११	दुमौर्व्या	दुमौर्व्या
३४३	१५	सूत्रं	सूत्रं	३८२	१७	दुज्या	दुज्या
३४४	८	तद्वधै	तद्वधै	३८३	५	परेष	परेषु
३४४	१९	दक्षेपांश	दक्षेपांश	३८३	१७	यतस्ता	यतस्तौ
३४४	२२	दक्षेपजं	दक्षेपजं	३८७	१९	कथञ्चि	कथञ्चि
३४५	११	दक्षेप	दक्षेप	३८८	१०	लिब्ध	लिब्ध
३४५	२२	दङ्मण्डल-	दङ्मण्डल-	३९१	२३	मले	मूले
		स्था	स्थौ	३९३	१	यन्मरीचा	यन्मरीचौ
३४८	१	त्रितुल्या	त्रितुल्या	३९५	२४	मल	मूल
३५३	१६	दक्षेप	दक्षेप	४०१	१३	कमलाकरेण	कमलाकरो
३५४	२२	नदृक्	नृदृक्				ही
३५६	१७	सूत्र	सूत्र	४०३	२१	मलं	मूलं
३५६	१७	स्फुट	स्फुट	४०४	४	चार्यम्	चार्यम्
३५६	२०	युक्तं	युक्तं	४०४	२४	उक्तवत्	उक्तवत्
३५६	२१	सुधिया	सुधिया	४०६	४	भक्त	भक्ते